

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н.КАРАЗІНА

На правах рукопису

Чорний Дмитро Миколайович

УДК 94:911.375(477.5)'18/19'

МІСТА ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ- НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Спеціальність: 07.00.01– Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук, професор
Калініченко В.В.

Харків – 2008

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК	УМОВНИХ
СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	
.5	
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.	18
1.1. Історіографія проблеми.....	
.....18	
1.2. Характеристика джерел.....	
56	
Розділ	2.
МІСТ.....	НАСЕЛЕННЯ
	70
2.1. Чисельність і розміщення. Рівень урбанізації.....	70
2.2. Станова та професійна структура.....	89
2.3. Склад городян за статтю та віком.....	106
2.4. Етнонаціональна та конфесійна диференціація.....	113
Розділ	3.
ПОТЕНЦІАЛ.....	ЕКОНОМІЧНИЙ
	140
3.1. Промисловість та ремесло.....	140
3.2. Стаціонарна торгівля.....	
.....169	
3.3. Залізничний транспорт і розвиток міст.....	186
3.4. Установи кредиту: мережа, акумуляція коштів.....	194
Розділ 4. ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКИХ САМОВРЯДУВАНЬ.....	210

4.1. Соціально-політична характеристика міської еліти.....	210
4.2. Боротьба за виділення в окрему земську одиницю.....	218
4.3. Бюджетна політика.....	243
4.4. Поліпшення благоустрою та транспортного обслуговування.....	260
4.5. Формування обличчя.....	277
Розділ 5. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ.....	302
5.1. Зарплати, життя.....	302
5.2. Формування міської самосвідомості.....	311
5.3. Розширення поля.....	342
5.4. Нові стандарти проведення вільного часу	360
ВИСНОВКИ.....	3
76	
ДОДАТКИ.....	3
84	
СПИСОК ДЖЕРЕЛ.....	404
	ВИКОРИСТАНИХ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АДКБ – Азовско-Донской коммерческий банк
АТ – Акціонерне товариство
ВККБ – Волжско-Камский коммерческий банк
ГЗМСП – Губернське у земських і міських справах присутствіє
ГУДМХ – Главное управление по делам местного хозяйства
ГУЦДП – Главное управление по делам печати
ГСК – Губернський статистичний комітет
ДАСО – Державний архів Сумської області
ДАХО – Державний архів Харківської області
ДАЧО – Державний архів Чернігівської області
ДОД – Департамент общих дел

- КХГ – Канцелярія Харківського губернатора.
МВД – Министерство внутренних дел
МВС – Міністерство внутрішніх справ
ПДІ – Податковий інспектор
РГИА – Российский государственный исторический архив
РСДРП – Российская социал-демократическая рабочая партия
СРН – Союз Русского Народа
ХД – Хозяйственный Департамент
ЦДІА – Центральний державний історичний архів
ЦСК – Центральний статистичний комітет

ВСТУП

Актуальність теми. У всі часи в будь-яких країнах міста вважались головними осередками суспільного прогресу. Ступінь їх розвитку, «вмонтованості» в складні ієрархічні зв'язки із державою, сільською периферією, міжрегіональні і міждержавні відносини визначався особливостями історичної епохи. В свою чергу міста самі впливали на вимір соціально-економічних, політичних і культурних процесів, вибудовуючи суспільство по своїх лекалах. У перехідну, переломну добу роль міст стрімко зростала. В Україні саме такою добою був кінець ХІХ-початок ХХ ст., коли потреби глибокої всебічної модернізації, урбанізації, індустріалізації кинули виклик традиційному аграрному суспільству. Прогрес промисловості, початки

парламентаризму, столипінська аграрна реформа, піднесення українського національно-визвольного руху висували міста на передній край цього переходу. В цей час поруч і паралельно із великими містами економічно, культурно, фінансово зростали й інші центри. Саме від того, наскільки розгалуженою і досконалою буде мережа міст, а самі міста – сучасними, залежало поширення модернізації вшир.

Міста України ставали іншими, хоча темпи перетворень значно різнилися в залежності від типу міста та регіону. Змінювався їх зовнішній вигляд, визрівали елементи громадянського суспільства у вигляді політичних партій, організацій підприємців, робітників, прикажчиків, торговців, масової періодичної преси. Потреба модернізації відчувалась і визнавалась елітою, пересічними городянами, що призводило до зміни всієї суспільної атмосфери. Водночас потужними залишались традиціоналістські уявлення, консерватизм, які були притаманні як пануючій імперській бюрократії, так і певним верствам міського населення. Поширення новітньої урбаністичної самосвідомості та стереотипів, зокрема специфіка сприйняття оточуючого міста світу українського села, суттєво впливали на темпи модернізації. Тож погляд на міста конкретного регіону в перехідну добу в сукупності всіх структурних елементів їхнього буття є само по собі назрілим. Актуальність дослідження названого періоду значно посилюється тому, що він передував національно-демократичній революції, радянській модернізації. Отже зрозуміти, наскільки органічними були ті, наступні зміни, можна лише неупереджено дослідивши попередню добу.

Увага істориків та громадськості до минулого міст України постійно зростає. Як справедливо зазначає О.П.Реєнт, «після певного забуття міська проблематика усе більше переміщається з периферії наукового зацікавлення в його центр (це частково пов'язане й зі зміною наукової парадигми, домінуванням соціальної історії)» [1043, с. 226]. Протягом останніх років склався новий напрямок історичних студій – містознавство, який увібрав

досягнення, напрацювання фахівців з політичної, економічної, соціальної історії, краєзнавства, інших наук, перш за все економічної географії, соціології, філософії. Проте не всі періоди, міста не всіх регіонів представлені в історіографії з однаковою повнотою. Особливо обділені увагою міста українського Лівобережжя кінця XIX-початку XX ст. Обговорення проблеми «роль міста в українському суспільстві» зосереджується сьогодні переважно на протиставленні великих губернських зрусифікованих центрів і українського села. Український історичний простір розбивається на дві конкуруючі стихії: урбаністичну і сільську. Абсолютизація тези про неприродність, чужорідність міста, яке з особливою силою проявилось в роки національно-демократичної революції, залишає поза увагою глибинні, заховані процеси, що відбувались в українських містах під впливом загальноєвропейських тенденцій кінця XIX – початку XX ст. Але в реальних обставинах перехідної епохи не існувало заданості якогось одного варіанту, типу, напрямку розвитку міст. В цей час зустрілись кілька альтернатив, кожна з яких мала можливості реалізації. Тож неупереджений погляд на міста України в добу, що передувала Першій світовій війні і революції 1917-1921 рр. є назрілим.

У незалежній Україні зростає розуміння актуальності історичного досвіду розвитку міст. Обговорення проблем демократизації, реформи місцевого самоуправління, розподілу владних повноважень між центром і місцями, впровадження в Україні європейських стандартів та принципів міського самоврядування постійно наштовхуються на недостатню дослідженість відповідних проблем кінця XIX-початку XX ст., коли схожі питання опинились в центрі суспільно-політичного життя. В сучасній літературі з проблем муніципального руху спостерігається істотний розрив між визнанням важливості досвіду, накопиченого містами, і знанням про реалії, плюси та мінуси цього досвіду кінця XIX-початку XX ст. [52, с. 5, 17-23; 190; 191; 1239]. Отже прогрес історичних досліджень в регіональному ракурсі

дозволить виробити науково-обґрунтований підхід до назрілих структурних, територіально-адміністративних реформ, удосконалити взаємини між містами і владою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертація виконувалась відповідно до наукової теми кафедри українознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна «Національно-культурна ідентичність в контексті культури Порубіжжя» (номер державної реєстрації 0106U02232).

Об'єктом дослідження є населені пункти трьох лівобережних українських губерній Російської імперії (Полтавської, Харківської, Чернігівської), що наприкінці XIX – на початку XX ст. мали офіційний статус міста.

Предметом дослідження є закономірності та особливості еволюції міст Лівобережжя в умовах переходу від традиційного до модерного суспільства, динаміка руху міського населення, його демографічні, національні та соціальні характеристики, ступінь та напрямки розвитку промисловості, кредитної сфери, торгівлі, діяльність міських самоврядувань, зрушення у повсякденному житті, формування міської самосвідомості.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від кінця XIX ст. до початку Першої світової війни тобто між 1892-1914 рр. Нижня дата обумовлена появою нового Міського положення, яке мало вирішальний вплив на всі сфери життя міст. Верхня пов'язана із початком Першої світової війни, яка докорінним чином змінила демографічну, соціально-економічну, політичну, культурну ситуацію. Головна увага приділятиметься подіям та процесам, що розгортались по містах між 1906-1914 рр. під безпосереднім впливом нових соціальних та політичних реалій, викликаних Першою російською революцією та економічними зрушеннями.

Територіальні рамки дослідження охоплюють міста, що в адміністративно-територіальному відношенні належали до 37 повітів трьох лівобережних губерній Наддніпрянської України: Чернігівської, Полтавської,

Харківської. Серед них три губернських міста, 34 повітових та 10 безповітових (позаштатних). Вони представляють історико-географічні регіони Гетьманщину та Слобожанщину. В силу специфіки організації управління в Російській імперії вони належали до різних фабричних, судових, учбових, поштово-телеграфних, військових округів, кордони яких не співпадали із територіально-адміністративними та історико-географічними межами [1156, с. 28-31], що ускладнювало налагодження контактів між ними в рамках українських земель. Водночас дана територія становила певну цілісність, яка постала, по-перше, внаслідок історичних особливостей формування населення в рамках Лівобережжя та його міграційної поведінки. Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина були головними постачальниками «немісцевих» уродженців до Катеринославщини і Таврії, в той час як для правобережної частини Наддніпрянської України вирішальне значення мали переміщення в рамках свого географічного простору [1250, с.117-118]. По-друге, тривалі тісні контакти із великоросійськими губерніями та областями (фактична порубіжність регіону) визначили особливості розвитку, зокрема кількість росіян, національне обличчя міст, звичаїв та культури населення, орієнтацію економіки на загальноросійський ринок, залежність від столичних банків, оптової мануфактурної торгівлі. По-третє, завдяки Харкову, який сучасники визнавали діловим центром Малоросії (Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній), Донецького басейну та всього «південного району» через перебування міста на перетині важливих залізничних шляхів [1069, с. 230-231; 1154, стлб. 213-214] наприкінці XIX - на початку XX ст. на Лівобережжі Дніпра утворився своєрідний регіон із притаманними йому ознаками. У найбільшому місті Лівобережжя розташувались найважливіші бізнесові структури, такі як З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, штаб-квартира одного з найбільших монополістичних об'єднань «Продвугілля» [59, с. 266], що керували організацією видобутку, виробництва та збуту вугілля, залізної руди, металу [739, с. 396]. По-четверте, міста Лівобережжя мали

однаковий правовий статус на відміну від Правобережжя, де зберігались населені пункти, що належали приватним власникам, Півдня України, де діяли градоначальства [420; 1214, с. 451-454]. Незначною, порівняно з іншими регіонами України, була частка населених пунктів, що мали статус містечок. По-п'яте, в даному регіоні, на відміну від Правобережної України, міста протягом тривалого часу існували в тісному контакті із земствами. Досвід взаємодії і протистояння двох видів самоврядування є по-своєму унікальним. По-шосте, порівняльна характеристика міст, що належали до різних історико-культурних областей України із різними темпами соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку дозволить чіткіше уявити їх особливості.

Поняття Лівобережжя трактується не буквально, обмежуючи коло міст керуючись виключно географічним чинником. Так, на початку століття Кременчук і посад Крюків розділяв Дніпро, але ці пункти становили одне ціле, що засвідчили матеріали перепису 1897 р. [903, с. III], інші публікації [194, с. XXII; 1069, с. 309].

Мета і завдання дослідження. Мета нашого дослідження полягає в тому, щоби на основі комплексного аналізу опублікованих документів, архівних матеріалів, періодичної преси, мемуарів показати темпи та специфіку демографічних, соціально-економічних та суспільно-політичних зрушень в містах Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст., формування міської самосвідомості, міського суспільства в умовах модернізації.

Для реалізації поставленої мети в дисертації визначені такі основні завдання:

проаналізувати рівень науково-теоретичного вивчення проблеми в українській та зарубіжній історіографії та інформаційний потенціал джерельної бази;

дослідити динаміку зростання міського населення, рівень урбанізації та фактори, що впливали на темпи цього процесу по містах в залежності від

адміністративно-територіального та історико-географічного розташування, адміністративного характеру та кількості населення;

реконструювати станову, професійну, статеву, вікову, етно-національну, конфесійну структуру городян та оцінити відповідність змін модернізаційним процесам, вплив на формування міського суспільства регіону;

з'ясувати загальні тенденції, масштаби та особливості розвитку промисловості, торгівлі, кредитно-банківської сфери по містах регіону в цілому та по окремих типах міст, їх частку в промисловому потенціалі дев'яти українських губерній Російської імперії;

охарактеризувати соціально-політичні параметри міської еліти та визначити її внесок у розгортання модернізаційних процесів;

виявити особливості діяльності міських самоврядувань, формування бюджетної політики, розвитку економічного потенціалу, комунального господарства, транспорту та урбаністичного середовища населених пунктів;

встановити роль міст регіону в боротьбі за виділення в окрему земську одиницю, обґрунтувати її періодизацію;

виявити особливості та механізми формування самосвідомості населення міст України в контексті імперської політики, розвитку українського національного руху та тенденцій взаємин між містом та селом, зокрема ставлення мешканців міст до неміського середовища та його мешканців, представників інших національностей, глибини розуміння проблем, характеру та умов життя в місті, проникнення міщанських рис у повсякденне життя;

простежити зрушення у повсякденному житті городян – зарплати, ціни, дозвілля, комунікативні можливості;

визначити характер, спрямованість модернізаційних змін по містах Лівобережжя.

Методологічну основу дослідження склали засадничі принципи наукового пізнання – об'єктивності та історизму. Дотримання їх стає конче необхідним зважаючи на те, що проблема була і залишається не лише

науково, а й політично значною. Гострі дискусії навколо подій українського минулого, резонанс, який викликає в незалежній Україні будь-яка історична інформація, та специфіка історичного пізнання, що характеризується якісною єдністю об'єкта і суб'єкта пізнання, унеможливорює для історика уникнути виявлення свого ставлення до них. Тому об'єктивність має полягати, по-перше, у визначенні всіх умов, в яких перебували міста Лівобережжя наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст., виділенні головних, суттєвих властивостей, зв'язків, тенденцій їхнього розвитку. По-друге, треба враховувати факт нерівномірності відображення у джерелах стану окремих міст, діяльності міських діячів, різних соціальних, національних, конфесійних, статевих груп міського населення. Дотримання принципу історизму забезпечує погляд на історію міст регіону як процес, в ході якого всі складові елементи урбаністичної системи розвивались у часі в сукупності історичних взаємозв'язків і взаємозалежностей. Історичний підхід ставить об'єкт дослідження у контекст певних суспільно-політичних, економічних, культурних умов, що дозволяє виявляти і фіксувати якісні зміни суспільної структури, перехід її від одного стану до іншого.

В основу роботи покладені універсальні загальнонаукові **методи** аналітичний, синтетичний, логічний та спеціально-історичні методи дослідження типологічний, синхронний, проблемно-хронологічний, діахронний, порівняльно-історичний, структурно-системний, історичного моделювання, а також методи суміжних наук статистичний та соціальної психології.

Типологічний метод допомагає визначити класифікацію міст за адміністративним статусом, кількістю населення, простежити вплив цих ознак на перебіг демографічних, економічних процесів, формування бюджетів. Використання синхронного методу визначається перш за все строкатістю та винятковою складністю взаємозв'язків та взаємодій, що мали місце по містах в один і той саме час. Проблемно-хронологічний допомагає

глибше проникати в сутність проблеми, розчленовуючи її на декілька відносно вузьких проблем, кожен з яких необхідно розглядати у хронологічній послідовності історичних фактів. Діахронний дозволяє виявити якісні особливості історичного процесу у часі, простежити дію історичних закономірностей і тенденцій, встановити головний напрямок суспільного розвитку, особливості та тенденції, ступінь та форму їх прояву з метою визначення часу виникнення нових явищ і процесів. Порівняльно-історичний дозволяє встановити подібність і відмінність між містами, що належали до різних типів, а також порівняти їх із населеними пунктами тих регіонів України, Російської імперії, Європи, що вже досліджені, з метою більш глибокого розуміння сутності процесів на Лівобережжі. Структурно-системний підхід необхідний тому, що забезпечує погляд на місто як одне ціле, складну систему із різноманітними соціально-економічними та культурними зв'язками, вмонтоване у імперські структури, а отже з'ясувати характер та особливості взаємовпливів держави на міста та міст на політику держави. Метод історичного моделювання, ретроспекції дозволяє встановлювати в будь-якому явищі суспільного життя міст залишки минулого, риси поточного і паростки майбутнього, реконструювати моделі поведінки городян (шлюбну, міжнаціональних стосунків) на основі відомих з більш пізніх етапів розвитку. Використання статистичного (математичного) метода пов'язане із широким залученням суцільних кількісних даних, що характеризують різні аспекти розвитку міст Лівобережжя, і дозволяє отримати узагальнені показники, розкрити якісні параметри таких явищ, як статеві, професійна, станова структура міського населення, економічний потенціал, бюджети. Метод соціальної психології дозволяє визначити, які елементи свідомості відіграють головну роль у формуванні соціально-психологічних явищ, притаманних мешканцям міст (еліті, пересічним городянам), детермінують форми їх поведінки, реакції на події загальноімперського, регіонального та міського рівня.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше комплексно досліджено міста Лівобережжя в усіх проявах їх життя: населення, економіка, діяльність самоврядувань, повсякденне життя та самосвідомість городян.

Спираючись на істотне розширення джерельної бази містознавчих студій, доведено, що населення міст Лівобережжя зростало високими темпами, але абсолютний та відносний приріст на початку ХХ ст. уповільнювався, що було обумовлено специфікою нового етапу урбанізації та розвитку українського суспільства. Обґрунтовано критерії та визначено типологію міст регіону в залежності від кількості населення, адміністративного статусу, обсягів промислового виробництва, товарообігу. Істотно розширено і поглиблено існуючі уявлення про роль і масштаби поширення промисловості по містах різних типів, галузеву структуру та особливості фабрично-заводського виробництва і ремесла в губернських та повітових містах; визначено частку промислового потенціалу міст Лівобережжя в регіональному розрізі та в цілому по Україні.

Розроблено періодизацію боротьби міст за виділення в окрему земську одиницю; визначено чинники, що обумовили провідну роль міських самоврядувань регіону в цьому процесі як у загальноукраїнському так і загальноімперському вимірах; проаналізовано зміст, якісний характер аргументації міських клопотань про виділення в окрему земську одиницю; доведено провідну роль муніципальних діячів Харкова у цьому процесі.

Визначено головні здобутки міст в напрямку модернізації комунальної сфери, обґрунтовано закономірність зростання діяльності середніх міст щодо поліпшення комунального господарства; бюджетна (фінансова) криза міст полягала у зменшенні обігових коштів і пов'язана не із системною кризою міст в умовах капіталістичного господарства, а стадією розвитку.

Доведено, що процеси модернізації набували специфічного виміру через особливості розвитку Російської імперії, впливаючи перш за все на еволюцію самосвідомості міської еліти, частини городян; структурні елементи

громадянського суспільства формувались в сфері підприємницької діяльності та міського самоврядування; поширення духу (атмосфери) активності, започаткування нових засобів масової комунікації, форм проведення дозвілля, творення власних міських духовних цінностей та орієнтирів, тісно пов'язаних із регіональними, так само були складовими елементами цього процесу.

Визначено, що складності на шляху модернізаційних перетворень, гальмування розвитку відбувалось через комплекс факторів, серед яких рівнозначними були загальне відставання Російської імперії від провідних західноєвропейських держав, бюрократичні перепони, недосконалість міського законодавства, консерватизм міського суспільства в особі частини еліти, населення як великих, так і менших міст, неготовності сприймати і підтримувати новітні зрушення.

Критично переглянуті наявні в історіографії положення щодо причин і характеру протистояння міста і села в Україні; про ставлення міської еліти, провідних діячів до імперських та українських культурних чинників та символів.

Практичне значення роботи. Матеріали та висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці наукових та науково-популярних праць, навчальних посібників з історії України, Росії, компаративістських досліджень з урбаністики, етнології, краєзнавства, при викладанні відповідних загальних та спеціальних курсів у вищій школі. Положення дисертації були використані при написанні узагальнюючого видання «Історія міста Харкова. XX століття», посібника «Політична історія України», а також у курсах та спецкурсах «Історія України», «Історія Слобідської України», «Історія української культури», що читаються на кафедрі українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.

Апробація результатів дисертації. Дисертація та окремі її положення обговорювались на засіданнях кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.

Дисертант виступав з повідомленнями на наукових конференціях: міжрегіональній науково-практичній конференції «Регіони в незалежній Україні: пошук стратегії оптимального розвитку» (Харків, 1994 р.), науковій конференції «Українська духовна культура в системі національної освіти» (Харків, 1995 р.), науковій конференції «Визвольна боротьба українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького за українську державність» (Харків, 1995 р.), Третьому міжнародному конгресі українців (Харків, 1996 р.), VIII Всеукраїнській науковій конференції «Історичне краєзнавство і культура» (Харків, 1997 р.), науковій конференції «Вузівська газета – традиції та сучасність» (Харків, 1997 р.), науково-практичній міжвузівській конференції, присвяченій 180-річчю від дня народження Миколи Костомарова (Харків, 1997 р.), науково-теоретичній конференції «80-річчя Жовтневої революції: сучасні погляди на проблему» (Харків, 1997 р.), науково-теоретичній конференції «Національне питання в суспільно-політичному та культурному житті Східної України (минуле, сучасне, майбутнє)» (Харків, 2000 р.), регіональній науково-теоретичній конференції «Історична пам'ять і самосвідомість українського суспільства на межі тисячоліть» (Харків, 2000 р.), науково-практичній конференції «Витоки і становлення партійно-політичної системи в Україні» (Харків, 2000 р.), міжнародній конференції «Етика і історіографія» (Краків, Польща, 2001 р.), науковому симпозиумі «Україна в сучасній російській історіографії» (Харків, 2002 р.), Міжнародній науковій конференції «Архіви та краєзнавство: шляхи інтеграції» (Київ-Трускавець-Дрогобич, 2003 р.), II Міжнародному науковому конгресі українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Кам'янець-Подільський, 2003 р.), XIII конференції «Людина і природа: проблеми соціально-природничої історії» (Мурзасіхле, Польща,

2003 р.), XIV конференції «Людина і природа: проблеми соціально-природничої історії» (Судак, 2004 р.), науковій конференції «200 років історії Харківського університету» (Харків, 2004 р.), симпозіумі «Порубіжжя: історичний та культурно-антропологічний аспекти» (Харків, 2004 р.), VI Сумській науковій історико-краєзнавчій конференції (Суми, 2005 р.), III Міжнародному науковому конгресі українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 2006 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображені в двох індивідуальних та одній колективній монографіях, 34 наукових статтях (у тому числі 21 у фахових виданнях, затверджених ВАК України), тезах доповідей наукових конференцій загальним обсягом 45 друкованих аркушів.

Структура роботи обумовлена логікою проблеми, метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків (обсяг головної частини – 380 сторінок), додатків (20 таблиць), списку умовних позначень, списку використаних джерел (1391 позиція). Загальний обсяг дисертації – 510 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. історія, соціально-економічні та політичні аспекти поточного життя міст привернули до себе значну увагу. Вона була пов'язана із швидким зростанням ролі великих міст в ході динамічних трансформаційних процесів, що охопили Європу ХІХ століття. В українських губерніях Російської імперії під час революції 1905-1907 рр. роль міст, як осередків конфліктності та політичних новацій, з одного боку, а з іншого – символів непорушності існуючої влади та порядків, обернули їх на беззаперечні центри всього місцевого життя. Події наступних років, особливо століпінська аграрна реформа, засвідчили, що патріархальне, переважно аграрне суспільство має поступитись місцем модерному і рухливому урбанізованому світу.

Зважаючи на вказані обставини, зовсім не випадковим виглядає той факт, що саме 1904 р. в Російській імперії було здійснено першу спробу обстеження міст за єдиною програмою (анкетною), а 1906 р. оприлюднено його результати у виданні «Города России в 1904 году». Серед сучасників, у частині наукової літератури обстеження отримало назву «перепис міст». В ході опрацювання накопичених матеріалів та підготовки до друку мали місце перші спроби

проаналізувати стан міст імперії по окремих районах, здійснені В.Солнцевим [193, с. 439-465; 1137].

У Санкт-Петербурзі 1905 р. було видано ґрунтовну збірку «Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение». У статтях західних авторів К.Бюхера, Г.Зіммеля, Т.Петермана, Г.Майра, Г.Вентіга, Д.Шефера розглянуто широке коло питань щодо особливостей виникнення міст, формування населення, їх значення для економічного та культурного прогреса суспільства [68]. Того ж року в Харкові побачив світ перший том дослідження Д.І.Багалія і Д.П.Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования», присвячений історії найбільшого міста Лівобережної України у XVII-XVIII ст. [31, т. 1]. Поява цих робіт визначила пріоритетні напрямки містознавчих студій у ті часи: студіювання теоретичних питань та ролі великих міст в процесі урбанізації. Серед найважливіших праць початку століття, що вплинули на суспільну думку, слід виділити також роботи західних авторів А.Вебера, К.Гассета [100, 158]. Остання містила коментарі, доповнення з історії та сучасних проблем міст Російської імперії, підготовлені Л.Д.Синицьким, і віддзеркалювала початковий характер зусиль місцевих фахівців з урбаністики.

Найпоширенішим жанром містознавчих публікацій були статті в різних енциклопедіях про окремі міста [28, 159, 456-458, 622, 641, 642, 711, 754, 909, 948, 1130, 1169, 1262, 1263 та ін.]. Частина з них, написані на доволі високому фаховому рівні, надавали ґрунтовну статистичну інформацію про економіку, чисельність населення, заклади культури, про стану і професійну структуру городян, розміри міських бюджетів на межі XIX-XX ст. Серед узагальнюючих розвідок слід виділити матеріал Г.Шрейдера в Енциклопедичному словнику Товариства братів Гранат, у якому було систематизовано відомості щодо виникнення міст, особливостей розвитку населення, проблем міського самоврядування в Росії на рубежі XIX-XX ст. [187]. Гострота політичних дискусій навколо шляхів реформування імперії

обумовили те, що останні привертали до себе найбільшу увагу. В працях О.Михайловського [766, 767], К.А.Пажитнова, який певний час очолював статистичний відділ Харківської міської управи [894], головна увага була прикута до недоліків Міського положення 1892 р., робилися спроби визначити параметри його реформування, дії міських самоврядувань в даному напрямку. В книзі Харківського міського голови О.К.Погорілка було зроблено першу спробу проаналізувати досвід міст Європи щодо розвитку комунального господарства, надати рекомендації міським діячам в даній сфері [917].

Із появою журналів «Городское дело» (Санкт-Петербург) [196], «Известия Харьковской городской думы» [510] міське суспільство регіона отримало необхідні інформаційні ресурси, включилось в обговорення широкого кола проблем міського життя. 1910 р. в імперії було проведено нове анкетування міст, а 1914 р. – оприлюднено його результати [194]. На жаль, через світову війну та революційні події 1917-1921 рр. масштабні обстеження, обговорення міських проблем фактично припинились.

Отже початок ХХ ст. в історіографії – перш за все доба накопичення матеріалу про міста та опанування теоретичного доробку західної історіографії. Другий том історії міста Харкова, який побачив світ 1912 р., став фактично першою і єдиною спробою у дореволюційній історіографії наукового погляду на історію міста у переломні часи на межі ХІХ-ХХ ст. (виклад історії доведено до 1904 р.) [31, т. 2].

Дослідження історії міст Лівобережжя України кінця ХІХ–початку ХХ ст. відновилося у 1920-х роках і було викликане двома обставинами. По-перше, новий режим, що затвердився на українських землях після поразки національно-демократичної революції, розпочав «інвентаризацію» здобутого з метою налагодження ефективної системи управління економікою, соціальною сферою, демографічними процесами. По-друге, в УСРР сформувався

краєзнавчий рух, який перетворився на складову частину коренізацій-українізації.

У цей період в українській історіографії переважали невеликі за обсягами узагальнюючі публікації статистичного, довідкового, популярного характеру. Серед них треба виділити роботи П.Л.Кованька, який порівняв стан міських і земських бюджетів України у 1912 р., специфіку міст окремих регіонів, губернських і повітових центрів [601, 602]. Соціально-демографічні процеси по містах України між 1897-1927 рр. аналізували А.Хоменко, Ю. Корчак-Чепурківський, М.Птуха [630, 953, 954, 1279, 1280], податкову систему – А.Полоцький [929].

У другій половині 1920-х рр. при Держплані УСРР була створена комісія з вивчення перспектив розвитку міст. Вона мала готувати науково-обгрунтовані рекомендації щодо політики в умовах розгортання соціалістичної реконструкції народного господарства, зростання міського населення. У «Трудах» комісії було опубліковано перше комплексне дослідження І.К Вологодцева із демографії та економіки міст України (в кордонах УСРР) від 1860-х років до середини 1920-х років [139, с. 93-205] та нарис В.Черкеса про розвиток міст у Європі [1302].

Позитивний вплив на розгортання урбаністичних досліджень в Україні мало ознайомлення з перекладом праці М.Вебера «Місто» [101]. Узагальнюючі роботи М.П.Анциферова, Л.О.Веліхова, Б.Б.Веселовського та інших фахівців з урбаністики, чий творчий шлях розпочався у дореволюційну добу, також сприяли теоретико-методологічному становленню містознавчих студій в радянській Україні. Окремі положення їхніх праць ілюструвалися прикладами діяльності міських дум, розвитку комунального господарства міст українських губерній Російської імперії [21, 22, 103, 110 та ін.].

На сторінках журналів «Краєзнавство», «Етнографічний Вісник», «Пламя» (Катеринослав), «Пламя» (Харків) багато уваги приділялось етнографічним студіям міст Лівобережжя та інших регіонів України. У 1928 р.

М.Криворотченко розробив комплексну програму спеціальних містознавчих досліджень, яка включала, поміж іншого, вивчення динаміки руху населення, його економічних та соціальних причин, соціального складу городян, виробничого та громадського побуту, умов життя, становища жінок та дітей, фольклору тощо [645, с. 1-4]. Він пропонував розглядати міське господарство як певний комплекс, а місто як архітектурне ціле, звертаючи увагу на такий незвичний для тогочасних уподобань елемент як «місто з естетичного погляду» [645, с. 3]. В руслі вимог часу створювались перші невеличкі розвідки з історії Харкова, Кременчука, Полтави [459, 531, 598, 776, 1086], накопичувались матеріали з етнографії міського населення [53, 595, 1364].

На початку 1930-х рр. змінилась суспільно-політична атмосфера в УСРР, що негативно позначилось на розвитку містознавчих студій. Було розгромлено краєзнавчий рух. В якості альтернативи широким та масштабним проектам попередніх років було запропоновано зосередити увагу на одному аспекті – історії фабрик і заводів [1126, с. 7-33; 1127, с. 88-99]. Само по собі важливе, необхідне і корисне починання фактично перетворилось на єдиний дозволений напрямок, в рамках якого можна було вивчати минуле населених пунктів. Написану у 1930-х рр. Д.І.Яворницьким популярну розвідку про Катеринослав читач побачив тільки в 1989 р. [1366]. Поява книги І.Я.Гонімова про Юзівку (Сталіно) [182] було винятком із правил, яскравим доказом перемоги суто суб'єктивних чинників у дослідженні міст. Але і вона не уникла критики [1126, с. 49-51]. В центрі уваги істориків до середини 1950-х рр. перебували питання боротьби більшовиків за перемогу соціалістичної революції, становлення робітничого класу, економіки на матеріалах у цілому Російської імперії. Суспільно-політичне життя зображувалось через призму суцільного домінування пролетаріату та єдиного виразника його інтересів – більшовицької партії. Окремі положення ілюструвалися ретельно підібраними прикладами з історії

міст, зокрема Харкова, Катеринослава (Дніпропетровська), Луганська (Ворошиловграда).

Новий період в історії містознавчих досліджень в Україні розпочався із середини 1950-х років і був пов'язаний із «відлигою», що настала після XX з'їзду КПРС. Саме вона стимулювала цілком природний потяг людини знати більше про минушину свого краю, малої батьківщини. Враховуючи наявність в Україні значної кількості старовинних міст, традиції містотворення в добу середньовіччя і ранньомодерні часи, інтерес громадськості до таких сюжетів був цілком зрозумілий.

Із свого боку влада, послабивши тотальний контроль над історичною наукою в республіках, дозволивши існування «Українського історичного журналу», створила можливість на місцях широко досліджувати регіональні аспекти історичного минулого. І хоча в такий спосіб – через пропаганду «переможної ходи соціалізму» на прикладі кожного окремо взятого населеного пункту – вона сподівалась ще міцніше прив'язати населення до системи, творчий потенціал та активність краєзнавців отримали можливість реалізації. Додатковим аргументом на користь розвитку досліджень з історії міст стала поява багатотомних видань «История Москвы» та «Очерки истории Ленинграда», в яких окремі томи були присвячені подіям кінця XIX-початку XX ст. [521, 884], праць з історії Харкова, Львова, Києва [761, с. 3-91; 1055, с. 42-43]. Саме вони поставили певну планку для роботи істориків на місцях.

На рубежі 1950-х–1960-х років двома виданнями вийшла книга «Визначні міста України» [120, 121], що стала одним з елементів підготовки до подальшого розгортання містознавчих студій. Найзначнішим досягненням 1960-1980-х рр. стала багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР». Наукова громадськість, краєзнавці широко обговорювали принципи підготовки, структуру статей, хід роботи, написані і видані томи [661, 898, 913, 1208-1211 та ін.]. Підготовка саме історії міст і сіл відкривала широкі

можливості співставлення економічних, політичних, культурних процесів в міській та сільській Україні, виявлення закономірностей взаємин між ними, особливостей містотворення та дезурбанізації на різних етапах історичного розвитку. Обмежували можливості істориків ідеологічні настанови, орієнтація на те, що «справжня історія міст і сіл почалася після перемоги Великого Жовтня». Тому виникли певні диспропорції у висвітленні окремих етапів розвитку міст.

Видання дало суттєвий поштовх джерелознавчим, історіографічним, історичним студіям в галузі урбаністики, висвітило проблеми та складності на їх шляху. Джерельна база тих частин нарисів про міста, що була присвячена подіям кінця XIX-початку XX ст., складалась з документів областних державних історичних архівів, державних архівів УРСР та СРСР (в Києві та Ленінграді), публікацій статистичного характеру. Широко використовувались різноманітні збірники історичних документів, видані в 1920-1960-х роках, значно менше – періодична преса, мемуари. Не використовувались єдиний на той час загальноросійський журнал «Городское дело», перший місцевий часопис «Известия Харьковской городской думы». Обсяг інформації, що вперше вводилася в науковий обіг, суттєво зростала при висвітленні історії повітових центрів порівняно з губернськими та сучасними областними. Так, в науковому апараті відповідних томів кількість посилань на архівні джерела при висвітленні періоду 1906-1914 рр. становила по Харкову – 20%, Полтаві – 41%, в той час як по десяти містах Полтавської губернії – 48%, дев'яти Харківської – 32%, та ін. [512, с.77-80; 513, с.70-76, 471-472, 533-534; 514, с.85-91, 468-469, 636; 518, с.88-93, 199, 234, 282-283, 354-355, 380, 394-395, 433-434, 454, 482, 630-631]. Натомість при висвітленні історії областних центрів значно більшу роль відігравали збірки і публікації документів радянської доби (17-33% посилань), в той час як для міст Харківської області цей показник становив 7%, Полтавської – 13%. Крім того, відносно значною

при висвітленні подій в індустріальних центрах була частка посилянь на наукові публікації минулих років.

Головна увага в нарисах приділена соціально-економічному розвитку міст, формуванню великої промисловості, пролетаріата, життєвому рівню робітників. В центрі суспільно-політичного життя опинились питання робітничого руху та діяльності більшовицької партії. У виданні докладно простежено динаміку розвитку закладів освіти, охорони здоров'я, культури у 80-90-і роки ХІХ ст. та на початку ХХ ст.

Частково випереджаючи вихід томів «Історії міст і сіл Української РСР», а частково паралельно із ними, було видано нариси про 14 міст Лівобережжя, в яких певна увага приділялась і подіям кінця ХІХ – початку ХХ ст. Авторами їх виступали переважно всі ті, хто працював над статтями до «Історії міст і сіл Української РСР» А.М.Аббасов, П.Х.Білий, П.Б.Григоренко, В.І.Соколовський, М.Х.Шаповалов, М.Т. Дяченко, В.Н.Жук, Г.П.Олексащенко, Ю.О.Клочков, Л.П.Сапухіна, В.Д.Скрипник, Б.К.Ткаченко та ін. [2; 54, с. 26-47; 108; 206, с. 10-15; 441; 449; 473, с. 26-34; 592; 643; 729, с. 15-37; 1065, с. 35-50; 1095, с. 19-39; 1119, с. 9-16; 1192, с. 37-51; 1277, с. 14-21; 1374].

Тематично і логічно пов'язаними із цими працями були нариси про окремі райони та області, в яких чільне місце посідали власне містознавчі питання [811, с. 15-85; 1123, с. 81-89], архітектуру міст [535, 775] (праці І.О.Ігнаткіна, А.Л.Вайнгорта, В.П.Моїсеєнка, Н.П.Новаківської, в яких згадувались найзначніші споруди початку ХХ ст.). Значно менше, порівняно із містами Півдня України, в регіоні досліджувались промислові підприємства, що були часто містоутворюючими чинниками [111, 214, 468, 486, 701]. В цьому плані «пощастило» заводам Харкова, підприємствам деяких інших міст, які відігравали значну роль вже у радянські часи [1125, 1166].

Ефект від публікації томів «Історії міст і сіл Української РСР» був потужним не лише в Україні. У 1971, посиляючись на позитивний приклад

України, при історичному факультеті Московського державного університету було створено лабораторію історії російських міст, яка розпочала роботу в напрямку дослідження периферійних міст переважно Московської області [1081, с. 3-4]. У сучасній російській історіографії висловлено жаль з приводу того, що в Російській Федерації відсутнє подібне видання [1114, с. 7]. Відгуки на «Історію міст і сіл Української РСР» публікувались за кордонами СРСР, зокрема представниками української діаспори [1124].

Серед нарисів про міста Лівобережжя, що вийшли друком в цей час, виділялись книги про Слов'янськ, Ромни, автори яких ретельно дослідили роль промисловості як містотворчого фактора наприкінці ХІХ- на початку ХХ ст. [592, с. 72-82; 1065, с. 35-50]. В історико-краєзнавчому нарисі про місто Ромни було висловлено думку, що воно вже до початку Першої світової війни сформувалось як певний соціально-економічний комплекс [1065, с. 50].

У 1950-1980-х рр. постали перші узагальнюючі праці з історії міст Російської імперії. Серед них особливо важливими є монографії П.Г.Риндзюньського [1083, 1084], Б.М.Миронова [756], стаття Л.М.Іванова [506]. В Україні на сторінках «Історико-географічного збірника» побачили світ перші після 1920-х рр. комплексні публікації А.І.Доценка, О.І.Лугової [440, 714]. Проблеми історії міст стали об'єктом інтересу фахівців різних дисциплін: економічної географії В.В. Покшишевського [921, 951], етнографії Д.М.Когана, М.Г.Рабиновича, М.Н. Шмельової, [604, 966-977], філософії та соціології В.М. Розіна, М.Н.Межевича, Н. Яхієла [747, 1059, 1372]. Грунтовний огляд доробку соціологів зробив В.Г.Городяненко [197, 747, 1059].

У 1970-1980-і рр. на Заході розгорнулись масштабні дослідження історії міст Російської імперії кінця ХІХ-початку ХХ ст. Точкою відліку в цьому процесі стала ґрунтовна робота Л.Хеймсона, в якій аналізувались проблеми соціальної стабільності по містах імперії між 1905-1917 рр. [1378]. Обговорення проблем історії міст середньовіччя та ранньомодерних часів, що

також розгортались на Заході, позитивно позначилось на методології урбаністичних студій [900, 1048, 1049, 1371, 1376]. На відміну від українських фахівців, які значно більшою мірою орієнтовані на «біографії» міст (локальні історії), від яких починається рух до узагальнюючих студій досвіду урбанізації, Д.Броуер, М.Хемм, П. Герліги, П.Воробий [1375, 1379, 1381, 1383, 1391] головну увагу приділили розв'язанню таких ключових проблем, як вплив модернізації на міста різних регіонів, урбанізації – на розвиток імперії, зокрема, умови формування українського національно-визвольного руху.

Здобутки українських та західних фахівців в галузі містознавчих студій 1950-1980-х рр. підготували ґрунт для переходу до нового періоду досліджень, який бере початок у 1990-х рр.

На рубежі ХХ – ХХІ ст. цінність та унікальність місцевого історичного досвіду набули нового виміру. У історіографічних дослідженнях, відповідних розділах спеціальних монографій, статтях О.П.Реєнта, Л.В.Таран, А.Середяк наполегливо лунає вимога вписати українську історичну науку у загальносвітовий контекст [1042-1047, 1116, 1173, 1227, с. 209-228]. Ознайомлення із західною [99, 160, 699] та сучасною російською (А.Г.Вишневський, Б.М.Миронов, В.А.Нардова, Е.В.Сайко та ін.) [128, с. 27-111; 188; 757; 794; 1087, с. 11-46] літературою з проблем розвитку міст Російської імперії кінця ХІХ-початку ХХ ст., доробком представників української діаспори [636, 770], контакти із зарубіжними дослідниками створили додаткові стимули для творчої роботи на місцях.

Постановка питання про перевидання на сучасній теоретико-методологічній та фактологічній основі «Історії міст і сіл Української РСР», нове піднесення краєзнавчого руху, розширення наукового простору історичної науки обумовили відновлення в країні студій над питаннями методології містознавчих досліджень. Значний внесок у теоретичне опрацювання проблем ролі міста в розвитку окремих регіонів України,

аграрному суспільстві, як соціокультурного явища внесли праці Я.В. Верменич, М.С.Дністрянського, О.М.Карліної, О.П.Реєнта [104-106, 428, 576, 1046].

В обласних та деяких районних центрах постали наукові журнали та періодичні збірники. Серед них виділяється «Схід-Захід» (Харків). У четвертому (2001 р.) та восьмому (2006 р.) випусках цього історико-культурологічного збірника розглянуто важливі для осмислення ролі міста у модернізаційних процесах ХІХ-ХХ ст. теоретико-методологічні питання: взаємини імперій та націй на окраїнах Європи, феномен Порубіжжя. На сторінках таких видань, як «Історична пам'ять» (Полтава), «Сумська старовина» (Суми), «Сіверянський літопис» (Чернігів), «Грані» (Дніпропетровськ), «Схід» (Донецьк), «Ніжинська старовина» (Ніжин), знаходять відображення такі аспекти життя міст кінця ХІХ-початку ХХ ст., як діяльність політичних партій, розвиток освіти, культури, меценатство тощо.

Постійно зростаючий інтерес до краєзнавства знайшов втілення у регулярному проведенні загальноукраїнських і регіональних наукових конференцій, поновленні виходу журналу «Краєзнавство», появі регіональних краєзнавчих часописів («Бахмутський часопис», «Чумацький шлях» та ін.) [229, 230, 494, 695, 897, 1066, 1189, 1191 та ін.].

У Харкові, Полтаві, Сумах, Ніжині, Чернігові в 1990-х роках – на початку ХХІ ст. проводяться регіональні конференції, опубліковано монографії, науково-популярні нариси, навчальні посібники, довідники з історії міст [66, 941, 1260, 1300 та ін.]. Склалось коло спеціалістів, які займаються безпосередньо історією міст кінця ХІХ–початку ХХ ст. У Харкові слід виділити дослідження О.М.Головка, О.Н.Ярмиша [177, 178, 1370], Т.В.Коломієць [614, 615], Чернігові – Л.М.Шарої [1331-1334].

Найпомітнішим явищем останніх років у розвитку урбаністичних студій стала колективна монографія «Історія міста Харкова ХХ століття», першій розділ якої присвячений подіям 1900-1917 рр. [555, с. 6-150]. Книга видана до

350-річниці заснування міста і фактично продовжує дослідження Д.І.Багалія та Д.П.Міллера.

По інших містах силами місцевих науковців, краєзнавців, журналістів підготовлено і видано нариси, навчальні посібники, довідники, присвячені історії міст, в яких значно більше місце, ніж в роботах 1960-1980-х рр., відводиться саме подіям початку ХХ ст. Це і не дивно, адже роки, що передували російській революції 1917 р., українській національно-демократичній революції, більшовицькому перевороту сприймаються сьогодні крізь призму того, що втратило суспільство в ході потрясінь. Серед них книги з історії Глухова, Борзни, Вовчанська, Куп'янська, Кременчука, Миргорода, Полтави [44, 82, 119, 138, 431, 488, 528, 670, 708, 718, 763, 783, 930, 1176], нариси та посібники з історії Чернігівщини, Старобільщини, Вовчанщини, Сумщини, Куп'янщини, Ніжинщини, Сосницького краю [405, 489, 769, 812, 1141, 1170, 1224]. Однак міста Лівобережжя не стали об'єктом самостійних регіональних урбаністичних студій на відміну від інших регіонів України [220-221, 726, 777-778, 949]. Особливе місце серед новітніх праць посідає перше узагальнююче дослідження історії регіону – Півдня України, написане Ф.Г.Турченком і Г.Ф.Турченко з позицій модернізації. Чільне місце в монографії приділяється містам початку ХХ ст. [1219, с. 27-32] Автори простежили розгортання урбанізаційних процесів на великому відрізку часу від реформ 1860-х рр. до кінця національно-демократичної революції, визначили роль міст Півдня в складних соціально-економічних і політичних трансформаціях в контексті «проекта Новоросія».

Ще однією прикметою сучасної історіографії стала увага до видатних осіб початку ХХ ст., які відзначились на ниві міського самоврядування, розвитку промисловості і торгівлі, освіти, меценатською діяльністю [230, 432, 496, 543, 941, 1066, 1129, 1191, 1311, 1322, 1356].

Значне місце (зокрема у «біографіях» міст, регіональних розвідках, статтях, дисертаціях) приділяється дослідженню становлення та діяльності

органів управління містами в другій половині ХІХ ст. [19, 42, 420, 1331-1334, 1357, 1370, 813-814], мережі закладів освіти по містах на рубежі ХІХ-ХХ ст. [47; 57; 90; 84; 672, с. 79-81; 717; 796, с. 18-48; 1056, с. 297- 348; 1091; 1104; 1248; 1258; 1259; 1318]. Головна увага сучасної історіографії прикута до політичних подій та процесів доби. Серед пріоритетних тем, що мають безпосередній зв'язок із нашим дослідженням, є вивчення організаційних структур українського національно-визвольного руху в контексті формування модерної української нації [135-136; 176; 179; 209, с. 58-101; 422; 437; 578; 801-803; 861; 922; 924, т.1, с. 147-166, 179-210, 271-317; 1163; 1324-1325; та ін.], появи та діяльності загальноросійських політичних партій [226; 628-629; 782, с. 28-32, 36-37, 45-53, 78-82; 1160], громадських організацій, зокрема «Просвіт» [33; 228; 789; 795; 806; 924; 957; 1133]. У дослідженні В.В.Стрільця визначено ідейні та організаційні передумови становлення Української демократично-радикальної партії, розкрито діяльність її осередків у Чернігові, Полтаві, координацію роботи із Києвом, Катеринославом та іншими містами України [1163, с. 31-39, 50-63]. Для нашого дослідження виняткове значення має обґрунтування В.В.Стрільцем положення про існування безпосереднього зв'язку між змінами умов життя міст та еволюцією політичних установок партії, орієнтацію Товариства українських поступовців (ТУП) на залучення до української справи міських зденационалізованих верств населення як передумови подальшого прогресу української справи [1163, с. 44-45]. Монографія харківського дослідника С.О.Наумова «Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.)» виділяється ґрунтовним аналізом виникнення, стану та динаміки розвитку місцевих осередків українських політичних партій в регіоні. Автор вперше дослідив їх вплив на широке коло суспільно-політичних та культурних процесів по містах, виявив механізми взаємодії міських партійних осередків із структурами, що постали в сільській місцевості [803, с. 120-161, 185-217, 224-231].

У більшості містознавчих публікацій декларується необхідність досягнути реалії життя міст, показати їх у всій неоднозначності та протиріччях. На відміну від попередніх десятиліть акцент робиться на досягненнях міських самоврядувань початку ХХ ст., руйнівних наслідках, до яких призвели більшовицький переворот, громадянська війна, більше ніж 70 років комуністичного режиму. Об'єднує сучасну українську літературу із попередньою покладання головної провини у негараздах міст на владу. Протиставляючи відповідальне, ефективне місцеве самоврядування, розумних та дбайливих «батьків міст» неефективній царській бюрократичній машині, сучасна література дещо нагадує радянську. Помінялися лише полюси. У статті, присвяченій методологічним аспектам дослідження історії України ХІХ – початку ХХ ст., О.П.Рєєнт зауважив, що особливо актуальними є студії історії міст, але «...незважаючи на зростання публікацій з історії міст на українських землях, усе ж науковий пошук вітчизняних дослідників у цьому напрямку характеризується певною хаотичністю. Сьогодні в українській історіографії ще не спостерігається комплексного осмисленого дослідження міста як багатостороннього феномена...» [1043, с. 226].

Серед проблем, пов'язаних із історією міст Лівобережжя України кінця ХІХ-початку ХХ ст., звернемо увагу на розробку науковцями ключових, зокрема чисельність та соціальні параметри населення, економічний розвиток, типологія, діяльність міських самоврядувань, формування міської еліти, повсякденне життя.

Історія формування населення міст Лівобережжя кінця ХІХ-початку ХХ ст. знайшла відображення на сторінках монографічних досліджень, у статтях А.Г. Рашина, Я.Є.Водарського, Є.П.Рудницького, С.І.Брука, В.М.Кабузана та ін. [64; 76-78; 133; 973; 974; 1077], в яких відтворено картину розгортання демографічних процесів в Російській імперії від ХVІІІ ст. до початку ХХ ст. З'явилися перші демографічні дослідження окремих міст [673]. Але навіть під час підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Історія міст і сіл

Української РСР» не вдалося зібрати достатню інформацію стосовно демографічних процесів по містах на початку ХХ ст. Так, дані щодо населення станом на 1912-1915 рр. наводилися лише щодо шести з 13 міст Чернігівської губернії, трьох з 17 – Полтавської, п'яти з 17 – Харківської, тобто менше ніж 30% міст регіону [550, с.81-91, 149-152, 226-227, 320-323, 466-470, 513-516 та ін; 551, с. 94-98,130-131, 358-359, 431, 487-488; 552, с. 73-91, 244-246, 299-301, 357-360 та ін.; 554, с. 32, 100-105, 201-202, 244-245 та ін.]. До того ж вони часом суттєво відрізнялись від тих, що наводились в інших публікаціях, зокрема у фундаментальному дослідженні А.Г.Рашина. Так, наприклад, населення Конотопа визначається у 54 тис. (1912 р.) [517, с. 271] та 23955 осіб (1913 р.) [554, с. 32], в той час як ЦСК подавав 25,6 тис. та 29,6 тис. осіб відповідно на початок 1911 р. та 1914 р. [1155, с. 46; 1156, с. 46-47]. На подібні суттєві розбіжності можна натрапити стосовно населення інших міст [513, с. 102; 515, с. 78; 519, с. 543; 545, с. 71,72; 547, с. 73; 973, с. 90, 93, 110; 1156, с. 36, 44].

Очевидно, наслідком такої невизначеності є тенденція обмежуватись в науковій та довідниковій літературі даними перепису 1897 р. при висвітленні кількості міського населення з кінця ХІХ ст. аж до 1939 р.! [532, с. 16-29]. Трапляється не вельми коректне використання самих даних перепису 1897 р. Так, населення Конотопа в 1897 р. визначалось у 19,4 тис. [532, с. 26], 17,2 [729, с. 15; 1310, с. 338], в той час як за офіційними даними – 18,8 тис. [906, с. 4-5]. У довіднику А.Івченка без будь-яких пояснень кількість населення 22 міст регіону станом на 1897 р. визначена не у відповідності з офіційними підсумками перепису 1897 р. [532, с. 18-29].

У науковій літературі висловлено два погляди на проблему динаміки розвитку міського населення України на початку ХХ ст. У дослідженнях І.К.Вологодцева, О.О.Нестеренка, Л.М.Іванова, Б.С.Хорева та В.М.Моїсеєнка обгрунтовується теза про прискорення темпів зростання міського населення на початку ХХ ст., особливо в 1910-1914 рр. [139, с. 130; 506, с. 315; 807, с.

228; 1099, с. 279; 1282, с. 38]. На їхню думку, інтенсивний розвиток промисловості і розорення селян внаслідок здійснення столипінської аграрної реформи сприяли швидкому поповненню населення міст, перш за все рядів міського пролетаріата та напівпролетаріата за рахунок вихідців із сільської місцевості.

Натомість, у низці колективних досліджень, роботах П.Лаврова, А.Г.Рашина, П.Герлігі містяться більш обережні судження щодо демографічних та міграційних тенденцій на території Російської імперії та української її частини на початку ХХ ст. [160, с. 234; 557, с. 398, 527; 558, с. 245, 246; 678, с. 48, 51; 887, с. 51; 973, с. 22-23]. Вони звернули увагу на зростання спадкового пролетаріату як одну з характерних тенденцій розвитку на даному етапі, що, зрозуміло, не могло не позначитись на зміні попиту по містах на прийшлу робочу силу; на приплив робочої сили у промисловість, що не тотожно припливу до міст. Про необхідність обережного ставлення до тези про прискорення припливу селянства до міст свідчать і дослідження переселенського руху селян з території Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній у східні райони Російської імперії, збереження аграрного перенаселення [20, с. 94; 557, с. 492-497; 1368, с. 118-123; 1369, с. 130-135], що не могло не звужувати число тих, хто міг переселитися до міст.

Отже, можемо констатувати, попри певні успіхи, в силі залишається зауваження демографів, які констатували недостатню дослідженість змін чисельності та динаміки міського населення Лівобережної України [511, с. 113, 116-117, 122]. Існуючий стан дослідження населення міст України початку ХХ ст. не дозволяє скласти точної картини розгортання демографічних процесів між 1897-1914 рр., однозначно визначати тенденцію розвитку міського населення, зокрема у 1906-1914 рр., як постійне зростання темпів приросту. Подальша робота із дослідження історії міст України початку ХХ ст. неможлива без визначення кількісних показників населення, що потребує розширення кола джерел, аналізу достовірності джерельної бази.

Вивчення соціально-станової структури міського населення Російської імперії, в тому числі України, фактично розпочалося в середині 1950-х років. А.Г. Рашин у фундаментальній монографії «Население России за 100 лет» проаналізував склад міського населення за станами по імперії в цілому між 1811-1897 рр., по Москві і Санкт-Петербургу включно до 1902 та 1910 рр. [973, с.118-129]. В узагальнюючих працях з історії України, дослідженнях економіки початку ХХ ст., історії робітничого класу, інтелігенції, буржуазії, з'ясовано соціально-політичне обличчя, життєвий та культурний рівень окремих класів, професійних груп [25, 558, 582, 585, 676, 687, 710].

У 1960-1980-х роках розгорнулись дослідження процесів майнової диференціації, політичних уподобань дворянства та селянства по імперії та окремих її регіонах, але головну увагу історики приділили проблемам становлення класів пролетаріату та буржуазії [444, 557, 626, 974, 1083, 1084, 1138]. Формування робітничого класу по найбільших містах України знайшло відображення в нарисах, вміщених у багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР» [550, с. 81-91; 552, с.73-76; 516, с. 79-83 та ін.].

На початку 1970-х рр. безпосередньо до даної проблеми звернувся Л.М.Іванов, стаття якого про станово-класову структуру населення міст Російської імперії доби капіталізму залишається до сьогодні єдиним комплексним узагальнюючим дослідженням питання. Не відступаючи від традиційної для радянської історіографії методології, автор значно більшу увагу приділив класовій структурі населення. Л.М.Іванов дійшов висновку, що наприкінці ХІХ ст. «станові перегородки не витримували натиску часу, ламались під ударами капіталізму, причому трансформація станів у класи буржуазного суспільства відбувалась найбільш інтенсивно по містах» [506, с.340]. Суттєве досягнення у дослідженні соціально-класової структури українських міст було зроблено у 1980-ті рр. І.К.Рибалкою і Ф.Г.Турченком, які з'ясували масштаби збереження верств докапіталістичного типу в

соціально-класовій структурі міст і сіл України напередодні революції 1917 р. [888, с. 36].

У 1990-ті рр. розпочався новий етап досліджень соціальної структури суспільства. Висновки істориків менш оптимістичні, ніж дослідників радянської доби. Так, Д.Філд доводив, що в Російській імперії рух від станів до класів не був прямолінійним, а в 1905-1914 рр. мало місце «пожвавлення станової свідомості» [1251, с.74, 76-77]. Б.М.Миронов, який першим подав короткий огляд російської і західної історіографії проблеми, дійшов висновку: «через те, що російське законодавство визнавало існування станів, а масова свідомість приймала станову парадигму, аналіз соціальної структури доцільно проводити саме в становому розрізі» [757, т.1, с.78]. Фахівці із соціально-класової структури Російської імперії Н.А.Іванова та В.П.Желтова стверджують, що на початку ХХ ст. в Росії зберігався типовий азіатський порядок соціальної ієрархії [1182, с. 212]. Натомість автори колективної монографії «История предпринимательства в России», що побачила світ того ж року, що і дослідження Б.М.Миронова, стверджують: наприкінці ХІХ ст. міські стани в Російській імперії перетворились на фікцію [522, с.222].

Г.Касьянов, Б.А.Кругляк, Т. Лозанська висвітлили такі аспекти проблеми, як формування інтелігенції, станове походження представників класу буржуазії в масштабах України в ХІХ - на початку ХХ ст. [578, с.16-17, 27-44; 651-653; 706]. Збагаченню проблематики, використанню сучасних методологічних підходів в Україні сприяло знайомство з доробком істориків діаспори Б.Кравченка, І.Лисяк-Рудницького та ін. [636, с.21-40;698; 770].

На порядок денний все нагальніше висувається поглиблення наукових студій соціально-станової структури населення України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Враховуючи існуючі розбіжності щодо сутності, напрямків її еволюції, масштабів, темпів соціальних перетворень, особливо в останні роки існування Російської імперії, початковий етап відповідних досліджень в

Україні, назріло звернення до конкретних процесів по окремих містах, залучення нових джерел, що не потрапили в поле зору дослідників.

Історія економіки Російської імперії перебувала в центрі уваги радянської історіографії у 1920-1980-х роках. В узагальнюючих дослідженнях П.І.Ляценка (перше видання – 1927 р., останнє четверте – 1956 р.) [724], С.Г.Струмліна [1164], П.А.Хромова [1285, 1286], Р.С.Лівшица [694], І.Ф.Гіндіна [162-166], Л.Ю.Шепелева [1347-1349], В.І.Бовикіна [58-60], Г.А.Діхтяра [418] визначено етапи, особливості та головні показники розвитку промисловості, сільського господарства, внутрішнього ринку, торгівлі від скасування кріпацтва до початку Першої світової війни, висвітлено діяльність уряду, організацій та окремих торгово-промислових груп буржуазії Санкт-Петербурга, Москви. Для нашого дослідження важливим є те, що в працях П.І.Ляценка [724, с. 429, 483], Р.С.Лівшица [694, с. 200-201], П.А.Хромова [1285, с.66] з'ясовано місце України в промисловому потенціалі імперії відповідно станом на 1908 р., 1900 р. та 1912 р. (обсяги виробництва, кількість підприємств, робітників).

У колективній монографії «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР» [887, с.58-90, 96-116], дослідженнях О.О.Нестеренка [807, с. 100-163; 808, с. 84-201], Ф.Є.Лося [710, с. 29-61], П.Лаврова [678, с. 11-64], І.О.Гуржія [224, с. 16-46,79-136], Т.І.Дерев'янкина [407, с. 156-263] та ін. визначено особливості галузевої структури економіки українських губерній, специфічні риси концентрації промисловості та робітничого класу. І хоча в названих працях не ставилося завдання безпосередньо дослідити економіку міст, у них наведено багато цінного матеріалу, що стосується умов розвитку, стану окремих виробництв, підприємств як то паровозо- та сільськогосподарського машинобудування у Харкові.

У 1971 р. О.І.Лугова у ґрунтовній статті «Міські промислові осередки на Україні (кінець ХІХ-початок ХХ ст.)» вперше спробувала визначити типологію міст України з точки зору промислового розвитку, навела

узагальнюючі підрахунки станом на 1890 р. [714, с. 183, 193]. На сторінках «Українського історико-географічного збірника» дослідження економічних особливостей процесу урбанізації в Україні на початку ХХ ст. продовжили А.І.Доценко, А.П.Гриценко [210, с. 145-204; 440, с. 46-69].

Разом з тим віддзеркаленням недостатньої розробленості сюжетів з історії економіки міст початку ХХ ст., стало висвітлення питання у багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР». За нашими підрахунками, на сторінках відповідних томів згадано про існування фабрик і заводів по 33 містах Лівобережжя, наводиться кількість робітників – по 21, сума виробництва – по 8 з 47 міст. Причому по 8 населених пунктах є згадки лише про один з цих показників розвитку міст на самому початку ХХ ст., для 19 – у передвоєнні 1912-1914 роки. Дані про обсяги виробництва промислової продукції, який визнається найкращим показником для оцінки індустріального потенціалу [60, с.33], представлені по чотирьох містах: Чернігову, Городні, Полтаві, Слов'янську [550, с. 81-91, 149-152, 226-227, 320-323, 466-470, 513-516 та ін; 551, с. 94-98, 130-131, 358-359, 431, 487-488; 552, с. 73-91, 244-246, 299-301, 357-360 та ін.; 554, с. 100-105, 201, 244-245, 326-327 та ін.]. Існування кредитних установ зафіксовано в 11 містах: Харків, Чернігів, Суми, Слов'янськ, Золотоноша, Ромни, Глухів, Городня, Кролевець, Новгород-Сіверський, Ніжин [Там само].

Більше уваги сучасна історіографія приділяє соціальним аспектам та наслідкам розвитку економіки України в ХІХ - на початку ХХ ст. [653, 659, 706, 777-778]. З'явилися публікації, присвячені торгівлі в Катеринославі, Ніжині, Харкові [681, 665, 1323], банків, головним чином, початковій стадії існування міських банків в другій половині ХІХ ст. [231, 648, 771], галузевій структурі промисловості окремих міст [431]. Зокрема, у роботі В.І.Міщенко та Г.І.Корогод висвітлено питання щодо повноважень міських банків у ХІХ ст. [771, с.9-10], їх виникнення в Ромнах, Білопільлі, Кролевці, Сумах, Конотопі [771, с.19-25] та відділення державного банку в Сумах [771, с.31-

32], наведено дані по комерційним банкам, сумському товариству взаємного кредиту [771, с.35-38].

На сьогодні спеціальних досліджень з історії промисловості окремих міст регіону, в тому числі Харкова, кінця XIX ст.-1914 р. не проводилось. В узагальнюючих працях з історії України, економіки Російської імперії та України [58, 175, 558, 807, 808, 887], дослідженнях з історії робітничого класу [27, 97, 143, 210, 710, 969] з'ясовано погубернські показники чисельності підприємств, кількості робітників в українській частині Російської імперії, містяться деякі відомості про найбільші підприємства міста, визначено частку Харкова у виробництві сільськогосподарської техніки та паровозобудуванні Російської імперії та України.

У науковій та науково-популярній літературі про місто, енциклопедичних довідниках Харків кінця XIX - початку XX ст. характеризується як великий промисловий центр, обличчя якого визначали металообробка та машинобудування. Цей стереотип десятиліттями вкладався в свідомість пересічного читача. Не обтяжуючи себе посиланнями та коментарями, автори публікацій наводили величезні, часто-густо фантастичні цифри промислового розвитку, немовби намагаючись не лише читача, а й самих себе переконати в їх правдивості та реальності. Такому підходу сприяли умови, в яких розвивалась історична наука в радянські часи: обґрунтування провідної ролі промисловості та робітничого класу в суспільному розвитку вважалось пріоритетним. Так, у публікаціях 1950-х - початку 1960-х років, кількість промислових підприємств у місті в 1904 р. визначали у 1 218 одиниць [761, с.28; 1255, с.427]. За даними А.А.Нестеренка в промисловості Харкова 1897 р. було задіяно 19976 робітників [807, с.160]. Харківські дослідники В.Астахов та Ю.Кондуфор зазначали, що 1899 р. у Харкові працювали 11608 робітників, а в перше десятиліття XX ст. на підприємствах з числом робітників понад 100 – 27690 чоловік [27, с.10,12].

Наприкінці 1960-х років в ході роботи над «Історією міст і сіл Української РСР» уявлення про реалії промислового розвитку міста були скориговані. У нарисі про Харків зазначалося: «Після скасування кріпацтва в Росії Харків починає зростати як великий промисловий центр. Швидкими темпами зростають машинобудування і металообробка: якщо в цілому число фабрик і заводів у Харкові з 1871 по 1899 роки зросло з 79 до 259, тобто більш як у 3 рази, то кількість машинобудівних і металообробних – з 12 до 59, або майже в 5 разів... Вже у 1899 році з загальної кількості 11 608 робітників, зайнятих на підприємствах, у металообробній промисловості працювало близько 50 % – 5 572 чоловіки» [552, с.73-74]. Подана схема викладу матеріалу та фактичні дані поширювались в інших публікаціях, хіба що з уточненням кількості робітників – 11,5 тис. [886, с. 9], і збереглася до наших часів [1052, с.188-189]. Іншого узагальнюючого конкретного співставимого матеріалу про промисловість Харкова на початку ХХ ст. не наводилося. Більш детально була висвітлена в 1960-ті роки історія деяких великих заводів – Харківського паровозобудівного заводу (ХПЗ), «Всеобщей Электрической Компании» (ВЭК), Шиманського [880, 885, 1125, 1126, 1127]. Але головна увага авторами нарисів приділялась революційній боротьбі робітників цих підприємств, власне економічні питання розглядалися побіжно.

Вважаємо, дослідження промислового потенціалу окремих міст регіону на рубежі ХІХ-ХХ ст. потребує додаткового дослідження. Розпочати їх доцільно із визначення щодо даних, наведених у публікаціях попередників. Наприклад, по Харкову, перша цифра – 1 218 промислових підприємств – потрапила в наукову, довідникову і популярну літературу з легкої руки Д.І.Багалія та Д.П. Міллера. У процесі роботи над другим томом фундаментального дослідження з історії міста вони ретельно зібрали і узагальнили всю відому їм інформацію в спеціальній таблиці «Фабрично-заводська промисловість Харкова». Історики сумлінно врахували не лише промислові гіганти на зразок ХПЗ, а і найдрібніші майстерні [31, т. 2, с.550-553].

Але критикувати Д.І.Багалія та Д.П. Міллера за недостатньо обережне поводження з фактами не можна. Швидше треба закидати деяким з їх несумлінних наступників некритичне поводження з цінним матеріалом, адже в ті часи, коли працювали Д.І.Багалій та Д.П.Міллер, термін «промисловість» (російською мовою «*промышленность*») вживався до будь-якої діяльності, пов'язаної з виробництвом та торгівлею. Про людину, яка володіла заводом, майстернею чи крамницею казали, що вона вдається до промислу («*промышляет*»). Критерії класифікації промислових підприємств лише почали обговорюватись статистиками Російської імперії [739, с.43,169]. Тож збільшення, іноді дуже суттєве, кількості підприємств міста за рахунок дрібних та найдрібніших, призводило до перебільшення кількості робітничого класу в місті. Останнє, в свою чергу, змінювало параметри соціально-класової структури населення, надавало підстави приписувати місту статус промислового, а не торговельного, інтелектуального центра, яким його вважали сучасники [11, с. 139; 1262, с. 534; 1154, стлб. 314].

Спираючись на дослідження економіки міст та, значно меншою мірою, населення, фахівці з економічної географії та історії спробували розробити універсальну класифікацію населених пунктів у залежності від ступеня розвитку промисловості і торгівлі. Наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. В.І.Ленін, В.Семенов-Тян-Шанський намагались з'ясувати кількість так званих «справжніх міст», «економічних міст» на території різних регіонів імперії [688, т.3, с. 529-530; 1113, с. 73]. У 1970-1980-і роки фахівцями з економічної географії розроблені декілька варіантів типологічної оцінки сучасних міст [91; 1233, с. 84-94]. Проте вони не використовувались для аналізу подій минулого. Причини полягають, на нашу думку, у винятковій складності соціально-економічних процесів на території Російської імперії, недостатній джерельній базі та стереотипах сприйняття тогочасних міст через призму сучасного їх становища. О.І.Лугова, яка склала списки міст згідно їх промислового рівня, досягнутого наприкінці ХІХ ст., очевидно, постійно

опинялась перед парадоксальними речами. Наприклад, до чисто промислових центрів вона пропонувала віднести ті міста, по яких промисловість становила не менше 40% торговельно-промислового обігу. В її списку в одній групі опинились Катеринослав, Суми, Охтирка, Прилуки, робітничі селища, залізничні станції, села Амур, Сартана, Юр'ївка та ін. Але вона чомусь не наважилась додати Костянтиноград, Пирятин, Зіньків, що також підпадали під такі критерії. І хоча останні мали абсолютно неспівставимі показники порівняно із тим само Катеринославом за оборотами промисловості та кількістю населення, вони не належали до категорії містечок [714, с. 190-191; 1202, с. 33, 27, 90; 903, с. 4-5]. Натомість Харків, за класифікацією О.І.Лугової, потрапляв до категорії просто промислових міст разом із Бахмутом, Мелітополем, слободою Гуляй-Поле, в той час як у більшості публікацій радянських часів він перш за все – один з найбільших промислових центрів імперії [526, с. 29; 710, с. 53; 761, с. 27-47; 969, с. 15].

Тож вважаємо, досвід історичних та економіко-географічних досліджень свідчить про доцільність, необхідність дотримуватись принципу історизму і обирати офіційні міста в якості головного об'єкта урбаністичних студій. Адже будь-яке розширення їх кола за рахунок так званих «фактичних міст», фабрично-заводських селищ, містечок, посадів, включення до числа міст значних за чисельністю населення пунктів, що офіційно вважалися селами, може суттєво змінити суспільно-політичний вимір доби, спотворити реальні процеси. Так, В.Семенов-Тян-Шанський, обмірковуючи процеси соціально-економічного розвитку міст імперії, цілком слушно аргументував неможливість безпосередньо пов'язувати місто із торгово-промисловою діяльністю, інтенсивністю неземлеробської діяльності: з категорії «економічних міст» доводиться виключати «значну кількість, часом людних пунктів із значним оборотом, але які мають надто специфічний характер фабричних садіб, по яких при мільйонній промисловості, репрезентованій одним-двома великими підприємствами, майже зовсім відсутній розвиток

торгової діяльності (лише одна-дві споживчі крамниці), які обслуговуючи самих лише фабрично-заводських робітників, засвідчувала б, що навколо даних фабрик справді утворилось місто, яке має зв'язки із оточуючою місцевістю» [1113, с. 72].

Так само дотримуючись принципу історизму треба обирати критерії для визначення типології населених пунктів за кількістю жителів. На початку ХХ ст. більшість фахівців поділяли міста на чотири типи в залежності від кількості населення: великі – понад 100 тис. мешканців, середні – 20-100 тис., малі – 5-20 тис., міста-села – до 5 тис. [187, стлб. 2; 1137, с. LVIII]. Подібної класифікації тримався І.К.Вологодцев, виділяючи в окремі групи міста із 20-50 тис., 50-100 тис. та 10-20 тисячами мешканців [139, с. 119]. Деякі фахівці пропонували власні варіанти класифікації. Так, В.П.Семенов-Тянь-Шанський відносив до великих поселення із кількістю жителів 40-100 тис., середніх – 10-40 тис. осіб, малих – 5-10 тис. осіб, В.І.Ленін до великих – із населенням понад 50 тис. [688, т.3, с. 529-530; 1113, с.73]. Висловлена була і інша думка: вважати певними рубежами 25 тис. (середнє місто) і 100 тис. (велике) мешканців [187; 1214, с. 64, 68]. Під час дискусій урбаністи звертали увагу на місто із 30 тис. жителів, як оптимальне з точки зору створення умов для збалансованого проживання людей [810; 1361, с. 15]. Сучасна наука оперує зовсім іншими критеріями, відносячи до малих міста із населенням до 50 тис. осіб [532, с. 4], а деякі автори – навіть до 100 тис. осіб [864, с. 177]. На нашу думку, слід погодитись із тими дослідниками, які схиляються до необхідності визначатись із типологією міст в залежності від періоду розвитку, епохи [64, с. 189, 193; 139, с. 118-123; 757, т.1, с. 282, 312]. Найбільш прийнятною є класифікація В.Солнцева, І.К.Вологодцева, оскільки, як свідчать наші дослідження розвитку українських міст на рубежі ХІХ-ХХ ст., саме 20 тис. мешканців було тим рубіжем, коли вони були не лише готові порушувати питання про модернізацію головних сфер міського життя згідно тогочасних критерієв, а й розпочали переводили його в практичну площину.

Пропонований «поріг» для визначення середнього міста починаючи з 25 тис. осіб мав бюрократичне походження і був покликаний суттєво обмежити кількість тих населених пунктів, яким влада Російської імперії готова була надати право на самостійну земську одиницю [1214, с. 523].

Склад та діяльність міських дум регіону протягом тривалого часу перебували поза увагою містознавців. Побіжно про існування міського самоврядування згадувалось в частині нарисів про міста Лівобережжя, вміщених в «Історії міст і сіл Української РСР». По Новгород-Сіверську, Чернігову називалися кількість міських гласних та приналежність до головних соціальних груп [515, с. 79, 151; 520, с. 122, 496; 547, с.119], підкреслювалось, що у Вовчанську «не було жодного робітника» [518, с.358], а дума Слов'янська була клубом аристократії [592, с.68-69]. Для Сосниці, Новгород-Сіверського вказувалась кількість виборців. Прізвища діячів не наводились, або згадувались у негативному контексті, як приміром міського старости Краснокутська Зайцева, що запросив 1902 р. надіслати війська для придушення селянських заворушень [518, с. 454].

На зламі ХХ – ХХІ ст. ситуація почала змінюватись на краще. Життя та діяльність міських голів початку ХХ ст. Катеринослава О.Я.Толстикова (1889-1893, 1901-1905 рр.), І.Я.Езау (1905-1909, 1918 рр.), І.В.Способного (1909-1917 рр.) та Харкова О.К.Погорілка (1900-1912 рр.) знайшли відображення в монографіях, статтях, довідникових виданнях С.Болсуновського [66, с. 17-18], О.М.Головка та О.Н.Ярмиша [177], інших [1320; 1327, с.7-26].

У публікаціях краєзнавців приділено увагу деяким керівникам міських самоврядувань малих міст. Невеличка стаття В.Г.Ткаченка присвячена міському голові Олександрівська Ф.Ф.Мовчановському [1191]. Б.Локотош подав портрет міського голови Луганська М.П.Холоділіна (1883- початок ХХ ст.) [708, с. 40-47]. У нарисах історії Бахмута, створених С.І.Татаріновим, є відомості про громадську діяльність В.І.Першина, що обіймав посаду

міського голови понад 25 років [1176, с. 16-17,51,54, 105-106,113]. І. Мірошніченко у додатках до історико-краєзнавчого нариску Старобільщини вмістив коротку біографічну довідку про Я.В.Буткова, в якій головну увагу приділено пореволюційній долі цієї особи [769, с. 70]. Всі ці розвідки свідчать, що історична наука перебуває на початковому етапі дослідження соціальної структури міської еліти, життя та діяльності міських керівників так званих малих, провінційних міст кінця XIX - початку XX ст. Інформація щодо міських голів обмежується, як правило, згадками про участь їх у благодійницькій діяльності, ухвалі рішень міських дум, спрямованих на розвиток міського господарства, охорони здоров'я, культури тощо. В публікаціях відсутні біографічні дані, термін перебування на посаді голови міської думи тощо. Тому перш ніж перейти до висвітлення діяльності міських самоврядувань початку століття, необхідно дати комплексну характеристику осіб, які керували ними. Від їх інтелектуального потенціалу багато в чому залежали позиція, дії (та бездіяльність), досягнення (та прорахунки) міст на шляху переходу від традиційного до модерного суспільства.

У науковій літературі домінує положення про жахливий стан міських фінансів дореволюційної Росії. Висловлена представниками опозиційного, зокрема, ліберального табору в період запеклого протистояння навколо бюджетних, податкових та інших питань, вона наполегливо проводилась у публікаціях 1920-х років. Їх автори належали переважно до муніципального руху початку XX ст., а головні аргументи стосувались невідповідності балансу між комунальними бюджетами і державним бюджетом, незначних видатках на одного городянина на рік порівняно із провідними західними країнами того часу, неспроможності «правлячої бюрократії зрозуміти та задовольнити вимоги доби» [103, с. 402-415].

Лише в «локальних» історичних дослідженнях, що вийшли друком до початку Першої світової війни, проблемі діяльності міських дум в бюджетній сфері, особливо в галузі освіти приділялась належна увага. Автори «Очерка

истории города Чернигова» стверджували, що народна освіта була «головним піклуванням міського самоврядування» [879, с.64-65]. Д.І.Багалій та Д.П.Міллер детально проаналізували заходи Харківської міської думи щодо розвитку освіти між 1872-1904 рр., визначили етапи формування її політики в даному питанні [31, т. 2, с. 682-683, 696-698,711-718]. За їх підрахунками, частка витрат на освіту в міському бюджеті зростає з 0,9% від загальних асигнувань у 1872 р. до 6,4% в 1901 р. [31, т. 2, с. 419-422, 730-731]. Л.Гур'єв в нарисі з історії Кролевця розглянув взаємозв'язок між економічним піднесенням міста на рубежі ХІХ-ХХ ст. та зростанням можливостей міського самоврядування та громадськості вкладати кошти в освіту [225, с.25-34].

На початку 1920-х років П.Л.Кованько, дослідник місцевих фінансів України, дійшов висновку: українські міста напередодні Першої світової війни особливу увагу приділяли народній освіті, витрачаючи в середньому на її потреби 13,6% своїх коштів, і чим меншим було місто, тим більший відсоток бюджету становили видатки на народну освіту [601, с.9]. Однак у подальшому не лише об'єктивний аналіз, а й самі згадки про діяльність міських дум в дорадянській період стали неможливими.

Певні позитивні зрушення у висвітленні питання сталися в 1960-ті роки, коли в Україні створювалась багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР». В нарисах про деякі міста було наведено їх витрати на освіту. Але вони не надають цілісної картини фінансових можливостей міських самоврядувань. Розміри міського бюджету наведені по Миргороду (1895 р.), Чернігову (1912 р.), Охтирці (1898 р.), деяких інших. Здебільшого автори робили наголос на співвідношенні витрат на охорону здоров'я, освіту, з одного боку, і утримання поліції, самоврядування (тобто обслуговування бюрократичного апарату) з іншого. Приклади із цифрами добирались саме так, щоби засвідчити некваліфікованість міських дум та управ, антинародну спрямованість бюджетних витрат. Так, по Миргороду в 1895 р. на утримання

міського управління витрачалося 2,2 тис. руб., а охорону здоров'я – 485 руб., освіту – 1,3 тис. руб. [550, с. 634]. У Коропі 1915 р. на народну освіту витратили 370 руб., а поліцію – 4559 руб; Ніжині в 1912 р. витратили 2583 руб. на боротьбу з епідемічними захворюваннями і 27353 руб. на поліцію [520, с. 339, 452]. Подібні прийоми використовувались і щодо висвітлення діяльності інших дум [513, с. 535; 517, с.100, 159; 550, с. 88; 554, с. 303]. У нарисах з історії міст зрідка подавалась скупа інформація про окремі рішення міських самоврядувань, витрати бюджету на поліцію, охорону здоров'я [512, с. 80; 513, с. 533, 535; 514, с. 165; 517, с. 100-101,130, 431; 518, с.282]. У новітній історіографії першу спробу об'єктивно розібратись у ній зробила В.А.Нардова на матеріалах міст Російської імперії 1890-1901 рр. [794, с. 49-67]. Однак міські фінанси у період між 1901-1914 рр. не стали предметом дослідження. Негативне ставлення до проблеми міських бюджетів, навіть більше – повне ігнорування – збереглось у літературі і нині [1239, с. 17-19].

Враховуючи те, що в науковій літературі не досліджена фінансова сторона діяльності міст, існують неоднозначні оцінки стану міських фінансів на початку ХХ ст., вважаємо, назріла потреба в дослідженні цього питання. Об'єктивне висвітлення сприятиме наступним дослідженням з історії українських земель в період останніх років існування Російської імперії, стане корисним при підготовці нового видання «Історії міст і сіл України», допоможе сучасним місцевим самоврядуванням виробляти власну бюджетну політику, будувати стосунки з центральною владою.

На сторінках наукових праць розглянуто деякі аспекти повсякденного життя міст в наприкінці ХІХ- на початку ХХ ст. Зокрема, багато місця приділено висвітленню ролі театру, бібліотек, діяльності діячів культури письменників, художників, скульпторів, театральних акторів, режисерів. Значно скромніше представлені побут, рівень цін та зарплат, умови життя городян. В узагальнюючих працях А.Л.Вайнштейна, Ю.І.Кірьянова головна увага приділяється життєвому рівню пролетаріата, наведено дані по деяким

містам Лівобережжя [92, 585]. Практично не досліджуються такі аспекти, як поява та вплив масової періодичної преси на життя міст, нові форми відпочинку, зокрема кінематограф. Не стали предметом уваги науковців і формування ментальності городян Лівобережжя, її зв'язок із загальноукраїнським та імперськими суспільно-політичними та культурними процесами доби.

Розвиток газет, газетної справи, журналістики у дореволюційній Росії та Україні став об'єктом уваги науковців. Починаючи від доволі ґрунтовної збірки статей 1912 року «Свобода печати при обновленном строе» [1105], історіографія збагатилась монографіями, статтями, докладними виданнями довідниково-бібліографічного характеру [49, 401, 463, 534, 744-745]. Починаючи з перших публікацій, домінуючою проблематикою залишаються взаємини між пресою та владою. В.Обнинський, А.Ф.Бережний, С.І.Стигалін, Б.І.Єсін, Дж. Дейлі головну увагу приділяли показу спроб самодержавного уряду приборкати пресу, аналізували систему репресивних заходів щодо опозиційних та революційних газет, дії влади по створенню підконтрольних засобів масової інформації шляхом фінансових дотацій через так званий «рептильний фонд» МВС [49, 401, 461, 857, 1105, 1165]. Ю.Стеклов, А.Н.Боханов, С.Я.Махоніна приділили увагу взаєминам преси і великого капіталу [71, 744-745, 1157]. Ряд дослідників – В.Обнинський, В.Ігнатієнко, Ю.Тищенко-Сірий, Б.І.Єсін, Х.С.Булацев, С.Я.Махоніна – торкалися проблеми «провінційна періодика» Російської імперії кінця XIX - початку XX ст. [81, 463, 534, 744, 857, 1188]. Та втім головна увага продовжує зосереджуватись на столичній пресі Санкт-Петербурга і Москви. Історія провінційних газет, що видавались по українських містах, залишається недослідженою сторінкою. Щодо таких видань панують стереотипи, що склались у попередню добу, ілюстративний метод. Яскравий приклад – висвітлення історії однієї з найбільших та найкращих місцевих газет того часу – харківського «Южного Края». Слідом за В.І.Леніним, який дав негативну

оцінку газеті, з публікації до публікації кочують оцінки її як реакційної, ворожої демократії, робітничому класу, навіть правої та монархічної [49, с.93,159; 463, с.64; 744, с.155], хоч насправді вона трималась ліберальних позицій, об'єктивно висвітлювала українські проблеми, зазнаючи репресій з боку цензури [291, арк. 2]. Складається враження, що дослідники, констатуючи більш складне становище провінційної преси порівняно з столичною, її залежність від свавілля та зловживань місцевої адміністрації [1132, с.16], заколисують себе, ставляться до неї як до менш вартісної та невливової, перебільшують «темноту и недоразвинутость» [744, с.14] провінції.

Автори робіт з історії періодичної преси, журналістики очевидно і досі перебувають в полоні тези про визначальну роль столиць в її розвитку. На початку ХХ ст. це домінування проявляло себе, з одного боку, у бюрократичній регламентації усіх сфер життя тогочасного суспільства Російської імперії. С.В.Смірнов, посилаючись на закон від 6 квітня 1865 р., яким програми провінціальних видань обмежувались дозволом передруковувати статті про загальнодержавну політику, фінанси, освіту та ін., та системні утиски їх владою в період революції 1905-1907 рр., доходив висновку: пресі поза столицями не дозволили піднятися на належну інтелектуальну висоту, вона була «вихолощеною», не самостійною, не цікавою [1132, с. 7-8, 16, 18-19]. С.Я.Махоніна підкреслює, наприклад, що олександрівська газета «Запорожский край» здійснювалась «за програмою великих столичних газет» [744, с.157]. І це єдина характеристика, яка надається провінційній пресі в її дослідженні. Якщо провінційна преса дихала, спромоглася дати щось більш-менш вартісне, то цьому вона має завдячувати сприятливому впливові кадетів, що здійснювався через Санкт-Петербурзьке «Бюро прогресивної преси» і Московське бюро друку [1132, с. 65-68], або участі більшовиків. Для прикладу, А.Ф.Бережний вказує, що саме

матеріали Д.Бедного, В.Д. Бонч-Бруєвича, В.О.Карпінського надавали кращого вигляду «Киевской мысли», харківському «Утру» [48, с. 48, 51-52].

У дослідженнях з історії міст преса посідає другорядне значення, підпорядковується іншим аспектам життя. Така тенденція притаманна як радянській, так і західній літературі. Так, в «Очерках истории Ленинграда» відсутній окремий розділ про пресу, згадки про її існування вміщено в розділах про літературу, політичне життя, культуру [884, с. 328, 330-331, 387, 400, 672, 678-681, 682]. В «Історії міст і сіл Української РСР» наведені дані про місцеву легальну пресу деяких населених пунктів, зокрема, Прилук, Золотоноші, Сум, але головна увага в начерках практично про всі міста приділяється поширенню більшовицької газети «Правда» [517, с. 100; 520, с. 542; 553, с. 263]. В «Історії Одеси» П.Герлігі є стисла розповідь про початковий період в історії міської преси 1820-1840-х рр. [160, с. 143-144] і жодного слова – про пресу початку ХХ ст., періоду її розквіту, коли в місті функціонували десятки газет і журналів [51, т. 4, с. 156-161; 745, с. 27]. Єдине дослідження, присвячене історії луганської газети «Донецкий колокол», стало можливим лише тому, що вона контролювалась більшовиками. Автор монографії про це видання І.М.Велігура головну увагу приділив висвітленню на її шпальтах загальнополітичних питань, що перебували в центрі уваги в 1906-1907 рр., становища та боротьби робітничого класу і практично не торкався суто міських проблем [102, с. 13-22, 41,42, 48, 56-59, 84-85].

Лише протягом останніх років увага до місцевої преси дещо посилилась. В Україні відбулись наукові конференції, на яких розглянуті деякі проблеми історії преси, журналістики початку ХХ ст. У енциклопедичних довідниках «Чернігівщина», «Полтавщина» вміщено статті про російськомовну та україномовну періодику міст Чернігівщини та Полтавщини [936, с. 120-121, 137, 164, 250, 264-265, 268-269, 301 та ін.; 1310, с. 221, 488, 934-936]. Харківський дослідник І.Л.Михайлин видав монографію про розвиток преси у

столиці Слобожанщини, присвятивши розділи провідним газетам «Харьковские губернские ведомости», «Южный край», журналам «Мирный труд», «Вера и разум», україномовним газетам «Слобожанщина», «Порада», «Сніп» [762, с. 49-73, 86-103, 135-313]. Питанням, що стосуються ролі і долі власників газет («Хлібороб», Лубни) [956], обговоренню мовних проблем («Рідний край», Полтава) [1159], джерелознавчим аспектам (Чернігів, Олександрівськ) [965, 1278] присвячено окремі статті. В публікаціях про газети та журнали кінця XIX-початку XX ст. переважна увага приділяється формуванню журналістської майстерності, протистоянню утискам влади, полеміці із політичними опонентами. Боротьба за масового міського читача розглядається лише на прикладі журналу «Нива» на загальноросійському матеріалі [583]. Питання про те, як пов'язаний розвиток міста із появою газет, журналів та яким чином останні впливають на формування модерного міста, поки що не поставлені. Хоча саме місто створює сприятливі умови для того, щоби думки, ідеї, почуття, знання ставали суспільним надбанням. Причому ми згодні із А.Цонісом, Л.Лефевром, Д.П.Шейфером, що комунікативне середовище міста формується у вигляді комплексу, до якого на початку XX ст. належали друковані засоби інформації, кінематограф, театр, книжки та міське довкілля: будинки, сади, пам'ятники та ін. [1298, с. 122, 127; 1343, с. 152-153].

Підсумовуючи огляд літератури, доводиться констатувати, по-перше, що головна увага як в узагальнюючих працях, так і «біографіях» міст, створених в XX- на початку XXI ст., зосереджується на розвитку Російської імперії та України в другій половині XIX ст. Життя міст Лівобережжя від кінця XIX ст. до Першої світової війни привертає значно меншу увагу дослідників. Особливо помітною диспропорція стає на фоні ґрунтовних напрацювань західних науковців щодо історії міст в останній період існування Російської імперії, узагальнюючих праць – українських і західних – стосовно Правобережної України, Києва, Одеси та ін. [42; 220-221; 726; 777-779; 949;

1357; 1380; 1382; 1385]. В радянську добу, коли були створені переважна більшість праць, що мають відношення до об'єкту дослідження, історики вимушені були розглядати всі питання через призму пануючої ідеологічної схеми, в основу якої були покладені тези про вступ Росії (і України) в стадію імперіалізму, визрівання матеріальних та політичних передумов пролетарської революції. Це призводило до певних парадоксів. З одного боку, із визнанням досягнення російським капіталізмом стадії зрілості, фактично суттєво переоцінювалась ступінь розвиненості міського суспільства – головного носія і рушія буржуазних відносин. Якщо Л.М.Іванов у 1971 р. обережно доводив, що по містах «інтенсивно відбувався процес утворення класів», «на перший план все чіткіше виступав поділ не за становою приналежністю, а по заняттях, способу отримання прибутку або заробітку» [506, с. 319, 340], то П.Г.Риндзюньський у 1983 р. робив висновок, що місто в Російській імперії наприкінці XIX ст. становило «цілком сформований буржуазний комплекс» [1084, с. 264]. Тому не випадково головна увага приділялась революційним битвам пролетаріату 1905 р. і 1912-1914 рр. Зі сторінок нарисів про міста, в інших публікаціях робітничий клас поставав фактичним господарем міст, готовим узяти на себе відповідальність за долю країни, керівництво усіма сферами життя міст.

З іншого боку, всі без винятку автори визнавали значне відставання Росії від Заходу, колосальну занедбаність міського господарства, соціальної сфери, слабкість культурного розвитку міст, що власне обмежувало потенціальні можливості того ж таки пролетаріата. Неодмінним сюжетом публікацій про міста Лівобережжя були розповіді про злиденні умови життя та праці переважної більшості населення, страшенну дорожнечу тощо. Головна відповідальність за існуючі негаразди покладалась на царизм та його представників на місцях, зокрема міські думи (хоча практично ігнорувалося висвітлення їх діяльності), монополістичну буржуазію. За цих умов усунення

головного гальма – старої влади – ставало єдиною запорукою прискорення суспільного розвитку, якого з нетерпінням очікувало населення міст.

По-друге, більшість міст регіону початку ХХ ст. постають застиглими у своїй провінційності, відірваними від модерних зрушень. Самосвідомість мешканців, політика царизму щодо міст, реакція міського суспільства на заходи влади, взаємини міст із земствами не набули висвітлення в літературі. По-третє, зберігаються певні стереотипи попередньої доби, ілюстративний підхід до висвітлення конкретних історичних проблем. Міста уявляються такими собі бастіонами українофобства, об які розбилися хвилі національно-демократичної революції [484, с. 88; 924, т.2, с. 459; 1181, с. 8].

Сучасна історіографія, так само, як і попереднього періоду, визнає переломний характер початку ХХ ст. І якщо радянські історики робили акцент на переході від капіталізму до соціалізму, то сучасні – від традиційного до модерного суспільства. Прояви перехідності, відчуття того, що людина перебуває на зламі епох, найгострішими були саме по містах. Тому вивчення історії міст в останні роки існування Російської імперії має важливе наукове значення.

Враховуючи все вище сказане, вважаємо, назріла потреба у комплексному дослідженні демографічних, економічних, соціальних процесів, що розгортались по містах Лівобережної України в умовах переходу від традиційного до модерного суспільства. Оскільки модернізація – перебування суспільства у стані динамічних змін (польоту, за образним висловом Н.Дейвіса [400, с. 788]) – включає індустріалізацію, що спирається перш за все на внутрішні можливості; формування еліти – носія модернізаційних ідей; урбанізацію; високу соціальну диференціацію і мобільність; розгалужену систему соціальних інститутів; співіснування різноманітних об'єднань, груп, здатних рухатись в напрямку самодіяльного громадянського суспільства; новітні способи життя, самосвідомість, устремління до універсальних цінностей та ін. [400, с. 787-806; 596, с. 193-196; 655, с. 192-193, 195-197; 1152, с. 26-34;

1205, кн. 1, с. 18-124], головну увагу буде зосереджено на тих із них, які залишаються не дослідженими або мало дослідженими. Серед них особливості руху населення міст між 1897-1914 рр., формування промислового потенціалу, банківської і торгівельної мережі, міських бюджетів, самосвідомості еліти і рядових мешканців, проблемам ефективності функціонування міських структур, взаємодії міських самоврядувань із державою, земствами, деяким аспектам повсякденного життя.

Проведений аналіз наукової літератури свідчить, що проблема, поставлена в центр дисертаційної роботи, не досліджувалась як самостійна. Окремі її аспекти порушувались на різних етапах розвитку історичної науки, визначились дискусійні питання. У 1920-ті роки було з здійснено першу спробу дослідити міста України кінця ХІХ-початку ХХ ст. Інтерес до них обумовлювався прагматично-політичними міркуваннями, адже радянський режим намагався оцінити та використати досвід, набутий містами в капіталістичну добу, з метою визначення власних підходів до їхнього розвитку. Узагальнюючі праці І.К.Вологодцева, П.Л.Кованька, А.Хоменка, краєзнавчі та етнографічні розвідки про окремі населені пункти залишились поодинокими, хоча і небезуспішними спробами безпосереднього висвітлення деяких аспектів минулого міст. У 1930-1950-ті роки історія міст кінця ХІХ-початку ХХ ст. порушувалась в рамках дослідження загальноісторичних проблем, переважно економіки Російської імперії та України, розвитку робітничого та революційного руху. З другої половини 1950-х рр. починається новий період в історіографії. Найбільшим досягненням 1960-1980-х рр. стало видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». В цей час вийшли друком нариси про 14 міст Лівобережжя, декілька праць про архітектуру та окремі райони або області, в яких певна увага була присвячена подіям та явищам кінця ХІХ-початку ХХ ст. У 1970-ті рр. зусиллями О.І.Лугової, А.І.Доценка було здійснено спробу відновити узагальнюючі

дослідження міст України в добу капіталізму. Розпочалось формування джерельної бази шляхом випуску спеціальних збірок документів, присвячених окремим містам (Полтава, Чернігів, Новгород-Сіверський).

На сучасному етапі розвитку історіографії, який розпочався після проголошення незалежності України, в роботах Я.В.Верменич, О.Карліної, М.С.Дністрянського, О.П.Рєєнта висунуто питання про дослідження міста в Україні як цілісного явища на різних історичних етапах. Формується містознавство як самостійний напрямок історичних студій, визначилось коло спеціалістів, що безпосередньо займаються історією міст другої половини ХІХ-початку ХХ ст., захищено дисертації, присвячені містам деяких регіонів України. Проблеми міської історії обговорюються на наукових конференціях, сторінках фахових журналів. Але у сучасній історіографії мають місце певні диспропорції проблемно-тематичного, хронологічного, регіонального характеру. Зокрема, більша увага приділена міському самоврядуванню окремих регіонів (Чернігівщини в другій половині ХІХ ст., Харкова в 1890-1914 рр.), соціально-економічному розвитку в другій половині ХІХ ст., життєвому рівню населення в 1900-1914 рр. (Правобережна Україна). Інтенсивно досліджуються міста (населення, соціально-економічні зрушення) у добу національно-демократичної революції, 1920-1930-х роках. Порівняно із попереднім періодом, характерною ознакою сучасної історіографії є зменшення кількості узагальнюючих нарисів про міста регіону, зростання публікацій навчального та довідкового характеру. Найпоширеніший жанр – це статті, присвячені окремим аспектам історії міст, що широко друкуються на сторінках наукових збірників, регіональних історичних журналів, у матеріалах наукових конференцій. Доволі ґрунтовно досліджено на сторінках спеціальних праць політичне життя по містах, зокрема виникнення, чисельність, діяльність загальноросійських та українських політичних партій, «Просвіт», розвиток освіти та деякі аспекти культурного життя. Вивчення наукової і краєзнавчої літератури дозволяє зробити висновок, що

залишаються не дослідженими демографічні процеси по містах між 1897-1914 рр., станова, професійна, статева, вікова, національна, конфесійна структура населення, характер урбанізаційних процесів. Не визначено масштаби розвитку та структура промисловості, торгівлі, кредитно-фінансової сфери. Розвиток міст трактується, по-перше, однобічно, поверхово. Так, якщо у радянські часи декларувались абсолютна занедбаність та примітивність комунального господарства, то сьогодні слушно звертається увага на його відставання від потреб суспільства. Але причина відставання трактується у площині невідповідності досягнутого ступеня розвитку (відносно високого) міського суспільства і гальмівної, стримуючої ролі відсталого, неповороткого імперського законодавства, імперської практики управління. По-друге, неісторично, адже ігноруються ті тенденції, які намітились в період між Першою російською революцією та Першою світовою війною, стан самосвідомості еліти та пересічних городян. Не досліджується повсякденне життя великих і менших міст, характер міського суспільства в регіоні, вплив на еліту та пересічних мешканців міст політичних, культурних процесів доби. Причини названих недоліків пов'язані із тією обставиною, що досі не вироблено методологічний підхід до містознавчих проблем. Домінуючий сьогодні погляд на минуле крізь призму національно-культурного відродження недостатній для їх аналізу, так само як обмеженими виявилися формаційний підхід або крізь окуляри лише індустріалізації чи урбанізації. Конструктивним і перспективним є погляд на міста з точки зору модернізації, оскільки концепція широко трактує зміни, дозволяє зв'язати в одне ціле історичні процеси XIX ст., 1917-1920-х рр. та так званої радянської модернізації. Все це вимагає поглиблення уваги до комплексного вивчення міст регіону на рубежі XIX-XX ст.

1.2. Характеристика джерел. Джерельна база дисертації поділяється на такі великі групи: опубліковані, архівні, статистичні, періодичну пресу, мемуарно-епістолярні. До першої групи належать документи і матеріали

державних установ, що опікувались різноманітними проблемами життя міст, міських дум та управ. У виданні «Полное собрание законов Российской империи» [925-926] надруковано Міське положення 1892 р., інші найважливіші законодавчі документи, що визначали коло повноважень міських самоврядувань, організацію податкової системи. Після 1906 р. Міське положення неодноразово доповнювалось і корегувалось. Внесені зміни знайшли відображення у документальній збірці М.І.Миша «Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями», сьоме і восьме видання якої побачили світ у 1910 р. і 1915 р. [785-786]. Вона є найповнішим виданням законодавчих, нормативно-правових актів, що мають відношення до всіх аспектів функціонування міст на рубежі XIX-XX ст.

Серед матеріалів міст першорядне значення мають «Труды Первого Всероссийского съезда представителей городов по вопросам улучшения городских финансов», який відбувся в м. Києві у вересні 1913 р. [1214]. Міста Лівобережжя мали на з'їзді одне з найбільших регіональних представництв, демонстрували спільну позицію з усіх питань, що обговорювались на пленарних засіданнях та в комісії із виділення міст в окремі земські одиниці. Доповіді та промови, з якими виступали представники Харкова, Кременчука, Полтави, Чернігова, Вовчанська, Сум містять консолідований погляд самоврядувань на фінансовий стан міст, уявлення про напрямки та темпи розвитку комунального господарства, податкової системи, організації роботи дум та управ.

На початку XX ст. міські думи значно покращили інформаційне забезпечення своєї діяльності. Самоврядування губернських центрів, повітові міста друкували річні фінансові звіти, огляди діяльності дум за певну каденцію, доповіді управ з гострих питань міського життя [640, 740, 869-874, 1134]. Особливо змістовною інформація стала після 1910 р. Вона також була широко представлена на шпальтах періодичної преси.

До другої групи належать статистичні матеріали, як друковані, так і ті, що зберігаються в архівах, переписів населення, анкетування міст, інші відомості, узагальнені за визначеними формами Губернськими статистичними комітетами (ГСК), ЦСК, різними структурними підрозділами МВС Російської імперії.

Найважливіше значення мають матеріали Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (Российского государственного исторического архива, далі – РГИА), Центрального державного історичного архіву України (ЦДА), державних архівів Сумської (ДАСО), Харківської (ДАХО), Чернігівської (ДАЧО) областей України. Загалом автором опрацьовано 34 фонди названих архівів.

У фондах Головного управління у справах місцевого господарства МВС Російської імперії (ф.1288), Центрального статистичного комітету (ф.1290), Департаменту загальних справ (ф.1284), Господарчого департаменту МВС (ф.1287), Головного управління у справах друку (ф.776), Волзько-Камського (ф.595) та Азовсько-Донського банків (ф.616), що зберігаються у РГИА, використані матеріали, які характеризують ставлення влади до міст, рух міського населення між 1897-1915 рр., суспільно-політичні настрої, клопотання міських дум, зокрема про виділення міст в окремі земські одиниці, розвиток міського господарства, кредитної мережі.

Серед матеріалів обласних архівів України особливу цінність мають фонди Канцелярії Харківського губернатора (ДАХО, ф.3), Харківського (ДАХО, ф.19) і Чернігівського (ДАЧО, ф.145) губернських у земських і міських справах установ («присутствий» – російською мовою), де відклались найпотужніші шари документів, що стосуються всіх без винятку міст названих губерній, в тому числі «Журнали засідань міських дум», листування міських управ та керівників міських самоврядувань із губернською владою, центральним урядом. У фондах дум міст Ромни та Суми (ДАСО, ф.1153, ф.354), Березни (ДАЧО, ф.467), міських управ Харкова (ДАХО, ф.45), Ромен

(ДАСО, ф.997), податкових інспекторів Харкова (ДАХО, ф. 536-537, 539,541), Сосницького (ДАЧО, ф.1040) та Роменського повітів (ДАСО, ф.1093) збереглися документи щодо розвитку економіки (перш за все міських підприємств, торгівлі), благоустрою, освіти.

У фондах обласних архівів лівобережних областей України частина документів щодо зазначених вище проблем відклалась фрагментарно, деякі з них втрачені через об'єктивні та суб'єктивні обставини. Так, наприклад, в Харкові в 1910-1912 рр. проходила реорганізація податкової служби, перерозподіл повноважень між старими та новими інспекторами, що, ймовірно, не могло не вплинути на збереженість фондів. Відомі випадки втрати фондів у дореволюційний час у повному обсязі: архів Лохвицької міської управи згорів 13 травня 1914 р. [472, с.20]. Багато матеріалів з історії міст знищено в революційні роки, в ході діяльності губернських комісій по вилученню й утилізації архівних матеріалів, створених радянською владою в 1920 р., під час нацистської окупації [932, с. 182].

Враховуючи ці непоправні втрати, використання можливостей РГИА в Санкт-Петербурзі стає обов'язковим для розгортання подальших досліджень, особливо матеріалів тих фондів, які в попередні часи не вважались пріоритетними. Так, радянські дослідники зосереджували свою пошукову роботу в фондах Комітету Міністрів, Гірничого Департаменту, Департаменту державного майна, Земельного відділу МВС, Міністерства шляхів сполучень, Департаменту торгівлі і мануфактур, ЦСК названого архіву [898; 1185]. У дисертації широко використовувались можливості фонду Головного управління в справах місцевого господарства МВС Російської імперії, яке наглядало безпосередньо за містами і в документах якого відображено широке коло питань з історії українських міст початку ХХ ст. Так, у ф. 1288 містяться зведені таблиці щодо чисельності міського населення між 1897 - 1915 рр. [1033-1037]. Вони були складені чиновниками МВС в ході роботи над підготовкою нового міського положення в 1915 р. Особливо цінними є

дані щодо руху населення в 1913 - 1915 рр., підготовлені на підставі аналізу всіх доступних на той час джерел: звітів губернських статистичних комітетів, міських управ, поліції. Крім відомостей про населення так званих «офіційних міст», тут наведені дані про людність робітничих селищ, посадів. Матеріали вказаних справ надають можливість скласти цілісну картину щодо динаміки руху населення, з'ясувати вплив на цей процес Першої російської революції, столипінської аграрної реформи, передвоєнного економічного піднесення. Інформація щодо населення та економіки міст міститься також у фондах Управління попечителя Київської навчальної округи, Київської округи шляхів сполучень ЦДІА України [1292-1294].

У державних архівах лівобережних областей України, де відклялись фонди міських установ, залишилась обмежена кількість матеріалів про діяльність міських дум. За обсягом справ фонди, що збереглися, можна поділити на три групи. До першої, найбільш репрезентативної, належить фонд Харківської міської управи, який включає більше 20 тис. одиниць зберігання за 1871 - 1919 рр. [411, с. 55; 200, с. 21]. Слід зазначити, що найважливіші для нашого дослідження матеріали, які стосуються розвитку Харкова, публікувались у вигляді щорічних звітів, добірках матеріалів. Другу групу складають архіви Ніжинської, Роменської дум та управ, в чотирьох фондах яких зберігається відповідно 4,6 тис., 5,4 тис. справ з кінця XVIII ст. по 1919 р. [1305, с.46-48; 1167, с. 29-30; 485, с. 12-13].

Незначною кількістю матеріалів представлені думи та управи Березни (ДАЧО, ф. 467, 469, загалом 478 одиниць зберігання за 1786 - 1919 рр.), Чернігова (ДАЧО, ф. 205 та 206, загалом 326 одиниць зберігання за 1785 - 1917 рр., причому документи власне думи є лише за 1914 та 1917 роки), Сум (ДАСО, ф. 1 та 354, загалом 217 справ за 1860 - 1919 рр.). Фонди Костянтиноградського, Богодухівського, Кременчуцького, Полтавського, Білопільського, Остерського самоврядувань не перевищують десять одиниць зберігання; від 15 до 188 справ налічують фонди Ізюмського, Прилуцького,

Лебединського, Конотопського самоврядувань [200, с. 222; 409, с. 26, 199; 1305, с. 47 - 48; 1167, с. 29-30]. Але лише частина з них має документи кінця XIX- початку XX ст. Матеріали решти дум та управ не збереглись.

Натомість у фонді 1288 РГИА є комплекси документів, в яких відображено різні аспекти діяльності міських самоврядувань, зокрема, вибори до міських дум, особовий склад міських дум та управ [1010, 1011, 1013, 1016 та ін.], листування щодо надання статусу міста, запровадження дії міського положення у повному обсязі, або, навпаки, перетворення міста на село (Недригайлів, Золочів – Харківської, Шостка – Чернігівської, Градизьк – Полтавської та ін.) [1002-1004, 1007, 1015, 1024, 1028 та ін.]. В даному фонді є матеріали, також, щодо формування територіальних меж міст, функціонування міського господарства, міських бюджетів, позик тощо. Однак і в РГИА зустрічались випадки, коли справи з матеріалами про деякі міста відсутні: вибули, переважно через незадовільні умови зберігання. Це стосується особового складу міських самоврядувань Харківської губернії в 1910 р., роботи міських управлінь Змієва, Лохвиці та деяких інших.

Повсякденне життя мешканців міст в останні роки існування імперії краще відображено в ЦДІА, обласних архівах. На нашу думку, це стосується фондів не лише міських самоврядувань, а й канцелярій податкових інспекторів, поліцейських управлінь міст та приставів поліцейських дільниць, канцелярій старшого фабричного інспектора губерній, губернських жандармських управлінь.

Наприклад, різноманітний матеріал міститься в фондах податкових інспекторів Харкова. З них можна довідатись про житлові умови жителів всіх районів міста, представників різних станових, соціальних та професійних груп населення, обсяги квартирної плати та квартирного податку [356].

Також цінний матеріал є щодо розвитку торгової мережі Харкова напередодні Першої світової війни. В фондах I та IV податкових дільниць зберігаються повні списки торгових і промислових підприємств, всіх

платників податків за 1910 -1912 рр. З них можна встановити прізвище, ім'я та по-батькові підприємця, спеціалізацію та розряд, за яким ведеться торгівля, промисел, суми річних оборотів, сплаченого податку тощо. На жаль, матеріали не по всіх дільницях представлені з однаковою повнотою. По першій вони є за 1901-1902, 1904-1917 рр., по другій – за 1901-1904, 1906-1917 рр., третій – за 1901-1904, 1916 рр., шостій – за 1911-1914, 1916-1917 рр. Особливу цінність, зважаючи на зростаючий інтерес до повсякденного життя городян, мають такі документи, як заяви власників промислових підприємств, торгових закладів, великих житлових будинків (так званих «доходных домов») про видатки та прибутки з інформацією про заробітну плату робітників, прикажчиків, слуг, сторожів, що дозволяє скласти уявлення про життєвий рівень населення великого міста [352, арк. 39, 228; 353, арк. 95 та ін.]. Порівняльний аналіз їх з документами, наприклад, фондів податкових інспекторів повітів дозволить скласти цілісну картину про життя в містах України.

Важливе значення мають документальні публікації результатів анкетування міст Російської імперії 1904 і 1910 рр. «Города России в 1904 году» [193] і «Города России в 1910 году» [194]. Попри існування діаметрально протилежних оцінок цих збірок [139, с.128; 1162, с. 223; 1164, с. 32], ми маємо відзначити їх значний інформаційний потенціал, який ще недостатньо використаний дослідниками. По-перше, анкетування були першою системною спробою з'ясувати, що власне являють собою міста імперії. Неповнота, суперечливість, парадоксальність цих даних віддзеркалювала не лише рівень розвитку статистики в імперії, фаховість укладачів-видавців. Вони несуть на собі відбиток доби, свідчать про здатність міст збирати інформацію про самих себе. По-друге, більш точної та розгорнутої інформації про стан міст історики, очевидно, навряд-чи отримують. До речі, це розуміли дослідники кінця 1920-х років І.К.Вологодцев і С.Г.Струмлінін. Перший, фактично виправдовуючи

організаторів обстежень 1904 та 1910 рр., визнавав, що навіть радянській владі не вдалося налагодити статистику механічного приросту населення по містах. Другий слушно додавав, що без порівняння з іншими джерелами, внесення обов'язкових уточнень неможливо уявити будь-яке наукове дослідження [139, с.128; 1164, с. 32]. Здійснені за майже однаковою схемою, дані цих публікацій надають співставиму інформацію про життя міст Лівобережжя по таких аспектах, як кількість населення, його національна та конфесійна структура, кількість будинків, площа населеного пункту, системи водозабезпечення та видалення нечистот, засоби сполучень, оплата праці різних верств населення, вартість предметів вжитку та житла, наявність фабрик та заводів, кредитних установ, закладів культури – бібліотек, читалень, періодичних видань, театрів, цирків, музеїв, навчальних закладів (таблиці I-IV, VI, VIII-X, XII-XVIII). У виданні 1914 р. збільшилась інформація про місцеве самоврядування. Так, якщо 1904 р. збиралась та була оприлюднена інформація про міський бюджет (таблиця XXII), то 1910 р. додано відомості про міське нерухоме майно, капітали (таблиця XXIII), кількість осіб, що мають право голосу на міських виборах, кількість гласних (таблиця XXII). Проведений аналіз свідчить про високу достовірність оприлюднених даних, зокрема щодо населення, комунальної сфери, цін на продукти харчування, бюджетів. Так, у виданні «Города России в 1910 году» наведено середній бюджет міст за три попередні роки 1907-1909 [194, с. 502-505, 676-680]. Ці дані, звірені нами із архівними відомостями та статистичними публікаціями, свідчать, що вони є цілком достовірними. Незначних уточнень потребували лише цифри по Березні, Козельцю, а дані по Градизьку та Глинську виявилися за один 1907 р. [1008, арк. 9-12, 53, 56^{ЗВ}, 113-116^{ЗВ}; 1038, арк. 5-8, 9, 13, 17, 42, 46, 56-57; 1154, стлб. 217; 826, Ведомость о городских доходах, действительно поступивших; 827, Ведомость о городских доходах, действительно поступивших; 828, Ведомость о городских доходах, действительно поступивших; 821, Ведомость о городских

доходах, дійствительно поступивших за 1907 год; 822, Ведомость о городских доходах, дійствительно поступивших за 1909 год]. Менш якісними є дані щодо промисловості і торгівлі, що і не дивно, зважаючи на фактор комерційної таємниці.

Для оцінки фінансових можливостей міст важливе значення мають, крім анкетних обстежень 1904-1910 р., архівні матеріали [997, арк. 2-86; 998, арк. 2-77^{зв}], видані окремими містами звіти про фінансову діяльність за деякі роки [869-874] і публікація постатейних даних про прибутки і видатки міст [439]. Остання надає можливість простежити не лише динаміку бюджетів, а й їх структуру напередодні війни.

Важливе значення мають статистичні публікації початку ХХ ст. погубернських підсумків перепису населення 1897 р. [902-906], оборотів промисловості і торгівлі міст станом на 1900 р. [1198-1203]. Доповнюють, уточнюють та розширюють інформацію про кількість та структуру промисловості міст, розвиток кредитної мережі «Списки фабрик і заводів», що публікувались у 1903-1914 рр. [1147-1148, 1243-1244] та «Сводная статистика перевозок по русским железным дорогам» за 1906-1914 роки [1106-1109].

Одними з найважливіших джерел для дослідження міст Лівобережжя України є «Обзорь» Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній, які певний час були складовою частиною Всепідданійших звітів губернаторів. Починаючи з 1870 р. останні розділялись на дві частини: власне звіт і додаток до звіту, що оформлювався у вигляді друкованого «Обзора» губернії за відповідний рік [448, с. 231]. Додаток складався із текстової частини і статистичних даних, оформлених у вигляді таблиць – відомостей. Наприкінці ХІХ ст. було порушено питання про вдосконалення «Обзоров», уніфікацію інформації, але питання так і не було вирішено [448, с. 234-235]. Отже губернські статистичні комітети, на які покладалась функція складання «Обзоров», визначали коло питань, які мали бути висвітлені, крім

обов'язкових 8 відомостей [821-856, 946-947]. В комплексі із архівними матеріалами, збірками «Города России», іншими публікаціями вони є найповнішим джерелом відомостей про станову та статеву структуру населення, бюджети міст, кількість фабрик і заводів, робітників, обсяги виробництва, кількість і групи ремісників тощо за 1906-1914 рр. Певним недоліком цих публікацій є те, що в кожній губернії існували власні підходи до відбору та групування матеріалів, які змінювались час від часу. Так, Харківський ГСК друкував на початку ХХ ст. 15 відомостей [845-853], Полтавський – від 9 до 18 [830-842]. Харківський ГСК лише наприкінці першого десятиліття ХХ ст. почав друкувати дані про кількість підприємств, робітників, обсяги виробництва окремо по повітах і містах, а не тільки зведені дані по губернії та Харкову. Полтавський ГСК наводив дані про галузеву структуру промисловості, але не публікував дані про ремісників, як це робили Чернігівський і Харківський. Зважаючи на те, що у Чернігові після 1906 р. припинилась публікація відповідних звітів, у Харкові не друкувались за 1909 р. і 1912 р., отримати співставиму інформацію за весь період по усіх містах цих губерній не завжди можливо.

Крім того, слід зазначити: не співставимість даних ГСК з іншими обстеженнями надає можливості скласти уявлення про специфіку міст регіону. Проілюструємо це на прикладі порівняння даних Всеросійського перепису населення 1897 р. та губернських статистичних комітетів. Наприклад, по головних станових групах – дворянах (спадкових та особистих), духовенству, почесних громадянах, купцях, міщанах, селянах, іноземцях – відомості є як в матеріалах перепису, так і в «Обзорах». Але статистики названих губерній не вели окремих підрахунків по таких станових групах, які враховував перепис 1897 р.: військові козаки; іногородці; фінляндські уродженці; особи, що не визначили свій стан; особи, що не належать до жодного з виділених станів. Очевидно, існування осіб таких груп не було актуальним для регіону. Приміром, представників цих станів на

початку ХХ ст. не було в Полтаві, а в Харкові вони становили не більше 0,33% населення в 1914 р. У ході перепису не виділялись окремо мешканці міст, що належали до діючих військ, запасних та відставних нижніх чинів, солдатських дружин і дітей, які наведені в губернській статистиці. При підрахунках станової структури населення в 1911 та 1914 рр. вони об'єднані в одну категорію «військові стани», відсоток яких коливався від 10-11% Харкові до 17% у Полтаві. Виділення таких категорій населення ГСК дозволяє простежити міграційну поведінку в регіоні (дивись підрозділ 2.2).

З іншого боку, мають місце відмінності у виділенні станових груп статистиками різних губерній. Так, ними фіксувались певні категорії міських жителів, характерні саме для даного регіону. Зокрема в Полтавській губернії серед селян виокремлено стан козаків (це українські за походженням козаки на відміну від «військових козаків», що рахувались в загальноімперських переписних даних), групи іногородців та різночинців.

Але попри всі недоліки, публікації «Обзоров» залишаються одним із найцінніших джерел інформації про міста Лівобережжя до початку Першої світової війни. Більшість відомостей вперше вводиться в науковий обіг.

Цінні матеріали щодо розвитку міст Лівобережжя вміщено у «Календарях-справочниках городского деятеля» [562-568], адрес-календарях Харкова, Чернігова, Полтавської, Чернігівської губерній, міських довідниках, путівниках [12, 113-115, 144, 569-570, 959, 1266]. В них подаються відомості про особовий склад міських самоврядувань, торгівлю та промисловість, міський благоустрій тощо.

Для дослідження історії міст початку ХХ ст. нами використані матеріали російсько- та україномовної регіональної та центральної періодичної преси за 1891-1916 рр., загалом 28 газет та журналів. Найбільш інформаційно насиченими є щоденні газети Харкова «Южный Край», «Харьковские губернские ведомости», «Утро», Чернігова «Черниговское Слово», Полтави «Полтавский Вестник», «Полтавский Голос», «Полтавские губернские

ведомости». В газетах Харкова, Полтави існували постійні рубрики «По нашему краю», «Наш край», в яких вміщувалась інформація від кореспондентів з повітових та безповітових міст про роботу міських дум, повсякденне життя, настрої, резонансні події тощо. Все це робить названі видання цінним джерелом для дослідження тих населених пунктів, які не мали власної преси. Особливе місце серед них посідають харківські газети «Южный край» та «Утро», на шпальтах яких вміщувались повідомлення з переважної більшості міст Лівобережжя. В газетах друкувалися звіти із засідань міських дум, які доповнювали офіційні протоколи, статті, інтерв'ю із гласними дум, листи мешканців, замітки журналістів, що несуть в собі живий подих епохи, розкривають настрої городян. Менш інформаційними є видання, що виникли у губернських та повітових центрах після 1906 р., що віддзеркалювало обмежені матеріальні можливості видавців, умови існування преси провінційних міст: тонкий шар інтелігентних осіб, що могли бути дописувачами; тематична обмеженість через контроль місцевої влади та стереотипи ставлення місцевого суспільства. Ведучий рубрики «Мотиви дня» у «Черниговском слове» Я.Кручинін зазначав, що специфіка провінційної преси полягає в тому, що на її сторінках неможливо піддавати критиці дії місцевого самоврядування, а ось міністрів критикувати можна [1307, 1913, 20 октября]. На нашу думку, він дуже точно відтворив особливість існування провінційної преси саме середніх та малих міст. Тож, в газетах «Сумской Вестник», «Нежинская копейка», «Дніпрові Хвилі» міститься значно менше інформації про життя міст [426, 805, 1168]. На шпальтах санкт-петербурзьких газет «Речь», «Новое время», київських «Рада», «Киевская Мысль», журналу «Вестник финансов, промышленности и торговли» друкувалися матеріали щодо політики уряду по відношенню до міських проблем, розвитку промисловості і торгівлі, повідомлення з міст регіону, огляди місцевого життя, переважно політичного характеру [581, 820, 972, 1051].

Особливе місце посідають видання із суто міської проблематики, які постали після 1907 р. Санкт-петербурзький журнал «Городское Дело» знайомив фахівців і широке коло городян із досвідом ведення міського господарства в Російській імперії і за кордоном, друкував огляди муніципального життя, відповіді на питання міських діячів щодо тлумачення муніципального законодавства [196]. Журнали «Известия Харьковской городской думы» [510], «Земский сборник Черниговской губернии» [492] інформували населення щодо своєї політики, ухвалених рішень, порушували конкретні питання діяльності органів місцевого самоврядування.

Певна інформація з формування територіальних меж Полтави, Чернігова, Новгород-Сіверського наприкінці ХІХ- на початку ХХ ст., міського господарства, життєвого рівня населення, деяких аспектів повсякденного життя міститься у збірках документів і матеріалів, що вийшли друком у 1970-х-1980-х роках до ювілеїв міст [508, с. 47-51; 932, с. 99-136; 1222, с. 64-66; 1308, с. 92-122]. У 1990-х рр. - на початку ХХІ ст. спільними зусиллями науковців Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна і Державного архіва Харківської області була підготовлена серія збірок документів про міста Харківщини – Богодухів, Валки, Вовчанськ, Зміїв, Золочів, Ізюм, Краснокутськ, Куп'янськ, Лебедин, Харків, Чугуїв [63, 95, 132, 495, 498, 536, 639, 669, 685, 1256, 1329], що охоплює матеріали з історії населених пунктів переважно від виникнення до кінця ХІХ ст.

У радянські часи було опубліковано серії збірок документів, що відображають події революції 1905-1907 рр. в регіоні, розвиток робітничого революційного руху від початку ХХ ст. до Першої світової війни [145-149, 434, 968, 1054, 1309]. І хоча проблеми міст посідали другорядне значення серед опублікованих документів, вони містять важливу інформацію щодо умов життя робітничого класу, особливостей самосвідомості та поведінки окремих соціальних груп пролетаріату та його лідерів, що представляли

більшовицьке крило соціал-демократії, розкривають атмосферу, в якій відбувався розвиток міст.

Для аналізу суспільно-політичного життя міст важливе значення мають публікації комплексів документів, пов'язаних із святкуванням Шевченківських ювілеїв [85, 88, 542, 1174, 1180], життям та діяльністю провідних громадських діячів, письменників І.Л.Шрага, М.Коцюбинського [537, 772].

Мемуари, щоденники, листування, подорожні записки сучасників Б.Д.Антоненка-Давидовича [18, т. 1, с. 5-13, 123-137], Д.І.Багалія [32], П. Беляєва [45], В.Винниченка [123], Д.Дорошенка [438; 1300, с. 53-79], С.Єфремова [467], І.Л.Шрага [537], М.Коцюбинського [634], В. Машукова [746], С.Мінца [753], І.С. Нечуй-Левицького [809, с. 471-473, 487-489], Г.Петровського [911], М.Сладкевич [1131], А.М.Терпігорєва [1183], Є.Чикаленка [1313], М.М.Бережкова [538-541], І.Х.Озерова [867-868], О.Скорохода [1257] дозволяють повніше відтворити повсякденне життя, настрої, погляди, внутрішній світ жителів міст, розкрити специфіку бачення ними суспільно-політичних процесів. Особливо слід виділити щоденники професора ніжинського історико-філологічного інституту М.М.Бережкова, які зберігаються у Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Деякі фрагменти їх публікувалися [912]. З'явилися історико-біографічні та джерелознавчі розвідки про цю людину та його «Щоденник» [865], але записи, в яких міститься унікальна інформація про настрої городян, що належали до різних станових груп, їхній побут, ціни, витрати мешканця повітового міста та ін. поки що недостатньо використовуються в історичній науці.

До джерел особового походження близькі твори художньої літератури Б.Д.Антоненка-Давидовича [18, т. 1, с. 137-160; т. 2, с. 361-376], В.Винниченка [122], М.Козакова [607-608], В.Підмогильного [914], В.Сосюри [1142-1143]. Вони насичені яскравими побутовими деталями, подробицями

повсякденного буття, сприяють більш глибокому розумінню життя великих і малих міст України кінця XIX – початку XX ст.

В цілому джерельна база дисертаційного дослідження є репрезентативною і достовірною. Вона цілком достатня для отримання сукупності наукових фактів як емпіричної основи дослідження, глибокого розкриття всіх аспектів теми, всебічного і неупередженого погляду на комплекс проблем, з якими пов'язаний розвиток міст українського Лівобережжя наприкінці XIX - на початку XX ст.

Вписати історію міст регіону в загальноісторичний контекст можливо лише на основі суттєвого розширення джерельної бази містознавчих студій всіх аспектів проблеми. Для реалізації цієї мети необхідно залучити нові фонди з архівів України та Росії, задіяти комплексний аналіз опублікованих і неопублікованих матеріалів щодо руху населення, розвитку промисловості, торгівлі, повсякденного життя, формування міської самосвідомості.

РОЗДІЛ 2

НАСЕЛЕННЯ МІСТ

2.1. Чисельність і розміщення. Рівень урбанізації. У другій половині XIX- на початку XX ст. в Україні інтенсивно розвивались урбанізаційні процеси, однією з ключових ознак яких є зростання населення міст. Темпи приросту городян на окремих історичних етапах справедливо вважаються вагомим показником стану і характеру розвитку економіки країни та її частин, міського господарства. Вони впливають на зміни образу життя мешканців як

окремо взятих міст, так і цілих губерній, великих історико-географічних і економічних регіонів.

Між 1858-1897 рр. населення міст Лівобережжя збільшилось з 443,9 тис. до 805,2 тис. осіб, або в 1,8 рази, що менше, ніж в цілому по Україні (зростання у 2,2 рази) [139, с. 115]. Значний поштовх припливу населення до міст дав інтенсивний розвиток промисловості, особливо Харкова. Між 1866-1897 рр. населення міста збільшилось в 2,9 рази (за іншим варіантом підрахунків – в 2,6 рази) [169, с.39; 527, с.2]. Населення Кременчука збільшилось у 1863-1897 рр. із 27,5 тис. до 63 тис. [936, с.402], або в 2,3 рази (за іншими даними – в 1,6 рази) [643, с. 12], Ніжина – з 18 тис. до 32,1 тис. (в 1,8 рази) [1310, с.495].

На початку ХХ ст. значно зросла увага урядовців, діячів міських самоврядувань, статистиків до з'ясування динаміки приросту міського населення. МВС регулярно проводились анкетування міст, а Харків провів 1912 р. перепис населення. Всі ці заходи викликані були визнанням провідної ролі міст в соціально-економічному розвитку суспільства, потребами вдосконалення оподаткування, розробкою проекту нового міського положення. Внаслідок цих зусиль сформувався комплекс джерел, який дозволяє проаналізувати особливості та характер зростання міського населення між 1897-1914 рр.

Джерела щодо чисельності населення міст початку ХХ ст. поділяються на три групи. До першої належать обчислення ЦСК Російської імперії, що друкувались у «Ежегодниках России». Вони містять дані про міське населення станом на 1 січня 1904-1914 рр. До другої групи – зведені таблиці щодо чисельності населення міст 1897-1915 рр., які були складені фахівцями МВС. Вони віднайдені нами в РГИА у Санкт-Петербурзі у фонді ГУДМХ МВС (Ф.1288). До третьої – додатки до Всепідданийших звітів губернаторів, підготовлені відповідними губернськими статистичними комітетами. Вони друкувались у «Обзорах ...губернии за ...год» і частково у «Календарях

губернии» і включали статистичні таблиці з даними про кількість жителів по містах на 1 січня року, наступного за звітний. Останнє джерело можна використовувати лише частково (дивись підрозділ 1.2).

З метою зручності подальшого викладу та аналізу матеріалів статистики населення дані, отримані з названих джерел, будемо називати скорочено варіанти «ЦСК», «Міста», «Огляди». В таблицях, вміщених у «Додатку А» і «Додатку Б», узагальнено дані перших двох варіантів, оскільки по них маємо співставимі показники за весь період 1897-1914 рр.

Варіант «ЦСК» виглядає репрезентативним, адже містить щорічні відомості за увесь період, що досліджується. Він надає можливість співставити рух населення по містах та повітах всіх губерній Лівобережжя України, зокрема чоловіків і жінок. Проте слід зазначити, що ЦСК проводив обчислення міського населення по повітах у цілому. Як наслідок, по 10 адміністративних одиницях, де знаходились по два міста, дані про кількість жителів 20 міст, тобто 42% населених пунктів відсутні. Це стосується таких пар: Чернігів–Березна, Кролевець – Короп, Кременчук – Градизьк, Ромни – Глинськ, Харків – Золочів, Богодухів – Краснокутськ, Зміїв – Чугуїв, Ізюм – Слов'янськ, Лебедин – Недригайлів, Суми – Білопілля. Попри те, що 1914 р. ЦСК додав відомості по губернських містах, цей варіант не дає можливості простежити динаміку змін населення 30% міст, серед яких є значні в демографічному, економічному та політичному відношенні Кременчук, Слов'янськ, Суми.

Варіант «Міста» був підготовлений МВС в ході робіт над новим Міським положенням не раніше 1915 р. на основі даних перепису 1897 р., анкетних обстежень міст імперії 1904 і 1910 рр. та поточного адміністративно-поліцейського обліку. У таблицях вміщено дані по кожному з міст Лівобережжя і, також, по так званих «виділених населених пунктах» (фабричні селища, містечка, великі села), які за кількістю населення співставимі із населеними пунктами, що офіційно вважалися містами. Це

відкриває можливості для порівняння чисельності населення в містах і населених пунктах, які претендували на отримання такого статусу.

Варіант «Огляди» містить дані про міське населення Полтавської, Харківської губерній до 1914 р., в тому числі кількість чоловіків і жінок, розподіл населення за станами. Відповідні дані є також по населенню повітів.

Згідно варіанту «ЦСК» протягом наступних після перепису 1897 р. шести років населення міст даного регіону збільшилось і на початку 1904 р. становило 895,9 тис., а ще через дев'ять років – понад 1,2 млн. осіб [450, с. 57, 61, 64, 66-67; 454, с. 32, 38, 40-43; 903, с. 4-5; 905, с. 4-5; 906, с. 4-5; 1155, с. 36, 42, 44, 46; 1156, с. 46-47].

Варіант «Міста» подає дещо інші дані. Так, якщо 1904 р. у містах названих губерній проживали 899,2 тис., то на початку 1914 р. кількість міських жителів становила 1,1 млн. осіб [1033, арк. 9^{зв}-16; 1034, арк. 5^{зв}-10; 1035, арк. 15^{зв}-22; 1036, арк. 16-23. Звірено: 193, с. 163-167; 194, с. 364-367, 531-532]. Це означає, що протягом семи років рубежа XIX і XX ст. городянами стали 94 тис. осіб, а протягом наступних десяти – 232,7 тис. (майже стільки, скільки 1904 р. проживало у Харкові та Полтаві).

Таким чином, населення міст регіону зросло в 1897-1914 рр. у 1,48 рази за варіантом «ЦСК» і 1,41 рази за варіантом «Міста». Приріст міського населення в регіоні був меншим, ніж в цілому по Європейській частині Російської імперії та по імперії загалом, де населення зросло відповідно в 1,5 рази та 1,6 рази [973, с. 272-273], та значно меншим, ніж у Катеринославській губернії, де він становив 2,1 рази за варіантом «ЦСК» і 2,2 рази за варіантом «Міста», та по містах Північної Таврії (відповідно 1,7 та 1,8 рази) [902, с. 4-5; 904, с. 4-5; 973, с. 272-273]. Однаковий приріст обидва варіанти фіксують по містах Полтавщини – в 1,5 рази. За даними «ЦСК», у стільки ж разів зросло населення міст Чернігівщини та Харківщини. Натомість за варіантом «Міста» по цих губерніях приріст був дещо меншим: населення зросло відповідно в 1,4 та 1,3 рази (дивись «Додаток А» і «Додаток Б»).

Співставлення погубернських та підсумкових даних варіантів «ЦСК» і «Міста» свідчить про існування розбіжностей щодо визначення абсолютних показників кількості населення між 1904-1914 рр. як по окремих губерніях, так і по регіону в цілому. В половині випадків мають місце значні розбіжності: 5,9% та 7,8% по містах Чернігівщини у 1904 і 1914 рр; 7,2% – Харківщини в 1914 р.; 4,9% – підсумкових даних за 1904 р. Це означає, що 1904 р. у Чернігівській губернії ЦСК, наприклад, не врахував населення Новгород-Сіверського, а 1914 р., навпаки, додав стільки жителів, скільки мешкало в Новгород-Сіверському і Козельці разом узятих. На Харківщині, навпаки, у 1914 р. ЦСК «додав» міських жителів, яких вистачило би на Слов'янськ і Краснокутськ разом узяті.

Помітні розбіжності – 2,4% – мають місце по Полтавській губерніях за 1904 р. В абсолютних цифрах, це становить 7,5 тис. осіб. У двох випадках різниця в даних «ЦСК» та «Міста» незначна: 0,1% по Харківщині в 1904 р. і 0,2% – по Полтавщині в 1914 р. (дивись «Додаток А» і «Додаток Б»).

Втім відмінності між варіантами «ЦСК» і «Міста» цим не обмежуються. Діаметрально протилежну картину вони подають щодо темпів середньорічного приросту населення міст регіону. Протягом 1897-1914 рр. цей показник за «ЦСК» становив 22,7 тис. осіб, «Міста» – 19,2 тис. осіб, різниця – 3,5 тис., або 15%, є значною. Але на більш коротких відрізках часу відмінності у темпах приросту населення постають дуже значні.

Так, за варіантом ЦСК, напередодні світової війни темп приросту міського населення досягнув максимального показника – 52,2 тис. на рік, і був вищим, ніж 1897-1904 рр. у чотири, 1908-1911 рр. – у 1,8, 1897-1914 рр. – у 2,3 рази (дивись «Додаток А»).

Якщо вірити ЦСК, то така ж само динаміка – в бік постійного нарощування темпів приросту населення міст – мала місце по губерніях. На Чернігівщині в 1911-1914 рр. населення міст щорічно зростало на 21,4 тис., тобто у сім разів швидше, ніж 1908-1911 рр., і у дев'ять разів швидше, ніж

1904-1908 рр. Виняток становить ситуація по Харківській губернії, де пік середньорічного приросту міського населення припав на 1908-1911 рр. і зменшився 1911-1914 рр. в 1,6 рази. Однак це не вплинуло на загальні показники по Харківщині, адже навіть відносне уповільнення означало, що приріст населення був вищий за середній показник 1897-1914 рр., 1897-1904 рр., 1904-1908 рр.

Натомість, за варіантом «Міста», пік приросту населення припадав на 1904-1910 рр. – 28,5 тис. осіб (дивись «Додаток Б»). Напередодні світової війни він понизився в 1,9 рази. Така само динаміка приросту постає із варіанту «Міста» для всіх без винятку губерній регіону. Темп приросту досягає максимуму в 1904-1910 рр., що вище за попередній відрізок часу 1897-1904 рр. відповідно у 1,4; 3,3; 1,9 рази. У передвоєнні роки, навпаки, приріст населення міст зменшується. В Чернігівській, Харківській губерніях він стає навіть меншим, ніж у 1897-1904 рр; у Полтавській – менше, ніж в 1904-1910 рр. в 1,7 рази. По всіх губерніях темп приросту міського населення в 1910-1914 рр. поступається середнім показникам за весь період 1897-1914 рр.

За даними варіанту «Огляди», по містах Полтавської губернії на початку 1908 р. проживали 345 тис., 1911 р – 417,7 тис., 1914 р.– 462,6 тис. городян [835, 838, 841, Ведомости «О населении Полтавской губернии по сословиям»]. Таким чином, приріст населення міст становив у 1897-1907 рр. 6,4 тис., 1908-1910 рр. – 24,2 тис., або в чотири рази більше, ніж у попередні роки. У 1911-1913 рр. він понизився до 15 тис. на рік. У Харківській губернії на початку 1908 р. проживало 466,8 тис., 1911 р. – 507,3 тис., 1914 р.– 541,5 тис. городян [848, 850, 852, Ведомости «О числе жителей по сословиям»]. Таким чином, приріст становив 9 тис., 13,5 тис. та 11,4 тис. на рік. Отже, за весь період від перепису 1897 р. до початку світової війни середньорічний приріст міського населення за варіантом «Огляди» становив у Полтавській губернії – 11,1 тис., Харківській – 10,2 тис.

Порівняння всіх трьох варіантів дозволяє дійти таких висновків. По-перше, в «Оглядах» зафіксовано в 1897-1914 рр. значно більший середньорічний приріст населення, ніж «ЦСК» і «Міста» по Полтавській губернії в 1,5 разів; більший, ніж за варіантами «ЦСК» та «Міста», у Харківській губернії, при чому дані «Оглядів» по містах Харківської губернії в 1,3 разів вищі за варіант «Міста». По-друге, варіант «Огляди» свідчить, що міське населення швидче зростало між 1905-1910 рр. У 1911-1914 рр. приріст уповільнився, що робить його типологічно близьким до варіанту «Міста». Подібна динаміка руху населення простежується по містах інших українських губерній (Катеринославській, Таврійській) [821, Ведомость «О количестве населения»; 825, Ведомость «О населении губернии по сословиям»; 828, Ведомость «О населении губернии по сословиям»; 844, с. 118-119; 946, Ведомость «О количестве населения»; 947, Ведомость «О количестве населения»].

Зближення підсумкових даних по губерніях за 1914 р. у всіх варіантах не повинна дивувати, а їх достовірність треба визнати цілком прийнятною. Вони корелюють із висновками В.М.Кабузана, який довів, на основі співставлення обчислень ЦСК МВС Російської імперії та переписів 1897 р. і 1917 р., що різниця між даними чисельності населення, отриманими на основі показників природного та механічного приростів і поточної реєстрації адміністративно-поліцейським шляхом ставала дедалі меншою [559, с. 110,114].

Водночас слід зважати на те, що ЦСК протягом тривалого часу спирався на обчислення природного приросту населення. Брати до уваги механічний почали лише після 1909 р. і лише в тому випадку, коли ЦСК мав які-небудь дані з цього питання [973, с. 20; 1121, с. 62-65]. Відплив населення у міста майже повністю ігнорувався, або фіксувався лише по місцю прибуття, тому обчислення ЦСК «почали дуже спотворювати демографічну ситуацію в Росії» [973, с. 101, 114]. Цей висновок В.М.Кабузана підтверджується на прикладі Харкова. Порівняння обчислень ЦСК із підсумками перепису населення міста в грудні 1912 р., єдиного, що мав місце в регіоні в цей час, надає

можливість з'ясувати масштаби недорахування з боку ЦСК. Так, на кінець 1912 р. в місті було зафіксовано 239,9 тис. мешканців [169, с. 39]. Через рік ГСК визначав населення Харкова у 249,7 тис. [841, Ведомость «О числе жителей по сословиям»]. А згідно обчислень ЦСК у Харкові на початку 1914 р. проживали 244,7 тис. осіб [973, с.90, 93].

На наш погляд, варіанти «Міста» і «Огляди», в основу яких покладено поточну реєстрацію, можна вважати такими, що більш адекватно відображають тенденції змін міського населення на початку ХХ ст., ніж обчислення ЦСК. Такий факт можна пояснити тим, що губернські статистичні комітети почали раніше за ЦСК, а саме в роки революції та одразу після неї, враховувати поряд із природним й механічний приріст населення. Ці варіанти взаємодоповнюють один одного, дозволяючи перевіряти та уточнювати інформацію про населення міст, що власне і робили в ЦСК та МВС у 1914-1915 рр. Вони також надають можливість скласти співставиму картину щодо статевої, станової, національної структури населення по більшості міст регіону в 1897 – 1914 р., визначити співвідношення міського і сільського населення, а отже встановити рівень урбанізації по повітах.

Використання при підготовці варіанту «Міста» результатів анкетних обстежень міст 1904 і 1910 рр., опублікованих у збірках «Города России в 1904 г.» і «Города России в 1910 г.», не було випадковим. Відомо, що готуючи до друку названі видання, фахівці ретельно перевіряли отримані з місць відомості, звіряли з іншими даними, зокрема матеріалами губернських статистичних комітетів, поліції тощо [194, с. I-III]. Наприклад, коли є можливість порівняти варіант «Міста» з «Оглядами», то з'ясовується, що вони близькі або повністю ідентичні в 14 випадках із 17 по містах Полтавської губернії за 1910 р.; у 9 з 17 випадків по Харківській губернії за 1914 р. Їх дані збігаються із тими, які збирали і на які спирались інші відомства (шляхів сполучень, освіти) [1292, арк. 55; 1293, арк. 55^{3В}-60].

Додаткової ваги варіанту «Міста» щодо оцінки достовірності надає той факт, що результати анкетного обстеження 1904 р. в міру розробки друкувались в «Ежегодниках России» починаючи з 1906 р. [452, с. LVII-CVIII; 453, с. 317-349]. Отже, можна припускати, що самі фахівці ЦСК вважали їх більш достовірними, ніж власні поточні обчислення.

Існування відмінностей між варіантами пов'язане із методикою збирання інформації і цілями, які переслідували збирачі. Так, фахівці Головного управління у справах місцевого господарства, готуючи 1915 р. зведені таблиці, працювали над визначенням міського населення, на яке може бути поширене нове «Міське положення». А отже варіант «Міста» мав слугувати вихідним пунктом для обчислення кількості майбутніх виборців до міських дум і вже в силу цієї обставини покликаний був значно прискіпливіше ставитись до поняття «міське населення». Документи МВС свідчать, що паралельно велася ґрунтовна робота із визначення майнових параметрів міських мешканців, які користуватимуться виборчим правом [1035, арк.78^{зв}-79]. Не випадково, варіант «Міста» не враховував військових, що перебували по містах [194, с. 365-367; 1034, арк. 5^{зв}-10], більш жорстко визначав межі міст, виключаючи деякі «пригороды», які, наприклад, враховувались переписом 1897 р. [194, с. II]. Тому в усіх наших подальших студіях будемо брати за основу варіант «Міста», уточнюючи та доповнюючи інформацію з інших джерел, перш за все «Обзоров губерний».

Між 1897-1914 рр. міське населення регіону щорічно зростало на 2,4%, поступаючись за темпом приросту містам 50 губерній Європейської Росії – 3,1%, загальному приросту, який становив 2,9% по Європейській Росії, і дорівнював показнику по дев'яти українських губерніях [133, с. 144; 973, с. 96]. Порівняно із другою половиною XIX ст. він збільшився на 0,3% [139, с. 115], поступаючись містам столичних (Санкт-Петербурзька, Московська) та Прибалтійських губерній і Правобережної України, населення яких щорічно зростало відповідно на 3,8% і 4,1% [973, с. 96; 133, с. 144 (за даними

Я.Е.Водарського міське населення Правобережної України щорічно зросло на 4,2%]).

У 1897-1914 рр. менший приріст, ніж по містах Європейської Росії мав місце у Харківській – 2,1%, Полтавській – 2,7%, Чернігівській – 2,4% губерніях (підрахунки наші на підставі даних «Додатку Б»). Це менше, ніж приріст за даними ЦСК, який становив у Полтавській губернії – 2,8%, Чернігівській – 3,1%, Харківській – 2,7% на рік (дивись «Додаток А»). Серед групи тринадцяти споріднених губерній (центральні землеробські, малоросійські і середньоволзькі) – приріст становив 2,4% [973, с. 96].

У 1897-1914 рр. співвідношення населення між губернськими, повітовими і безповітовими та позаштатними містами не зазнало суттєвих змін. Близько третини населення припадала на губернські центри. Їх частка незначно, на 1,8%, зменшилась перед 1910 р. і помітно, на 2,4%, зросла протягом наступних чотирьох років («Додаток В»).

У повітових містах 1897 р. проживало 56,8% городян регіону, а у 1914 р. – 55,8%. Незначно зросла частка жителів безповітових та позаштатних міст.

Приріст населення був вищим у безповітових та позаштатних містах. Між 1897-1914 рр. їх населення зросло в 1,5 рази, в той час як в повітових – в 1,4 рази. Трохи вищим за середній був у 1897-1914 рр. приріст населення губернських міст – 1,43 рази, хоча між 1897-1910 рр. він був нижчим (1,25 рази), ніж приріст населення міст в цілому (1,3 рази) [193, с. 163-167; 194, с. 364-367, 531-532; 844, с. 118-119; 902, с. 4-5; 903, с. 4-5; 904, с. 4-5; 905, с. 4-5; 906, с. 4-5; 1033, арк. 9^{ЗВ}-16; 1034, арк. 5^{ЗВ}-10; 1035, арк. 15^{ЗВ}-22; 1036, арк. 16-23].

Помітно зросли масштаби міст по кожній з категорій. Так, якщо в 1897-1904 рр. губернський центр регіону мав у середньому менше 100 тис. жителів, то 1910 р. – 106,8 тис., 1914 р. – 122,1 тис. Хоча в даному випадку цифри – дуже умовний показник, адже в регіоні маємо в 1910-1914 рр. Харків

з більш ніж 200 тис. населенням, Полтаву з її понад 50 тис. і Чернігів з понад 30 тис. жителів.

Більш адекватно середні показники відтворюють ситуацію по повітових містах. Наприкінці XIX ст. типовим серед них було місто з 13,5 тис. жителів. Наближались до таких критеріїв Ізюм, Глухів, Борзна, Переяслав, Лебедин. У 1910 - 1914 рр. середній повітовий центр нараховував близько 19 тис. жителів. До такого показника за кількістю населення близький Переяслав.

Так само складно, як і губернський центр, вирахувати типове безповітове або позаштатне місто. Якщо 1897 р. близькі до середнього показники мали Березна – 9,9 тис., Градизьк – 9,5 тис., то 1914 р. до позначки у 13,5 тис. підійшли Глинськ, Золочів, Чугуїв. Але безповітові та позаштатні міста були і залишались дуже різними за своєю «ваговою» категорією. Серед них – Недригайлів із 5,9 тис. жителів (1897 р.) і 6,3 тис. (1914 р.), Слов'янськ – відповідно 15,8 тис. та 30,9 тис., Білопілля – 15,2 тис. та 21,7 тис.

В залежності від кількості населення міста регіону поділяються на п'ять груп: великі з населенням понад 100 тис., значні – від 50 до 100 тис., середні – 20-50 тис., малі – 10-20 тис., найменші – менше 10 тис. жителів (дивись «Додаток Д»).

Найбільшим містом регіону був Харків – 174 тис. осіб, що становило майже 22% всього міського населення Лівобережжя, в той час як по імперії у великих містах проживали 34,5%, а у Європі в цілому – 16,5% населення [973, с. 106; 1236, с. 234]. У двох значних містах – Полтаві та Кременчуці – проживали 116,7 тис. городян, або 14,5 %. Середніх за чисельністю населення міст було п'ять (11% загальної кількості). У Чернігові, Ніжині, Ромнах, Охтирці, Сумах мешкали 16,5% городян Лівобережжя.

До малих міст належали понад третина – 17 населених пунктів: Борзна, Глухів, Конотоп, Кролевець, Зіньків, Кобеляки, Лубни, Миргород, Переяслав, Прилуки, Богодухів, Вовчанськ, Чугуїв, Ізюм, Лебедин, Слов'янськ, Білопілля. У них проживали близько 28% городян [903, с. 4-5;

905, с. 4-5; 906, с. 4-5], в той час як частка малих міст по імперії становила 19,2%, а населення – 14,5% [973, с. 106]. Решта 22 міста (47%) у 1897 р. належали до категорії найменших. По них проживали 19,5% городян регіону. Найменшим серед них був Глинськ – 3,5 тис. жителів.

Найважливіші зміни в структурі міст регіону сталися на початку ХХ ст., особливо між 1904-1914 рр. Населення Харкова зросло в 1,38 рази і становило 239,7 тис. осіб. Його частка в населенні регіону зросла у 1904 р. і поступово зменшувалась протягом наступних десяти років. Якщо велике місто зберегло свою позицію щодо частки населення непорушною, то по інших категоріях відбулось суттєве переформатування [193, с. 163-167; 194, с. 364-367, 531-532; 844, с. 118-119; 1033, арк. 9^{зв}-16; 1034, арк. 5^{зв}-10; 1035, арк. 15^{зв}-22; 1036, арк. 16-23].

Кількість значних міст збільшилася. До вже існуючих додався Ніжин. У значних містах проживали 218,1 тис. осіб. Частка населення таких міст серед всього міського населення регіону зросла на третину і становила напередодні війни 1/5 міських мешканців Лівобережжя. В містах з населенням від 50 до 100 тис. проживали в 1,9 рази більше городян, ніж у 1897 р. У середньому таке за чисельністю населення місто нараховувало 72,7 тис. мешканців. Підпадав під такі параметри Кременчук. У 1910-1914 рр. населення Кременчука змінювалось дуже динамічно, що, очевидно, ускладнювало роботу статистиків як в Полтаві, так і в Санкт-Петербурзі. Так, згідно варіанту «Міста», кількість жителів Кременчука між 1910-1914 рр. зменшилась з 86,6 тис. до 75,6 тис. осіб [1034, арк. 5^{зв}-10]. Таку ж приблизно кількість населення напередодні світової війни наводили в «Історії міст і сіл Української РСР» [550, с. 470]. За іншими даними, населення Кременчука навіть перетнуло 100-тисячну позначку [841, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»].

Не менш динамічно відбувалось зростання середніх міст із населенням від 20 до 50 тисяч. Напередодні світової війни їх стало 11, або вдвічі більше

порівняно із 1897 р. («Додаток Д»). До цієї групи в 1914 р. належали Чернігів, Глухів, Конотоп, Кобеляки, Лубни, Прилуки, Охтирка, Ізюм, Слов'янськ, Суми, Білопілья. В них проживало у 2,2 рази більше, городян, ніж наприкінці XIX ст., що становило понад чверть міських жителів. У середньому чисельність населення такого міста – 26,7 тис. Приблизно стільки жителів нараховували в 1914 р. у Конотопі – 28,1 тис. [1036, арк. 16-23].

Протягом 1904-1914 рр. інтенсивно зростали міста, по яких кількість населення наприкінці XIX ст. становила 10-20 тис. осіб. Сім малих міст перейшли до категорії середніх. Із 22 найменших 12 піднялись на сходинку вище. За даними МВС, Ромни та Кролевець втратили свої позиції [1034, арк. 5^{зв}-10; 1036, арк. 16-23]. У Ромнах населення скоротилось із 30,6 тис. у 1910 р. до 16,5 тис. у 1913 р і 13,9 тис. у 1914 р.; у Кролевеці відповідно з 16,6 тис. до 10,4 тис. та 9,1 тис. За даними ЦСК в Роменському повіті в 1914 р. проживали 39,1 тис., а Кролевецькому – 28,2 тис. городян [1156, с. 42, 46-47], а Полтавського ГСК на початку 1914 р. населення Ромен становило 37,3 тис., безповітового Глинська – 11,1 тис осіб [841, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»]. На наш погляд, розбіжності між даними МВС і губернських статистиків викликані, по-перше, неоднаковим підходом до визначення передмість, що напередодні Першої світової війни становили одне ціле із містами. По-друге, не виключено, що фахівці міністерства намагались зменшити кількість населення, сподіваючись в такий спосіб обмежити кількість майбутніх виборців зважаючи на значне заможне єврейське населення обох міст. Подібні прецеденти можна зустріти і по інших губерніях. Так, населення Старобільська на початку 1908 р. Харківський ГСК визначив у 24,8 тис., що вчерего більше, ніж було на початку 1907 р. Але у наступному звіті, очевидно, уточнили кількість приміських слобід, сел і т. ін. Тому на початку 1909 р. кількість його мешканців визначили у 14 тис. і до 1914 р. у даних ГСК суттєвих відхилень не було [847-850, 852,853, Ведомости «О числе жителей по сословиям»].

Напередодні війни в малих містах проживало на третину більше жителів, ніж 1897 р., але їх частка в населенні зменшилась. Типове мале місто на Лівобережжі напередодні Першої світової війни мало приблизно 14 тис. жителів. Відповідали такому критерію Новгород-Сіверський, Костянтиноград, Богодухів. До малих також належали Березна, Борзна, Городня, Гадяч, Зіньків, Золотоноша, Лохвиця, Миргород, Переяслав, Пирятин, Ромни, Глинськ, Золочів, Валки, Вовчанськ, Чугуїв, Куп'янськ, Лебедин.

У 1914 р. найменші міста – Козелець, Кролевець, Короп, Остер, Сосниця, Градизьк, Хорол, Краснокутськ, Зміїв, Недригайлів, Старобільськ – були осередками життя 85 тис. осіб. Вони становили 23,4% кількості міст і лише 7,5% міського населення регіону. Найменшим містом був Старобільськ – 5,6 тис. жителів.

Як бачимо (дивись «Додаток Д»), у 1897-1904 рр. кількість найменших міст, абсолютна кількість їх населення та її частка серед городян регіону зменшилась, а малих і середніх – виросла, що супроводжувалося зменшенням кількості жителів перших до 138,5 тис. У 1910-1914 рр. зросла кількість середніх міст за рахунок малих. Попри те, що 32 малих і найменших міста становили 68% міст регіону, в них проживала приблизно третина населення, в той час як наприкінці XIX ст. 47,4% городян мешкали саме в містах з населенням до 20 тис. жителів.

Зростання населення міст відбувалось як за рахунок природного, так і механічного приросту. Про обсяги природного надають уявлення дані щодо середньорічного приросту населення Російської імперії, який в другій половині XIX ст. становив 1,31%. На початку XX ст. він збільшився і становив 1902-1906 рр. – 1,68%; 1907-1911 рр. – 1,65%; 1911-1912 рр. – 1,75% [133, с. 104; 1121, с. 82].

Порівняння абсолютних даних щодо природного приросту населення по окремо взятих містах на рубежі XIX-XX ст. із даними 1905-1914 рр.

підтверджує обчислення статистиків, що він залишався на приблизно однаковому рівні [28; 154; 342, арк. 1-3^{зв}; 343, арк. 30-76; 344, арк. 1-48; 345, арк. 16-50; 347, арк. 5-49; 622; 641; 711; 754; 830-842, Ведомости «О движении населения»; 846-853, Ведомости «О движении населения в Харьковской губернии»; 909; 948; 1064; 1262; 1283; та ін.], хоча у 1911-1913 рр. мало місце деяке зменшення народжуваності, що є однією з ознак урбанізації.

Темпи зростання населення зазнавали істотних коливань через суттєві коливання механічного приросту. Так, у Харкові між 1900 – 1904 рр. кількість городян неухильно зростала, річний приріст становив 832 – 7052 осіб. У 1900 – 1901 рр. природний приріст компенсував відтік населення, але вже в 1902 р. має місце як високий природний, так і механічний прирости людності (дивись «Додаток Е»). Між 1904 – 1909 рр. мали місце відчутні коливання чисельності населення. Воно зменшилась протягом 1904 р. на 2,3 тис., в 1907 р. – одразу на 7,9 тис. осіб; натомість у 1905, 1906 і 1908 рр. суттєво зростало, відповідно на 5,7 тис.; 10,9 тис. та 8,0 тис. осіб. Саме в цей період зафіксовано найбільший природний приріст населення: 1904 р. та 1906 р – по 3,4 тис.; 1907 – 3,0 тис. Але має місце найбільший механічний відтік, приміром, 1907 – 11 тис. осіб! Причина коливань криється у тому, що в роки російсько-японської війни та революційної кризи різко погіршилися умови життя, що спонукало людей до міграцій у пошуках заробітку. До того ж в роки революції відбувалося стрімке зростання заробітної плати робітників, що підштовхувало чоловіків з сільської місцевості шукати роботу по містах. Якщо врахувати, що саме великі міста – і Харків не становив винятку – запроваджували заходи щодо допомоги безробітним, то буде зрозумілою "принада" губернського центру. Але сподівання мігрантів не завжди виправдовувались.

Колівання мали місце не тільки за рахунок приходу/уходу робітників, але і тих категорій населення, кого відносили до заможних класів. Про це

свідчить показовий епізод, що мав місце в Харкові на початку 1907 р. Поліція міста під час вручення повісток виборцям напередодні виборів до II Державної Думи, не спромоглася розшукати близько двох тисяч осіб, внесених до виборчих списків на підставі даних весни 1906 р. Тривале з'ясування стосунків між демократичними силами і адміністрацією з цього приводу виявило, що з боку останньої ніякого злого заміру (відсторонення небажаних елементів) не було. Ці дві тисячі людей покинули місто протягом 1906 року [1295, 1907, 21 янв.].

Іншим фактором значних коливань населення Харкова стало збільшення після 1905 р. можливостей для здобуття середньої та вищої освіти. В 1908 р. в харківському університеті навчались 5 274 студенти, що у 2,9 рази більше, ніж у 1904 р. Але після 1910 р. починається скорочення їх кількості: до 3320 осіб у 1914 р. (причому майже 43% студентів назвали постійним місцем проживання українські губернії) [875, с.101; 876, с. 142-143; 908, с.21].

У 1909 – 1914 роки населення Харкова зростало ривками. В 1909 і 1910 рр., коли розпочалось економічне піднесення, зросло нове будівництво, в Харків прибули не менше 13,3 тис. осіб з інших місцевостей (згідно даних міського самоврядування, харківців в 1910 р. було більше 234 тис.). Але жахлива епідемія тифу позначилась на природному прирості населення. В 1909 р. він становив лише 62 особи, в той час як у попередній і наступний роки – 1,4-2,0 тис. (дані по православному населенню). В 1911 – 1912 р. попри загальний приріст у майже 2,3 тис. та 1,3 тис. осіб, зафіксовано механічний відтік населення. В 1913 р. населення міста зросло на 9,8 тис. (другий показник після 1906 р.), але механічний приріст виявився найвищим у XX ст. – 8,7 тис. осіб. Напередодні світової війни спостерігалась одна з прикмет урбанізації – тенденція до падіння природного приросту: в 1912 – 1914 рр. він не перевищував 1,6 тис. осіб на рік.

По містах в цілому Харківської губернії максимальна народжуваність припадала на 1904, 1906 та 1907 рр. відповідно 20,6 тис, 21,2 тис., 20,7 тис.

Між 1910-1914 рр. вона коливалась у межах 19-19,9 тис. осіб. Стабільним, в середньому на рівні 13,2 тис., залишався показник смертності населення у 1904-1914 рр. Роки збільшення чередували із роками зменшення. Особливо негативно позначались політичні катаклізми та несприятлива санітарно-епідеміологічна ситуація. Максимальна смертність зафіксована у 1905 р. – 14,1 тис. та у 1910 р. – 13,8 тис. [845-853, Ведомости «О движении населения в Харьковской губернии»]. На Харківщині найбільший природний приріст населення мав місце у 1904 р. та 1906 р. – понад 8 тис., найменший – 1905 р.: 4,5 тис. осіб. Зменшення природного приросту населення Харківщини відбулось за рахунок губернського центра. Так, якщо в 1904-1907 рр. у найбільшому місті регіону він складав понад 41% від загального приросту, то у 1913-1914 рр. зменшився до 17-18%. [845-853, Ведомости «О движении населения в Харьковской губернии»].

По міських населених пунктах Полтавщини максимальна народжуваність припадала на 1909 р. – 14,8 тис. У 1911 р. було зафіксовано другий показник за весь період 1904-1914 рр – 13,7 тис., але надалі вона зменшилась: 1912 р. – 13,1 тис., 1913 р. – 12,3 тис., 1914 р. – 12,5 тис. [832-842, Ведомости «О движении населения»]. Максимальна смертність між 1904-1914 рр. зафіксовано у 1909 р. та 1907 р., відповідно 10,1 тис. та 9 тис. А от у 1911-1914 рр. смертність по містах Полтавщини зменшилась і коливалась від 7,6 тис. до 7,9 тис. Названі показники обумовили співвідношення між природним та механічним приростом населення міст Полтавщини (дивись «Додаток Ж»). На 1911-1912 рр. тут припадає найбільший природний приріст, відповідно 6,1 тис. та 5,5 тис. осіб (найменший мав місце 1905 р. – 3,4 тис.). Механічний приріст мав два «піки»: 1910 р. – 48,8 тис., 1913 р. – майже 16 тис. Як бачимо, процеси змін кількості міського населення були далекі від однолінійності. Масштаби та причини припливу/відпливу жителів у деякі міста, щодо ситуації по яких існують значні розбіжності в джерелах та літературі, потребують на оцінку.

Так, Полтавський ГСК визначив кількість жителів Кременчука на початку 1914 р. у 110,8 тис. [841, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»]. Це означало, що протягом 1913 р. населення міста збільшилось майже на 9 тис. осіб. Практично половина приросту міського населення губернії цього року припала на Кременчук (дивись «Додаток Ж»). На жаль, сьогодні неможливо достеменно підтвердити або спростувати точність даних ГСК. Але факт зростання припливу до міста населення сумнівів не викликає. Тож маємо право розглянути достовірність наведених даних. Серед можливих пояснень треба мати на увазі ту обставину, що ГСК міг, як то кажуть, «задним числом» додати осіб, що переїхали до міста у попередні роки. Застереження такого характеру з боку фахівців з історії статистики ми наводили вище. Крім того, не можна виключати і можливість додавання населення тієї або іншої приміської місцевості, яка такою мірою злилася із містом, що у 1913-1914 роках стало важко відокремлювати її мешканців від інших міських. Але на нашу думку, в даному випадку маємо справу із фіксацією ГСК припливу тимчасових мешканців. Про це свідчить колосальний відтік із Кременчука після початку світової війни: населення міста скоротилось майже на 16% і станом на початок 1915 р. нараховувало 86,6 тис. [842, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»], що не можна пояснити призовом городян на військову службу. Навіть із Харкова до кінця 1914 р. не було призвано до армії такої кількості осіб [555, с.127]. До речі, ЦСК визначав міське населення Кременчукського повіту (тобто Кременчук і Градизьк разом) на початку 1914 р. у 99,7 тис. [1156, с.42].

Дані про корінне та неміське за походженням населення міст могли б допомогти визначитись із показниками механічного приросту. Але відповідну інформацію збирав та публікував лише ГСК Катеринославщини. Тож тенденції співвідношення місцевого і прийшлого населення можна простежити лише на прикладі цієї губернії. У 1897 р. по містах прийшло

населення становило 97,3 тис. осіб, або 40,4% міського населення губернії, в тому числі у Катеринославі – 61,1 тис. (54,2%). Через 11 років прийшло населення становило 151,9 тис. осіб, а питома вага – 35,2%. На початку 1911 р. відсоток некорінних мешканців зріс до 38,6% [821, 946, Ведомости «О количестве населения»].

На кількості міського населення суттєво позначались економічні та політичні чинники. Так, уповільнення зростання населення Пирятина напередодні Першої світової війни – 4,3% на рік в 1910-1914 рр. проти 13% на рік між 1904-1910 рр. – пов'язане із переселенням до Сибіру та Північної Америки, яке поширилось на ремісників – теслярів, столярів [1363, 1913, 30 июня]. Так само, уповільненню сприяли дії влади, спрямовані на обмеження представникам єврейського етносу селитися у міській межі, що видно на прикладі Павлограда, події в якому набули розголосу в пресі Лівобережжя. Вони примусили євреїв виїздити до Канади і в Палестину [1363, 1913, 10 апреля ; 1914, 23 апреля].

Частка міського населення (рівень урбанізації) в регіоні 1897 р. становив 11,6% (в 37 повітах проживали 6,9 млн. осіб) [903, с. 4-5; 905, с. 4-5; 906, с. 4-5]. Найвищим він був у Харківській губернії – 14,7%. Меншим за середні показники був рівень урбанізації Чернігівщини і Полтавщини – близько 10% (дивись «Додаток 3»).

Напередодні Першої світової війни населення регіону збільшилось в 1,4 рази порівняно із 1897 р. і становило 9,5 млн. осіб [841, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»; 852, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 1156, с. 46-47]. Рівень урбанізації зріс на 1,5%, зокрема, вищим за середній приріст було збільшення рівня урбанізації на Полтавщині – 2,3%. Дуже повільно цей процес розвивався в Харківській губернії: зростання лише на 0,7%. Регіон за даним показником суттєво відрізнявся від Правобережної України. Приміром, на Волині питома вага міського населення зростає з 6,9% до 8,9% протягом 1856-1912 рр. [949, с. 8].

У кожній з губерній існували повіти як з високим, так і низьким рівнем урбанізації. Найвищим він був у Харківському – 51,8%. Значно поступався йому за цим показником Кременчуцький – майже 30%. Близько чверті населення проживало по містах Полтавського і Чернігівського, відповідно – 23,6% і 23,2%, близько п'ятої частини – по містах Ніжинського (19%) та Сумського (18,7%) повітів. У Лебединському, Конотопському, Кролевецькому, Роменському, Богодухівському, Охтирському повітах рівень урбанізації – від 11,3% до 14,5% – був вищим за середній по регіону. На протилежному полюсі перебували 17 повітів із незначною часткою міського населення. Це Городнянський, Костянтиноградський, Куп'янський, Старобільський – близько 3%, Козелецький, Остерський, Сосницький, Золотоноський – близько 4%, Гадяцький, Кобеляцький, Пирятинський, Хорольський, Валківський – 5%, Новгород-Сіверський, Лохвицький, Миргородський – 6,3%, Вовчанський – 6,6%. Питома вага міського населення ще в кількох повітах була відносно помітною на фоні інших адміністративних одиниць «своєї» губернії: Борзнянський – 8,5%, Глухівський – 10,4%, Чугуївський – 10,3%, Зіньківський, Лубенський, Зміївський – 7,4%, Переяславський – майже 8%, Прилуцький – 9,6%.

Напередодні Першої світової війни рівень урбанізації зріс у переважній більшості повітів регіону. Серед «лідерів» за цим показником залишались вище названі. Але в Харківському він зменшився до 46%, а Чернігівському – до 22,7%. У Кременчуцькому повіті рівень урбанізації становив 36,1%, Полтавському – 26%, Ніжинському – 23,5%, Сумському – 21,7%. Вищим за середній по регіону рівень урбанізації зберігався у Конотопському, Кролевецькому, Роменському, Охтирському повітах: від 14 до 18%. Серед інших повітів слід відмітити ті, де рівень урбанізації зріс більше, ніж в середньому по регіону: Глухівський, Лубенський, Миргородський, Пирятинський, Прилуцький. У решті рівень урбанізації суттєво поступався як показнику по регіону в цілому, так і по губернії. У повітах Харківської

губерній (без повіту із губернським містом) рівень урбанізації був нижчим приблизно на третину, ніж по губернії в цілому.

2.2. Станова та професійна структура. Соціальна диференціація міського населення Лівобережжя була обумовлена розгортанням глибоких модернізаційних перетворень, що розпочались в добу Великих реформ. В ході дискусій навколо ступеня поширення станових, класових, професійних характеристик серед громадян імперії точка зору Б.М.Миронова виглядає найбільш аргументованою. На наш погляд, він цілком слушно акцентує увагу на необхідності продовжувати дослідження станової структури, адже не лише законодавство, а й масова свідомість приймали станову парадигму [757, т.1, с. 78].

Наприкінці XIX ст. станова структура населення міст регіону визначалась певною рівновагою двох найбільших груп: міщан і селян. Міщани становили 341,9 тис., або 42,5%, селяни – 370,3 тис., або 45,9% городян. До дворянства належали 50,5 тис. осіб (6,3% мешканців міст), зокрема 26,5 тис. (3,3%) спадкових та 23,9 тис. (2,9%) особистих. Значно поступалися їм за кількістю та часткою в населенні купці – 13,7 тис. осіб (1,7%); спадкові та особисті почесні громадяни – 9,8 тис. (1,2%); духовенство християнських конфесій – 8,7 тис. (1,1%). Незначна група городян, що не потрапляла до вищезазначених категорій, – 7,1 тис. (0,8%), об'єднувалась у категорію так званих «інших» (різничинці, «иногородці», іногородці, фінляндські уродженці тощо). По містах Лівобережжя проживали 3,1 тис. (0,4%) громадян інших держав [902, с.44-45; 903, с. 286-289; 904, с. 280-287; 905, с. 270-273; 906, с. 308-327].

Серед мешканців міст регіону селян було – на 6,1%, купців – на 0,4% дворян, почесних громадян, духовенства – на 0,1% більше, ніж їх частка в населенні міст імперії. Меншою, ніж по містах Росії була частка міщан – на 1,8%, іноземців – на 1,1%.

Станова структура населення міст, що знаходились на лівобережжі Дніпра, суттєво відрізнялась від структури населення міст Київської, Волинської та Подільської губерній, по яких у 1897 р. питома вага міщан становила 64%, селян – 24%. Спадкових дворян тут проживало на 1,1% більше, а купців на 0,3% менше, ніж на Лівобережжі [221, с. 78-79]. Лише по містах сусідньої Північної Таврії співвідношення міщан і селян – 61,3% та 29,7% наближалось до показників міст Правобережжя, хоча в цілому по містах Таврійської губернії питома вага міщан становила 51,5% [904, с. 276-287].

Тенденції розвитку станової структури міського населення проаналізуємо на матеріалах перепису 1897 р. і ГСК Полтавської та Харківської губерній, по яких є співставимі дані. Наприкінці XIX ст. по містах Полтавської та Харківської губерній проживали 641,6 тис. осіб, зокрема 310,6 тис. селян, або 48,4% населення та 257,1 тис. міщан, або 40,2%. Разом із почесними громадянами та купцями, яких було відповідно 7,8 тис. та 11,2 тис. (1,2% та 1,7%), частка представників міських станів значно поступалась селянам. До дворян належали 39,9 тис. мешканців міст (понад 6%), осіб духовного стану – 6,3 тис., або 0,9%. Крім того по містах проживали 2,9 тис. громадян інших держав (0,5% населення). Понад 5,8 тис. осіб (0,9%) не належали до жодної із названих категорій (так звані «інші») [903, с. 286-289; 905, с. 270-273]. Таким чином, по містах Полтавщини, Харківщини проживало селян на 8,6% більше, а міщан – на 4,1% менше, ніж в цілому по містах Російської імперії; різниця частки по інших категоріях – духовенство, дворяне, почесні громадяне, «інші» була незначною, а купців, підданих інших держав, не перевищувала 1% [973, с. 122]. Порівняно із Лівобережжям в цілому селян було більше на 2,5%, а міщан на 2,3% менше, в той час як по інших станових групах різниця була незначною.

На початку 1914 р. по містах Полтавщини, Харківщини проживали понад 1 млн. осіб, зокрема 401,2 тис. селян – 39,9% населення, та 396,3 тис. міщан

– 39,5% населення міст [841, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»; 852, Ведомость «О числе жителей по сословиям»]. Отже після 1897 р. кількість селян зросла в 1,3 рази, а міщан в 1,5 рази, що поступається загальному приросту населення (обчислення узагальнюючих даних і відсотків, що наводитимуться нижче, виконані нами на основі публікацій підсумків перепису 1897 р. та відомостей про розподіл населення по станах з «Обзоров» відповідних губерній. Для спрощення викладу матеріалу ми не будемо щоразу здійснювати посилання на зазначені вище джерела).

Порівняно із цими змінами відносно значним виглядає зростання – у 3,8 разів – кількості почесних громадян, яких у 1914 р. проживало 29,4 тис. осіб. Вони становили 2,9% міського населення. Незначно зросла кількість купців – до 12,1 тис. осіб, а їх частка в населенні зменшилась до 1,2%. Таким чином, представники міських станів склали більшість населення міст – 43,6%.

Незначно зросла кількість дворян – до 40,5 тис., хоча їх частка в населенні зменшилась до 4%. У Волинській губернії, наприклад, у 1912 р. питома вага дворян становила 5%, у Санкт-Петербурзі – 7,2% (1910 р.) [949, с. 9; 973, с. 129]. Зменшення частки представників цього стану серед міського населення було, очевидно, загальною тенденцією початку ХХ ст. на відміну від другої половини ХІХ ст, коли вона зростала на Правобережній Україні [221, с. 78; 1128, с. 92]. Зменшились абсолютна кількість і частка осіб духовного стану православної та інших християнських конфесій: 4,2 тис., або 0,4% населення. Помітно, майже у 2,6 рази, зросла кількість осіб, що належали до категорії «інші»: 15,2 тис., або 1,5% населення. Кількість іноземців зросла в 1,8 рази до 5,4 тис. осіб, хоча їх частка в населенні залишилась незмінною.

Губернські статистичні комітети виділяли в окремі категорії міських мешканців військових («діючі війська»), відставних та запасних нижніх чинів (солдат) і членів їх сімей, так звані «військові стани», до яких напередодні Першої світової війни по містах належали близько 99,7 тис. осіб, або 9,9% населення. На перший погляд, подібна класифікація виглядає архаїчною, тим

більше що військові стани не виділялись в окрему категорію переписом 1897 р. В останній раз узагальнюючі дані населення імперії із зазначенням представників військових станів А.Г.Рашин наводив за 1858 р., коли до цієї категорії населення міст імперії належали 14,1% городян [973, с. 120-121]. Але така данина традиції надає можливість сьогодні отримати інформацію та скласти уявлення про деякі особливості міграційної поведінки чоловіків на початку ХХ ст.

На наш погляд, міста Лівобережжя України можна поділити на два типи за характером станової структури населення. До першого ми віднесли населені пункти Харківської губернії, в якій у 1897-1914 рр. зберігалась значна перевага представників селян над міськими станами. Якщо у 1897 р. тут проживали 214,1 тис. осіб, що належали до селянського стану, або понад 58% мешканців, то 1914 р. – 253,1 тис. селян, або 46,7% населення. Кількість осіб даного стану змінювалась дуже нерівномірно. У 1906 р. їх стало менше на 15,6 тис. осіб, 1911 р. – більше на 40,8 тис., а у 1914 р – ще на 13,8 тис. [846, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 850, Ведомость «О числе жителей по сословиям»]. Їх приріст у 1897-1911 рр. та 1897-1914 рр. був значно меншим (відповідно 1,1 та 1,2 рази) за загальний приріст міського населення (відповідно 1,4 та 1,5 рази).

Представників міщан у 1897 р. було майже вдвічі менше, ніж селян: 109,7 тис., або 29,9% міського населення. З них більше половини – 58,6 тис. – проживали у губернському центрі (33,7% населення Харкова). Таким чином, по інших містах міщани становили трохи більше 51 тис., або 26,5% жителів. На початку 1914 р. кількість міщан досягла 176,6 тис. (третини населення міст губернії), що в 1,6 рази більше, ніж 1897 р. Напередодні війни їх було в 1,4 рази менше, ніж селян. Частка представників стану незначно зросла в населенні Харкова і помітно – по інших містах, де відтепер проживали 90,4 тис. міщан, або 31% мешканців. Причому в Харкові напередодні війни

проживали менше половини міщан від загальної їх кількості по містах губернії.

Найбільш динамічні зміни відбулись в категорії почесних громадян. У 1897-1906 рр. їх кількість по містах губернії зросла майже вдвічі з 5,3 тис. до 10,4 тис. осіб, у 1906-1914 рр. – до 18,4 тис., а в цілому за 1897-1914 рр. – майже у 3,5 рази. Питома вага почесних громадян в населенні збільшилась у 1897-1914 рр. з 1,5% до 3,4%. Особливо помітні зміни відбувались у Харкові, де їх кількість зросла в 1897-1914 рр. у 3,7 рази, а частка в населенні міста з 2,1% до 5,4%. По інших містах губернії приріст представників цього стану також був постійний і значний. На початку 1914 р. їх проживало понад 4,9 тис. – майже вдвічі більше, ніж наприкінці XIX ст. [852, Ведомость «О числе жителей по сословиям»].

Кількість осіб, що належали до купецького стану, зросла у 1897-1914 рр. з 5,3 тис. до 8,6 тис., або в 1,6 рази. Зокрема в Харкові збільшилась з 3,6 тис. до 6 тис., (в 1,7 рази), по інших містах – з 1,8 тис. до 2,6 тис., (в 1,5 рази). Причому роки нестабільної політичної і соціально-економічної ситуації обумовили незначне зменшення частки купців в загальному складі населення губернського центру до 2% у 1905 - 1910 рр. [Там само; 847, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 848, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 849, Ведомость «О числе жителей по сословиям»]. В роки економічного піднесення 1911-1913 їх відсоток в населенні міста зріс до 2,4%. По повітових і безповітових містах губернії, навпаки, саме у 1906-1911 рр. частка купців серед населення перевищила 1% (у 1911 р. в абсолютних цифрах – 2,8 тис. осіб), хоча 1897 р. вона становила 0,9%. Отже, між 1911-1914 рр. відбулось зменшення кількості осіб купецького стану у периферійних містах, а питома вага в населенні повернулась на «звичний» 0,9% рівень. Головною причиною описаного коливання співвідношення купців між губернським центром і іншими містами стало, на наш погляд, посилення ділової активності в Харкові після стабілізації ситуації в країні.

Кількість дворян по містах Харківської губернії зменшилась в 1897-1906 рр. з 23,4 тис. до 17 тис. (в 1,4 рази), але протягом наступних років постійно збільшувалась, досягнув на початку 1914 р. 24,1 тис. осіб. Помітно, у 1,5 рази, зменшилась кількість спадкових дворян у 1897-1906 р. Попри приріст в 1,4 рази між 1906-1914 рр., що навіть трохи вище, ніж для дворянства в цілому, кількість спадкових дворян по містах губернії в січні 1914 р. залишалась меншою, ніж у 1897 р.: 11,5 тис. проти 12,2 тис. осіб. Питома вага дворян серед міського населення зменшилась у 1914 р. до 4,4%. Що характерно, саме губернський центр дав у 1897-1914 рр. найбільший відтік представників стану, в той час як у повітових та безповітових містах губернії кількість дворян зроста. Харків притягував до себе особистих дворян, в той час як по інших містах їх кількість зменшилась [852, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 847, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 848, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 849, Ведомость «О числе жителей по сословиям»].

Між 1897-1906 рр. зменшилась абсолютна кількість (з 3,4 тис. до 2,1 тис.) та частка духовенства серед міського населення губернії (з 0,9% до 0,5%). Існували суттєві відмінності між Харковом і іншими містами: якщо в губернському центрі осіб духовного звання в 1897 р. було 1914 осіб, то в 1914 р. – 669 (близько чверті відсотка населення). Натомість по повітових і безповітових містах кількість духовенства постійно зростала: з 1,5 тис. у 1897 р. до 1,91 тис. у 1914 р., хоча їх частка незначно зменшилась з 0,8% до 0,7%. Починаючи з 1906 р. близько 77% осіб «духовного звання» мешкали саме в повітових та безповітових містах, в той час як в 1897 р. – лише 45% [Там само].

Між 1897-1906 рр. кількість іноземних громадян зроста з 2,2 тис. до 5,2 тис., або в 2,3 рази. Протягом наступних п'яти років через революційні катаклізми відбувся їх відтік, але в 1911-1914 рр. мав місце певний приплив: 715 приїхали до Харкова, 67 – до інших міст. На початку 1914 р. не було жодного іноземця в Краснокутську, Змієві, Недригайлові, в той час як в

сільській місцевості в цей період нараховувалось понад 1,4 тис. громадян іноземних держав – майже втричі більше, ніж по всіх повітових та безповітових містах губернії. Кількість осіб, що належали до категорії «інші», досягла максимуму в 1911 р. – 5,4 тис. осіб, 1,1% населення, а потім почала скорочуватись. На наш погляд, це свідчить про уповільнення міграцій в міста, а також про живучість станової самосвідомості.

До другого типу належали міста Полтавської губернії, по яких існувала перевага міщан над селянами. Так, у 1897 р. на Полтавщині проживали 147,3 тис. міщан, або майже 54%. На початку 1914 р. кількість міщан по містах Полтавщини зросла в 1,5 рази і становила 219,7 тис. осіб. Це означає, що понад 47% населення міст губернії становили міщани. Показово, що столиця губернії помітно відрізнялась від решти міст. Якщо у Полтаві в 1897 р. і 1914 р. міщан було відповідно 21,5 тис. та 33,7 тис., або 40% і 38%, то в повітових і безповітових їх кількість зросла з 125,8 тис. до 186 тис. і трималась на рівні 85% населення міст [903, с. 286-289; 904, с. 280-287; 841, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»; 844, с. 118-119].

Селяни становили близько третини населення Полтавщини. В 1897-1914 рр. на Полтавщині кількість селян зросла у півтора рази: з 96,5 тис. до 148,2 тис., а частка в населенні міст зменшилась з 35% до 32% [Там само].

Особливістю станової структури міст Полтавщини була наявність значної частини населення, яка ідентифікувала себе із українським козацтвом. Офіційною статистикою вони зараховувались до селянського стану, тому переписом 1897 р. не виділялись. Але в матеріалах губернського статистичного комітета протягом ХХ ст. українські козаки виокремлювались у самостійну групу. В 1911 р. у Полтавській губернії відносили до козаків 64,7 тис., а у 1914 р. – 74,9 тис. мешканців міст [838, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»]. Приріст козаків серед населення міст був вищим за приріст селян. У 1914 р. козаки становили більше половини осіб «сільських станів» по містах Полтавщини, частка в

населенні – 16%. У таких містах, як Зіньків, Миргород, Кобеляки, Градизьк, Глинськ козаки становили від третини до половини населення, в Золотоноші, Пирятині, Хоролі – 24-30%, у Полтаві, Гадячі, Прилуках, Ромнах – 10-17%.

Належність до певного стану міцно трималася у самосвідомості городян повітових і безповітових міст. Це має відношення як до представників так званих «вищих», так і «нижчих» станів, заможних і бідних прошарків населення. У Градизьку в кінці XIX - на початку XX ст. зберігались окремі громади представників «сільських станів» – козаків, казенних селян, селян-власників. А міщани міста на початку XX ст. порушили клопотання щодо впровадження у місті окремого міщанського управління [473, с. 27; 507, с. 99]. Приналежність до певного стану була складовою частиною ідентичності, надавала відчуття гордості городянам. Наприклад, заможний домовласник Ніжина український козак І.М.Гомоляка саме такими, а не меркантильними міркуваннями пояснював небажання переходити до купецтва і платити за гільдейське свідоцтво [539, арк. 25^{зв}-26].

Динаміка зрушень представників таких станів, як спадкові та особисті дворяни, православне духовенство, почесні громадяни по містах Полтавської губернії була схожою із ситуацією по містах Харківської губернії. Наприклад, на Полтавщині в 1897-1910 рр. в п'ять разів – з 2,4 тис. до 10 тис. – збільшилась кількість почесних громадян, їх частка в населенні трималась на рівні 2,4%. Питома вага дворян по містах Полтавщини в 1914 р. становила 3,6%. Незначне зростання їх абсолютної кількості можна пов'язати із переселенням поміщиків до міст [1363, 1912, 17 мая].

Особливість ситуації на Полтавщині полягала у зменшенні кількості купців: між 1897-1910 рр. – з 5,8 тис. до 3,3 тис. І хоча представників купецтва незначно побільшало у 1914 р. – до 3,5 тис., але їх кількість так і не досягла рівня кінця XIX ст. Їх частка в населенні неухильно зменшувалась: 1897 р. – 2,1%, 1914 р. – 0,75%, причому як в Полтаві, так і у повітових та безповітових містах. Міська управа Ромен, яка здійснювала реєстрацію

бажаючих залишатися в «купеческом званні», констатувала, що протягом 1907 р. вибули із стану шість осіб [237, арк.64]. Враховуючи той факт, що сім'ї були значними, кількісні втрати були значно більшими [237, арк. 1-6]. Середній темп зменшення купців в Ромнах між 1897-1910 рр. становив 15 осіб на рік [838, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»].

За специфікою станової структури населення міста Лівобережжя України можна поділити на кілька груп. До першої належать населені пункти із чітко вираженою перевагою міщан (понад 50%) у населенні, яка зберігалась протягом 1897-1914 рр. Це, зокрема, шість міст Полтавської губернії – Прилуки, Гадяч, Лубни, Кременчук, Костянтиноград, Переяслав. У трьох містах – Старобільську і Слов'янську Харківської, Хоролі Полтавської губерній протягом ХХ ст. міщан стало більше половини у складі мешканців. Вісім міст є повітовими центрами, один з яких мав 1914 р. понад 50 тис. мешканців, три – понад 20 тис. У 1914 р. міщани становили від 51% (Хорол) до 80% (Костянтиноград) населення.

Зважаючи на тенденції розвитку міст Полтавської та Харківської губерній, можна припускати, що більшість міст Чернігівщини, по яких на рубежі ХІХ-ХХ ст. міщани становили понад 50% населення, зберегли таке співвідношення до 1914 р. На Чернігівщині у 1897-1903 рр. частка міщан у населенні дев'яти міст становила від 50 до 79%: Борзна, Ніжин, Конотоп, Короп, Чернігів, Глухів, Городня, Козелець, Новгород-Сіверський [854, с. 294-298].

Другу групу складають міста із вираженим селянським ядром, що зберігалось до 1914 р. Серед них 12 міст Харківської губернії: Білопілля, Недригайлів, Суми, Лебедин, Богодухів, Краснокутськ, Валки, Золочів, Чугуїв, Зміїв, Куп'янськ, Ізюм, три – Полтавської: Глинськ, Градизьк, Кобеляки. Також до даної групи примикають три міста Полтавщини – Миргород, Зіньків, Пирятин – де частка селян у ХХ ст. перевищила 50%

населення. З 18 населених пунктів цієї групи майже 40% – сім – є безповітовими містами. Напередодні війни лише в двох – Сумах та Білопіллі – проживало більше, ніж по 20 тис. жителів. Недригайлів, Краснокутськ, Зміїв належали до категорії малих міст. У 1914 р. селяни становили в цих містах від 53% (Суми, Пирятин) до 85% (Валки) мешканців. Очевидно, тотожну станову структуру зберігали Березна, 66% жителів якої у 1903 році належали до селянського стану [854, с. 294-298].

Третя група складається з чотирьох міст, по яких мали місце коливання кількості міщан і селян, що призвело до вирівнювання станової структури. Це стосується повітових міст Полтавської губернії Золотоноші, Лохвиці, Харківської – Охтирки, Вовчанська. Напередодні війни процент міщан коливався від 27% (Охтирка) до 48% (Золотоноша), а селян – від 31% (Вовчанськ) до 49% (Охтирка). Очевидно, до таких міст можна віднести Кролевець, в якому у 1903 р. міщани становили 47%, а селяни 43% мешканців.

Четверту групу склали губернські Харків, Полтава і повітове місто Ромни, по яких співвідношення станів хоча і коливалось у 1897-1914 рр., але залишилось в межах 34-49% на користь міщан або селян. Очевидно, по даних містах мала місце більша плинність населення. Вірогідно, Остер, Сосницю на Чернігівщині [854, с. 296-298] також можна віднести до цієї групи.

На окрему увагу заслуговує така категорія населення, як «військові стани», частка яких становила 10-11% в Харківській та Полтавській губерніях. По окремим містам вона була навіть більшою. Так, в населенні Полтави представники військових станів у 1911 р. становили 14,8%, а 1914 р. – 17%.

Деякими сучасниками, у науковій літературі висловлювалась думка, що частина солдатів, відслужив в армії, охоче залишались в містах після виходу в запас або резерв [221, с. 83; 481, с. 290; 1214, с.386]. Оскільки більшість населення імперії становили селяни, тож логічно припустити, що, по-перше, саме вони ставали додатковим джерелом поповнення населення міст. По-

друге, матиме своє пояснення зменшення, порівняно із даними перепису 1897 р. осіб сільських станів по містах, зафіксоване в «Обзорах».

Справді, нижній чин, який кілька років свого життя провів в казармах у губернському або повітовому місті, познайомився з принадами міського життя, був психологічно підготовлений та більш адаптований до життя в ньому. Він міг становити перехідний тип між селянином і городянином. Але не менш логічно припустити, що призваний до війська із Полтави, Охтирки, Кременчука, Ізюма, Пирятина повертався до нього по завершенні служби в якості запасних та відставних. Адже на малій батьківщині у кожного з солдатів залишалась рідня, частина батьківського майна тощо. Враховуючи, що служба в армії ставала обов'язковою, ми вважаємо, що серед солдатів було, пропорційно частки в населенні країни, не менше 15% вихідців з міст. В такому разі осіб «військових станів», зокрема запасних та відставних, яких фіксувала губернська статистика, треба ділити щонайменше пропорційно кількості міщан і селян по тому чи іншому місту. До речі, наявність відповідного високого проценту запасних та відставних солдат в сільській місцевості, де армійські частини не розташовувались, підтверджує нашу думку.

Так, по містах Полтавщини і Харківщини напередодні війни зафіксовано міщан 39,5%, селян – 39,9%, що було на 0,7% та 8,5%, разом на 9,2% менше, ніж у 1897 р. Водночас військових, запасних та відставних нижніх чинів і членів їх сімей по містах регіону нараховували 9,9% населення. Отже, якби міста регіону ставали більш-менш значним центром тяжіння для колишніх солдат, їх частка мала б бути значно більшою.

Матеріали губернських статистичних комітетів дозволяють дійти висновку, що місцеві чоловіки після служби в армії переважно повертались до місць свого народження. Так, у Прилуках у 1914 рр. порівняно із 1897 р. представників міщан і селян разом було менше на 6,3%, натомість військових, що перебували у запасі, та членів їх родин, а це понад 2,5 тис.

осіб, в місті було понад 8% мешканців (а в сільській місцевості повіта – 18,1 тис., майже 9% населення). Зважаючи на зростання кількості населення і те, що перебування у запасі тривало більше часу, ніж проходження дійсної військової служби [483, с. 114-116], збільшення кількості осіб «військових станів» може мати своє пояснення.

Подібна ситуація характерна і для Охтирки, де відсоток селян і міщан у 1897-1914 рр. зменшився на 17,1%, а відсоток запасних військових та членів сімей у 1914 р. складав 17,4% населення міста. Зважаючи на те, що в місті розташовувались війська – 1,2 тис., майже 3,6% населення, можна також стверджувати, що місцеві запасні – це переважно корінні місцеві жителі, що належали до селянського стану. Оскільки частка представників військових станів, попереднім місцем проживання яких було місто, мала бути пропорційною чисельності міського населення імперії, можемо стверджувати: співвідношення селян і міщан по містах залишилось на рівні 1897 р.

За даними перепису 1897 р. самодіяльне міське населення регіону становило 347,9 тис. осіб, або 43,2%, причому близько половини з них припадала на міста Харківської губернії, близько третини – Полтавської (дивись «Додаток Й»). Міста Харківської губернії відзначались найбільшою часткою самодіяльного населення: 44,7%. На Чернігівщині і Полтавщині вона становила 40,5-41,6%.

Найбільшу категорію городян регіону становили зайняті у промисловості та ремеслом – 85,6 тис., або четверта частина самодіяльного населення. На другому місці були прислуга та чорнороби – 72,3 тис. (20,8%), третьому – зайняті у торгівлі та фінансовій сферах – 42,2 тис. (близько 12%). Рантє та пенсіонери становили четверту групу – 33,2 тис. (9,5%). Приблизно порівну – 7,9% населення міст працювали у сільському господарстві або служили у збройних силах. Значно менше городян було задіяно на транспорті і в зв'язку (4,2%), будівництві (3,4%). Лише 3,2% городян (11 тис. осіб)

належали до інтелігенції. Працюючих в адміністрації державних та станових установ було 2,8%.

Таким чином, порівняно із міським населенням Російської імперії в цілому та Європейської частини Росії на Лівобережжі була значно меншою частка зайнятих у промисловості (на 3-5%), меншою приблизно на 2% – військових, рантьє і пенсіонерів. Проте більше було прислуги та чорноробів (на 1-2%), зайнятих у сільському господарстві. Практично співпадала частка зайнятих торгівлею, у будівельній галузі, на транспорті та зв'язку, адміністрації [507, с. 336; 757, т. 1, с.307; 973, с. 322].

По містах колишньої Гетьманщини більше, ніж в середньому по регіону та Російській імперії, була частка зайнятих в адміністрації. На Чернігівщині дуже високим був відсоток зайнятих релігійною діяльністю (1,5%), рантьє і пенсіонерів (10,9%); вищою, ніж в середньому по регіону, була частка працюючих в сільському господарстві, промисловості та ремеслі, будівництві. На Полтавщині зафіксовано найбільший відсоток військових не лише в регіоні, а й по Європейській Росії; вищою, ніж по регіону та по Росії в цілому була частка інтелігенції, а рантьє – вище, ніж у регіоні (дивись «Додаток Й»).

За абсолютною кількістю самодіяльного населення міста колишньої Слобідської України переважали інші по всіх 12 групах. Особливість Харківщини – значна частка інтелігенції – 3,3%, проти 3,1% по регіону, 2,8% по Європейській Росії і 2,6% по імперії в цілому [507, с. 336; 757, с. 307]. Осіб «інтелігентних» професій тут було майже стільки, скільки в містах двох губерній Гетьманщині разом узятих. Так само значною була кількість зайнятих у промисловості та ремеслом – 42,7 тис. осіб проти 42,9 тис. на Полтавщині і Чернігівщині. Таке саме співвідношення мало місце щодо зайнятих сільським господарством. Вищою, ніж в середньому по містах регіону, була на Харківщині частка військовослужбовців, транспортників і зв'язківців.

На початку ХХ ст. мешканець як великого, так і малого міста на Лівобережжі чітко відокремлював себе від жителів сільської місцевості. Більше того, він був мало обізнаний із селом і сільським життям. І якщо корінним городянам можна було вибачити таке ставлення, то з боку городян у першому поколінні це виглядало парадоксальним. Один з дослідників етнографії міста зауважував, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. колишній сільській житель «ставився дещо звисока до своїх односельців» [604, с. 40]. Матеріалами преси, спогади свідчать, що наведена оцінка згладжує реальний стан справ. Цілком можливо, що до односельців він і ставився «дещо звисока», але до селян взагалі – із відчуженням. Неприйняття селянського світу виглядає тим більше дивним, що значна частина міського населення походила із сільської місцевості і були городянами у першому поколінні. Традиції, норми поведінки, мова селянина викликали у мешканця міста насмішку, рідше – співчуття.

Селянські заворушення 1905-1906 рр. пролунали першим застережним дзвоником для городян. Міста жили в атмосфері колосальної напруги. Навколо них палали поміщицькі маєтки, економії, цукроварні, відбувались акції упокорення [145, с. 98-103, 136-137, 176, 226-234, 236-239; 146, с. 248-250; 147, с.76-77]. Стихійні виступи селян та їх жорстоке придушення армійськими частинами, поліцією приголомшили городян. Терористичні акти по містах здійснювались представниками революційних партій у відплату за насильства над селянами. Особливого розголосу набуло вбивство у Полтаві статського радника губерньського правління Ф.В.Філонова, Борзні – справника Басанько [146, с.248-250; 932, с. 107-108]. Ліві партії, підбурюючи селян на революційні виступи, провокували і їхню антиміську спрямованість. Так, у листівці Сумської групи РСДРП влітку 1906 р. містився заклик до селян: «і коли настане час, дружно, всім селянським миром, озброєні ідіть у міста і бийтеся там разом із робочим народом за землю і свободу» [146, с. 174-175].

У конструктивну площину перевів увагу освічених верств міського населення до села, сільських проблем, селянина закон 9 листопада 1906 р. Обговорення його у Державній Думі засвідчило певну розгубленість депутатів, а матеріали преси Лівобережжя – розгубленість місцевого суспільства. Так, харківські газети відсторонено цитували слова тих, хто вважали за бажане проводити поступові зміни на селі, занепокоєні запитання П.Мілюкова щодо селян: «чи консервативна це сила чи це комуністи, які загрожують усій власності у державі?» [1242, 1908, 19 ноября]. Поставлені на обговорення міського суспільства питання про можливі вигоди від ліквідації общини для селянства, робітничого класу, поміщиків, [1242, 1908, 26 ноября] не знаходили належних відповідей. Причина полягає, на нашу думку, в тому, що проблема розглядалася у абстрактно-загальноросійській площині. І в цьому плані місцеве суспільство нагадувало лідера кадетів, який, виступаючи з трибуни Думи, мав перед очима селянина центральних російських губерній. Частина міської еліти регіону не виходила за рамки пропонованих головними політичними партіями постулатів. Конкретні селяни конкретного регіону їх не цікавили. Праві діячі з Полтави полюбили гучні тези на кшталт «малорос міцно тримається за свою землю». Але лунали вони не під час обговорення аграрних питань, а суто політичних, зокрема так званого «мазепинського руху» [934, 1914, 27 февраля]. А от що несе в собі це тримання українського селянина за землю з точки зору соціально-економічних наслідків, вони не замислювались. Подібне ставлення характерне і для громадських діячів з міст Півдня України [944, 1913, 4 апреля]. Тому і з'являлися на шпальтах «Приднепровского края», який мав своїх читачів і на Лівобережжі, доволі спрощені начерки А.Новотного під загальним гаслом «Дефекти села» [944, 1914, 15 апреля]. За традицією автори подібних матеріалів змальовували убогість села, критикували аграрну політику уряду, навіть переймалися важкою долею селян, співчували їм. Але цього було замало для досягнення порозуміння.

Теж само можна сказати про місцеве літературне середовище. На сторінках творів, що виходили зпід пера провінційних авторів, годі було шукати реального селянина конкретної місцевості. Образно висловився з цього приводу один столичний журналіст: «Виявляється, що система централізації у нас не лише «міністерська» («*министерско-сферная*») – вона навіть і літературно-художня, як це не дивно... Селянина західних губерній, Полісся, Білорусі, Малоросії, Новоросії ви ніколи там не зустрінете... Ця традиція першості великоросійського побуту настільки потужна, що навіть одеські журналісти [очевидно, автору вони вважалися зразком професіоналізму – Д.Ч.] ... примушують херсонських дотепників говорити якоюсь фабрично-трактирною мовою на кшалт – «ишь ты, подишь ты, что ж ты говоришь ты» [1242, 1909, 22 мая].

Дистанціювалися від села і мешканці повітових міст. Дописувач газети «Утро» з Валок зазначав: «мешканець міста уявити собі не може, якою мірою є значним неучтво села» [1242, 1911, 16 января]. Він бачив прояви темноти селян у невмінні господарювати, дотримуючись сучасних агротехнічних норм, трактуванні успіхів сусіда (жито росте, а в усіх інших посохло) однозначно – безбожник. У іншому маленькому місті, Зінькові, дивувалися тому, що селяни на хуторах в буквальному розумінні тримають свої гроші «за пазухою» або закопують у землю, тобто не пускають в обіг [934, 1912, 5 ноября]. Докоряли селянинові за існування великої кількості релігійних свят [492, 1911, № 11, с. 49; 1242, 1911, 16 января]. Перелік висловлювань освічених осіб, дописувачів до газет, журналістів, фактично безкінечний.

Відстороненість від села проявлялася і з боку робітників. Потрапляючи до міста, колишній селянин докорінно змінював стиль і характер життя. Як свідчила більшовичка О.Адамович, у Харкові робітник, заробляючи один карбованць на день, був спроможний накопичити гроші на будиночок десь на Холодній чи Лисій горі і жити привільно, не турбуючись політичними справами [10, с. 160]. Той самий робітник отримував з села матеріальну

підмогу – мішок картоплі та домоткану сорочку, на великі свята масово від'їжджав на малу батьківщину вшанувати родичів і могили предків. Але ритм і стиль життя по містах робили свою справу. Повертатися на село він не бажав, бо починав зневажати його. Причому таке ставлення характерне як для мешканців великих міст, так і повітових [10, с. 160].

Типовою постає зі спогадів ветеранів соціал-демократичного руху ситуація в Бахмуті. Місцеві пролетарі масово почали контактувати із селянами лише опинившись за ґратами в ході революції 1905-1907 рр. Робітники – члени соціал-демократичної партії були вражені не менше, ніж освічені політики, журналісти чи літератори, «невіглаством» селян. Дискусії між ув'язненими селянами і робітниками в бахмутській буцегарні мало не переростали у конфлікт. Перші вельми зневажливо ставились до робітників, вважаючи їх ледарями (через фіксований 10-годинний робочий день) і марнотратниками (за придбання модного взуття, велосипедів, прогулянки у вільний час із жінкою). А робітники не могли збагнути бажання селян працювати «із сходу сонця і до пізньої ночі» з однією метою: щоб «ще земельки купити» [617, с. 41-42]. Із спогадів більшовика А.Коломойцева кидається у вічі зневажливе, зверхнє поводження робітників із селянами. Прірва розділила їх у ставленні до праці, повсякденного життя, стандартів проведення вільного часу. А тяжіння селянина до землі соціал-демократ висміював. Та і сам спосіб ставити запитання селянам більш схожий на спробу повеселити товаришів, ніж на налагодження взаємин із класовим союзником, як то проголошували партійні програми. На нашу думку, висновок Б.Миронова про перехід від стадії диференціації до стадії інтеграції міста і села в останні роки існування Російської імперії [757, т. 1, с. 282, 345-346], навряд чи можна поширити на Лівобережжя України. Наведені факти є яскравим прикладом збереження значної прірви у ментальності жителів.

2.3. Склад городян за статтю та віком. У 1897 р. по містах регіону проживали 408,7 тис. чоловіків та 396,5 жінок, відповідно 50,7% та 49,3%

населення [903, с. 4-5; 905, с. 4-5; 906, с. 4-5]. Порівняно із містами імперії в цілому частка чоловіків була меншою на 2,5%, а губерній Європейської частини Росії – на 1,8% [973, с. 272]. Співвідношення чоловіків і жінок у Чернігові дорівнювало їх співвідношенню по Європейській Росії. В губернських центрах чоловіків проживало більше, ніж в середньому по регіону, причому в Полтаві, Харкові – більше, ніж в цілому по Європейській Росії. Крім названих міст, значний відсоток чоловіків у населенні (понад 51%) мали Козелець, Кременчук, Остер, Хорол, Суми, Охтирка, Куп'янськ, Чугуїв (59,6%, максимум). Ще в двох населених пунктах – Городні, Білопіллі чоловіків було незначно (на 0,2-0,3%) більше, ніж жінок, а в Конотопі зафіксовано однакову кількість представників обох статей [903, с. 4-5; 905, с. 4-5; 906, с. 4-5]. Значно менше, ніж по містах Лівобережжя та Європейської Росії, проживало чоловіків в повітових і безповітових містах Чернігівської і Полтавської губерній: 48,7% та 49,6% («Додаток К»). Зокрема, найбільшим відсотком жінок – від 51,4% до 53,3% – вирізнялись Старобільськ, Краснокутськ, Лебедин, Глухів, Гадяч, Градизьк, Короп, Лохвиця, Золотоноша, Прилуки, Ніжин, Кролевець. Це свідчить про існування впливу чоловіків із периферійних міст на заробітки, перебування на дійсній військовій службі.

На початку 1914 р. по містах регіону проживали 640,2 тис. чоловіків та 614,9 тис. жінок, або 51% та 49% населення [841, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»; 844, с. 118-119; 852, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 947, Ведомость «О количестве населения»; 1156, с. 46-47]. Кількість міст, по яких відсоток чоловічого населення був вищим, збільшилась із 13 до 26. Зокрема по 13 містах питома вага осіб чоловічої статі коливалась від 51,6% (Золочів) до 55,7% (Суми), зокрема в Козельці, Сосниці, Полтаві, Кременчуці, Градизьку, Пирятині, Охтирці, Краснокутську, Вовчанську, Чугуєві, Куп'янську. Ще у 13 населених пунктах кількість чоловіків незначно, але переважала кількість жінок: Богодухів

(50,1%), Старобільськ, Остер, Золотоноша, Лубни, Миргород, Ромни, Хорол, Валки, Ізюм, Недригайлів, Харків, Зміїв (51%). У Городні, Конотопі, Новгород-Сіверському фіксувалась рівновага мешканців обох статей.

Найсуттєвішою тенденцією 1897-1914 рр. стало поступове вирівнювання статевого балансу по губернських центрах. У Харкові, попри зростання частки чоловіків у 1904 р. та 1910 р. до 53,7%, на початку 1914 р. вона зменшилась до 50,9%. Причому тенденція до зростання частки жінок проявила себе у 1905-1908 рр. [846, 847, 848, 849, Ведомости «О числе жителей по сословиям»]. У 1910 р. в Чернігові кількість жінок перевищила кількість чоловіків на 559 осіб. Можна припускати, що така тенденція зберігалась до 1914 р. [194, с. 367; 1156, с.46-47]. Зменшилась частка чоловіків у Полтаві, причому особливо суттєво – між 1910-1914 рр. Попри збереження відносно значного розриву в кількості чоловіків і жінок по містах регіону на користь чоловіків (1914 р. він був майже вдвічі більшим, ніж 1897 р.), по губернських центрах він зменшувався: у Харкові 1910 р. – 8,3 тис., 1914 р. – 4,5 тис. осіб; у Полтаві відповідно – 6 і 4 тисячі. Протилежна тенденція – випереджаючого приросту чоловічого населення протягом всього періоду 1897-1914 рр. – мала місце по периферійних містах Харківської та Полтавської губерній.

На зламі XIX-XX ст. приріст кількості чоловіків незначно випереджав приріст жіночого населення міст, демонструючи тенденцію, характерну для другої половини XIX ст. [139, с. 119]. У 1904 р. чоловіків по містах регіону (51,5% населення) було в 1,13 рази, жінок – у 1,1 рази більше, ніж 1897 р. Відчутне збільшення чоловіків мало місце у повітових і безповітових містах Чернігівської і Полтавської губерній. Майже вдвічі збільшився абсолютний розрив у кількості чоловіків і жінок: якщо 1897 р. чоловіків було більше на 12,2 тис., то 1904 р – на 23,7 тис. Натомість, у містах Харківської губернії зросла частка жінок у населенні міст.

Між 1904-1914 рр. характер приросту представників обох статей зазнав певних змін: кількість чоловіків зросла в 1,39 разів, а жінок в 1,43 рази. Жіноче населення зростало швидше, ніж чоловіче, наприклад, у Чернігові – в 1,7 рази, по містах Чернігівщини – 1,3 рази. Приріст чоловіків по населених пунктах коливався від 1,1 у Харкові до 1,5 разів у Чернігові і був вищий за приріст жінок у Полтаві (в 1,7 рази) та повітових містах Полтавщини і Харківщини (в 1,5 рази).

Спричинило зростання частки чоловічого населення у периферійних містах, на наш погляд, активізація економічного життя цих населених пунктів, що дало можливість місцевим чоловікам на місці реалізовувати свої здібності, не шукаючи заробітку у віддалених місцевостях. По губернських центрах в цей час збільшилась можливість здобуття освіти жінками, що не могло не позначитись на їх припливі до міст. Особливо в цьому плані відзначався Харків, де постали кілька жіночих вищих навчальних закладів [616, с. 52-57].

По містах Чернігівської, Харківської губернії у 1910 р. саме присутність військових частин збільшувала частку чоловіків відповідно на 0,6% та 1,3%, посилюючи їх перевагу. Натомість по містах Полтавської губернії в 1910 р. чоловіки становили 50,9% населення міст, а без військ – менше половини – 49,8%; у 1914 р відповідно 51,2% та 49,6% [194, с. 364, 366-367, 531; 841, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»].

Особливо відчутно присутність військ впливала на статеву структуру населення Полтави, Охтирки. У Полтаві без урахування військ відсоток цивільного чоловічого населення становив 1897 р. 49%, 1910 р. – близько 50%, 1914 р. – 48% [194, с. 366; 841, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»; 903, с. 206-207]. В Охтирці 1910 р. чоловіче населення становило 54,4%, без військових – 50,1%; 1914 р. – 53,3%, без військових – 49,5% [194, с. 364; 852, Ведомость «О числе жителей по сословиям»]. У Харкові перебування військ збільшувало перевагу чоловіків

над жінками серед населення, зокрема, 1910 р. – на 1,9%, 1914 р. – на 0,9% [194, с. 364, 531; 852, Ведомость «О числе жителей по сословиям»].

Вікова структура населення міст кінця XIX-початку XX ст. визначалась домінуванням молодших вікових груп. Це пояснюється постійним припливом молоді на навчання, у пошуках роботи, меншою порівняно із сільською місцевістю дитячою смертністю, зростанням питомої ваги тих груп населення, що мешкають у містах разом із сім'ями [68, с. 54-56; 673, с. 234; 973, с.200, 210-211, 275, 280]. Особливості формування вікової структури населення міст Лівобережжя України розглянемо на основі даних перепису 1897 р., узагальнених нами у таблиці (дивись «Додаток Л»).

Як свідчать наведені у ній дані, мали місце суттєві відмінності у віковій структурі населення, з одного боку, між губернськими і рештою міст, а з іншого – між містами і сільською місцевістю. У 1897 р. по містах проживало 187,6 тис. дітей у віці до десяти років, що на 7,1% менше, ніж у повітах Лівобережжя. По губернських містах дітей такого віку було на 12,5%, у інших – на 4,6% менше, ніж у сільській місцевості. Питома вага дітей у віці до десяти років була найбільшою в повітових та безповітових містах Харківщини 26,3%, найменшою – у Харкові: 17,4% населення. Мали місце істотні відмінності як від міст Європейської частини імперії, так і Західної Європи, де питома вага дітей до 10 років становила відповідно 19,7% та 18,8% [103, с. 149; 973, с. 265;]. Причина цього полягає у меншій смертності дітей віком до десяти років на території України порівняно із Росією, характерній для українського і єврейського етносів, більшою середньою тривалістю життя новонароджених у великих і малих містах, що можна пояснити деякими відмінностями всього укладу життя населення [954, с. 79, 102, 105, 135].

У наступній віковій групі має місце певне вирівнювання як по містах, так і по селах, але у повітових та безповітових містах дітей та підлітків було більше, ніж в сільській місцевості та по губернських містах. Значно більше –

на 5% – дітей та підлітків 10-19 років проживало по містах Лівобережжя порівняно із Західною Європою та на 2,5% – порівняно із Європейською Росією [103, с. 149; 973, с. 265]. Загалом дітей та молоді у віці до 19 років по містах регіону було значно більше, ніж в Москві, де 1902 р. вони становили третину населення [973, с. 275].

Про тенденцію розвитку вікової структури населення регіону можна скласти уявлення лише на прикладі Харкова, де в ході обчислення, проведеного в травні 1916 р., з'ясовували, поміж іншого, вік городян. Згідно оприлюднених даних в губернському центрі дітей у віці до 15 років проживало близько 55% [527, с. 9], в той час як у 1897 р. городян віком до 19 років було 37,4% [905, с. 10-11, 67]. Навіть із поправкою на обставини війни, коли певна частина чоловіків працездатного віку перебувала на фронті, присутність у місті біженців, можна стверджувати, що в губернському центрі зберігалась значна перевага молодших вікових груп.

У працездатних вікових групах також має місце перевага міст над повітами. Так, городян у віці 20-29 років проживало майже 154,4 тис. осіб, 19,2% міського населення. Це на 5% більше, ніж питома вага їх у сільській місцевості регіону. Але це менше, ніж по містах Європейської Росії (22,4%) та Європи (24,1%) [973, с. 265; 103, с. 149]. У Харкові представники даної вікової групи домінували, становлячи близько 25% мешканців. У Полтаві, значному за розмірами місті, городян віком 20-29 років наприкінці ХІХ ст. було 12,9 тис., 24%, а Чернігові, середньому місті – 6,3 тис., 23% (в даному місті незначно більше – на 0,7% – проживало дітей та молоді 10-19-и років). Серед повітових та безповітових міст 20-29-річних перебувало на Полтавщині – 17,1%, Харківщині, Чернігівщині – 16% [903, с. 65; 905, с.67; 906, с. 71-100]. Для порівняння, у Москві та Санкт-Петербурзі частка осіб даної вікової групи між 1864-1912 рр. зберігалась на рівні 26% [973, с. 275, 282].

У наступних групах старшого виробничого віку 30-59-річних маємо деяке вирівнювання, хоча по губернських центрах проживало їх на 2,4% більше, ніж

по інших містах, та на 2,7% більше, ніж по селах. Більше, ніж в середньому по містах регіону, 30-39 літніх осіб проживало в Харкові – 15,1% населення. По вікових групах понад 40 років має місце вирівнювання як між великими, значними, середніми містами, так і між містами та селами. Хоча слід відмітити, що по губернських центрах знижується частка населення у віці 50-59 років та понад 60-років, причому останніх – на один відсоток менше, ніж у повітових та безповітових містах і 0,3% менше, ніж у сільській місцевості. Цей факт, на наш погляд, свідчить про те, що до малих міст повертались ті, хто відпрацював по великих містах, адже дослідження із міграціології свідчать, що на заробітки у великі та значні міста більш охоче йшли саме вихідці з периферійних міст, ніж із сіл [862, с. 79-80; 799, с. 80]. Малі міста були зручним місцем для небагатих пенсіонерів через дешевизну продуктів харчування, витрат на житло тощо. Особливість регіону полягала в тому, що 30-59 літніх городян тут проживало менше, ніж по містах Європейської частини Росії та Західної Європи.

Таким чином, можна зробити кілька висновків. По-перше, хоча кількість чоловіків і жінок зросла у 1897-1914 рр. однаково – приблизно в 1,5 рази, у роки економічного піднесення напередодні Першої світової війни проявляється тенденція до прискореного зростання кількості жінок у містах. По-друге, у 1904-1914 рр. незначна перевага чоловіків над жінками підтримувалась за рахунок постійного зростання кількості чоловіків по містах Полтавщини, Харківщини, що віддзеркалювало, очевидно, прискорення економічного розвитку саме периферійних міст. Натомість, у Харкові, Полтаві та, очевидно, Чернігові, питома вага жінок серед міського населення збільшилась у 1910-1914 рр. порівняно із 1897-1910 рр., що пов'язане із збільшенням припливу жінок на навчання, у промисловість, а також значним зростанням кадрів постійного пролетаріату, який осідав по містах, заводив родини. По-третє, значна перевага чоловічого населення над жіночим досягалась завдяки присутності діючих військ. По-четверте, домінування

представників соціально мобільних молодших вікових груп відкривало можливості для прискорення модернізаційних процесів по містах, спираючись на внутрішні можливості.

2.4. Етнонаціональна та конфесійна диференціація. У Російській імперії національний склад населення не з'ясовували. Уявлення про те, представники яких народів проживали по містах, можна отримати із даних перепису 1897 р., в ході якого фіксували мову респондента, і анкетних обстежень міст. У 1910 р. були зібрані відомості щодо «племенной» приналежності міських жителів, яку визначали по таких групах: росіяни («русские»), до яких відносили українців, великоросів та білорусів; турко-татари (тюрко-мовне населення), поляки, євреї, німці, вірмени, фіни, інші.

У 1897 р. понад 96% міського населення регіону становили українці, росіяни та євреї. За національним складом населення міста регіону поділялись на дві великі групи. До першої належали ті, по яких існувало чітко виражене національне ядро, коли понад 50% становили представники одного етносу. До другої – ті, по яких жодна з етнонаціональних груп не мала суттєвої переваги і підтримувалась певна рівновага між ними.

Як свідчать дані, узагальнені в «Додатку М», наприкінці XIX ст. по містах регіону проживали 457,4 тис. українців або 56,8% населення, зокрема в повітових і безповітових – 372,2 тис. (67,7% їх мешканців). Понад 81% представників даного етносу проживали поза межами губернських центрів. Вони становили абсолютну більшість населення у 43 містах: від 53,2% (Новгород–Сіверський) до 98,6% населення (Краснокутськ). Серед них губернське місто Полтава – (56% українців), усі повітові та безповітові міста Чернігівщини, Полтавщини (крім Кременчука), Харківщини (крім Чугуєва). Причому у 20 містах українці становили понад 3/4 населення, у восьми (Глинську, Лебедині, Валках, Богодухові, Золочеві, Білопідлі, Недригайліві, Краснокутську) понад 91% жителів [903, с. 286-289; 905, с. 270-273; 906, с. 308-327].

В регіоні проживали 196,3 тис. росіян, або 24,4% населення. У двох містах вони становили більшість: Харкові – понад 63%, а у Чугуєві – понад 86% жителів [Там само].

Єврейське населення становило 131,7 тис. осіб, або 16,3%. У Кременчуці представники даного етносу склали більшість: 29,6 тис. (47% жителів). У 28 містах, зокрема по всіх Чернігівщини, у 15 Полтавщини (крім Полтави) євреї становили другу за кількістю групу жителів. Причому у Переяславі, Пирятині – понад третину мешканців. У 13 містах: Чернігові, Глухові, Городні, Козельці, Новгород-Сіверському, Острі, Сосниці, Золотоноші, Лохвиці, Лубнах, Прилуках, Ромнах, Хоролі – понад 25%. Особливість національної структури населення Чернігова полягала в існуванні відносної рівноваги між трьома головними етносами. У місті проживали 36,4% українців, 28,8% росіян, 31,7% євреїв.

Також по містах Лівобережжя проживали 8,7 тис. поляків, або 1,1% населення, 4,2 тис. німців – 0,5%, 4,9 тис. осіб інших національностей – 0,6%, серед яких можна виділити татар, вірмен. У повітових та безповітових містах проживали менше половини поляків та німців, що мешкали в містах (дивись «Додаток М»).

Протягом наступних після перепису 1897 р. 13 років в національній структурі населення стали певні зміни. Станом на 1910 р. по містах Лівобережжя проживали 867,4 тис. українців, росіян та білорусів, 81% населення міст регіону (дивись «Додаток М»), що на 0,42% менше, ніж було представників східнослов'янських етносів наприкінці XIX ст. У XX ст. кількість представників східнослов'янських народів зросла у Полтаві, повітових та безповітових містах Чернігівщини, Полтавщини і зменшилась у Чернігові, Харкові, інших містах Харківської губернії. Збільшення частки українців, росіян і білорусів відбулось в населенні 27 міст. Зокрема, в Костянтинограді, Пирятині, Глинську, Золочеві їх кількість зросла у 2,3-2,6 рази; Острі, Куп'янську – вдвічі; Ніжині, Кременчуці, Миргороді,

Золотоноші, Валках – в 1,6-1,7 рази. У Борзні, Городні, Конотопі, Полтаві, Гадячі, Зінькові, Градизьку, Охтирці, Богодухові, Краснокутську, Чугуєві, Ізюмі, Лебедині, Недригайліві, Білопільці приріст східнослов'янських народів був менший за загальний приріст населення. Особливістю ситуації по цих містах було зменшення єврейського населення [194, с. 392-397, 560-561].

Абсолютна кількість представників єврейського етносу зросла в цілому в 1,37 рази і становила 180,1 тис. осіб, але їх частка зменшилась на 0,5%. Збільшення питомої ваги євреїв мало місце у 23 містах. У Кролевці, Кобеляках, Лубнах, Ромнах, Валках, Вовчанську, Змієві це сталося за рахунок значного, у 2-4 рази приросту. У Чернігові, Лохвиці, Прилуках, Хоролі, Харкові, Лебедині приріст єврейського населення був дещо вищим за середній приріст міського населення. У Березні, Глухові, Козельці, Коропі, Новгород-Сіверському, Сосниці, Переяславі, Чугуєві, Слов'янську, Старобільську приріст був меншим за середній, а отже збільшення частки євреїв відбулось за рахунок абсолютного зменшення представників інших національних груп. У Пирятині, Городні, Сумах, Миргороді приріст єврейського населення був доволі значним – у 1,5-1,8 рази, але частка в населенні зменшилась.

На початку ХХ ст. збільшилась абсолютна кількість та питома вага поляків, німців і представників інших національних груп. Слід зазначити, що темп приросту представників цих національних меншин був вищий за загальні темпи приросту населення. У 1910 р. по містах проживали 12,3 тис. поляків, 1,15% населення. Їх частка зросла в губернських центрах, Глухові, Кролевці, Сосниці, Миргороді, Ромнах. Протягом наступних років приріст поляків продовжував випереджати приріст міського населення. У Харкові напередодні Першої світової війни проживали 9 тис. поляків [591, с. 98], що на 44% більше, ніж в 1910 р., хоча населення міста за цей час зросло лише на два відсотки (М.П.Кіба подає кількість римо-католиків в населенні міста, але,

як свідчать дані анкетних обстежень, у Харкові в 1904-1910 рр. всі римокатолики належали до польського етносу [193, с. 211; 194, с. 392]).

У 1910 р. по містах Лівобережжя проживали 6,9 тис. німців, або 0,65% населення. Найбільші групи німців зафіксовані у Ніжині – 830 осіб (зростання в 11 разів порівняно із 1897 р.), що становило 1,6% населення міста; Полтаві – 353 (зростання в 1,2 рази), 0,6% населення; Харкові – 4592 (вдвічі більше, ніж 1897 р.), два відсотки населення. По деяких містах мав місце значний відтік німецького населення. У Кременчуці їх стало в 3,2 рази менше, ніж 1897 р., а частка в населенні становила 0,2% проти 0,7% наприкінці ХІХ ст. Представників інших етносів у 1910 р. проживало 3,8 тис., що складало 0,36% міського населення.

Рівень урбанізованості представників різних етнічних груп в регіоні відрізнявся від загальноімперського, причому деяких – досить істотно. Наприкінці ХІХ ст. в Російській імперії найбільший рівень урбанізованості (серед представлених в регіоні) мали євреї – 49,4%; німці обіймали третю сходинку – 23,4%; поляки п'яту – 18,3%; росіяни восьму – 15,8%; татари і азербайджанці одинадцяті – 11,3%; українці п'ятнадцяті – 5,6% [573, с. 294]. В Лівобережній Україні рівень урбанізованості поляків становив – 69,4%, євреїв – 66,5%, далі йшли росіяни – 34,8%, німці – 22,6%, українці – 7,5%. Характерною ознакою були значні коливання ступеня урбанізованості етнонаціональних груп в залежності від губернії. Зокрема, на Харківщині мав місце найвищий ступінь урбанізованості в регіоні серед українців – 9,9%, євреїв – 93,2%, поляків – 78,8%, німців – 30,9%. Найнижчі показники (крім росіян) демонстрували міста Чернігівщини: українці – 6,7%, росіяни – 38,8%, євреї – 52,6%, поляки – 40,5%, німці – 6,5%. Для порівняння, на Катеринославщині ступінь урбанізованості українців – 4,5%, росіян – 26,9%, поляків – 35,5%, німців – 2,9% [Підраховано нами: 902, с. 206-210; 903, с. 286-289; 904, с. 276-287; 905, с. 188-205; 270-273; 906, с. 308-327].

Ситуація на Лівобережжі надає приклади того, що етнічна приналежність не гарантувала статус міських мешканців представникам тієї чи іншої групи. Опиняючись у схожих соціально-економічних умовах, українці, євреї, німці демонстрували схожу міграційну поведінку. Так, із понад 4,4 тис. німців (з яких понад 4,3 тис. селяни) Борзенського повіту Чернігівської губернії у повітовому місті проживали лише семеро (шість дворян, один селянин). Отже рівень урбанізованості даної етнічної групи становив не більше 0,2%, в той час як українців – 7,9% (тобто більше, ніж по Чернігівщині в цілому на 1,3%, по імперії – на 2,3%). Питома вага городян-євреїв у Борзні була 42% (менше, ніж по Чернігівщині на 10%, по імперії – на 7%), росіян – 11,8% (менше, ніж по Чернігівщині на 27%, по імперії – на 4%) [906, с. 312-313]. Порівняння із ситуацією в Бердянському повіті Північної Таврії підтверджує існування подібної тенденції [904, с. 278-283]. На жаль, джерела не дозволяють простежити даний показник у названих повітах на початку ХХ ст. окремо по кожній етнонаціональній групі українців, росіян, євреїв, німців, поляків. Зазначимо, що 1910 р. в Борзні кількість представників східнослов'янських етносів зросла на 24%, німців – на 114% (у місті проживали 15 німців), євреїв скоротилась на 26%, поляків – на 27,6% [194, с. 396-397].

Абсолютна більшість населення міст регіону 1897 р. і 1910 р. належала до православних і старовірів, відповідно 653,8 тис. та 867,1 тис. (понад 81%) (дивись «Додаток Н»). За конфесійною приналежністю найбільш однорідними були міста Харківської губернії. У 1897 р. майже 89% жителів губернського центра і 98% інших міст належали до православних (разом із старовірами) [905, с.2-3]. Понад 75% православних проживали у Полтаві, по містах Чернігівщини. Найменше православних зафіксовано у Чернігові (65,5%), містах Полтавської губернії (66,7%) [903, с. 2-3; 906, с. 2-3].

Другою за чисельністю конфесією були іудеї (разом із караїмами) – близько 133,7 тис. осіб (майже вп'ятеро менше, ніж православних). Вони

становили від 32 до 36% населення Чернігова, міст Полтавщини, понад п'яту частину у Полтаві, містах Чернігівщини.

Римо-католицьке населення 1897 р. (10,3 тис. осіб) становило 1,3% мешканців міст. Найбільше вірних цієї конфесії проживало у Полтаві (2,4% населення міста), Харкові (2,7%), (для порівняння, у Катеринославі – 3,5%), найменше – по містах Харківської губернії (0,4%), Полтавщини (близько 1%). Протестантів нараховувалось трохи більше 3,7 тис. (0,6% населення міст). Найбільше їх було у Харкові (1,5%), найменше – по містах Чернігівщини (0,2%). До мусульман належали 2,1 тис. осіб (0,2%), найменше – по периферійних містах Чернігівщини, Полтавщини (0,2%), найбільше – у Чернігові (0,7%). До інших конфесій належали 550 осіб, або 0,1% населення міст.

Протягом 14 років по містах регіону відбулось зменшення православних та мусульман, зросла частка протестантів, іудеїв (на 0,1%) та представників інших конфесій (на 0,2%); частка римо-католиків залишилась без змін (дивись «Додаток Н»).

Особливо відчутним було зменшення православних у Чернігові (як абсолютної кількості, так і частки в населенні – майже на 12%). Незначно зменшилась їх частка в Харкові, по містах Харківської губернії. Натомість зросла частка православних по містах Полтавщини – на 2,4%, Чернігівщини – на 0,7% [194, с. 392-395, 560-561].

Зросла кількість осіб, що сповідували іудаїзм, в Чернігові в 1,6 рази (становила 44% населення міста); по містах Харківщини – на 0,1%. Попри зростання абсолютної кількості, зменшилась їх частка в Полтаві, по містах Чернігівщини, Полтавщини, а в Харкові відсоток залишився незмінним [194, с. 392-395, 560-561].

Збільшення римо-католиків мало місце в Чернігові, Полтаві, по містах Чернігівської і Харківської губерній (в 1,7 рази), (для порівняння

Катеринославської – в 2,8 рази). Більше, ніж в середньому по регіону католиків було в Чернігові (2,2% населення), Полтаві – 4,8%, Харкові – 2,7%.

Найбільше – в 6,7 рази – зросла кількість «інших», причому втричі збільшилась їх частка в населенні міст. Особливо значним це було в Харкові: абсолютна кількість зросла в сім разів, частка в населенні досягла 1,2%. Серед них найзначнішою групою були вірні вірмено-грегоріанської церкви в Харкові в 1910 р. – 1,4 тис. (0,5% населення міста), (для порівняння, у Катеринославі – 741 (0,4%), Луганську – 356 (0,6%) [194, с.392-393, 560-561].

Кількість протестантів збільшилась на 1,7 тис. осіб, частка в населенні зросла у Харкові до 2% (абсолютна кількість зросла в 1,7 рази) та містах Чернігівської губернії – до 0,3% (абсолютна кількість – у 2,2 рази). Представництво мусульман зросло в Харкові. Але їх частка зменшилась на відміну, приміром, від сусідньої Катеринославщини [194, с. 560; 902, с. 2-3].

Порівняння національної і конфесійної структури населення дозволяє дійти таких висновків. По-перше, по містах регіону не співпадали належність до східних слов'ян і православних: перших було менше, причому в 1910 р. порівняно із 1897 р. розрив збільшився у 16 разів, що свідчило про перехід до православ'я представників інших етнічних груп. По-друге, кількість тих, хто сповідував іудаїзм, більше ніж євреїв, що пояснюється, на нашу думку, віднесенням до іудеїв караїмів. Тому, очевидно, протягом 1897-1910 рр. розрив між кількістю євреїв і іудеїв залишався стабільним, попри зменшення частки перших в населенні міст. По-третє, має місце зменшення розриву між кількістю поляків і римо-католиків, що дає підстави говорити про те, що належність до конфесії сприяло національній ідентифікації, як, наприклад, у Харкові [591, с.98]. По-четверте, належні до тюркомовного населення («турко-татар», за визначенням джерел) не співпадало із конфесійною належністю до мусульман («магометан»).

У переважній більшості міст городяни, що належали до різних національних та конфесійних груп проживали дисперсно. Але по деяких

існували єврейські квартали, як то у Глухові [1160, с. 59], Чернігові [1358, с.111] (компактно розселялись представники росіян, українців та євреїв в Луганську, Катеринославі, Ніжині) [89, с.23; 674, с. 72; 1353, с. 87]. За національно-конфесійною ознакою будувалися громадсько-політичні об'єднання, товариства взаємної допомоги (наприклад, прикажчиків у Полтаві), допомоги бідним (Ромни), ініціативні групи, що опікувались створенням навчальних закладів тощо. У смузі осілості євреїв по містах існували єврейські школи, лазні, лікарні, а міські самоврядування (і поза смугою) сприяли організації кошерного забою худоби.

В цей час по містах регіону мали місце дві тенденції: перша – адаптації, пристосування до зовнішніх реалій, розвитку кожного етносу в рамках міської культури, друга – асиміляції, поглинання більшими, домінуючими групами менших. В літературі неоднозначно оцінюються взаємини між українцями, росіянами, євреями в ті часи, згадується про існування національних конфліктів між українцями і росіянами (православними) з одного боку та євреями з іншого, наростання протистояння між росіянами та українцями [89, с. 9, 14; 107, с.408; 575, с.81-82; 674, с. 71-73; 1252, с. 122-123]. У спогадах, науковій літературі домінує теза про асиміляцію (русифікацію), перш за все українців, як домінуючий процес. Їй сприяли як об'єктивні фактори (міста тридиційно є знаряддям асиміляції, уніфікації), так і жорсткий тиск царизму [107, с.408; 575, с.81-82; 727, с.206; 1299, с. 222, 231].

На наш погляд, реалії міст Лівобережжя свідчать, що не існувало чіткої завданості, однолінійної спрямованості до асиміляції українців. Остання не перетворилась на процес, а існувала як тенденція поруч і паралельно із тенденцією до національної консолідації, відокремлення. Стосунки між національними групами по містах визначались комплексом факторів, серед яких – специфіка взаємин між корінним та прийшлим населенням, поведінки певних соціальних груп городян, рис національного характеру.

Першій тенденції сприяло те, що після бурхливого припливу до міст мігрантів з сільської місцевості в другій половині XIX ст., на початку XX ст. механічний привливу уповільнювався, відбуваючись переважно внаслідок міжміських міграцій. В роки економічної кризи та депресії, коли попит на робочу силу по містах зменшився, оглядачі констатували «великоросійську людську хвилю», що рухалась транзитом через Харків на південь [1363, 1908, 6 январа]. Більшість її становили представники «трудящих класів», підняті з місця революцією та економічною депресією. Не всі вони осідали на тривалий час у губернському центрі, інших міських населених пунктах, а опинялись на шахтах Донбасу [434, с. 147; 968, с. 68; 1054, с. 113-116]. Про постійну плінність, часту зміну зайнятих у промисловості і торгівлі писали місцеві газети, де протягом двох років відбувалась майже повна заміна власників закладів торгівлі [944, 1913, 5 февраля]. Так поводити себе українці, росіяни, представники інших етносів. В спогадах В.Сосюри описані звивисті шляхи подібних міграцій його родини між 1904 - 1914 рр.: Луганськ, Юзівка, Кавказ, Харків, Вороніж, Третья Рота та станція Яма в Донбасі. Родина Б.Антоненко-Давидовича мандрувала в пошуках «кращої долі» з Брянська до Недригайлів, а потім Охтирки; прикажчик М. Данілевський «відвідав» Гадяч, Харків, Одесу, поки 1910 р. не осів остаточно у Харкові [18, т. 1, с. 5-13, 141; 1060, с. 7-12; 1143, с. 238-302]. Дослідниками міграцій в УРСР встановлено, що майже 60% всіх переміщень людності відбувається між містами [205, с.101; 712, с. 100-101; 1195, с.142-143]. На початку століття міграційна поведінка навряд чи сильно відрізнялась. Справді, влаштуватись на пристойну роботу у великому місті, вступити на навчання до університету можна було лише після здобуття середньої чи професійної освіти в гімназії, училищі, що перебували в повітових центрах. Отже, перш ніж опинитись в Харкові, Чернігові, чи Полтаві, людина мала пройти певну підготовчу школу до «міського життя» саме у менших населених пунктах.

Тривале і нетривале мігрування породжувало значний прошарок людей, зокрема молодих, які інакше, гостріше відчували свої глибинні національні коріння, національну ідентичність, стикаючись протягом невеликого відрізка часу з представниками інших етносів, носіями іншої культурної традиції, та співставляючи з ними цінності свого народу. Про це образно і гостро написали в своїх спогадах Б. Антоненко-Давидович, В.Сосюра, В.Сокіл [18, т.1, с. 8, 141; 1143, с. 238-302; 1299, с. 186]. Обставини спонукали їх покладатись не лише на власні сили, здібності, а й шукати нових форм соціальної ідентифікації, будувати нові соціальні зв'язки, в тому числі національні.

Цей стан душі, на наш погляд, вдало передав В.Винниченко в п'єсі «Брехня», надрукованій 1910 р. Поміж морально-етичних та побутових проблем, які хвилювали і яких торкались у розмовах дійові особи – представники дрібної міської інтелігенції-українці – неодноразово виринали проблеми національної самоідентифікації: історичного походження, стереотипів поведінки [122, с.155,198]. Дискусії на подібні теми могли відбуватись в оселях будь-якого губернського міста підросійської України того часу. І навряд чи мали б місце раніше. Ще 30-40 років перед тим ці питання порушувались вузьким колом фахівців. Вважаємо, В.Винниченко майстерно відтворив зрушення, що владно постали на початку ХХ ст.: прихід українців до міст, особливості адаптації до міського середовища. Показово, що молоді українці перестали боятися міст, а навпаки, почали зацікавлено, з захопленням вдивлятися в небачені риси великих міст, жадібно дихати їх атмосферою, адаптуватися до життя в них [944, 1914, 25 марта; 1143, с. 238-302; 1300, с. 183].

Українці, що осіли по містах, навіть послуговуючись російською мовою на роботі чи в студентській аудиторії, продовжували зберігати українську мову, національні обряди в сімейному побуті. Цементуючим фактором, що стримував процеси асиміляції, були національні традиції. Підтверджують

нашу думку дані статистики середини 1920-х рр., які коректно екстраполювати на часи, що розглядаються: не більше 3,36% чоловіків та 4,84% жінок українського походження брали шлюб з особами не своєї національності, в той час як серед росіян змішані шлюби були характерні для 30% чоловіків та 20% жінок (навіть у 1959 р. по містах цей відсоток серед українців не сягнув і 19%, в той час як для росіян був вдвічі більшим) [799, с.150]. Таким чином, якщо в 1920-1950-х рр. це була дуже стійка ознака національної поведінки, то на самому початку ХХ ст., логічно припускати, вона була ще більш виразною, притаманною як тим, хто мешкав по малих містах, так і великих [1363, 1913, 25 июня]. Тому зовсім не випадково чорносотенний публіцист з Харкова А.І.Соболевський писав у місцевому органі правих, що «малороси тримаються міцно за свою мову і свої побутові особливості», що навіть не мова, а суворе дотримання звичаїв, обрядів (не видають заміж за росіян, не одружуються з росіянками) більшою мірою впливає на слабкі темпи перетворення їх на справжніх великоросів; правий ідеолог рекомендував владі завдати удару саме по народним традиціям, акцент на мовній політиці, що зроблений урядом – замалий, призведе тільки до зовнішньої неглибокої русифікації [755, 1907, №6-7, с. 49-50]. Інший ідеолог правих, А.С.Вязігін, стверджував, що у Харкові можливо пропагувати лише «терпимий» в значенні толерантний, м'який, російський націоналізм [152, с.ХІ].

Міжетнічні контакти сприяли тому, що українці почали набувати нових рис характеру, поведінки, притаманних модерній добі, які суттєво відрізнялись від тих, про які писав свого часу М.Костомаров у роботі «Дві російські народності» – першій ґрунтовній спробі порівняти особливості національної поведінки, національних характерів українців і росіян. Він розглянув в історичному ракурсі такі суттєві риси двох слов'янських народів, як духовний склад, ступінь розвитку почуттів, спрямованість волі, погляди на духовне і громадське життя. М.Костомаров констатував переважання серед

рис українського національного характеру національної і релігійної толерантності, захоплення поетизуванням абстрактних речей, перш за все природи, краси рідної землі і брак у фольклорі оспівування сили волі народу, колективних дій. Головною рисою громадської поведінки українців М.Костомаров називає «перевагу особистого над общинністю» [632, с. 69, 70, 72, 88-93, 100, 104-105].

Якщо вважати, що виділені М.Костомаровим відмінності збереглись у недоторканому вигляді до початку ХХ ст., то прогноз щодо перспектив українського руху справді треба визнати невтішним. Але, як слушно зауважував в середині ХХ ст. Н.Я.Григорійв, на український національний характер, національну вдачу відчутний вплив справили індустріалізація, урбанізація, «вороже суспільне оточення». Вони «розбуджували й плекали активність, рухливість, енергійність та ініціативність. Тому в цей час українська вдача хоч в біологічно-природній основі повільна, обережна, розміркована, розвивається в напрямку до активізації й ініціативності», «динамічна українська історія активізує політичне чуття й світогляд» [207, с.52, 56]. Н.Я.Григорійв відкинув деякі тези М.Костомарова, акцентуючи увагу на тому, що українці позбуваються «м'якості та смирності», що не можна вважати їх «малогромадськими індивідуалістами» тощо [207, с 53, 55-56]. Про етно-національну спільноту як живий організм, «що розвивається відповідно як до зовнішніх реалій існування, так і до внутрішніх духовних чинників» аргументовано пише І.Грабовська [202, с.5].

Активізація громадського життя, ініціативність, намагання створити *різноманітні* національні об'єднання характеризує поведінку українців по містах. В науковій літературі слушно звертають увагу на політичні формації українців, трактуючи навіть участь в правих партіях як спробу самореалізувати себе, знайти несоціалістичний варіант розвитку, пропонуваній більшістю українських партій [723, с.55,63]. Це є нічим іншим, як проявом еволюції рис національного характеру під впливом зовнішніх

обставин в бік зростання політичного чуття, при звичаєння до колективних дій.

Хочемо привернути увагу до фактів, які не вписуються, власне, в політичну діяльність: зростаючій участі українців в роботі різних установ по містах регіону та виникнення в цей період почуття національної солідарності, а слідом за ним українських громад (в значенні спільнот) по різних містах. Відомостей про останні збереглося дуже мало, що зрозуміло: вони не були формалізованими, стосунки між членами будувались саме на *відчутті* національної приналежності людей, а не за списком чи партійним квитком. Уважне ставлення до джерел дозволяє виокремити існування розуміння подібної спільності, початкові кроки до її формування.

У Чернігівській міській думі та губернському земстві активно працював присяжний повірений І.Л.Шраг. На початку 1890-х рр. міська дума відзначила його наполегливу роботу на громадській ниві обранням почесним громадянином Чернігова, але міністр внутрішніх справ не затвердив рішення [537, с.47, 48-49]. В Харківській міській Думі та Управі, Харківській губернській земській Управі в 1910-1914 р. з'явилися українці, свідомі свого національного коріння. Вони поставились до муніципальної справи по - новому, дбаючи не лише про захист власне українських інтересів, але і про роботу на користь міста в цілому. Яскравим представником нової генерації, яку російськомовна преса охрестила «новими українцями», був В.Мороховець – інженер, архітектор, громадський діяч, член міської Управи до 1918 р. [340, арк. 3; 1363, 1912, 28 жовтня]. Інший відомий в Харкові юрист і політичний діяч М.Міхновський багато зробив для виникнення та поширення діяльності Третього Харківського товариства взаємного кредиту (1909-1914 рр.) [671, с. 90]. Вважаємо, що зроблена українськими руками «позитивна» робота сприяла іміджу українців не лише як чудових виконавців ліричних пісень, але і людей, здатних до копіткої буденної праці: врегулювання забудови міста, розробки технічних правил, організації освітніх та фінансових закладів тощо.

Фактично, «вмонтовуванням» в усі суспільні структури вони самі впливали на них і несли відчуття спроможності реалізації українських домагань, здобували необхідний досвід управлінської, господарської роботи, такий необхідний в майбутній українській державі, в яку вони вірили. Українська громада проявила себе в Харкові в ході виборів до IV Державної Думи [972, 1912, 28 вересня; 1363, 1912, 3 октября].

Еволюція у зазначеному напрямку, причому під впливом імпульсів, що надходили із Києва та міст Лівобережної України, мала місце, хоча і значно повільніше, на півдні українських земель [5, с. 37-38; 426, 1913, № 13-14, с. 210]. У Катеринославі таку ж само роль, як В.Ф.Мороховець, М.Міхновський в Харкові, відігравали директор Комерційної школи А.С. Синявський, відомий інженер-залізничник І.М.Труба, інженер-технолог В.М.Хрінников [427, с. 115; 1300, с. 170, 186].

Об'єднуючою емоційною силою для українців ставала пісня. Саме в цей період починається поширення в масах політичного фольклору, опертого на поетизування сили волі окремої людини, діяльності нації, колективу, тобто рис, більше притаманних, на думку М.Костомарова, росіянам, ніж українцям, традиційно захопленим поетизуванням природи. З розпачем, навіть люттю писала газета харківських чорносотенців, що городяни тепер, у 1909 р., здебільшого співають «малоросійські пісні, але не народні пісні... а ту пісню, яку склали адепти «самостійної України» [1276, 1909, 26 июля]. Співіснування «двох російських народностей» поступово накладало на українців нові риси. Формувались нові стереотипи мислення і поведінки: активної дії, боротьби не тільки за абстрактну волю, оспівану в народних думах, а й за самостійність, що відзначив місцевий журналіст.

Нові явища постали в ставленні до творчості кобзарів. Під впливом діячів українського руху набули регулярності їхні поїздки по містах регіону, ставали більш національно, патріотично орієнтованими їхні виступи. До таких зрушень, зокрема, доклав руку Д.І.Яворницький, активно виховуючи

запрошених до Катеринославу вихідців з Гетьманщини, зокрема з Сосниці [496, с.111; 595, с. 65, 68]. Паралельно в зросійщених містах півдня все більше інтелігенції відвідувало концерти кобзарів, «платючи їм чималі гроші» [426, 1913, № 13-14, с. 211]. Цей злам у ставленні до них припадає саме на 1910-1913 рр. [12, с. 161].

Одним з проявів руху до модерної ідентичності стала спроба частини міського населення українського походженням закріпити за поняттям «малорос» новітній смисл. Він мав, з одного боку, підкреслити цілком реально існуючу відмінність місцевого населення від великоросів, а з іншого боку відгородитись від «українців». Адже влада, офіційна пропаганда рішуче відкидала українську ідентичність, як таку, що зазіхає на єдність Російської імперії, як «мазепинство», як «австрійську» або «польську» «інтригу» [755, 1907, № 6-7, с.51; 1908, №7, с. XI; 934, 1914, 4 январа]. Відкрите демонстрування своєї «малоросійськості», на наш погляд, було спробою віднайти відповідь на виклики часу тієї частини українців, здебільшого вихідців з еліти, верхівки, яка звикла користуватись перевагами, що надавала належність до пануючого в імперії народу. Очевидно, визнання українськості і як наслідок, належності до однієї з багатьох національних меншин, «іногородців», психологічно важко було сприйняти. Навіть семантично термін меншина нагадувало їм про меншовартість, породжувало похідні негативні асоціації – провінційність, периферійність, якої так тяжко доводилось позбуватись багатьом з них і за які докоряли їхнім предкам поляки у Речі Посполитій або тіж саме великороси на початку ХХ ст., відкидаючи самодостатність української історії, збиткуючись над українським «устремлінням до «інтелігентності», поширюючи анекдоти про одвічно п'яного, хитруватого й пришелепуватого «хохла» – один з поширених жанрів міського фольклору кінця ХІХ-початку ХХ ст. та [934, 1907, 16 сентября; 1914, 10 январа; 944, 1914, 20 марта; 1276, 1906, 21 октября; 1909, 15 августа; 1912, 23 ноября; 1307, 1912, 21 февраля; 1 ноября; 1913, 20 июня]. Не дивно,

що частина міських українців-малоросів активізувала виступи в пресі Чернігова, намагаючись всіляко підкреслити свою ідентичність, брала участь в святкуванні ювілею Т.Г.Шевченка [1299, с.105; 1307, 1912, 26 февраля].

Отже, можемо припускати, що українське національне ядро по містах Лівобережжя збереглося, а темпи асиміляції (русифікації) не набули загрозливого, незворотного для етносу характеру. В українському середовищі мала виробитись спільна реакція на зовнішні впливи, зростати усвідомлення національної ідентичності. Більше того, є підстави стверджувати, що українці самі впливали на новоприбулих з Півночі. Це проявляло себе як в робітничому, так і в інтелігентному середовищі [1300, с.237].

Однією з суттєвих причин, що могла саме так примушувати поводити себе вихідців з Великоросії і яким приписується значний асиміляційний потенціал, полягала в невизначеності, «невиробленості», аморфності їх національних почуттів, рис характеру. Показово, що російські дослідники не в змозі встановити існування бодай елементів історичної самосвідомості («високих ідеалів») у російських селян [23, с. 57-71; 501, с.52], які, власне, становили головні кадри мігрантів-переселенців. В той же само час для українського селянина поняття «козак», «січовик» були не пустим звуком, відзначали сучасники [1363, 1906, 5 мая].

Один з учасників соціал-демократичного руху в Харкові початку ХХ ст. дуже образно висловився в спогадах, які не були надруковані в радянські часи: в місті «українці трохи обрусіли, а великороси обмалоросились» [316, арк, 8]. При цьому він мав на увазі не асиміляцію, змішування, а саме обмін рисами поведінки, характерів. Очевидно, притаманне росіянам бажання «ощасливити» світ наштовхувалось на українське «земне» ставлення до його реалій [202, с. 6]. Подібні процеси відзначають і по інших містах України [155, с. 47]. Внаслідок взаємовпливу члени місцевих осередків соціалістичних партій діяли більш помірковано, толерантніше ставлячись до опонентів, ніж їх політичні брати на Півночі. Невипадково більшовик Д.Симонов, висланий з

Санкт-Петербурга до Харкова в 1913 р., у розпачі писав в столицю до товаришів лише через кілька місяців перебування в місті, якому приписували славу революційного пролетарського центру: «Перебуваємо ми у чужому для нас місті, де робітничий рух розвинутий вельми слабо», а харківські соціал-демократи ще не керуються «виключно міркуваннями доцільності» в політичній боротьбі [968, с. 517-518]. Ясніш і відвертіше не скажешь!

Помітно впливало перебування в українському середовищі на росіян – представників інтелігенції. Поруч і паралельно з жорстким тиском на українців з боку представників влади в політичному житті, в закладах освіти, поставали паростки і інших проявів – засвоювання місцевих традицій, намагання, по можливості, рівноправно ставитись до українців. Вихідець з Харківської губернії М.А.Гредескул, один з найактивніших діячів кадетської партії, послідовно проводив таку лінію у своїй діяльності навіть після того, як змушений був залишити Харків і переїхати до Санкт-Петербургу [581, 1913, 25 марта; 1327, с.74]. В.Сосюра згадував свого викладача історії та літератури С.В.Смирнова, який, найбільш імовірно, зростав або навчався в Україні: «Мені дуже подобалась його об'єктивність. Хоч він був росіянин, а говорив і про гетьмана Сагайдачного, що був грозою своїх ворогів. Він нас учив російських і українських пісень...» [1142, с. 116].

Ліберальна російськомовна преса регіону, перш за все такі впливові газети, як «Южний край», «Утро» тримались щодо українського питання позиції, відмінної від ідейно близьких газет Санкт-Петербургу, Москви. Вони сприяли формуванню почуття місцевого територіального патріотизму. Не маючи змоги через цензурні обмеження сказати: наш край, наше місто – це Україна, вони всілякими непрямими способами підкреслювали це. В грудні 1910 р., тобто після оприлюднення змісту відомого столипінського циркуляру, яким українці оголошувались інородцями, «Южний Край» надрукував спогади одного з співробітників про заснування газети, демонстративно наголошуючи на тому, що перший варіант назви

періодичного органу, не затверджений в Санкт-Петербурзі, був саме «Україна» [1363, 1910, 1 грудня]. Подаючи огляд нової літератури, «Южний край» звертав увагу на українські видання, підкреслюючи, що для нас (тобто нашого краю) вони мають виняткову цінність; друкував матеріали про українське історичне коріння краю (походження назв міст, архітектурні споруди, традиції тощо) [1242, 1908, 2 грудня, 5 грудня; 1363, 1908, 31 січня, 16 лютого; 1912, 17 липня, 24 грудня; 1913, 26 лютого]. Враховуючи, що цю газету читали в повітових містах регіону всією родиною [18, т. 2, с. 247], зазначені тези впливали на самосвідомість російськомовного та українського населення. Характерно, що утворена 1913 р. у Ніжині російськомовна газета поруч з новинами, телеграмами та проблемними статтями з місцевого життя розпочала друкувати художній твір про «Чорну раду» як цікавий, важливий, повчальний необхідний кожному мешканцю в повсякденному житті [805, 1913, 18 липня].

Про формування місцевої регіональної ідентичності по містах писали як петербурзькі, так і київські журналісти. І якщо їхнє здивування тим, що населення міст Новоросії *«духовно цілковито роз'єднано з Північчю»* [тобто, Російськими землями; вид. нами – Д.Ч.], то для Малоросії (Лівобережної України) це роз'єднання було ще більшим [1242, 1909, 22 травня; 1300, с.95].

Закономірність розвитку національної ідентифікації проявлялася в тому, що, по-перше, чим вищим був освітній рівень, статки, соціальний статус, тим більшу вагу набувала національна складова. Останнє зовсім не означало переходу до стану міжнаціональної ворожнечі. Навпаки, тогочасні дослідники народної культури доводили існування зв'язку між деморалізацією суспільства (зростання злочинності, хуліганства, алкоголізму) і денационалізацією [1363, 1908, 6 січня]. По-друге, елементи традиційної свідомості (конфесійної) несли в собі не менше паростків конфліктності, ніж модерні явища. Уродженка Полтави, учасниця соціал-демократичного руху М.Сладкевич згадувала, як на базарі в Катеринославі торговці-євреї

погрожували їй побиттям камінням: єврейка за національністю не мала права купувати некошерне м'ясо [1131, с. 324].

У підрозділі 2.2 йшла мова про особливості станової ідентифікації ніжинського домовласника І.М.Гомоляки. Додамо, що він так само чітко ідентифікував себе як українця. Але належність до козацького стану, до «свідомих українців» ніяким чином не заважала йому цілком мирно спілкуватися із «свідомим росіянином» членом Союзу Руського Народу (СРН) М.М.Бережковим [539, арк. 25^{зв}-26]. В списках гласних міських Дум, що склались у 1910-1914 рр. співробітниками міських Управ, у графі «національність» замість загальноприйнятого в Російській імперії визначення «Русский, Православный» все частіше зустрічались записи «Малоросс, Православный» не тільки в Миргороді, Градизьку, Золотоноші, Ромнах, Прилуках, Городні, Кролевці, але й Ніжині, Харкові. Характерно, що іншою рукою та чорнилами в рукописних списках гласних, поданих з Чернігівської губернії, якийсь невідомий чиновник губернської чи столичної канцелярії старанно викреслював «Малорос» і дописував згори «Русский» [510, 1914, № 9-11, с.462-463; 1013, арк. 43^{зв}-48, 98^{зв}-102, 51^{зв}-58, 134^{зв}-148,124^{зв}-130]. Очевидно, навіть наголос на малоросійській ідентичності здавався вже небезпечним владі, а в пресі залунали голоси щодо недопущення «неомалоросійства» [934, 1914, 23 январа]. На сторінках харківського органу СРН можна натрапити на пояснення такої нетолерантності: праві бачили майбутнє за російською мовою в якості єдиної спільної загальнослов'янської [755, 1909, №8, с. 36-37], а без поширення «*русскости*» на малоросів і білоросів це виглядало примарним.

На іншому соціальному фланзі спостерігалась протилежна тенденція: розмитість етнічної свідомості, готовність змінювати її. Так, харківський робітник соціал-демократ – більшовик М.К.Муранов у 1909 р. вважав себе малоросом [313, арк. 14]. Через три роки, заповнюючи анкету депутата IV Думи, він записався росіянином [325, арк. 219]. Зміна, що відбулась із

М.К.Мурановим, віддзеркалювала подальшу поляризацію етнічних уявлень мешканців міст. Звична для Російської імперії група «малорос» все більше ставала ознакою старого традиційного відживаючого поділу. Модерна доба потребувала значно більшої визначеності. Малороси невідворотно мали або самостійно усунути приставку «мало» і визнати свою належність до росіян («русскость»), або змінити самоідентифікацію на «українець».

Не можна погодитись із тезою сучасного американського дослідника Г.Куромія про те, що «міжетнічне співіснування майже неминуче означає міжетнічні конфлікти» [674, с. 71], а по містах представники національних «груп так ненавиділи одні одних, що було небезпечно перетинати кордон іншого району» (у Луганську) [674, с. 72-73]. Г.Куромія наводить жахливі приклади «національних знущань» українців над росіянами, коли чужака «могли примусити «плазувати по пилюці й по болоту», насміхалися ... як тільки можна, і врешті б побили» [Там само]. На наш погляд, у даному випадку маємо справу не з національною ворожнечею, а із поширеним на початку ХХ ст. у молодіжному середовищі звичаєм охороняти свою вулицю, квартал від «інших», від чужинців («чужаков»), якої б нації вони не були [1353, с. 87]. Групи юнаків, що стежили за «порядком» на своїй території, існували у багатьох містах. Від старожилів Харкова доводилось чути яскраві оповідання, як за зазіхання на дівчину з іншого району могли примусити плавати у піску на Холодній Горі мешканця Іванівки (і навпаки), населених переважно українцями. Фактів, що підтверджують існування подібного протистояння на національному ґрунті, нам виявити не вдалося.

Те ж саме можна сказати і про українсько-єврейські взаємини по містах. М.М.Бережков звернув увагу на те, як складаються взаємини місцевих українців та євреїв у Ніжині: «Я не помічаю «ненависті» між простим народом місцевим і протонародною масою єврейською» [538, арк. 23^{зв}]. Спостережливий професор додавав: «Хохли своєрідно лаються з жидами, жартують із них, висміюють їх, але постійно мають із ними торгіві і усякі

інші життєві справи, мають їх за корисних, навіть іноді необхідних собі помічників у справах» [Там само]. За цими словами криється здивування особи, яка перебувала під впливом стереотипів про одвічну ворожнечу українців і євреїв в Україні. Зіткнення із повсякденними реаліями змусило М.М.Бережкова обмірковувати їх, шукати пояснення.

Невідпорним аргументом частини наукової і політичної літератури на користь існування національної ворожнечі по містах України слугують дані про єврейські погроми, 65% яких мали місце в смuzі осілості [1160, с. 55]. Але факти щодо подій кінця 1905 р., співставлення їх з подібними явищами в інших країнах, змушують говорити про те, що погроми викликані були цілою низкою причин. Очевидно, в кожному місті існували свої обставини, що призводили до них. Так, у Кременчуці, де існував значний прошарок заможного єврейського купецтва, на перше місце висувався соціальний чинник аналогічно тому, як в Європі у добу середньовіччя погроми та побиття лихварів [223, с. 103]. У Чернігові є підстави стверджувати про існування ретельно продуманої провокації. Н. Черлунчакевич, який працював 1905-1906 рр. у Чернігові, згадував, що напередодні погрому до міста з Києва прибули провокатори, які відіграли роль на початку погрому [1303, с. 135]. Свій внесок, певно, зробили і місцеві соціалісти-сіоністи. У жовтні 1905 р. вони виступали на демонстрації під доволі двозначними гаслами, які спровокували, очевидно, християн піддатися на участь у погромі [1160, с. 58]. Із подібними факторами зустрічаємося і на прикладі міст інших регіонів [155, с. 66; 1388].

У Ніжині причиною погрому стали інші обставини. Існує думка, що погром був організований місцевою поліцією і чорносотенцями [912, с. 78]. Але спровокували агресивні дії натовпу неосвіченість місцевих мешканців, збереження традиційної свідомості. Передували погрому суперечки на політичні теми, що розгортались на базарі – центрі життя повітового міста – з приводу Маніфеста 17 жовтня 1905 р. Радіючи появі Маніфеста,

демократично налаштовані учасники дискусій твердили про «зміну закону», тобто зміну державного устрою. Обивателі Ніжина – міщани, козаки, люди солідні, батьки сімей – розуміли «закон» у значенні православних заповідей, відповідаючи: «то ж ми ідолам будемо поклонятися?» [Там само, с. 106]. Додали напруги п'янички, які гудили «демократів», плутаючи їх із «демонами». У такій «розігрій» атмосфері натовп почав боронити звичні цінності, примушуючи студентів і професорів місцевого інституту, яких, очевидно, чимало опинилось серед демократів, незалежно від етнічної приналежності, присягати на вірність православному государю.

Підсумовуючи матеріал про населення міст Лівобережжя, зауважимо: історичні джерела щодо чисельності міського населення поділяються на три великі групи. Їх порівняльний аналіз свідчить, що дані МВС і ГСК більш точно, ніж обчислення ЦСК, відображають темпи та особливості руху міського населення між 1897-1914 рр. Вони дозволяють стверджувати, що на початку ХХ ст., попри збільшення приросту порівняно з другою половиною ХІХ ст., уповільнювались темпи та абсолютні показники зростання населення по містах різних типів.

Протягом 1897-1914 рр. населення міст регіону зросло в 1,41-1,48 рази (за різними варіантами підрахунків) в той час як в цілому по Лівобережжю – в 1,3 рази. Більшим, ніж в середньому по регіону, був приріст населення по містах Полтавщини. За темпами приросту населення міста регіону поступались містам губерній Європейської частини Росії та загальному приросту населення по імперії. Найбільші середньорічні темпи приросту населення по всіх губерніях мали місце між 1904-1911 рр., досягаючи максимальної позначки між 1908-1911 рр., що було пов'язане із визріванням та початком економічного піднесення. Водночас на високі показники приросту вплинула зміна системи підрахунків ЦСК та ГСК, яка почала впроваджуватись у пореволюційний період. Приріст населення уповільнився в роки, що передували Першій світовій війні. Особливість модернізації в даний період

проявилася в тому, що динаміка змін населення виявила у 1904-1910 рр. зменшення частки губернських міст на користь повітових, та зростання у 1910-1914 рр.; збільшення вдвічі кількості значних та середніх міст і у півтора рази питомої ваги їх населення між 1897-1914 рр. Натомість вдвічі зменшилась кількість найменших міст та у 2,6 рази питома вага їх у загальному населенні міст. Протягом 1897-1914 рр. залишалась незмінною питома вага населення малих міст у всьому населення регіону. Однак вона зросла між 1904-1910 рр. за рахунок найменших і зменшилась в 1910-1914 рр. на користь середніх. Населення Харкова зростало повільніше, ніж інших у межах відповідної губернії. Більш високий приріст мав місце у значних, середніх, малих населених пунктах, що зменшило частку населення великого міста. Рівень урбанізації в регіоні зріс між 1897-1914 рр. на 1,5% і становив перед війною 13,1%. По всіх частинах Лівобережжя існували повіти із високим і низьким рівнем урбанізації. Серед перших виразно домінували адміністративні одиниці із губернським центром.

Спільним явищем для еволюції станової структури населення було зменшення питомої ваги дворян, православного духовенства та зростання почесних громадян. Селянство більш охоче поповнювало міське населення протягом першого десятиліття ХХ ст., але приплив його у великі міста зменшився напередодні війни. У цьому плані велике місто Харків суттєво відрізнялись від Москви та Санкт-Петербурга, де процент селян зріс більш ніж у півтора рази порівняно з другою половиною ХІХ ст. Соціальна поведінка міщан в Україні відзначалась більшим динамізмом, ніж у Великоросії. На наш погляд, відмінності в соціальній поведінці селян і міщан українських губерній віддзеркалювали існування певних відмінностей у їх менталітеті порівняно з великоросійськими. Можна також стверджувати, що здійснення Столипінської аграрної реформи, надаючи українському селянину шанс отримати землю, зменшило приплив до міст. Значним залишалось представництво осіб військових станів, особливо по містах Полтавщини і

Харківщини. Співставлення кількості селян, міщан та запасних і відставних військових в населенні міст і повітів регіону свідчить про доволі консервативну поведінку населення і відсутність масового руху тих, хто відбув дійсну військову службу, залишатись по містах. На еволюції станової структури населення міст позначалися як регіональні особливості (центр, схід, південь регіону), так і історичні традиції, особливості економічного зростання. Співвідношення представників головних станів по містах: міщан і селян – залишалось практично незмінним. Фіксація ГСК станової приналежності є непрямим доказом актуальності останнього не лише для місцевих органів влади, які можна запідозрити у намаганні консервувати традиційний поділ, але і для самих городян. Ознакою поступового розмивання станових перегородок було зростання таких категорій, як почесні громадяни, осіб, що не належали до провідних станових груп («кінші»), зменшення дворян і купців. Водночас процеси модернізації впливали на збереження міщан, селян, козаків та їхньої станової самосвідомості. На наш погляд, саме співіснування станових, професійних, класових характеристик було характерною ознакою високої соціальної диференціації, залишалось складовою самосвідомості міського суспільства початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. проявила себе тенденція до зменшення природного приросту населення міст, що є однією з ознак урбанізації. На динаміку механічного приросту впливали економічні та політичні фактори. Значну вагу в цьому процесі відігравала міжміська міграція населення.

Галузева структура зайнятості городян свідчить, що працювали у промисловості, ремеслі, на будівництві, в якості прислуги та поденників, у торгівлі понад 60% серед самодіяльного населення, що свідчило про перевагу саме міських занять мешканців. Разом із тим в кожній з частин регіону існували населені пункти з високою часткою мешканців, зайнятих у сільському господарстві (Борзна – 26%), в той час як у середньому по регіону вона становила 7,9%.

Статева структура населення міст на початку ХХ ст. еволюціонувала в напрямку зменшення розриву між чоловіками і жінками. Більше того, значна перевага чоловіків по деяких містах, перш за все губернських, досягалась лише завдяки присутності військових частин. Вікова структура населення відзначалась перевагою молодших вікових груп. Зважаючи на збереження високих темпів приросту населення у ХХ ст., можна припускати, що міське суспільство залишалось молодим суспільством із притаманними молоді проблемами, пориваннями та устремліннями до новітніх модерних цінностей. Таким чином, стає зрозуміло, зокрема, чому так гостро постала у ХХ ст. проблема виховання, становлення міської самосвідомості, розвитку освіти по містах.

По містах регіону з кінця ХІХ ст. до початку Першої світової війни у національній структурі населення домінували українці, росіяни та євреї. Частка представників східнослов'янських етносів зменшилась на початку ХХ ст. Натомість, зросло представництво національних меншин, зокрема поляків, німців. Українці домінували у повітових та безповітових центрах Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини. Єврейське населення у значній кількості було представлено по містах Чернігівщини, Полтавщини, і значно меншій – Харківщини. Представників національних меншин (поляків, німців, татар) більше приваблювали губернські міста, в той час як східних слов'ян – повітові. Саме останні ставали трампліном для українців і росіян в світ сучасного суспільства. Можна стверджувати, що співвідношення українців і росіян залишилось незмінним.

На початку ХХ ст., особливо після революції 1905-1907 рр., усе потужніше серед мешканців міст проявляла себе національна ідентифікація. Як засвідчують джерела, більшість городян була свідомо своєї національної приналежності, або належності до «народності», як частіше казали в ті часи. Самосвідомість мешканців міст Лівобережжя на початку ХХ ст. була безпосередньо обумовлена умовами життя Російської імперії. Чітко

відокремлюючи себе від селян, вони пов'язували себе із етнічними, становими, конфесійними, професійними групами. Це не заважало городянам – представникам різних соціальних груп – мирно співіснувати, витворюючи власні критерії стосунків. Конфлікти ж виглядали як зіткнення традиційних і модерних тенденцій. Особливо яскраво це проявилось в роки національно-демократичної революції, коли більш розвинуте місто опинилось в стані ворожнечі із менш розвинутим селянським світом. Як бачимо, паростки такого протистояння існували по містах до початку Першої світової війни.

Міграції вихопили окремих індивідів і цілі родини з звичного соціального оточення. Люди ставали більш автономними, а отже незахищеними. Певна частина мігрантів – українців та росіян – перетворювалась на звичайних маргіналів з усіма притаманними останнім рисами поведінки. Інші поступово адаптувались до незвичних обставин, інтегруючись в нове для себе суспільство, втрачаючи або змінюючи традиційні риси поведінки. При чому, ми вважаємо, «нові риси» існували, проявляли себе паралельно із збереженням «традиційних ознак». Новизна та мозаїчність нового оточуючого середовища, сукупність зовнішніх обставин породжували амбівалентну поведінку.

Вважаємо, що саме між Першою російською революцією та Першою світовою війною відчуття українського, України мало поширюватись з губернських міст (Харкова, Полтави) до малих, повітових, підтримуючи через різні канали – газети, випускників вищих та середніх навчальних закладів, національні патріотичні пісні, книги – новий дух, нове відчуття, живлячі національне коріння. Росіяни, особливо культурна верства, просякались місцевим духом, а українці набували нових рис. Аналогічно еволюції від козака до чумака та селянина, про яку писав М.Костомаров, в ХХ ст. в тиглі міст України почав виплавлятися «новий українець»: більш ініціативний, рішучий, готовий до цілеспрямованої громадської праці, об'єднання. Він прокинувся і придивлявся не до того, чи варто робити українську справу, а до

того, як і з ким її робити. Звідси – зовнішня пасивність, нестійкість, амбівалентність поведінки, характерна і для значної частини росіян.

Зрозуміло, мешканці міст Лівобережжя неукраїнського походження не вважали себе українцями. Але вони не були стовідсотковими великоросами. Через відчуття територіального патріотизму вони почали відчувати себе мешканцями цілком конкретного краю. Перебування в українському оточенні перетворювало прибульців на інших людей. Тільки шлях цей виявився складнішим, а спонукальні чинники різними в кожному окремому місті та для представників кожного окремого соціального прошарку.

РОЗДІЛ 3

ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

3.1. Промисловість та ремесло. Наприкінці XIX - на початку XX ст. економічний розвиток міст визначали зміни фаз промислового циклу та

еволуція політики уряду щодо підприємництва та підприємницької діяльності. Економічне піднесення, коли темпи росту промисловості між 1895-1900 рр. досягли 9,2% на рік [1285, с. 26], змінилось економічною кризою. У 1900-1903 рр. мали місце значне зменшення виробництва, скорочення кількості зайнятих, особливо у важливій для регіону металургійній галузі, низка гучних банкрутств. Найдошкульнішим для економіки Лівобережжя був крах харківської фірми О.К.Алчевського [16, с. 113-117; 1068, с. 118-119]. Але навіть в ці роки відбувалось зростання вартості продукції промисловості завдяки різкому збільшенню в іншій ключовій для міст регіону харчосмаковій галузі, а також текстильній, від якої значною мірою залежала місцева оптова і роздрібна мануфактурна торгівля [58, с. 28]. Між 1904-1908 рр. економіка перебувала у стані депресії. Але даний проміжок часу не був «втраченим часом», таким собі тупцюванням на місці. У 1904-1909 рр. середньорічні прирости промислового виробництва по імперії становили 5% [1349, с. 17], в той час як за 1900-1910 рр. – понад 3% [65, с. 140; 1285, с.17]. Випереджаючими темпами розвивались галузі, що працювали на задоволення матеріальних потреб населення (група «Б») [60, с. 30, 55-56; 165, с. 154-160]. Відбувалось технічне переоснащення промисловості [968, с.125; 1285, с. 23]. Починаючи з 1909 р. і до початку Першої світової війни піднесення охопило всі галузі економіки. Щорічний приріст промислової продукції становив 6%, а товарообігу – 7,2% [65, с. 140; 1285, с. 17, 217]. На відміну від піднесення 1890-х років, особливостями даного періоду були сприятливі умови, що склались у сільському господарстві, розвиток великого міського будівництва, приплив до промисловості нових капіталів, імпорт засобів виробництва [165, с. 160; 558, с. 235; 724, с. 392-415; 808, с. 480; 1285, с. 25].

На початку ХХ ст. почало змінюватись ставлення влади до розвитку економіки країни. 27 жовтня 1905 р. було створено Міністерство торгівлі та промисловості, у якому зосереджувались раніше розпорошені по кількох

установах питання управління державною промисловістю і нагляд за приватною промисловістю і торгівлею. До структури нового міністерства увійшли відділи промисловості і торгівлі, тарифні установи, завідування фабричною інспекцією (перед тим – підрозділи Міністерства фінансів), управління гірничою промисловістю (колишнього Міністерства землеробства і державного майна), апарат створеного напередодні революції Головного управління торгового мореплавства і портів, фабрична інспекція. Головна по фабричних і гірничозаводських справах установа («*присутствие*» – рос.) була структурною частиною міністерства. У 1912 р. із ухваленням закону про страхування робітників, діяльність місцевих страхових установ адміністративний нагляд за ними координувались і скеровувались Страховою радою під головуванням міністра торгівлі та промисловості, до якої входили 15 чиновників, два представники міського і земського самоврядування, п'ять фабрикантів і п'ятеро робітників [460, с. 281-282; 1349, с. 25-73].

Становлення нового міністерства відбувалось непросто. Адже протягом попередніх понад двох десятиліть держава в силу певних історичних і політичних умов брала на себе такі господарські функції і завдання, які в більшості розвинених країн виконував приватний капітал [724, с. 185]. Сила традиції та інерція втручання бюрократії в економічні процеси залишались досить значними. До самого початку війни серед фахівців не припинялись дискусії навколо таких питань, як функції міністерства в новітніх умовах: чи має безпосередньо керувати економікою, певною галуззю, групою підприємств чи аналізувати, відслідковувати і скеровувати макроекономічні процеси; характер взаємин із суб'єктами підприємницької діяльності, робітниками [1349, с. 59-61, 72, 120-121, 167, 248]. Найпоказовішим свідченням поступової еволюції столичної бюрократії до розуміння нової ролі державних структур в економічному розвитку країни, що мало суттєво вплинути на долю міст, стала записка помічника управляючого Відділом торгівлі міністерства В.В.Прилежаєва (серпень 1908 р.), який писав: «У

торгівлі і промисловості більш ніж у будь-якій іншій галузі народної праці успіх залежить від самого підприємця... у сфері торгівлі і промисловості всі зусилля уряду залишаться марними, якщо в країні не складеться підприємець, що володіє знанням та досвідом, сповнений енергії і ініціативи» [1349, с. 59]. Такої ж думки був і міністр фінансів В.М.Коковцов, який вважав розвиток приватної ініціативи, залучення приватного капітала запорукою зростання народного добробуту, продуктивних сил країни [610, с. 759]. Не важко зрозуміти, що перемога такої лінії відкривала нові перспективи перед мешканцями міст, зокрема тими, хто мали необхідні кошти для вкладання у промисловість, торгівлю, бажали відкривати або розширювати власний бізнес.

У 1906 р. організаційно оформилась і отримала офіційне визнання найбільша організація підприємців Росії – З'їзди представників промисловості і торгівлі. Рада з'їздів була постійнодіючим органом із правом представництва і захисту інтересів всієї промисловості і торгівлі перед урядом. Відтепер підприємці отримали можливість обговорювати та координувати свою політику, створювати аналітичні інституції, друковані органи, проводити статистичні обстеження, впливати на громадську думку [41, с.348-349; 1349, с. 88-96].

Попри існування значних бюрократичних перепон на шляху економіки, сам факт появи міністерства, можливість обговорювати відповідні питання в Державній Думі та Державній Раді, пресі, на з'їздах промисловців, призвели до зміни суспільної атмосфери по містах, активізації підприємницьких настроїв міських жителів. Промисловці устами голови ради з'їздів представників промисловості і торгівлі М.С.Авдакова, тісно пов'язаного із Харковом і Донецьким кам'яновугільним басейном [41, с. 19; 61, с. 55-74; 1349, с. 98-99], неодноразово висловлювали своє застереження міністрам захоплюватись комерційною діяльністю, захищали своє право на визначення

масштабів, темпів, напрямків та способів розвитку промисловості [693, с. 345; 1363, 1913, 10 ноября].

На шпальтах газет регіону все частіше з'являлась інформація про економічні проблеми, обговорювались важливі економічні питання: рішення уряду, місцевих з'їздів організацій підприємців, стан кон'юнктури ринку на сільськогосподарські і промислові товари, експортні можливості регіону, причини банкрутств, курс акцій, розміри дивідендів акціонерних кампаній та банків, умови праці, тривалість робочого дня тощо [1363, 1910, 6 февраля, 27 февраля, 4 апреля, 2 июня, 21 июля, 19 августа, 26 сентября, 13 октября, 30 ноября, 5 декабря, 22 декабря та ін.]. Дух підприємництва (діяцтва, збагачення як частіше висловлювались у ті часи), ставав все потужнішим, охоплюючи значні верстви населення міст [198, №1, с.11; 1276, 1912, 2 декабря; 1363, 1912, 24 ноября; 1913, 17 января]. Подоланню негативного ставлення населення до підприємців, інертності мислення, мінімізації негативних наслідків підприємницької лихоманки (махінації із цінними паперами, шахрайство, екологічне забруднення тощо) сприяла діяльність міської еліти. Особливо значну роль у плані пропаганди конструктивних можливостей бізнесу, необхідності прискорення промислового розвитку міст відігравали відомий харківський підприємець, Голова Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії М.Ф.фон-Дітмар, сумський підприємець і меценат П.І.Харитоненко, власник найбільшої регіональної газети «Южный Край» О.О.Іозефович, один з представників Товариства торгівлі мануфактурними товарами «Соколов і Жмудський», власник харківської газети «Утро» А.А.Жмудський. Протягом тривалого часу в Харкові у газеті «Южный Край» працював відомий столичний економіст, публіцист І.Х.Озеров. У своїх спогадах він зазначав, що вважав за необхідне зацікавити широкі кола населення економічними проблемами, прищепити масам «індустріальну психологію» [867, арк. 35]. Теми його харківських публікацій 1912 р. і 1914 р. – бюджет країни, фінансування банками промислових

підприємств, кооперація, іпотечна справа, зовнішньоекономічні проблеми. Одним з перших він запровадив використання графіків, діаграм на шпальтах місцевої преси для унаочнення пропагованих економічних ідей [868; 1363, 1912, 3 октября, 11 ноября; 1914, 19 апреля, 26 апреля, 1 июня, 22 июня].

Інтерес до економічних проблем зростав не лише у великих або значних промислово розвинених містах, а й повітових центрах Чернігівщини, Полтавщини. Під впливом новітніх тенденцій змінювались пріоритети інтересів жителів міст від політики до економіки. Так, у 1905-1907 рр. беззаперечними лідерами уваги населення міст були боротьба на виборах до Державних Дум, діяльність політичних партій, масові виступи робітничого класу. Після 1908 р. увага повільно, але невідворотно переключалася на значно буденніші проблеми: промислової і торгової політики, ціни тощо. Масова свідомість городян, так би мовити, «комерціалізувалася». У 1908-1914 рр. ліберальна і соціалістична преса багато писала про пониження морально-психологічного стану суспільства, зневіру, відхід від активної політичної діяльності, зраду ідеалам революції багатьма учасниками подій 1905-1907 рр. Не заперечуємо, настання політичної реакції суттєво вплинуло на настрої суспільства. Але сучасники не завжди спроможні були побачити позитив у тих нових явищах, що торували собі шлях у країні. Деякими політично заангажованими спостерігачами крах їхніх революційно-романтичних сподівань на швидкі політичні зміни сприймався як загальний суспільний крах.

Для рядового мешканця міста на Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині, куди важливішими ставали повсякденні турботи економічного характеру. Цю зміну образно відтворив один із сучасників, змальовуючи суспільні настрої 1912 р. в період підготовки виборів до IV Думи: «Відчуваєш, що падіння цін на пшеницю – це справжня, пекуча справа ... адже два гривеника з кишені – це вже глибокий і дошкульний реалізм, а майбутня Дума – це чудова мрія, якій можна віддаватися у вільний від справді важливих справ час» [1307,

1912, 16 октября]. Роменська міська дума наприкінці 1912 р. обговорювала шляхи «сприяння фабрично-заводському будівництву» [1288]. В 1912-1914 рр. у Чернігові, місті із незначною промисловістю, проблеми прискорення економічного розвитку обговорювались не менш жваво, ніж в Харкові, Катеринославі, Маріуполі. Газета «Черниговское слово» у жовтні 1913 р. навіть відгукнулася на ці дискусії статтею під промовистою назвою «Індустріалізація країни – запорука майбутнього» [1307, 1913, 16 октября].

У романі «Крах імперії» письменника М.Козакова, (перший варіант під назвою «Дев'ять точок» з'явився наприкінці 1920-х рр.) виведено образ Георгія Павловича Карабаєва – власника шкіряного заводу з повітового міста десь у серці Полтавщини, прихованого під назвою Смирихінськ. Цей, за визначенням М.Козакова, «освічений буржуа» впровадив між 1906-1914 рр. докорінні зміни на своєму підприємстві. «У себе на шкіряному заводі він зробив те, на що навряд чи наважився б хтось з решти смирихінських промисловців. Протягом майже цілого року він не одержував ніяких прибутків, навпаки, вклав нові капітали в завод, значно потратився, переобладнуючи його, виписуючи нові машини, добудовуючи заводські корпуси». Крім того, запровадив на заводі посади лікаря і фельдшера для допомоги робітникам [607, с. 69, 71; 608, с. 31-32]. Гадаємо, уродженець Лубен, випускник місцевої гімназії, М.Козаков був добре обізнаний із реаліями життя провінційних міст. Хоча треба висловити одне застереження. Оцінки М.Козакова не були вільні від ідеологічних установок доби, коли створювались редакції роману. Звідси, очевидно, і докір решті смирихінців у консерватизмі (радянський письменник не мав виправдовувати буржуїв) та зникнення з подальшої версії роману згадок про «соціальний пакет» Г.П.Карабаєва для робітників. Але саме такі люди торували шлях до модерного суспільства в провінції, в глибинці, доводячи слухність і реалістичність положень, які пропагували з високих трибун М.С.Авдаков, М.Ф.фон-Дітмар, зі сторінок преси – І.Х.Озеров.

На початку ХХ ст. промисловість опосередковано впливала на міста, адже податкова система Російської імперії не надавала змоги повною мірою користатись присутністю на їх території фабрик і заводів, обертати на свою користь зростаючі прибутки [794, с. 70-71, 85-87]. Держава, запроваджуючи законом від 2 січня 1906 р. значно підвищені ставки промислового податку («промыслового обложения») [926, с. 2-4; 1349, с. 125-126, 215-216], відкачувала значні суми в центр. У 1913 р. державний промисловий податок досягнув 150,1 млн. руб. [1071, с. 154], але лише дуже незначна частка його могла повертатись містам у вигляді «пособий» від казни, які в бюджетах міст імперії в 1900-1912 рр. становили не більше 6%, зокрема в 1912 р. в абсолютних цифрах – 14,4 млн. руб. [196, 1912, №11-12, с. 732; 439, с. XXXII; 794, с. 54]. Та промисловість була постійно присутня в повсякденному житті великого і малого міста. Зважаючи на очікування обіцяних урядом змін податкової системи, зокрема поширення прямого оподаткування промисловості на користь міст в ході реформи Міського положення, вага її в житті міського населення значно зростала. Тому без визначення конкретних параметрів, тенденцій розвитку фабрично-заводської мережі міст неможливо уявити тогочасні реалії.

У 1900 р. по 40 містах Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній обороти 786 промислових підприємств становили 71,6 млн. руб. (дивись «Додаток П»), що становило близько 56% оборотів всієї промисловості на території названих губерній [1198, с. 6-12, 23-35; 1199, с. 153-155; 1200, с. 18-60; 1201, с. 5-86; 1202, с. 1-222; 1203, с.1-81]. В 1904 р. сума виробленої продукції по містах регіону (680 підприємств, 39 населених пунктів) становила 67,9 млн. руб. [193, с. 340-342, 344-345; 855, Ведомость «О фабриках и заводах»] (дивись «Додаток П»).

На початку промислового піднесення у 1909 р. по 35 містах регіону діяли понад 1 тис. промислових підприємств, що становило близько 30% підприємств міст дев'яти українських губерній; працювали 19,7 тис.

робітників, тобто близько 20% зайнятих у промисловості міст України; було вироблено продукції на суму 46,9 млн. руб., або 16,3% загальної продукції міст дев'яти українських губерній, яка становила 287,4 млн. руб. [194, с. 470, 472-473, 642-645; 822, Ведомость «О фабриках и заводах»; 837, Ведомость «О фабриках и заводах»; 828, Ведомость «О фабриках и заводах»; 1154, стлб. 34, 73, 76, 212, 218-219]. Найбільшими виробниками продукції були міста Херсонщини – 112 млн. руб., або 39% від продукції всіх міст України. Далі йшли міста Катеринославщини – 63 млн., 22%, Харківщини – 30,1 млн., 10,5%, Київщини – 27,2 млн., 9,5%, Таврійської губернії – 22,8 млн. руб., 8% [Там само]. Наприкінці першого десятиліття ХХ ст. загалом по містах вироблялося щонайменше 32% промислової продукції українських губерній імперії, яка згідно даних промислового перепису 1908 р. становила 841 млн. руб. [724, с. 429].

Міста Харківщини першими зазнали впливу кризових явищ 1900-1903 рр. Падіння виробництва відбувалось в губернії до 1909 р. На Полтавщині між 1900-1904 рр. мало місце збільшення виробництва, але протягом наступних п'яти років його падіння було навіть більш масштабним, ніж на Слобожанщині. У 1909 р. вартість виробленої по містах регіону продукції порівняно із 1904 р. зменшилась на 21 млн. руб., або на 31%. Протягом передвоєнного промислового піднесення 1909-1914 рр. вартість продукції фабрик і заводів міст Полтавщини, Харківщини зросла на 28,8 млн. руб., або на 61,4%, і досягла 75,7 млн. руб. Це у 1,2 рази більше, ніж сума виробництва міської промисловості дев'яти українських губерній Російської імперії (без Одеси) у 1890 р. [714, с. 193]. Протягом перших 14 років ХХ ст. вартість виробленої продукції по містах регіону зросла в 1,1 рази, що значно поступається приросту населення міст регіону. Але між 1909-1914 рр. вона зросла у 1,6 рази. Частка продукції промисловості міст в загальній промисловості губерній становила 31,2% у Харківській та 45,6% Полтавській (для порівняння, в Катеринославській губернії та повітах Північної Таврії –

30,7%) [842, Ведомость «О фабриках и заводах»; 844, с. 146-149; 853, Ведомость «О фабриках и заводах»; 947, Ведомость «О фабриках и заводах»].

У 1909 р. на Полтавщині зосереджувалось 73% від загальної кількості фабрик і заводів регіону, на Харківщині – 24,7%. Причому за кількістю промислових підприємств міста Полтавської і Харківської губерній значно більшою мірою були осередками промисловості, ніж сусідньої Катеринославщини. На Полтавщині кожне шосте підприємство, а на Харківщині – кожне четверте розташовувались по містах, в той час як на Катеринославщині – кожне шістнадцяте [822, Ведомость «О фабриках и заводах»; 828, Ведомость «О фабриках и заводах»; 837, Ведомость «О фабриках и заводах»; 849, Ведомость «О фабриках и заводах»].

У 1909 р. по містах Харківської губернії зайнято було близько 31%, Полтавської – 11,5% робітників міст українських губерній [193, с. 340-342, 344-345; 194, с. 470, 472-473, 645; 822, 837, 828, 842, 844, 853, 855, 947, Ведомости «О фабриках и заводах»; 1154, стлб. 212; 1199, с. 153-155; 1200, с. 18-60; 1201, с. 5-86; 1202, с. 1-222; 1203, с.1-81]. В той же час слід зазначити, що Полтавщина відзначалася найбільшою концентрацією робітників по містах: 37% від їх загальної кількості по губернії. На Харківщині по містах працювали 30% робітників (на Катеринославщині, для порівняння, трохи більше 14%) [Там само].

Лева частка промислової продукції вироблялася в 1909 р. підприємствами міст Харківщини – 64,3%. Понад 31% становила вартість продукції міст Полтавщини, близько 4,7% – Чернігівщини («Додаток П»).

Як свідчать дані губернських статистичних комітетів, між 1907-1914 рр. більш динамічно розвивалась промисловість по містах Харківської губернії. Суттєво впливала на показники промислового виробництва кон'юнктура на внутрішньому і зовнішньому ринках, зокрема, закриття проток між Чорним та Середземним морями під час Балканських війн 1912-1913 рр. На Полтавщині мали місце суттєві коливання виробництва: падіння 1909 р., значне зростання

1910 р., деяке зменшення 1911 р., спричинені чергуванням врожайних (1907 р., 1910 р.) і неврожайних років (1908 р., 1911 р.). Тому вартість продукції міст у 1907-1911 рр. незначно зросла (в 1,2 рази) і майже не змінилась до початку Першої світової війни. Міста Полтавської, Харківської губерній відставали по темпах приросту промислової продукції від сільської місцевості. Так, якщо протягом 1900-1914 рр. в цілому по даних губерніях вартість виробленої промислової продукції зросла відповідно в 1,9 та 1,7 рази, то по містах лише в 1,2 та 1,3 рази. Протилежна тенденція мала місце на Катеринославщині: зростання в 1,4 рази, в той час як по губернії в цілому – в 1,2 рази [821, 826, 829, 835, 838, 839, 842, Ведомости «О фабриках и заводах»; 844, с. 146-149; 850, 853, 947, Ведомости «О фабриках и заводах»].

За обсягами виробництва промислової продукції міста можна поділити на чотири групи. До першої належали населені пункти, в яких сукупна вартість становила понад 10 млн. руб. Лідерами у регіоні були Суми – 14,8 млн. та Харків – 10,1 млн. руб. Таким чином, названі два міста виробляли промислової продукції на суму 24,9 млн. руб., або 53% всієї міської продукції промисловості Лівобережжя [194, с. 470, 472-473, 642-645; 837, Ведомость «О фабриках и заводах»; 1154, стлб. 34, 73, 76, 212, 218-219].

Значними обсягами продукції промисловості – від 1,1 до 5,3 млн. руб. – відзначались фабрики і заводи Золотоноші, Лубен, Прилук, Полтави, Чернігова, Охтирки, Ромен, Слов'янська, Кременчука. Загалом названі дев'ять населених пунктів давали 19,9 млн. руб., 42,3% продукції міст регіону [Там само].

Середні обсяги виробництва, від 117 тис. руб. до 553 тис. руб., мали п'ять міст: Ніжин, Лохвиця, Пирятин, Новгород-Сіверський, Вовчанськ, разом 1,6 млн., або 3,4% [Там само]. Незначні обсяги: від 1 тис. руб. до 88 тис. руб., зафіксовано у 18 містах: Козельці, Гадячі, Зінькові, Старобільську, Білопільлі, Переяславі, Кобеляках, Костянтинограді, Глухові, Сосниці, Конотопі,

Кролевці, Миргороді, Хоролі, Чугуєві, Валках, Коропі, Ізюмі, разом 627,1 тис. руб., або 1,3% по регіону [Там само].

У Березні, Борзні, Городні, Острі, Градизьку, Глинську, Золочеві, Богодухові, Краснокутську, Змієві, Недригайлові, Куп'янську, Лебедині не зафіксовано промислового виробництва в 1909 році, хоча в останніх двох воно існувало. За нашими підрахунками, вартість виробленої продукції на 14 підприємствах Куп'янська у передвоєнні роки становила 122,4 тис. руб., а на 12 фабриках і заводах Лебедини – понад 1,5 млн. руб. [1243, гр. Б-Л; 1244, гр. Б-Л]. Слід відмітити, що у чотирьох містах: Березні, Золочеві, Змієві, Недригайлові не зафіксовано даних про наявність промислових підприємств протягом 1900-1914 рр.

У роки, що безпосередньо передували Першій світовій війні, три міста регіону мали великі показники валової вартості виробленої промислової продукції: Харків – 24,6 млн., Суми – 18,4 млн., Кременчук – 10,8 млн. руб. (1914 р.) [842, Ведомость «О фабриках и заводах»; 853, Ведомость «О фабриках и заводах»; 1243, гр. А-Л; 1244, гр. А-Л]. Як бачимо, найбільше місто Лівобережжя намагалось виграти неофіційне змагання в цій сфері із Сумами. Згідно з даними Харківського ГСК динаміка розвитку промисловості Харкова на початку ХХ ст. виглядала таким чином. Кількість великих підприємств, що працювали в губернському центрі протягом року, зросла зі 113 у 1901 р. до 141 в 1913 р. (135 - 1914 р.), або в 1,2 рази [852, Ведомость «О фабриках и заводах»; 853, Ведомость «О фабриках и заводах», 1274, с. 91-125]. Загальна вартість виробленої продукції в 1901 р. становила 14,598 млн. крб. У 1910 р. вона зменшилась майже на третину. Протягом наступних років почалось стрімке зростання обсягів промислового виробництва. В 1913 р. воно становило 17,492 млн. крб, 1914 р. – 24,576 млн. крб., тобто в 1,6 рази та в 2,3 рази більше порівняно з 1910 роком [850, Ведомость «О фабриках и заводах»; 852, Ведомость «О фабриках и заводах»; 853, Ведомость «О фабриках и заводах», 1274, с. 91-125]. Зрозуміти, чому і як Харків випередив

Суми, можна лише проаналізувавши особливості розвитку та структуру промисловості цих міст.

За нашими підрахунками, зробленими на підставі відомостей Харківського ГСК [1274], фабрично-заводської статистики [1147; 1244] та архівних даних [337], в 1904-1914 рр. у Сумах діяли трохи більше 70-ти підприємств, які відносили до категорії заводів та фабрик. З них понад 20 представляли переробку та виробництво продуктів харчування (становили близько 30% заводів та фабрик, 61% зайнятих), сім були пов'язані з обробкою металів, виготовленням та ремонтом різноманітної техніки та знарядь, по десять – цегельних та шкіряних заводів, п'ять – типографій, близько 20 – інших виробництв, що обслуговували потреби мешканців міста. Загальна сума виробництва 26 закладів, по яких вдалося відшукати відомості, становила 17,359 млн. крб.; зайнятих робітників на 43 підприємствах нараховувалось 4091 особи. Згідно інших даних Харківського ГСК, без розбивки по галузях чи підприємствах, максимальні обсяги виробництва були досягнуті в Сумах 1911 р. та 1913 р. – 19,8 млн. крб., а кількість робітників була найбільшою 1913 р. і становила 4301 особу [850, Ведомость «Фабрики и заводы Харьковской губернии в 1910 году»; 852, Ведомость «Фабрики и заводы Харьковской губернии в 1913 году»].

Серед підприємств абсолютним лідером був цукрово-рафінадний завод Торгового Дому (ТД) П.І.Харитоненка. На початку ХХ ст. його річне виробництво зросло майже вдвічі і досягло в 1903-1913 рр. 13,3-14,6 млн. крб. [1095, с.19; 1147, гр IX; 1244, гр.Д], що становило понад 96% виробництва підприємств харчової галузі міста та майже 84% вартості всієї виробленої в Сумах продукції промисловості. Завод виробляв 2,8-3 млн. пуд рафінаду (1913 р. - 3,91 млн. пуд), 31,4-32,6 тис. пуд патоки, 9,6-10,4 тис. пуд цукру-піску [1147, гр. IX; 1244, гр. Д]. Кількість робітників у 1903-1914 рр. зросла з 1239 до 2100. Покращилось технічне оснащення: 1912 р. тут працювали 9 парових двигунів загальною потужністю 1202 к.с. [1244, гр. Д].

Інші підприємства міста виглядали не надто потужно порівняно із цукрово-рафінадним заводом П.І.Харитоненка. Так, найбільше борошномельне підприємство В.Є.Басова мало річне виробництво напередодні Першої світової війни 110 тис. руб. [1244, гр. Д]. Інші фірми – В.І.Власенка, З.М.Бібікова, К.М.Смирнова, Дейнеке, Надєєнка, Н.І.Богатирьова, В.К.Костюкова виробляли ще менше [1147, гр. XI, с. 687; 1244, гр. Д; 1274]. Тютюнова фабрика спадкоємців купця І.Є.Туршу виробляла тютюн та цигарки на суму 337-340 тис. руб. (третє місце серед підприємств міста за цим показником). На фабриці працювали 200 робітників, був облаштований нафтовий двигун потужністю 12 к.с. [1147, гр. XI; 1244, гр. Д]. Пиво-медоварні заводи Ю.І.Шретера та І.А.Поплонської на початку XX ст. збільшили виробництво відповідно у 1,7 та 4 рази і давали 1914 р. продукції на 36 тис. і 50 тис рублів [1147, гр. XI].

Серед інших підприємств галузі у 1915-1916 рр. в Сумах діяли 21 пекарня, більшість з яких були дрібними. Разом вони були здатні переробляти близько 140 кулів борошна (один куль дорівнював 7,25 пуд житного борошна) [96, с. 89] на день, зокрема найбільший – заклад Туманова – 25, Д.Малежикова – 12 [337, арк.122]. Відносно значними вважались ковбасні А.І.Карасека, Ю.Бер. В місті працювали заводи мінеральних вод Сливинського, фруктових – Грінберга, малоросійських наливок Грінченка, Нарожного [1274].

Підприємства, що займались обробкою металів, становили 9% закладів. Вони виробляли майже 11% продукції, зосереджували 24% робітників міста. Серед них найважливіше – Анонімне товариство «Сумські механічні майстерні» (згодом «Сумські машинобудівні майстерні»). Завод у 1903-1914 рр. майже вдвічі збільшив обсяги виробництва. Основний капітал Анонімного товариства становив у 1914 р. 721,9 тис. руб., запасний – 242,6 тис. руб. На заводі в 1912 р. працювали парові та електричні двигуни потужністю 300 к.с., було задіяно 600 робітників (за іншими даними – 420-492) [1147, гр. VIII; 1244, гр. Б]. Це було одне з двох підприємств міста, яким керував не власник,

а найманий менеджер: 1904 р. – Л.Л.Піре, 1912 р. – А.О.Бероунській [1274; 1244, гр. Б]. Чавуно-ливарний завод А.І.Розенквіста виробляв продукції більше ніж на 150 тис. руб. [1147, гр. VIII; 1244, гр. Б].

У типографіях міста було зайнято 215 робітників (більше 5% від у цілому по місту), вироблялось продукції на суму 116,4 тис. руб. Найбільшими закладами були типо-літографія К.М. Пашкова, типографія І.Г.Ільченка. Решта виробництв були дуже незначними за обсягами виробленої продукції, концентрації робочої сили.

На самому початку століття в харчовій промисловості Харкова діяли 25 підприємств, що виробляли продукції на 6 млн. руб. [1273, с. 91 - 125]. У 1912-1914 рр. в галузі працювали більше 50 підприємств, вони забезпечували близько 41% вартості промислової продукції міста. Напередодні Першої світової війни сума виробництва двох найбільших млинів – М. Д. Молдавського та Р.Г. Дубинського – становила 5,1 млн. руб. [1243, гр. Д; 1244, гр. Д]. Для порівняння, в середньому на одне борошномельне підприємство в Російській імперії припадало 1908 р. 266,1 тис. руб. [60, с.81]. У Харкові діяли 10 шоколадних та цукеркових фабрик, сукупна вартість продукції яких становила перед війною не менше 3,6 руб. на рік [362, арк.232; 1243, гр. Д; 1244, гр. Д].

П'ять найбільших броварень міста виробляли пива на суму 1,5 млн. руб., з яких 610 тис. руб. припадало на Харківський завод № 5 "Росія", який належав купцю І.Є. Ігнатіщеву. Співставимі обсяги виробництва існували лише на заводі "Нова Баварія". Решта підприємств давали незначні обсяги напою на суму 20 - 60 тис. руб. на рік, тобто не більше середнього виробництва на одне підприємство по імперії, яке становило 57,6 тис. руб. [60, с.81]. Щонайменше 22 заклади виробляли прохолоджуючі безалкогольні напої. На кожному з них було задіяно в середньому по 6 - 7 робітників з річним виробництвом не більше 10 тис. руб. на кожному.

П'ять тютюнових фабрик Харкова виробляли продукції не менше ніж на 2 млн. руб. Зокрема фабрика Бурас в залежності від ринкової кон'юнктури – 1 - 1,3 млн. руб., братів Кальфа – 0,8 млн. руб. на рік [359, арк.82-83,88-89; 362, арк. 212; 1244, гр. Д], в той час як по Росії в цілому середня сума виробництва на одне підприємство становила 370,2 тис. руб. [60, с.81].

У галузі обробки металів та машинобудуванні 1901 р. у Харкові діяли 39 великих підприємств. Обсяги їх виробництва – 6,5 млн. руб. [1273, с. 91 - 125]. Хоча домінуючим типом залишались слюсарно-токарні, мідно-ливарні, механічні майстерні з кількістю робітників 15 - 20, іноді до 30 - 40 осіб, і виробництвом 17 - 20 тис., зрідка 40 - 60 тис. руб., обличчя міста визначали кілька великих заводів, перш за все ХПЗ, що міг випускати понад 200 паровозів на рік, верстати для обробки металів, парові котли, лафети, компресори, підйомні механізми, артилерійські снаряди тощо. На 1899/1900 операційний рік припадає максимум виробництва – 201, 1910/1911 рр. – мінімум – 49 паровозів [526, с.18-19,91, 293]. Завод виробляв також запасні частини до паровозів, продукцію військового призначення [526, с.91, 254-255].

Напередодні Першої світової війни спеціалізовані заводи сільськогосподарського машинобудування – Товариство М. Гельферих-Саде, Е.І. Мельгозе, К.А. Трепке – виробляли продукції на 5 млн. руб., зайнято було 2 550 робітників [1244, гр. Б]. Парові та кінні молотарки, однолемішні та багатолемішні плуги, рядові сівалки, сінні преси, кінні приводи, приводи, просорушки тощо харківського виробництва продавались через розгалужену мережу представництв в Україні, на Кавказі, в Поволжжі, Сибіру [1148, гр. Б; 1244, гр. Б].

На початку ХХ ст. в Харкові працювали 26 підприємств поліграфічної та паперової промисловості, які виробляли продукції на суму 772 тис. руб. [1273, с. 91 - 125]. У 1914 р. тільки типографій в місті функціонувало більше 30. Серед них було багато таких, що постали після 1905 р. і спеціалізувались

на випуску періодичних друкованих видань. За обсягами річного виробництва вісім найбільших випускали друкованої продукції на суму близько 0,9 млн. руб. [362, арк.259-295; 1243, гр. 3; 1244, гр. 3]. Були в місті і малі друкарні з обсягами виробництва до 20 тис. руб.

Протягом перших десятиліть ХХ ст. в Харкові діяли більше 20 цегельних заводів, три алебастрових, а також лако-фарбові, миловарні, столярні заклади [359, арк. 175-178,244-245; 360, арк. 78-79; 361, арк. 62-63].

Тож за кількістю підприємств та виробництв Харків був більш різноманітний, ніж Суми, що надавало певні переваги. Іншим фактором була структурна перебудова харківської промисловості. На рубежі ХІХ-ХХ ст. в Харкові почалось скорочення виробництва на підприємствах, зайнятих обробкою вовни, яке тривало й протягом перших років ХХ ст. Причин занепаду важливої для міста у ХІХ ст. галузі, на наш погляд, дві. По-перше, Харків поступово втрачав роль центра торгівлі вовною, який переміщувався на південь. По-друге, зростала увага до стандартів міського життя, зокрема дотримання санітарних норм. Враховуючи те, що вовномийні на харківських річках були суттєвим чинником забруднення води, навколишнього середовища, їх функціонування в місті було небажаним. Натомість у місті зростає увага до машинобудування. Лідером перетворень став ХПЗ. Починаючи з 1909 р. на ХПЗ почав працювати сільськогосподарський відділ. Так керівництво фірми намагалось пристосуватись до змін, що відбулись в імперії протягом 1903-1907 рр. У 1912 р. два цехи, плужний та землеробський, випускали плуги, борони, сівалки, жатки, кінні молотарки; зайнято виробництвом було 240 робітників. Темпи зростання випуску продукції, спрямованої на задоволення потреб селянства, яке в ході столипінської аграрної реформи потребувало більше і більше техніки, просто вражали. Протягом першого операційного року 1909/1910 ХПЗ вироблено сільськогосподарської техніки на 33 тис. руб., в 1910/1911 – вдесятеро більше. Річний випуск продукції збільшився з 2,2 % до 21 % від загального по

заводу. За планом переобладнання та реконструкції передбачалось досягти виробництва на суму 3,4 млн. руб. Початок Першої світової війни поклав край наміченим змінам. Уже в листопаді 1914 р. на засіданні правління було ухвалено рішення про повне припинення виробництва сільськогосподарських виробів "до змін умов ринку" [360, арк. 90; 526, с.236,237,276]. Нове виробництво – обладнання для шахт Донбасу – започаткував у Харкові М. Ф. фон-Дітмар. Напередодні світової війни на його заводі працювали 250 робітників, виробництво сягало 200 - 260 тис. руб. на рік [362, арк. 91, 179, 335].

Концентрація в Харкові відділень більшості великих банків сприяло активному залученню капіталів, будівництву нових заводів та переоснащенню існуючих. Купець І.Є. Ігнатіщев 1903 р. на Великій Панасівській вулиці розпочав будівництво нового пиво-медовареного заводу, оснащеного за останнім словом техніки. На заводі, який незабаром став до ладу, було впроваджено максимально можливу механізацію робіт, вперше в Харкові використовувалось штучне охолодження та заморожування льоду, новітні фільтри тощо, діяли три парові та 12 електричних двигунів. Напередодні війни на заводі працювали 140 робітників, вироблялось 650 тис. ведер пива на рік. Купець С.М.Жевержеєв 1904 р. побудував в місті ковбасну фабрику, яка стала лідером в своїй сфері виробництва з оборотом 0,75 млн. руб. на рік [352, арк.194-195].

На початку століття значно розширилось Товариство М. Гельферих-Саде. 1903 р. в його власність перейшов завод з виробництва млинарських поставів, кінних приводів та елеваторів для парових молотарок. У 1909 і 1912 рр. Товариство шляхом додаткового випуску акцій (вартістю 1000 руб. кожна) довело основний капітал до 5 млн. руб. Отримані кошти було вкладено в виробництво. Якщо 1906 р. випуск продукції становив 880 тис. руб., то 1909 р. він збільшився до 2 млн. руб., а 1914 р. – до 4 млн. руб., кількість зайнятих робітників зроста з 632 до 1660 осіб [362, арк. 200; 880, с.10].

М.Д.Молдавський 1911 р. перетворив млин, що існував з 1893 р., на Акціонерне Товариство Борошномельної справи на Півдні Росії (АТБСПР) з основним капіталом 1,05 млн. руб. і 90 робітниками. 1905 р. був заснований ТД Р.Г. Дубинський і К^о з основним капіталом 100 тис. руб.

Енергоозброєність праці робітників промисловості Харкова зроста протягом зазначеного періоду, коливаючися по різних виробництвах і підприємствах. Так, в АТБСПР за потужності двигуна 800 к.с. вона становила напередодні війни 8,9 к.с. на одного робітника; на фабриці Ж.Бормана загальна потужність двигунів – 472 к.с., на одного робітника – 0,43 к.с.; пивзаводі №5 «Росія» – відповідно 225 к.с. та 1,6 к.с.; на М.Гельферих-Саде – 800 та 0,68 к.с. [1148], в той час як у середньому по Росії енергоозброєність одного робітника становила 1,4 к.с.[969, с.31]. Але на підприємствах Сум енергоозброєність залишалась значно меншою. Навіть у лідерів, цукрово-рафінадному заводі ТД П.І.Харитоненка із синами та «Сумських машинобудівних майстернях» вона не досягала 1 к.с. на зайняту особу.

Напередодні світової війни зберігали стабільно значні обсяги виробництва промислової продукції – від 1,5 млн. до 5,1 млн. руб. – такі середні за чисельністю населення міста, як Лубни, Прилуки, Слов'янськ, Ромни (балансувало між середнім і малим) та Полтава, значне за кількістю населення [842, Ведомость «О фабриках и заводах»; 844, с. 146-149; 853, Ведомость «О фабриках и заводах»; 1243, гр. А-Л; 1244, гр. А-Л]. Обсяги вироблення валової продукції промисловості Полтави в 1913 р. в одному з документів, датованому 1940 р., визначались 8404,6 тис. руб. [932, с. 234], що удвічі більше, ніж дані Полтавського губернського статистичного комітета [841, Ведомость «О фабриках и заводах»]. У виданні «Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область» [550, с. 87] вартість продукції промисловості визначалась у 6 млн. руб. За нашими підрахунками, промислові підприємства міста були спроможні виробляти продукції вартістю понад 9,2 млн. руб. [1147, с. 10-634; 1244, гр. А-Л]. Але потенційні

можливості не завжди реалізовувались. На обсяги виробництва значний вплив мала ринкова кон'юнктура.

Середні показники, 200-900 тис. руб., зафіксовані в Зінькові, Золотоноші, Костянтинограді, Лохвиці, Пирятині, Хоролі, Богодухові, Вовчанську, Ізюмі, Куп'янську, Старобільську, Гадячі, разом – 5,9 млн., або 7,8% [842, Ведомость «О фабриках и заводах»; 844, с. 146-149; 853, Ведомость «О фабриках и заводах»; 1243, гр. А-Л; 1244, гр. А-Л]. Незначні обсяги промислової продукції, від 11 тис. руб. до 96 тис. руб., вироблено в Кобеляках, Градизьку, Миргороді, Переяславі, Глинську, Краснокутську, Валках, Білопільлі, разом 360,4 тис. руб., або 0,5% від продукції міст регіону [Там само].

За структурою промисловості більшість міст регіону належали до таких, де домінувала одна галузь або група підприємств. У Сумах підприємства харчової промисловості виробляли 88% продукції міста [946, Ведомость «О фабриках и заводах»; 1147, гр. IX; 1154, с. 52, 76, 217; 1244, гр. Д]. У Кременчуці в 1910 р. 58% продукції (в пудах) припадало на тартаки, 38% – млини [1292, арк. 52]. Харків значно відрізнявся від інших міст: харчова і металообробна промисловість на початку ХХ ст. знаходились у певній рівновазі і виробляли по 40% продукції [1273, с. 91 - 125]. Таким чином міста Лівобережжя відрізнялись від Півдня України, де у Катеринославі 63% обсягів виробництва припадало на металургію та металообробку, Маріуполі 69% на сталеливарну, Олександрівську 59% на чавуноливарну і механічну (всі належали до групи «А»).

Дані промислової статистики свідчать про те, що в 1900 р. найбільш урбанізованою продукція фабрик і заводів була в Полтавській губернії – 72,4%. Відносно значну частку промислової продукції губернії виробляли міста Харківщини – 46,8%, в той час як міста Чернігівщини – 6,5% (для порівняння Катеринославщини – 27%). Протягом 1900-1914 рр. значно змінилась ситуація на Полтавщині: 1914 р. по містах губернії вироблялося не

більше 46% промислової продукції. Зменшилась частка міст Харківщини – до 31,2%. Міста Катеринославської губернії демонстрували протилежну тенденцію: 1911 р. майже 31% продукції, виробленої на заводах і фабриках губернії, припадало на міста.

У передвоєнний період найбільший рівень урбанізації продукції промисловості був у Кременчуцькому, Роменському – близько 95%, Прилуцькому – 80,1% повітах. Від 52% до 62,7% продукції вироблялося підприємствами міст Лубенського, Золотоніського, Зіньківського, Харківського повітів. По всіх, крім двох останніх, рівень урбанізації промислової продукції понад 50% фіксувався протягом 1909-1914 рр. [842, Ведомость «О фабриках и заводах»; 853, Ведомость «О фабриках и заводах»]. У 1910 р. Харків виробляв близько 32% прдукції свого повіту, Зіньків – 26,6% [850, Ведомость «О фабриках и заводах»].

У 1910 р. промислове виробництво Харкова становило 34% промислового виробництва всіх міст губернії і близько 12% – губернії в цілому [850, Таблица «Фабрики и заводы Харьковской губернии в 1910 году»]. У 1913 р. Харків давав 37% промислового виробництва міст і 12,5% загальногубернського, хоча його частка становила 9% кількості фабрик та заводів і 16,7% робітників губернії [852, Таблица «Фабрики и заводы Харьковской губернии в 1913 году»].

Міста Сумського повіту давали близько 43% продукції (1910 р. – 79%), а Ізюмського, Полтавського, Гадяцького, Хорольського, Старобільського – від 25% до 46% (у 1910 р. Гадяцький – 55%, Хорольський – 52%). Значно меншою була продукція міст у Вовчанському, Лохвицькому, Кобеляцькому повітах – 10-20% [842, Ведомость «О фабриках и заводах»; 844, Ведомость «О фабриках и заводах»; 852, Таблица «Фабрики и заводы Харьковской губернии в 1913 году»; 853, Ведомость «О фабриках и заводах»]. Незначні обсяги продукції – 2-4% від повіту – вироблялися в Костянтинограді, Пирятині, Валках [Там само]. З точки зору промислового виробництва міста

аграрної Полтавської губернії були центрами промислового виробництва значно більшою мірою, ніж Харківщини. Навіть такі невеличкі повітові центри, як Золотоноша чи Гадяч на Полтавщині виглядали справжніми економічними гігантами по відношенню до своєї округи.

У 1910-1914 рр. нові підприємства активно виникали по середніх та малих містах. Міські самоврядування брали участь у цих процесах. Так, у 1911-1913 р. міська дума Лебедина розглядала питання про відчуження 50 дес. міських земель для зведення цукрового заводу. Акціонерне товариство (АТ) планувало вкласти в обладнання підприємства близько 1 млн. руб., пропонуючи місту заплатити за землю, яка коштувала 1,2 тис. руб. за десятину, але не готівкою, а акціями підприємства [1363, 1912, 26 январа]. Реалізація задуму АТ обіцяло перетворити Лебедин на такі собі другі Суми, зростання яких було пов'язане із цукрово-рафінадним заводом П.І.Харитоненка. Бурхливі дискусії серед «батьків міста» Лебедина завершилися відхиленням спокусливої пропозиції [1363, 1913, 20 марта]. Очевидно, фактор живих грошей переважив перспективу у майбутньому здобути вигоди від існування великого промислового підприємства.

Зовсім іншою була позиція міської еліти Слов'янська. Міська дума не боялася заохочувати приплив до міста капіталів, утворення нових підприємств. В засіданнях міської думи 1909-1912 рр. регулярно розглядались умови віддачі в аренду міської землі під будівництво нових содових, хімічних та солеварних заводів, які включали чіткі вимоги до підприємців щодо виплат місту, дотримання санітарних норм [1242, 1909, 14 марта, 4 декабрия; 1363, 1912, 14 февраля]. Але і в цьому місті не завжди рішення ухвалювались «за». Головним мотивом відмов тому чи іншому підприємцю була можливість завдання шкоди мінеральним водам, а, отже, курорту, цінність якого в плані подальшого розвитку міста усвідомлювала місцева еліта [1363, 1913, 24 январа; 1914, 29 январа].

Умови, на яких міська дума Слов'янська віддавала землю в оренду для зведення нових підприємств, були дуже жорсткі. Зберігся один з договорів – між містом і А.Б.Гантке, який планував спорудження заводу металевих виробів. Згідно із ним понад 10 десятин міської землі пропонувалось віддати терміном на п'ять років із сплатою по 1263 руб. на рік наперед. В разі несвоєчасної сплати впродовж трьох місяців на власника нараховувалась пеня обсягом 1% на місяць від недоплаченої суми. Якщо арендна платня затримувалась на понад три місяці, власник, крім пені, мав сплатити неустойку розміром 3 тис. руб., а дія договору припинялась. На землі, що здається в аренду, підприємцю заборонялось відкривати торгові заклади, базари. Завод він мав облаштувати протягом трьох років із вантажообігом не менше 400 вагонів на рік по 1 тис. пуд в кожному, а в разі невиконання – сплатити місту по два рублі за кожен тисячу пудів, яких не вистачатиме. В разі не відкриття заводу впродовж трьох років договір скасовувався, а власник сплачував місту неустойку три тис. руб. На останнього покладались усі земські, міські та державні податки та ін. [335, арк. 220-221^{зв}]. Як бачимо, міська дума вимогливо ставилась до підприємців. Причина цього полягала в існуванні негативного досвіду укладання контрактів із приватними власниками (як-то щодо бельгійської конки в Харкові), коли недостатньо конкретне та повне виписання на папері умов призводило до нехтування інтересами мешканців міста з боку підприємців.

Як наслідок, у Слов'янську сталися значні зміни. Якщо на самому початку ХХ ст. тут працювали 18 заводів із випарювання солі, а вивіз продукції становив 3,4 млн. пудів [1130, с. 516], (за іншими даними 15 заводів із річним виробництвом близько 3 млн. пудів) [592, с. 75; за даними тогож самого автора 1897 р. в місті працювали 23 солеварних підприємства: 546, с. 708], у 1909 р. – 5 млн. пудів [1242, 1909, 4 декабля], то напередодні Першої світової війни – 33 заводи, на яких вироблялося 8,7 млн. пудів солі [546, с. 708], у іншій публікації Ю.О.Клочкова зазначається, що в 1914 р. – 36 соляних

заводів без зазначення виробленої продукції [592, с. 76]. Отже, кількість населення та підприємств у місті зросла майже вдвічі, а виробництво – у 2,5 рази. З кінця XIX ст. до 1914 р. кількість робітників і ремісників у Слов'янську збільшилась із 2,7 тис. до дев'яти тис. осіб, або у 3,3 рази [514, с. 596-597; 546, с.708]. Ситуацію, що склалась, варто порівняти із подіями в місті, яке належало до іншого історичного регіону, але типологічно було близьким до Слов'янська, і виступало в якості конкурента.

В Бахмуті, де починаючи із 1870 р. постала перша соляна шахта, частка виробництва солі в 1870-х роках сягнула понад 12% від загальноросійського. У роки промислового піднесення 1910-1913 рр. за, мабуть, дещо емоційною оцінкою журналіста майже щодня відкривались нові соляні копальні [1363, 1913, 3 апреля]. Привабливі з точки зору отримання високих прибутків перспективи розвитку соледобування в Бахмуті призвели до боротьби за встановлення контролю над ним, яка була насичена протистоянням різних груп, використанням різноманітних прийомів боротьби за контроль над виробництвом і збутом продукції. В літературі висловлювалась думка, що боротьба за контроль над видобутком солі вели синдикати «Товариство солепромисловців Євпаторійсько-Одеського району», Товариство «Бахмутська сіль» та об'єднання астраханських солепромисловців [693, с.41]. І.Ф.Гіндін та Л.Є Шепелєв піддали критиці версію Я.І.Лівшина через «тенденційний і спекулятивний характер» документів, на які він посилався [167, с.278-279]. Визнаючи аргументи І.Ф.Гіндіна та Л.Є Шепелєва слушними, ми тим не менше, мусимо привернути увагу до того, що конкурентна боротьба із використанням анонімних доносів, намаганням залучити на свій бік владу тощо була притаманна атмосфері міста. Матеріали харківської преси піднімають завісу над ситуацією в Бахмуті і дають дещо інший ракурс. За подіями в місті стояла боротьба місцевої еліти із конкуренцією Слов'янська, ропна сіль якого займала вагомі сегменти ринку. Ускладнювалась вона запеклим протистоянням всередині міста між

«старими» та «новими» підприємцями та, імовірно, між столичними банками, які боролися за контроль над видобуванням і збутом солі [162, с. 153]. Власники, так би мовити, «старих» підприємств протидіяли відкриттю нових копалень із видобутку кам'яної солі, побоюючись суттєвих втрат прибутку. З цією метою значно знизили відпускну ціну – до 6-10 коп. за пуд., щоб «придушити» конкурентів, в той час як раніше вона коштувала 20-30 коп./пуд. при собівартості 4 коп. [1363, 1913, 3 апреля]. Місцева еліта ладна була пожертвувати прибутками протягом кількох місяців і в такий спосіб розорити конкурентів-чужаків, щоби згодом надолужити втрачене і диктувати ринку монопольні ціни. Очевидно, що таке протистояння не сприяло розвитку міста. До того ж слід додати, що більшість землі під шахтами не належала офіційно місту, як це було в Слов'янську, а розташовувалась у повіті [1244, гр. А]. Бахмут був переважно осередком перебування управлінь, контор соледобувних фірм. У 1897-1914 рр. кількість промислових підприємств не перевищувала 70 одиниць (разом із дрібними), а сума виробленої продукції власне у місті становила близько 2 млн. руб. у 1900-1911 рр. [514, с. 164-165; 546, с. 152; 822, Ведомость «О фабриках и заводах»; 947, Ведомость «О фабриках и заводах»; 1201, с. 77], за іншими даними, у 1900 р. – 2,5 млн. [546, с. 152]. Напередодні війни сукупна вартість виробленої підприємствами міста продукції досягла 3 млн. руб. [1243, гр. А-Л; 1244, гр. А-Л], а кількість робітників – 3,2 тис. осіб при 105 підприємствах [546, с. 155]. На жаль, автори не наводять жодних даних щодо обсягу виробленої продукції.

Значне місце в економіці міст Лівобережжя займало ремесло. По містах Харківської губернії на початку 1905 р. нараховувалось 42,8 тис. ремісників (майстрів, робітників, учнів), що становило 10,4% населення. З них у Харкові працювали 22,8 тис. осіб, або 11% населення губерньського центру. В повітових і позаштатних містах зайнятих у ремісничій галузі було трохи менше – 9,6% (дивись «Додаток Р»). Причому в Золочеві, Краснокутську,

Охтирці, Недригайлові, Білопільці, Чугуєві частка ремісників серед населення не перевищувала 5%. У шести містах (Валках, Богодухові, Лебедині, Ізюмі, Слов'янську та Змієві ремісники склали від 5 до 10% мешканців; у Сумах, Куп'янську, Вовчанську, Старобільську перевищували 10% [845, Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»].

Протягом 1905-1908 рр. кількість ремісників коливалась. Мінімальною вона була на початку 1906 р. – 32,7 тис. осіб (8% населення міст, зокрема 9% – у Харкові, 7% – по інших) [846-849, Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»]. Пояснюється це триваючою російсько-японською війною, початком масових демонстрацій, страйків, які наприкінці 1905 р. перетворились на справжню війну між революціонерами і урядом. Невизначеність ситуації, політична нестабільність спричинили падіння економічної активності населення. Власники ремісничих майстерень вважали за краще припинити виробництво, перечекати кризові часи. Кількість ремісників-майстрів зменшилась протягом 1905 р. більше ніж на 5,5 тис., а робітників і учнів – на 4,5 тис. осіб.

Наступний рік позначився певною стабілізацією обстановки в містах губернії і перенесенням центру революційних виступів на село. Як наслідок, протягом року міське населення стрімко зросло. На початку 1907 р. кількість ремісників досягнула 46,8 тис. осіб – максимальної позначки від початку ХХ ст. (на 43% більше, ніж попереднього року і на 10% більше, ніж в січні 1905 р.). У січні 1907 р. вони становили 11% населення губернії, в тому числі 13% – у губернському центрі і 9% – по інших. Найбільший приріст спостерігався серед майстрів. На наш погляд, зростанню сприяли три обставини. По-перше, припинення війни і масових революційних виступів призвели до пожвавлення попиту на ремісничі вироби, послуги. По-друге, зменшився ризик для дрібного підприємця втратити майно внаслідок заворушень, погромів тощо. Тому ті, хто згорнув виробництво протягом 1905 р., поспішали відновити його. По-третє, міста, особливо Харків, наче магніт притягували до себе всіх

бажаючих покращити своє матеріальне становище. Сюди рушили особи з невеликих міст, сільської місцевості, охопленої аграрними заворушеннями, розраховуючи скористатись можливостями великого центру. Подібна соціальна поведінка – пошук порятунку від кризи у містах, особливо великих – зафіксована в інших країнах Європи, зокрема в Англії [511, с. 142, 144].

У 1907 р. стан справ в економіці не покращився. Країна пережила чергову політичну кризу в зв'язку з розпуском II Думи. Кількість ремісників знов зменшилась, хоча і не в таких великих обсягах, як у 1905 р., однак відчутно: більше, ніж на 7,4 тис. осіб. У січні 1908 р. їх частка становила 8,7% населення міст губернії, 11,3% – Харкова, 6,6% – інших. Політична ситуація в імперії стабілізувалась у 1908 р., що позначилось на кількості ремісників: вона перевищила показники січня 1905 р.

Таким чином, між 1905-1909 рр. частка ремісників серед населення міст губернії зменшилась до 9,5%. Падіння найбільше торкнулось повітових і безповітових міст. Частка ремісників в них зменшилась майже на три проценти і становила 6,9%. Навпаки в Харкові відсоток ремісників зріс до 12,6% від загальної кількості населення. В абсолютних цифрах тільки в січні 1906 р. кількість ремісників у Харкові була нижчою, ніж попереднього року. Протягом 1906-1909 рр. вона завжди перевищувала показник 1905 р. В січні 1909 р. у місті було на 16,7% ремісників більше, ніж чотири року тому. Також збільшився їх відсоток в Харкові порівняно з загальною кількістю в інших містах: з 53,3% до 59,4% [846-849, Ведомости «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»]. Все це означало, що тенденції розвитку ремесла та чисельності ремісників були не такими, як у Західній Європі. В Німеччині, наприклад, більше половини ремісників мешкало в невеликих містах.

Частка ремісників в населенні таких міст, як Охтирка, Недригайлів, Богодухів, Слов'янськ, Зміїв, Куп'янськ, Вовчанськ залишилась без суттєвих змін. У Валках, Лебедині, Ізюмі вона зменшилась до 4%. В Краснокутську,

Білопільлі, Чугуєві – зросла до 5-10%. Більші коливання зафіксовані в Сумах, Старобільську та Золочеві. В перших двох цей показник став меншим, а в третьому – більшим за 10%, відповідно 7%, 3% та 14,7% [846-849, Ведомости «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»].

Слід зазначити, що ремеслом в Харківській губернії було зайнято більше осіб, ніж у фабрично-заводській промисловості, причому в Харкові – у 3,3 рази, по містах губернії в цілому – в 2,9 рази (наша оцінка на підставі даних за 1914 р. [853, с. 6], оскільки в «Обзорах» за 1904-1908 рр. кількість фабрично-заводських робітників в інших містах не наводилась).

Як свідчать дані «Обзоров губерний», кількість майстрів, робітників та учнів по містах губернії відновлювалась, а потім зростала не однаковими темпами. Динаміка коливань кількості майстрів визначала динаміку змін кількості ремісників в цілому. Кількість робітників зменшилась у 1907-1908 рр. Найбільше зменшилась кількість учнів і трималась стабільно на рівні 80-85% від показника січня 1905 р. На наш погляд, це найяскравіше свідчення нестійкості стану ремесла в 1905-1907 рр.: дрібні підприємці вимушені були дбати виключно про самовиживання, залишаючи на кращі часи інтереси розвитку справи. Злам відбувся 1908 р., причому лише за рахунок збільшення кількості учнів у Харкові.

Найбільш представницькою фаховою групою ремісників були зайняті виготовленням одягу та взуття: на початку 1900 р. – 39,5% всіх ремісників губернії. Між 1905-1908 рр. їх частка зменшилась на 10%, але напередодні Першої світової війни досягла 35% [846-849, Ведомости «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»; 1271]. Друге місце посідали будівельники. Показово, що їх кількість помітно зросла в 1906-1907 рр., особливо у Харкові через справжній будівельний бум 1906-1911 рр. [1266, с. 17-18].

Виробництвом харчових продуктів в 1900-1905 рр. було зайнято 11,6-13,5% ремісників, 1909-1914 рр. – понад 15%. На рубежі XIX-XX ст. у Харкові було

сконцентровано 59% харчовиків, на початку 1905 р. – 75%. Отже, у великому центрі існував найбільший попит на їх продукцію, в той час як мешканці інших міст задовольнялись продуктами власного виробництва. Показово, що понад 90% кондитерів, 70% пекарів, 81% булочників працювали 1905 р. саме в Харкові. Надалі показники незначно зменшились [846-849, 853, Ведомости «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»].

У 1904 р. в Сумах функціонували 1404 ремісничі заклади. Кількість ремісників становила 4026-5000 осіб [193, с.342; 845, Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»]. Про галузеву структуру ремесла надає уявлення розподіл зайнятих в різних виробництвах. Найчисельнішу категорію ремісників становили ті, що займались виготовленням одягу та взуття – 2969, зокрема майстрів – 1024, решта – робітники та учні. Друге місце посідали будівельники – 663 (449 майстрів); третє візники – 648 (393 майстри); четверте металісти – 236 осіб (120 майстрів); п'яте виробники продовольчих товарів – 174 (116 майстри). В місті також працювали 101 сажотрус, 29 перукарів, 22 годинників, 12 майстрів з обробки золота та срібла, 37 каретників, по 8 – палітурників та майстрів із ремонту музичних інструментів [845, Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»].

Протягом наступних дев'яти років в ремісництві відбулися зміни, каталізатором яких стали події Першої російської революції та промислове піднесення 1909-1914 рр. Так, кількість зайнятих ремеслом скоротилась у 1905 р. до 2845 [846, Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»] за рахунок зменшення кількості робітників та учнів. У роки промислового піднесення кількість ремісників дещо зросла і становила в 1910 р. 3584, а 1913 р. - 3564 особи [850, 852, Ведомости «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»]. Найбільш відчутних «втрат» зазнали шевці, швеці та черевичники: 1913 р. зайнятих стало відповідно у 2 і 4,5 рази менше, ніж 1904 р. [832, 852, Ведомости «О числе

ремесленників в городах Харьковской губернии»]. На нашу думку подібні зміни віддзеркалювали зростання значення фабричного виробництва взуття та одягу, якому почали віддавати перевагу споживачі, а відтак сприяло падінню престижності цих ремісничих професій. Залишилась майже незмінною кількість будівельників – 632, зменшилась кількість візників до 435 осіб. Натомість у 1904-1913 рр. в 2,2 рази зросла кількість зайнятих виготовленням продовольства: з 174 до 390 осіб; у 1,5 рази – зайнятих обробкою металів – з 236 до 365 осіб. Більше стало перукарів 51, живописців вивісок – 17, майстрів з обробки золота та срібла – 17, з ремонту музичних інструментів – 15 [832, 852, Ведомости «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»].

Протягом 1905-1908 рр. постійно коливалась кількість зайнятих обробкою металів та візників. Кількість перших незначно скоротилась в цілому по губернії, але зросла в Харкові. Візників поменшало в 1905-1907 рр. Імовірно, погіршення рівня життя в роки революції змушувало людей частіш покладатись на власні ноги, ніж платити за поїздку. В 1908 р. візників стало більше, ніж 1905 р. Але протягом наступних п'яти років їх кількість зменшилась, головним чином, за рахунок Харкова, де на початку 1914 р. їх було в 1,5 рази менше, ніж в січні 1909 р. Це було викликано розширенням трамвайних перевезень у місті. Політична та економічна ситуація меншою мірою відбилась на коливаннях чисельності ремісників інших спеціальностей.

У 1905-1909 рр. кількісні характеристики, співвідношення зайнятих ремісників у різних сферах виробництва та обслуговування зазнали певних змін. Їх причина пов'язана з політичними та економічними чинниками. Зменшення кількості ремісників не тривало більше одного року і не набувало катастрофічних масштабів. Навпаки, роки падіння чергувались з роками зростання. Найбільш сталими (збільшення абсолютної кількості, тенденція до зростання частки серед населення) залишались позиції ремісників в губернському центрі. Натомість по інших містах губернії мало місце

зменшення, іноді відсутнє, кількості майстрів, робітників, учнів. Помітно коливався відсоток ремісників серед населення переважної більшості повітових і безповітових населених пунктів. Протягом початку ХХ ст. кількість ремісників значно перевищувала кількість робітників фабрично-заводської промисловості.

Підсумкові дані по губернії свідчать про суттєве скорочення ремісників, зайнятих виготовленням одягу та взуття, збільшення фахівців продовольчої справи, будівельників. Збільшилась загальна кількість майстрів – тієї категорії ремісників, яку найчастіше відносять до так званого середнього класу. За їх кількістю Харків зрівнявся з іншими містами.

3.2. Стаціонарна торгівля. Міста були і залишаються дотепер найважливішими осередками торгівлі. Лівобережжя України відіграло важливу роль у розвитку загальноукраїнського і всеросійського ринку. Протягом ХІХ ст. тут склались важливі центри оптової та ярмаркової торгівлі загальноімперського значення, розвивалась постійна стаціонарна торгівля.

Як свідчать дані статистики, у 1900 р. по містах Лівобережжя вели торгівлю понад 10,5 тис. підприємств торгівлі, що становило майже 44% від їх загальної кількості на території Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини (дивись «Додаток С»). Обороти міської торгівлі становили 160,7 млн. руб., або 74,5% від всіх оборотів торгівлі регіону [1199, с. 153-155; 1200, с. 18-60; 1201 с. 5-86; 1202, с. 1-222; 1203, с. 1-81]. Отже міста виступали потужними центрами торгівлі відносно сільської периферії, тож економічна роль міста була потужнішою, ніж у царині промисловості.

Торгівля визначала життя найзначнішої групи мешканців міст. Так, за даними перепису 1897 р., понад 15% жителів міст Чернігівщини, 19% – Полтавщини, 13,7% – Харківщини належали до зайнятих в сфері торгівлі або членів їх сімей. Для порівняння, промисловість визначала життя 14,4% жителів Харківщини, близько 11% – Полтавщини, Чернігівщини [903, с. 198-203; 905, с. 200-205; 906, с. 222-275].

За сумою оборотів торгівлі міста регіону можна поділили на чотири групи. До першої, із великими оборотами, належали Харків – 81,1 млн. руб., Кременчук – 14,2 млн. руб. Саме вони давали 59,3% оборотів міської торгівлі регіону. Серед них особливо виділявся Харків, торгівля якого не була безпосередньо пов'язана із такими могутніми додатковими факторами, як експортно-імпортні операції портових міст або вузловими на стику залізничних і водних артерій, яким був Кременчук. Харків зосереджував 50,4% оборотів торгівлі всіх міст та 37,6% оборотів всього Лівобережжя!

Значні торгові обороти мали 7 міст. Серед них виділялись Полтава – 9,3 млн. руб., Суми – 8,8 млн. руб., Ромни – 7,2 млн. руб. Понад 2 млн. руб. оборотів мали Слов'янськ, Чернігів, Ніжин, Прилуки. По 24 містах обороти коливались від 0,6 млн. руб. (Борзна, Лебедин, Хорол) до 1,7 млн. руб. (Глухів, Конотоп). Серед міст цієї групи понад 1 млн руб. мали Охтирка, Старобільськ, Кобеляки, Костянтиноград, Лубни, Пирятин, Переяслав. Загалом обороти цих міст становили п'ятнадцять відсотків від суми міської торгівлі регіону.

У 14 містах даний показник був незначним: від 70-80 тис. руб. (Золочів, Недригайлів, Глинськ) до 0,5 млн. руб. (Куп'янськ, Кролевець, Миргород). У переважній більшості міст цієї групи – Городні, Козельці, Коропі, Острі, Сосниці, Березні, Змієві, Краснокутську обороти торгівлі коливались в межах 200-300 тис. руб.

Харків мав найбільшу торгову мережу серед міст регіону: понад 2,6 тис. торгових точок, 11% від всієї по Лівобережжю, майже 28% від губернії (1900 р.). Найближчий конкурент у Донецько-Криворізькому басейні, Катеринослав, відставав на 860 закладів торгівлі (приблизно таку кількість закладів зафіксовано у Полтаві, Кременчуці або в Луганську і Олександрівську разом узятих) [1201, с. 11, 23, 58; 1202, с. 14, 30, 102, 107]. В 1904 р. міська управа Харкова видала 3 936 промислових свідоцтв на магазини, лавки, рундуки та інші торгові точки, що становило не менше

четвертої частини закладів торгівлі губернії. Великих, тобто таких, на які видавались свідоцтва на право торгівлі першого розряду, в Харкові зосереджувалось 88% від губернії [1274, с. 268]. Отже, Харків був осередком великої торгівлі. Протягом наступних восьми років торгова мережа міста зросла на 33,8%, що перевищує темпи приросту в цілому по Російській імперії, який в 1905-1912 рр. становив 31,6% [510, 1913, № 3, с. 254; 1164, с. 243]. Особливо бурхливо розвиток крамничної торгівлі у Харкові відбувались між 1910-1914 рр.

На думку Ф.Броделя, з якою можна погодитись, подібні процеси є одією з ключових ознак урбанізації [75, т.2, с.41-50]. Французький історик звернув увагу на існування взаємозв'язку між розвитком економіки країни і густотою торговельної мережі, вважаючи, зокрема: «при нинішньому стані наших знань можемо твердити, що ... збільшення числа посередників у сфері розподілу ... доводить всього-на-всього, що це зростання випереджало піднесення економіки, надміру покладаючись на нього» [75, т. 2, с. 52].

У торгівлі губерньського центра було зайнято понад шість відсотків населення (1897 р. – 10,9 тис. осіб, 1909 р.– 12 тис., напередодні Першої світової війни – не менше 15 тис. осіб, зокрема близько 10 тис. прикажчиків, конторників, інших службовців комерційних і банківських установ) [510, 1913, № 3, с. 254.; 905, с. 208-209; 1242, 1909, 27 сентября; 1363, 1913, 15 декабря]. Найсуттєвішою соціальною зміною, що відбулась на початку століття, є зростання загальної кількості мешканців міста, умови життя яких визначала саме торгівля. У 1897 р. нараховувалось 23,3 тис. осіб, трохи більше 13 % населення, джерелом існування яких була торгівля (зайняті торгівлею і члени їх сімей), а отже, на одного зайнятого припадало приблизно двоє членів родини. У 1913 р., за оцінками сучасників, лише торгових службовців з членами родин було не менше 40 - 50 тис. осіб, тобто чотири-п'ять осіб на одного зайнятого. Таким чином, напередодні війни більше п'ятої частини мешканців тією чи іншою мірою були пов'язані з торгівлею, перш за

все роздрібною, постійною [905, с. 208 – 209; 1363, 1913, 15 декабря]. Підтверджує наведені оцінки сучасників і архівний матеріал. В районі другої податкової дільниці Харкова заяви на «виборку» свідоцтв на торгові підприємства у 1911-1912 рр. подали 1255 осіб [353, арк. 71-78; 354, арк. 80-88], що становило не менше 4% населення даної дільниці [169, с. 34-35]. Зважаючи на те, що більшість з них мали членів родини, а власники свідоцтв на торгівлю I розряду (понад 80 осіб, 6% заяв) ще й прикажчиків, то цілком можливо, що не менше п'ятої частини мешканців північно-західної частини міста були безпосередньо пов'язані із торгівлею.

Галузева структура торгівлі Харкова в 1911-1912 рр. (дані лише по частині міста) виглядала таким чином: понад 70% стаціонарних закладів вели торгівлю продовольчими товарами, близько 30% – непродовольчими. Зокрема 45% крамниць, лавок тощо спеціалізувались на бакалійних та гастрономічних товарах, 10% – роздрібній торгівлі речами повсякденного вжитку міських верств населення (від аптек до торгівлі кормом для кімнатних тварин), 8% – хлібом, 7% – вугіллям, дровами, гасом; 12% становили заклади торгівлі горілчаними виробами, ресторани, їдальні. Найпоширенішим типом торгового закладу в місті була крамничка, яку в документах податкової служби називали «бакалійною лавкою». Напередодні Першої світової війни фактично всі квартали Харкова мали торговий заклад стаціонарного характеру. Це свідчило про подальше вкорінення торгівлі у міське життя, зростаючу сталість даної сфери діяльності [349, арк. 76-148; 350, арк. 238-275; 356, арк. 70-115]. На жаль, стан джерел не дозволяє визначити масштаби зростання оборотів торгівлі в Харкові порівняно із 1900 р., але те, що вони були значними, промовисто свідчить факт збільшення кількості податкових дільниць у місті з трьох в 1910 р. до шести в 1912 р. [357, арк. 6]. У 1914 р. сучасники відзначали, що протягом останніх років торгівля зросла у п'ять-шість разів [510, 1914, № 6-8, с. 228]. Крім постійних торговців до міста

щоденно приїздили на так зване «*подторжъе*» (рос.) близько 1 тис. осіб [Там само, с. 234].

Складніше було розвивати торгівлю по середніх та малих містах, віддалених від магістральних залізниць, крупних річок, морів. Так, у Ромнах, що перебувало у першій десятці міст регіону за сумою товарооборотів, мережа крамниць зросла протягом чотирнадцяти років ХХ ст. із 325 до 386 закладів, або в 1,2 рази, а обороти торгівлі – у 1,1 рази і становили 1914 р. 7,8 млн. руб. [1202, с. 87; 246, арк. 1^{3в}-28^{3в}], в той час як населення міста збільшилось у 1897-1914 рр. у 1,6 рази. Щоправда, маємо зробити зауваження: дані за 1914 р. узяті з чорнетки списку податкового інспектора, яка збереглась в архівному фонді. Порівняння цього списку осіб і публікації списку фірм в Ромнах у довіднику «*Вся Полтава и губерния на 1913 год*» [144, с. 146-149] свідчить, що вони доповнюють одне одного. В архівній справі не було враховано близько 50 торгових закладів, серед яких бакалійні, мануфактурні крамниці, торгівля взуттям, папером тощо. Таким чином, у 1914 р. кількість закладів, обороти торгівлі Ромен були більшими, ніж це зафіксовано в матеріалах справи податкового інспектора.

На початку століття за сумою оборотів перше місце у Ромнах посідала торгівля мануфактурою – близько 47%, слідом йшла так звана змішана торгівля, серед якої найважливіше місце займала торгівля бакалією – близько 20% оборотів. Понад 12% припадало на торгівлю так званими продуктами тваринництва (м'ясо, молоко, риба, шкіри, коні, пух, віск тощо); близько 10% – на торгівлю продуктами землеробства (борошно, цукор, фрукти, сіно тощо). На торгівлю залізом, виробами з металу, паливом тощо припадало 6,6% оборотів, а 4,5% – на напої, переважно горілчані [1202, с. 87]. На жаль, у відомостях місцевих податкових інспекторів не розшифровується спеціалізація торгівлі в 1914 р. Але дані міської думи дозволяють скласти деяке уявлення про неї. По-перше, в Ромнах на відміну від Харкова, абсолютна більшість торгових точок концентрувались на базарі: 1912 р. не

менше 310 осіб вносили плату за місця до міської казни [248, арк. 1-84^{зв}]. Доречі, у інших повітових і безповітових містах, приміром Костянтинограді, Миргороді, по яких маються адреси закладів торгівлі, остання концентрувалась саме на базарах [144, с. 121-123, 133-134].

По-друге, у повітовому центрі, так само як і в Харкові, більшість торгових точок належали до дрібних, але бакалія, гастрономічний товар, інший крам продавались не у стаціонарній крамничці, а з рундуків або столиків [248, арк. 1-84]. Підприємств, що вибирали свідоцтва першого розряду, було 11, тобто не більше 3% від їх загальної кількості [246, арк. 2, 2^{зв}, 5, 7, 8, 12, 12^{зв}, 13^{зв}, 14^{зв}, 23]. Обороти більшості місцевих торговців становили 2-3 тис. руб.

Протягом першого десятиліття ХХ ст. у Сосниці, яка належала до найменших міст регіону, кількість торгових закладів скоротилась із 86 до 84, причому працювали протягом року і сплачували податок у 1910 р. лише 76 точки. Але торгові обороти міста зросли із 326 тис. руб. до 397,1 тис. руб. [398, арк. 1-15^{зв}; 1203, с. 81], або в 1,2 рази, що випереджало приріст населення, яке між 1897-1910 рр. зросло в 1,1 рази. Протягом десяти років в торгівлі міста відбулись структурні зміни: зросла спеціалізація закладів, більш вагому роль посіла торгівля харчовими продуктами та мануфактурою. В 1900 р. у майже половині – 42 закладах – вели торгівлю змішаними товарами, до якої статистика зараховувала торгівлю бакалією та гастрономією (57% оборотів). Мануфактурою і галантереєю торгували 16 закладів (24% оборотів); напоями, переважно горілчаними, торгували 14 закладів (12,4% оборотів).

У 1910 р. 31 точка спеціалізувалась на торгівлі бакалійними товарами та хлібом. Їх оборот становив 159,7 тис. руб., або 40% торгівлі в місті. Мануфактурою вели торгівлю 10 точок, а їх оборот становив 96,7 тис. руб., 24%. В місті діяли чотири галантерейних крамниці (зокрема дві нових), оборот двох становив 14 тис. руб., або 3,5%. Залізом та фарбами торгували сім закладів, а їх обороти становили 33,5 тис. руб., або 8,4%, лісом – три,

аптечним товаром – два. Змішану спеціалізацію: посуд-бакалія, посуд-галантерея, бакалія-папір-годинники, папір-тютюн, швацькі машинки-грамофони-велосипеди, посередництво мали десять закладів з оборотом 54,7 тис. руб. (13,8%). Незначне місце посідали «пивная» торгівля (дев'ять точок) та споріднені із ними постійні двори (шість), сукупний оборот яких становив 22 тис. руб., або близько 6%. У 1909-1910 рр. в Сосниці щорічно відкривали діяльність сім нових торгових точок при збереженні діяльності всіх старих. Отже, приріст мережі становив 8-10%, що навіть більше, ніж в цілому по імперії [398, арк. 1-15^{зв}, підрахунки наші].

Найзначніший торговий заклад міста належав купцю І.Л.Гушанському, річний оборот бакалійної торгівлі якого становив 66 тис. руб. [Там само, арк. 1^{зв}]. П'ять великих, за місцевими масштабами, підприємства належали Товариству мануфактурної торгівлі (оборот 30 тис. руб.), купцю Б.Ш.Фейгіню – мануфактурна торгівля (27,5 тис. руб.), повітовій земській управі – торгівля фарбами, залізом (оборот 20 тис. руб.), купцю З.С.Бялому – комісійна контора (оборот 30 тис. руб.), міщанину Ш.Л.Юффе бакалійна торгівля (оборот 21 тис. руб.) [Там само, арк. 1^{зв}, 2^{зв}, 3^{зв}]. Переважна більшість торгових точок Сосниці мала обороти 1,2-3 тис. руб.

Як свідчать зібрані нами дані по Харкову, Ромнах, Сосниці, густота торгової мережі по містах істотно перевищувала відповідні показники по імперії в цілому. У першому вона становила 45,5 особи на одну торгову точку, у двох інших – 96-97 осіб. Для порівняння, у Катеринославі 1911 р. на один торговельний заклад припадало 60 осіб [1292, арк. 55], а одному з припортових селищ Маріуполя один торговий заклад (без пивних лавок) – на 30 осіб [1289]. За даними С.Г.Струмліна, А.П.Половникова на одне торгове підприємство країни припадало від 159 осіб у 1900 р. до 129 – у 1913 р., а Г.А.Діхтяр вважав, що на один торговий заклад у 1900-1912 рр. припадало не менше 154 осіб [418, с. 82; 928, с. 79; 1164, с. 230-231].

Однією з найвагоміших змін соціального характеру був прихід до торгівлі нового покоління власників. Місцевий журналіст зазначав: «У харківському купецтві, непомітно для багатьох самозакоханих, самовпевнених політиків, сталася природна еволюція саме в напрямку справжнього прогресу. Генерація, що іде на заміну старим, не лише здобула спеціальну комерційну освіту, але і вищу технічну або гуманітарну. Класичний тип «купецького синка» відходить майже в минуле...» [1363, 1910, 18 апреля].

У 1910-1914 рр. набули поширення європейські стандарти торгівлі. Газети пропагували досвід купця Ф.Г.Єнуровського, уродженця Бердянська, більша частина діяльності якого пов'язана із Харковом. Він кілька років жив в Англії і Франції, вивчаючи тамтешній досвід, коли розрахунок на отримання прибутків робиться не на високі ціни, а на збільшення обороту. Ще у 1880-1890-ті роки у власних мануфактурних магазинах Ф.Г.Єнуровський запровадив практику торгівлі «без запроса» одразу по менших цінах, що ліквідувало змагання продавця із покупцем [1363, 1913, 13 декабря]. Це дозволило збільшити асортимент товару, стимулювало перехід до універсальних магазинів, які виникали у великих містах Європи і Росії [6, с. 105-122; 1075, с. 65-66; 1363, 1912, 25 июля], змінило внутрішній і зовнішній вигляд магазинів.

У Харкові інтенсивно перебудовували старі будівлі та приміщення торговельного призначення, зводили нові великі магазини, оптові склади на Університетському пагорбі, в районі між Катеринославською вулицею і Благовіщенським базаром. Лавки робили більш широкими і зручними з метою полегшити доступ покупця до товару. Місце маленьких вікон заступали величезні вітрини із зразками продукції, яскравою рекламою. Ввечері вони освітлювались електрикою. Завдячуючи всьому цьому Харків набував вигляду європейського міста. Подібний досвід поширювався з Харкова на інші населені пункти [18, т. 1, с. 124].

Найгострішими питаннями, пов'язаними із торгівлею і які турбували міське суспільство в 1910-1914 рр., були якість та ціни на продукти харчування; чесність та порядність торговців; організація роботи магазинів (робочий день, ставлення персоналу до покупців).

Ціни на головні продукти харчування – хліб та м'ясо – визначались і контролювались міськими думами [510, 1910, № 4, с. 52-53; 681, с. 30-31; 1176, с. 24-25; 1307, 1906, 13 мая]. У кожному місті існували свої підходи до визначення такси, доведення її до відома торговців і покупців. У Ромнах міська дума щомісяця розглядала і затверджувала такси, які за допомогою спеціального бланку-листівки, виготовленого типографським способом, доводились до відома населення [239, арк. 9, 32; 247, арк. 2^{зв}, 22, 47, 105, 135^{зв} та ін.]. У Глухові такса встановлювалась на певний період, приміром, весняна – з 1 березня по 1 травня. Міська дума зазначала у документі не лише вартість фунта продукту, а й вимоги до якості продукції, приміром «1 фунт булки з борошна кращого 1-го сорту із додаванням у тісто яєць, цукру» (коштував навесні 1914 р. 11 коп.), «1 фунт бубликів на маслі з борошна 2 сорту» (коштував 8 коп.) тощо [372, арк. 16]. У Конотопі до зміни такси вдавались під тиском торговців або споживачів, які вимагали від думи гнучкіше реагувати на кон'юнктуру ринку [365, арк. 152^{зв}-153; 368, арк. 108-109, 110-110^{зв}].

Міські думи методом проб і помилок, незалежно одна від одної почали формувати систему контролю за організацією та якістю торгівлі. Рухались вони в одному напрямку. Серед заходів, до яких вдавались самоврядування Харкова, Сум, Ромен, Конотопа, Ніжина, Кролевця та інших міст важливе значення надавалось будівництву великих критих ринків, упорядкуванню на базарах торгових місць, що здавалися в оренду з дотриманням конкурсу [232, арк. 130-140, 149, 151-153; 370, арк. 4; 373, арк. 125-127^{зв}; 375, арк. 135-138; 681, с. 26-28; 1176, с. 25], облаштуванню спеціальних ветеринарних лабораторій для обстеження якості м'яса та інших продуктів (цими справами

у Харкові опікувались спеціальні комісії, складені з гласних думи: базарна, різницька (згодом різницько-санітарна) [510, 1914, № 2, с. 190; № 12, с. 386-388]. У великих містах, зокрема Харкові, Одесі, Києві активно працювали над створенням муніципальних хлібопекарень, хлібних та м'ясних лавок, які мали гарантувати забезпечення малозаможних прошарків населення відносно дешевими і якісними продуктами харчування, створити стандарти щодо облаштування та обслуговування для приватних торговців [326, арк. 417-420^{зв}; 1363, 1910, 1 октября].

Вдосконалювалась система контролю за закладами торгівлі, окремими продавцями через встановлення жорстких вимог до обладнання приміщень. Харківська міська дума в 1912-1913 рр. розробила проекти нових, замість тих, що ухвалювались між 1872-1902 рр., «обов'язкових постанов» «Про хлібопекарні, кондитерські, цукеркові та пряничні заклади і крамниці» та «Про ковбасні заклади та магазини», «Для осіб, що займаються виготовленням морозива та продажем його у розвіз і на рознос» [510, 1913, № 12, с. 201-211; 1103, с.18]. Спеціальні постанови щодо внутрішнього облаштування складів, лавок, булочних, хлібопекарень, пивниць напередодні війни мали на Слобожанщині Харків, Чугуїв, Богодухів, Зміїв, Валки, Вовчанськ, Старобільськ [324, арк. 48-67, 202-210; 334, арк. 171-251^{зв}; 1100; 1102], на Чернігівщині – Чернігів, Конотоп, Кролевець, Глухів, Короп, Новгород-Сіверський [368, арк. 120-122, 128-129; 371, арк. 5-5^{зв}, 9-9^{зв}, 14, 17^{зв}, 75^{зв}; 375, арк. 268].

Від 1906 р. до 1914 р. в центрі суспільного життя опинилось питання регулювання робочого дня в торгівлі та сфері обслуговування. 15 листопада 1906 р. уряд ухвалив відповідний закон, згідно з яким впроваджувався обов'язковий відпочинок для працюючих у неділю, причому саме з акцентом на міста [927, с. 982-986]. Реалізація закону на місцях була покладена на спеціальні змішані комісії, що формувались з представників купців, прикажчиків і міських дум. Боротьба за регламентацію і скорочення

робочого дня прискорило структурування міського суспільства, згуртувавши значні категорії міських мешканців навколо обговорення цих проблем. Власники магазинів, прикажчики, гласні міських дум вперше зустрілися не віч-на-віч у торговому приміщенні, а у формальній обстановці – в засіданнях спільних комісій, де мусили гласно обговорювати і ухвалювати відповідні рішення.

Дискусії у спеціальних комісіях, створених думами, показали, що питання зачіпало за живе значні верстви і ставитись формально до виконання закону неможливо. Фактично між 1906-1914 рр. міське суспільство опинилось перед кількома виборами: перший – за давньою традицією стати по команді «струнко» і, суворо дотримуючись букви документу, виписати нові правила торгівлі; другий – гнучко, із урахуванням місцевих традицій, потреб, впроваджувати закон у життя; третій – затягувати реалізацію, спустити на гальмах, мовчки ігнорувати, бойкотувати, користуючись відомим правилом «суворість російських законів компенсується їх суцільним невиконанням»; четвертий – втягнутись у запеклі дискусії, протистояння, з'ясування стосунків на місцевому рівні. Можливо, уряд розраховував на те, що увага місцевого суспільства переключиться із боротьби проти «свинцових мерзостей російської життя» на протистояння на місцевому рівні і відволікатиме міста від боротьби із владою. Очевидно, це частково вдалося. У травні 1907 р. міський голова Вовчанська, панікуючи, повідомляв губернатора, що місцеве населення «дорікає Вовчанській міській управі за встановлені начеб-то нею порядок купівлі і продажу» [323, арк. 10^{зв}]. Губернатор у свою чергу не поспішав затверджувати ухвалені цим та іншими самоврядуваннями відповідні постанови, що знов таки повертало настрої мешканців проти міських дум [Там само, арк. 14].

На нашу думку, ситуація, що склалась у Вовчанську, віддзеркалює неготовність всіх сторін: міських дум, населення, губернської влади визначитись із тим, як впроваджувати в життя норми закону 15 листопада

1906 р. Міські думи виписали у своїх постановах години торгівлі, запропоновані законом. Але для міського населення реальну вагу мали не витвори Санкт-Петербурзьких чиновників, а лише ухвали міських дум. Той факт, що останні лише ретрансливали норми закону, залишався поза увагою городян. Зволікання із затвердженням постанов дум з боку губернатора лише додавало гасу у полум'я, адже очільник губернії переводив стрілки незадоволення знов таки на міські самоврядування. Все це у комплексі породжувало нестабільність саме у міському суспільстві.

Та «негативний сценарій» впровадження закону в дію не пройшов. З'ясувалося, що суспільство, пробуджене у 1905-1906 рр., відчувало потребу діяти свідомо, а отже ані спустити на гальмах, ані виконувати закон із заплющеними очима не буде. Якщо протягом 1906-1910 рр. у мешканців міст ще існувало враження, що нормування робочого дня у торгівлі – витвір міської бюрократії, міських управ, то згодом ситуація змінилась. Дискусії навколо тривалості робочого перейшли у більш широку соціальну площину: чи здатне місто виконувати свою цивілізаторську місію стосовно мешканців, повною мірою задовольняти потреби оточуючого селянського світу. На ґрунті боротьби за реалізацію закону по містах явочним шляхом поставали об'єднання купців, прикажчиків [339, арк. 1-21]. Деякі групи перших намагались торпедувати реалізацію закону, других – шукали шляхи втілення його в життя. Міські думи під тиском знизу вимушені були неодноразово повертатись до розгляду питання тривалості робочого дня. Адже ухвалені по гарячих слідах місцеві постанови щодо реалізації закону із дотриманням букви його, виявили значну кількість підводних каменів.

Вони були пов'язані не лише із психологією зацікавлених учасників процесу, а й самою технологією торгівлі та сфери обслуговування, релігійними традиціями. Як з'ясувалося, тривалість робочого дня не може бути однаковою там, где задіяний лише власник закладу, і там, де працюють торгові службовці; на вулицях поблизу залізничної станції, на базарі чи у

віддаленому районі; закладах торгівлі рибою, хлібом або горілчаними напоями, друкованою продукцією. Тож обговорюючи тривалість робочого дня, мешканці міст, члени комісії дійшли думки, як, наприклад 1914 р. у Кролевці, виробити принципи розв'язання проблеми, врахувати інтереси різних категорій власників і прикажчиків, споживачів [375, арк. 258-266].

Відпочинок працівників, можливості вдосконалення торгівлі шляхом вивільнення додаткових годин прикажчикам для самоосвіти, учням-підліткам на навчання, зручність для місцевих і приїжджих торговців, споживачів опинялись в центрі дискусій в містах регіону [944, 1907, 2 ноября; 1242, 1908, 2 октября; 1909, 22 января; 1363, 1913, 29 ноября]. У Харкові часом доходило до проведення мініплебісцитів, як восени 1908 р. – серед власників магазинів готового одягу щодо можливості не працювати у святкові дні [1242, 1908, 6 октября]. Лише троє з них – Крейнович, Хазанович і Гарелік – висловилися за те, щоби працювати. Решта пристали до вимоги відпочивати, яку активно провадили в життя прикажчики. Представники останніх здійснювали рейди із перевіркою того, як власники виконують постанови дум. У Білопільці комісія прикажчиків розробила проект обов'язкових постанов, але купці протягом тривалого часу ухилялись від роботи комісії, зриваючи справу. Ситуацію, що склалась в цьому місті, розглядали як у Харкові в ГЗМСП, так і в МВС у Санкт-Петербурзі [322, арк. 11-30].

По містах Харківської губернії, крім Харкова, обов'язкові постанови щодо нормалізації відпочинку службовців торгово-промислових закладів, складів, контор розробили також Куп'янськ, Чугуїв, Суми, Охтирка, Богодухів, Зміїв, Ізюм, Вовчанськ, Старобільськ, Білопілья, Валки, Лебедин [321, арк. 1-1^{зв}; 322, арк. 9-10^{зв}; 324, арк. 48-67, 202-210; 334, арк. 171-251^{зв}]. Частина з них не були затверджені губернатором, а отже введені в дію. Так, у Вовчанську протягом 1907-1909 р. тривали запеклі суперечки щодо організації торгівлі в неділю. Запровадження єдиного вихідного дня призвело до того, що найбільша категорія торговців, власники свідоцтв другого розряду, зазнала

значних збитків. Міський голова повідомляв губернатора: «базари, на які в ці дні довозилися у значній кількості різноманітні сільськогосподарські припаси і які жваво торгували, зовсім знищились, а тому ціни на продукти першої необхідності піднялися до нечуваної висоти внаслідок чого населення Вовчанська опинилось у важкому економічному становищі» [323, арк. 10-10^{зв}]. З іншого боку, трактири, деякі інші заклади мали право торгівлі в неділю, навіть із сьомої години ранку до першої години дня.

Існування подібних відмінностей в організації роботи, звісно, породжувало незадоволених і обурених. До того ж православна церква висловила свої застереження. Обідня по церквах міста тривала із дев'ятої години ранку. «На цю годину, – писав міський голова у вересні 1907 р. губернатору, – маса осіб вже встигає бути у нетверезому вигляді і чинять на очах публіки, що іде до церкви, неподобства, а інколи і бійки, і заважають вільному і безкарному проходу публіки» [323, арк. 25]. Щось подібне мало місце у Чугуєві [320, арк. 30], та, очевидно, по інших містах. Тому в неділю початок торгівлі почали призначати переважно на 12 годину дня.

Ще однією болючою проблемою було звільнення хлопчиків, зайнятих у крамницях, на декілька годин для навчання в школах. По містах, де торгова партія в думках була впливовою, в обов'язкові постанови вносилися відверто глузливі положення на кшталт таких, як у Валках, Вовчанську: відпускати дітей до шкіл із третьої години дня до шостої години вечора, коли навчальні заклади власне не працюють [321, арк. 3-4; 323, арк. 10^{зв}-12]. Губернатори призупиняли дію постанов із такими пунктами, але, як свідчать архівні документи, публікації преси, їх рішення лише посилювали невизначеність і призводили до того, що справа із введенням в дію постанов в цілому заганялася у глухий кут.

Деякі власники торгових підприємств вдавалися до відвертого знуцання над службовцями, не дозволяючи обідню перерву (Харків, перукарні) [1242, 1909, 22 январа], подовжуючи явочним порядком робочий день до 17 годин

(Харків, Вовчанськ) тощо. Останнє часто пояснювалось потребами виробництва, зручності для покупця. Наприклад, на роботу треба з'явитися не о сьомій годині ранку, а о шостій, щоб підготуватися до торгівлі; піти з роботи можна не о шостій вечора, а через годину, щоби прибрати приміщення, перерахувати товар.

Тож у 1913-1914 рр. по містах регіону повернулись до обговорення питань робочого дня та відпочинку в торгівлі. Представлені у Державній Раді харків'яни долучились до активного лобіювання інтересів міст в даному питанні та внесення необхідних уточнень до законодавства [201, стлб. 328-398, 545-577, 593-619]. У Харкові боротьба за оптимізацію постанови тривала з кінця 1913 р. до самого початку світової війни. Як свідчать матеріали обговорення, в ході дискусій у всіх задіяних сторін з'явилося більш чітке уявлення про проблеми, потреби та інтереси опонентів, формувався цілісний погляд на Харків як єдиний постійно зростаючий організм, який потребує гнучких рішень. Кожний представник, що брав участь в обговоренні, конкретно і зваженіше ставився до аргументації, посилаючись на власний досвід, спостереження за ефективністю дії постанов протягом попередніх років [510, 1913, № 12, с. 201-211; 1914, № 6-8, с. 228-247].

Теж саме відбувалось по інших містах. Характерною прикметою всіх дій по вдосконаленню документів було посилення на досвід роботи, вивчення якого відтепер ставало запорукою конструктивного вирішення будь-якого питання. У Полтаві на початку 1913 р. переглядали затверджені 1912 р. правила торгівлі по неділях і у святкові дні. У місті визначили, що в неділю торгівля може відбуватись не більше трьох годин в усіх магазинах, крім хлібних, м'ясних, рибних; молочні мають працювати протягом п'яти годин: у квітні-вересні з шостої до одинадцятої ранку, в інші місяці – з сьомої до дванадцятої години; торгівля тютюном, водою, друкованими виданнями, робота чайних, їдалень має здійснюватись так само, як і по буднях [933, 1913, 20 февраля]. У Конотопі в 1914 р. 21 купець Гоголівської вулиці подали

клопотання змінити години торгівлі лише на цій вулиці в період між 1 квітня-1 вересня із сьомої ранку - сьомої години вечора на восьма ранку - восьма вечора, оскільки вони обслуговують міських жителів. «Базарні покупці і також повітові не потребують наших предметів [торгівлі – Д.Ч.]», – аргументували вони [379, арк. 284]. Власник кав'ярні О.М.Волович клопотався про те, щоби йому дозволили торгувати із 10 ранку до першої години ночі, коли наплив відвідувачів найбільший, замість восьма ранку-одинадцята вечора [379, арк.285]. Думи, як правило, зважали на конструктивні пропозиції.

Однак регуляторні заходи міських дум не завжди були виваженими і досягали бажаної мети – поліпшення ситуації на споживчому ринку. Так, обмеження по деяких великих і малих містах індивідуальним торговцям терміну торгівлі 12 годинами дня призвело до того, що оптовики (фактично, спекулянти) скуповували задешево у таких продавців, здебільшого селян з приміської зони, їх продукцію і продавали згодом за завищеною ціною [944, 1910, 16 февраля]. У Харкові вирішили подовжити термін торгівлі до третьої години дня [510, 1914, № 6-8, с. 228], в Острі ухвалили спеціальну «обов'язкову постанову» «Про заборону скупникам і перепродавцям скупати або закупляти по місту і на базарі оптом до 12 години ранку життєві продукти і різні лісні матеріали» [371, арк. 20], а в Борзні так і не знайшли механізмів впливу на перекупників [378, арк. 64^{зв}].

У Харкові вийшли у практику організовані міськими управліннями систематичні фронтальні перевірки торгових місць та промислових підприємств санітарними лікарями спільно із поліцією. Всім цим заходам надавалось значне суспільне звучання. Газети повідомляли прізвища як власників закритих булочних, торговців, у яких вилучали і знищували недоброякісний або повністю зіпсований товар, так і прізвища тих підприємців, у яких не було виявлено порушень [1363, 1913, 19 января, 24 января, 15 марта]. Протягом 1912 р. санітарний нагляд здійснив 4,3 тис.

оглядів, які показали, що понад чверть обстежених закладів знаходяться у незадовільному стані. Міська санітарна лабораторія 1912 р. з'ясувала, що третина із 684 досліджених продуктів були недоброякісними [510, 1913, № 3, с. 233-238]. Газети рясніли повідомленнями про неякісні продукти, особливо хлібні вироби, знайдені в них сторонні предмети тощо.

Після бурхливого піднесення 1909-1911 рр., у 1912 р. мало місце пониження торгово-промислової активності [944, 1913, 28 марта]. Наприкінці 1912-на початку 1913 рр. по містах регіону прокотилася хвиля гучних банкрутств. Так, у Харкові припинили платежі фірми, що торгували рибно-гастрономічним товаром, сукном, мануфактурою, галантереєю (пасиви від 130-140 до 500 тис. руб.) [1363, 1913, 15 января, 2 марта, 9 марта, 23 марта]. Нестабільність тривала і протягом другої половини року. У жовтні 1913 р. місцеву торгівлю струснуло банкрутство «величезної мануфактурної торгівлі» (за визначенням оглядачів) ТД «В.В.Ратті і В.Я.Дренковського» і зникнення неспроможних платників, а також ще кількох фірм, зокрема, торгівлі взуттям (два магазини) і галантереєю (один) М.В.Трушина (пасив близько 200 тис. руб.) [1363, 1913, 10 октября, 13 октября, 3 декабря]. У Чернігові зазнала банкрутства торгівля залізом та виробами із заліза братів Фейгіних із 30-тис. оборотом [1307, 1913, 28 июля], яке за місцевими масштабами було не менш гучним, ніж харківські на кілька сот тисяч рублів. Новим у поведінці банкрутів було те, що купці «припинили соромитися нечесності». Якщо для людини, вихованій на нормах традиційного суспільства, витримати ганьбу банкрутства було важко, траплялись випадки накладання на себе рук, то у передвоєнні часи розмивалося поняття «жити чесно» [1363, 1912, 24 ноября]. Водночас реалії інтенсивного економічного піднесення виявили недосконалість закона про неспроможність («*несостоятельность*»), відсутність правил про торгові книги тощо, тобто вади законодавчого плану, які в модерному суспільстві мають регулювати подібні випадки [1363, 1912, 24 ноября].

3.3. Залізничний транспорт і розвиток міст. Відстань між містами (показник R_r) на території колишньої Гетьманщини становила 54 км, Слобідської України – 57 км, в середньому близько 55 км. За цим показником регіон значно поступався Західній Європі, де вже у середині XIX ст. міста розташовувались ближче одне від одного, що значно полегшувало контакти між ними та прилеглою місцевістю. Наприклад у Пруссії, Англії відстань між містами становила 17 км, Франції – 14 км, Австро-Угорщини – 27 км. Але Лівобережжя України випереджало Європейську частину Російської імперії – 86 км, Катеринославщину і Північну Таврію – 78 км, і поступалось Польщі – 17 км, Курляндії – 50 км. [756, с. 21-22]. Для порівняння, в сучасній Україні показник R_r становить 36,7 км, зокрема в Харківській області – 43, Чернігівській – 46 [Розраховано нами за: 532, с. 56-72]. Великі відстані між містами залишали транспортні питання одними з найактуальніших для регіону. Розташовані на Десні Чернігів, Новгород-Сіверський, Остер, на Дніпрі – Кременчук мали порти, пристані, що у поєднанні із залізницею надавало деяким з них економічні переваги. Але проблеми залізничного сполучення залишались найголовнішими.

Міста Російської імперії не могли бути суб'єктами розвитку залізничної мережі. Із самого початку держава і приватні підприємці відігравали вирішальну роль у визначенні напрямків проведення ліній, всіх технічних параметрів, термінів та стадій будівництва. Причому влада зважала на політичні і військово-стратегічні обставини, а підприємці – на економічні чинники: перевезення хліба, вугілля, залізної руди [667; 1140, с. 89, 96-97 132-134; 1151, с. 20]. Показово, що в листопаді 1873 р. представники Катеринослава навіть не були запрошені на урочисте відкриття першої ділянки залізниці, якій судилося відіграти значну роль у перетворенні міста на промисловий центр [943, с. 11]. Так само наприкінці XIX ст. на угоду вугільних монополістів, без врахування думки міської громадськості було змінено проект будівництва Східно-Донецької лінії Південно-Східної

залізниці через Слов'янськ. За новим проектом лінія розбивалась на дві протилежні гілки (одна через Куп'янськ на Харків, інша – на Лисичанськ), внаслідок чого вугільний район на південь від Ізюма залишався без залізничних шляхів і був приречений на застій [1140, с.243-244].

Роль міст обмежувалась, переважно, впорядкуванням території навколо вокзалів, зведенням складських приміщень [31, т.2, с. 288,307], клопотаннями разом із місцевим дворянством та земством, до уряду дозволити будівництво залізниці [647, с. 10], про встановлення пільгових тарифів на товари, що доправляються в міста і призначені на потреби благоустрою [1214, с. 414-415, 421, 426,429]. На протязі всього періоду залізничного будівництва в імперії найбільючим питанням залишалось вилучення міських земель для полотна та зведення обслуговуючих споруд без належної компенсації [1214, с.443-447]. Намагання Харкова впливати на процес, продавши наприкінці ХІХ ст. значну ділянку міської землі Балашовській залізниці, було визнано сучасниками недостатньо вдалою операцією [31, т.2, с.307]. Підпорядковані транспортникам селища, що виникали навколо залізничних вузлів, ремонтних майстерень або депо, де зосереджувались великі маси працюючих [30, с. 4-5; 749, с. 23, 37; 1140, с.280-282], залишались безпосередньо не пов'язаними територіально, юридично, за складом населення зі «своїми» містами. Тож в якості юридичних осіб Харків, деякі повітові міста (Конотоп, Кременчук) мали можливість лише користатись з тих переваг, які надавало їм розташування на лінії залізниці. Харків перетворився на великий транзитний центр для пересування товарів та людей не лише в рамках Лівобережжя, але і між Великоросією та причорноморськими портами, Кавказом.

На початок ХХ ст. 34 міста регіону, або 72% мали залізничне сполучення [193, с. 163-167; 194, с. 364, 366-367, 531-532], в той час як на Правобережній Україні 47% міст, у Херсонській губернії – 28%, Криму – 38%, в цілому по імперії – 44% [193, с. 95; 194, с. 529-530; 1137, с. LIX]. Особливість розвитку залізничної мережі на Лівобережжі полягала в існуванні значної паралельної

присутності держави та приватних підприємців на ринку перевезень. Навіть після проведення одержавлення залізниць, у 1900 р. в регіоні зберігались значні приватні лінії, на відміну від Правобережної України, Херсонщини [1140, с.301-302].

Мережа залізниць розподілялась дуже нерівномірно по губерніях і в середині губерній. Сучасники відзначали, що деякі повітові міста Чернігівщини мають краще сполучення із столицями, ніж губерньським центром.

Іншим фактором, що стримував економічний і культурний розвиток міст регіона, була віддаленість деяких з них від магістральних колій. Так, від Чернігова залізнична станція перебувала на відстані п'яти [194, с. 366; 1292, арк. 4], Конотопа, Ніжина – чотирьох верст [373, арк. 111^{зв}; 375, арк. 272]. Прокладена до Куп'янська гілка залізниці мало впливала на його розвиток. Більшість вантажообігу повіту припадало на станцію Куп'янськ-Вузловий, розташовану за шість верст від міста [669, с. 82].

Можливості, які відкривав доступ до залізничних або водних транспортних артерій, не завжди використовувались ефективно. Недостатня освіченість, неготовність місцевих жителів сповна задіяти наявний потенціал так само «сприяли» збереженню провінціалізації міст, як і відсутність залізниці. Так, проведена наприкінці XIX ст. у Новгород-Сіверський гілка від Новозибкова ніяким чином не пожвавила економічне життя міста [438, с. 16]. З іншого боку, навіть перебування на перетині залізничних шляхів не гарантувало населеному пункту піднесення. Станції Куп'янськ-Вузлова на Харківщині, Крути на Чернігівщині, Ромодан на Полтавщині так і не перетворилися на міста. Все це слугує вагомим підтвердженням того, що місто не є суто соціально-економічним явищем. Перетворення того чи іншого населеного пункту на місто залежало від комплексу факторів.

У першому десятилітті XX ст. зведення нових залізничних шляхів уповільнилось. Так, якщо протягом 1890-х рр. в імперії щорічно у дію

вводилося в середньому 2,3 тис. верст залізничних колій, то протягом 1901-1910 рр. – 1,2 тис. верст. Між 1911-1913 рр. мережа доріг збільшувалась щорічно в середньому майже на одну тисячу верст, з яких понад 200 припадало на Україну [558, т. 4, с. 238; 1164, с. 183] (За іншими даними приріст мережі по Росії становив 1,1 тис. верст на рік [1071, с. 109]). Водночас у 1900-1913 рр. вантажообіг залізничного транспорту імперії збільшився вдвічі, а українських губерній – втричі, в той час як довжина мережі – в 1,3 рази [558, т. 4, с.238; 724, с. 412-413; 1071, с. 109]. Як наслідок, інтенсивно зростав вантажообіг залізничних станцій по містах регіону. Так, якщо в Сумах 1900 р. станція приймала 610 тис. пуд цукру-піску, то 1906 р. – 1,64 млн. пуд, а 1914 р. – 2,87 млн., (зростання відповідно до попереднього року – в 4,7 та 1,7 рази) [1107, с.762; 1109, с.1222-1239; 1202, с.46]; відвантажувалось 1906 р. 2,023 млн. пуд, а 1914 р. – 3,232 млн.пуд цукру-рафінаду (зростання в 1,6 рази) [1107, с. 219-227, 556-563; 1109, с. 34, 276-375]. Між 1906-1914 рр. у 1,7 рази зросла вага вантажів заліза, що довозилося до міста Суми, і в 2,1 рази – тих, що відвантажувались [1106, с. 97, 203, 348-353; 1108, с. 106-107, 311, 580-585].

Цим змінам сприяли проведення 1905-1914 рр. технічної реконструкції на Південній (центр – Харків), довжина колій якої становила майже половину від сукупної довжини залізниць України, та Катерининській (центр – Катеринослав) залізницях, добудова мостів, оптимізація під'їздних шляхів, допоміжних ліній, реорганізація управління [31, т. 2, с. 245-246; 1062, с. 84-89; 1151, с.28,31,82; 943, с. 31, 56-57]. Початок ХХ ст. був часом, коли відбувалось, переважно, освоєння існуючих залізниць, пошук оптимальних напрямків перевезень, розкладу руху поїздів. Так, у Лебедині порушили питання про запровадження другого постійного поїзда по місцевій лінії Харково-Миколаївської залізниці, який мав поліпшити комунікацію із Охтиркою та Сумами [685, с. 144-145].

Надихнуті перспективою покращити або отримати залізничне сполучення, міста регіону боролись за те, щоб нові лінії, допоміжні або магістральні, пройшли саме через їх населені пункти. Активність проявляли як транспортні гіганти, так і ті, що взагалі не мали залізничного сполучення. Міська управа Харкова доклала зусиль, щоб нова товарна станція Північно-Донецької залізниці зводилась не за містом, а в його межах [1242, 1909, 4 марта, 10 августа]. Міська дума Валок – щоб запланована лінія Харків-Херсон була прокладена не просто до міста, а й через певну – південно-західну частину повіту – із метою покращити вивезення хліба саме з районів інтенсивного розвитку хутірського господарства [1363, 1913, 15 января, 21 марта]. Чернігів, Глухів, Березна та інші міста між 1910-1914 рр. постійно займались питаннями проведення залізничного сполучення [369, арк. 476-479; 372, арк. 3^{зв}; 376, арк. 21^{зв}, 43; 394, арк. 2-3]. Слов'янська міська управа на початку 1914 р. клопоталась про пришвидчення будівництва лінії Саратов-Олександрівськ [1363, 1914, 13 февраля]. В цій боротьбі виразно проявив себе економічний «важковаговик» регіону – Харків. Спираючись на досвід, існуючі потужні можливості, він намагався поширити контроль над розвитком прилеглих районів Харківщини та Донбасу.

У спробах прилучити місто до залізниці було багато суб'єктивних моментів. Вони обумовлювались специфікою ситуації в Російській імперії, коли прийняття рішень часто-густо залежало від втручання впливової заінтересованої особи, ділових або особистих зв'язків у міністерських колах. На самому початку ХХ ст. міська дума Березни виклала 4 тис. руб. інженеру Водиському, який мав лобювати проведення залізниці через місто. Але сподівання думи виявилися марними. Допоки вона обмірковувала, як вчинити судовий позов інженеру [391, арк. 25], поширилась інформація про перспективи прокладання нових ліній, одна з яких мала стати рятівною для Березни [393, арк. 42]. На початку 1910 р. міський голова виступив на засіданні думи із спеціальною доповіддю, в якій обґрунтовувалась

необхідність знов розпочати боротьбу за залізницю. Цьому документу надавалось настільки важливе значення, що його, попри традиції укладати стислі версії протоколів засідань, практично в повному обсязі включили до Журналу думи. Міський голова зробив екскурс в історію міста, змалював його непривабливе сьогодення і підсумував: «Якби у нас були добрі шляхи сполучень життя ... одразу б закипіло, – постали, можливо б, фабрики і заводи і місто знову наче б народилося. Я хочу саме дійти такого висновку, що якби через місто Березну пройшла залізниця, то воно би прокинулося від сплячки... Наш прямий обов'язок, як батьків міста, із свого боку, просити Міністерство шляхів сполучень підтримати цю можливо правдиву чутку» – проведення лінії Нова-Білиця–Чернігів через Березну [394, арк. 2-2^{зв}]. Міська дума розглянула проблему в комплексі: поліпшення водночас шосейних шляхів і міських доріг [394, арк. 2^{зв}-3], і не припиняла активність щодо зведення лінії до самого початку війни [376, арк. 21^{зв}, 43]. Судячи з архівних документів, цього разу міська дума йшла офіційним шляхом, покладаючись на економічне обґрунтування та намагаючись заручитись підтримкою інших заінтересованих сторін – земства, сусідніх міст.

Але, на наш погляд, у масовій свідомості населення міст глибинки будь-якої губернії побутувало спрощене уявлення про те, що поява залізниці автоматично і миттєво виведе те чи інше місто із провінційного стану на шлях економічного процвітання. Коли цього не відбувалося, місцеву еліту охоплювало відчуття розчарування. Усвідомлення необхідності щоденної напруженої, виснажливої праці, спрямованої на реалізацію отриманих передумов розвитку у вигляді вантажного і пасажирського сполучення, приходило поступово. Особливо яскраво такі переживання проявилися в Ізюмі. Введення в експлуатацію 1910 р. Північно-Донецької залізниці, яка з'єднала Харків із Донбасом, полегшило транспортне сполучення для мешканців Змієва, Ізюма. У першому помітних економічних зрушень не відбулось. В останньому у зв'язку із будівництвом залізниці постали нові

промислові підприємства [449, с. 65; 552, с. 531; 1242, 1909, 23 мая], але торгівля, яка для людини, вихованої на цінностях традиційного суспільства, виступала найнаочнішим показником піднесення економічної активності, не пожвавилась. Місцевий спостерігач із розпачем писав: «Харків наче павук в центрі витканого з рейкових шляхів павутиння... притягує до себе провінційних мушок і безжально висмоктує їх» [1363, 1912, 19 декабря]. Причина такого розвитку подій полягала, по-перше, в тому, що харківська еліта уміло і постійно боролась за кожного потенційного покупця, намагаючись створити для нього сприятливі умови за будь-яких обставин залишити в місті свої гроші. Так, під час обговорення в спеціальній комісії Думи роботи торгівлі, частина купців захищала кожну додаткову годину, посилаючись на необхідність «впіймати» максимальну кількість приїжджих до відходу вечірніх потягів [510, 1914, № 1, с. 144-146]. По-друге, сприятлива економічна кон'юнктура 1910-1914 рр. спокушала провінційних обивателів накопичені капітали, які тривалий час лежали без руху в скринях, вкласти таким чином, щоб мати зиск, не докладаючи зайвих зусиль [1363, 1912, 19 декабря]. Найпривабливіші пропозиції щодо придбання акцій, вигідні відсотки надходили від найбільших банків, акціонерних товариств. А в Ізюмі були відсутні представництва найвпливовіших у регіоні кредитно-фінансових установ, наприклад Азовсько-Донського банку. Тож конкуренцію банкам Харкова скласти було важко. До речі, сам Харків опинявся в аналогічній ситуації: експансія столичних банків вимивала вільні кошти з місцевого ринку капіталів [1363, 1910, 21 марта]. По-третє, населення Ізюма, на нашу думку, не було спроможне ані психологічно, ані за рівнем підготовленості конкурувати на ринку праці. Дуже промовистим виглядає факт, що в довіднику фабрично-заводських підприємств імперії за 1914 р., який укладався згідно даних, надісланих самими підприємцями, а отже міг використовуватись як чудова нагода заявити про себе, зустрічається згадка лише про одне місцеве підприємство – типографію Г.Б.Нутіса [1244, гр. А–Л].

Хоча між 1912-1914 рр. в місті постали фарбовий завод Жевержеєва, два пивні заводи, цегельні, лісопильні тощо [449, с.65; 552, с. 531]. Місцевий робітник не задовольняв вимоги будівельників, які зводили в місті саме в цей час залізничні майстерні Північно-Донецької залізниці. Один з місцевих спостерігачів із гіркотою писав: «російський робітник виявився неспроможним для таких споруд. Прикликали бельгійців, французів і ще якихось іноземців; винагороджують їхню працю високою платнею, а нашим робітникам надали лише чорну роботу. І любо, заздрісно дивитись, як ці іноземці виконують свою справу, які в них умілі і досвідчені руки. Як вони виправдовують отримуване ними винагородження» [1363, 1913, 9 мая]. Тож ізюмська ситуація підтверджує міркування одного з сучасників: вітчизняний «...робітничий елемент доводиться наймати у подвійній і потрійній супроти Західної Європи кількості, щоб він, через невміння і несаможиттєвість, спроможний був ледь-ледь впоратися із роботою у призначений термін, а через те і уся наша міська праця, і увесь наш міський благоустрій значно поступається західноєвропейським» [1113, с. 63-64].

Більш розгалужена, порівняно з іншими регіонами підросійської України, мережа залізниць забезпечила містам Лівобережжя добрі можливості для збільшення участі у внутрішньогубернських економічних зв'язках, виходу на ринки інших регіонів, стимулювала міське суспільство шукати способи впливу на ухвалення владою сприятливих рішень в сфері покращення міжміських транспортних комунікацій.

3.4. Установи кредиту: мережа, акумуляція коштів. Систему установ кредиту по містах Лівобережжя на початку ХХ ст. складали відділення Державного, відділення та агенства столичних приватних комерційних і регіональних (місцевих) банків, міські громадські банки, товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні та ощадні каси, ломбарди.

У 1904 р. по 23 містах Лівобережжя існували 46 банків та відділень (дивись «Додаток Т»), зокрема в усіх великих, значних та середніх містах,

малих та найменших – Глухові, Конотопі, Кролевці, Новгород-Сіверському, Лохвиці, Лубнах, Переяславі, Змієві, Ізюмі, Куп'янську, Білопіллі, Золочеві, Чугуєві [193, с. 368-369, 371].

У 1904-1910 р. банківські установи з'явилися у Городні, Костянтинограді, Миргороді, Богодухові, Вовчанську, Лебедині. У 9 містах – Харкові, Полтаві, Глухові, Прилуках, Ізюмі, Сумах, Ніжині, Кременчуці, Білопіллі – банківська мережа розширилась [194, с. 486, 488-489, 661-662]. Загалом вона зросла в 1,6 рази і досягла 72 одиниць («Додаток Т»). Не існувало банків або філіалів у 38% міст. Серед них були повітові Борзна, Козелець, Остер, Сосниця, Гадяч, Золотоноша, Зіньків, Кобеляки, Пирятин, Хорол, Валки, Старобільськ, безповітові Березна, Короп, Глинськ, Градизьк, Краснокутськ, Недригайлів [Там само].

У 1906-1914 рр. поява банку в тому чи іншому місті означала визнання економічного прогресу, досягнутого місцевою громадою, але і слугувала запорукою прискореного розвитку, залучення нових жителів, капіталів. «Банки уміють оживляти справу», – саме така думка була поширена серед городян регіону [1363, 1910, 21 марта]. У Харкові влітку 1910 р. очікувалось відкриття, на додачу до вже існуючих одинадцяти [194, с. 486], чотирьох кредитних установ: Московського Купецького, Об'єднаного (Соединенного) і Торгово-промислового банків, банкірської контори М.О.Ліхоніна. Але, як відзначав один спостерігач, для міста буде замало навіть 20 кредитних установ [1363, 1910, 21 марта]. У Чугуєві сподівались на відкриття відділення Державного банку, яке сприятиме залученню нових постійних мешканців, зокрема, військових пенсіонерів, чиновників [1242, 1909, 22 июля]. Столичні банки кредитували місцевих промисловців і торговців, здійснювали дисконтні операції, надавали позики під товари, сировину тощо [975, л. 16- 20^{об}; 976, л. 80-82, 139-141, 89-90; 981, л. 4-12, 16-25; 982, л. 105-111^{зб}; 983, л. 25-54]. У тих містах, де банки не мали власних кореспондентів, вони залучали для супроводження операцій товариства взаємного кредиту,

міські громадські банки. Так, Харківське відділення Азовсько-Донського банку через Друге Харківське товариство взаємного кредиту працювало із клієнтами в Краснокутську, через Куп'янський міський громадський банк – із клієнтами цього міста [979, л. 2-5; 984, л. 2-5]. Зростання операцій викликало перебудову та вдосконалення роботи місцевих відділень з метою запобігти проявам зловживань з боку місцевих працівників [980, л. 67-71].

Новим явищем у даний період стало відкриття відділень комерційних банків у великих містах на додаток до вже існуючих, розташованих в центрі міста. Нові відділення отримували назву «міських». У Харкові першим відкрив такий філіал на початку 1910 р. в районі Суздальського, Миколаївського і Московського торгових рядів та Благовіщенського базару Санкт-Петербурзький Міжнародний Комерційний банк [976, арк. 58]. Саме в названих рядах та на базарі була зосереджена велика оптова мануфактурна торгівля, специфіка якої полягала у тому, що від 9.30 до 14.30 тривали торги, а із 16.30 до 19.30 – відбувались розрахунки. Оскільки по обіді місцеві банки не приймали клієнтів, торговці вимушені були зберігати отриману виручку в магазинах до ранку наступного дня. Це викликало втрати на процентах від несвоєчасної передачі сум на рахунки, наражало на ризики пограбування у нічний час [976, арк. 58^{3В}-59].

Наближення відділення банку до торгівлі призвело до переорієнтації торговців мануфактурою із інших кредитних установ на Санкт-Петербурзький Міжнародний Комерційний банк. Так, відділення ВККБ, що переважно обслуговувало їх раніше, почало втрачати мільйони рублів: якщо 1909 р. фірми внесли на поточні рахунки 18,8 млн., то в 1911 р. – 10,6 млн. рублів [976, арк. 60-61]. Тому ВККБ, АДКБ почали активно підшукувати місця для відкриття власних «міських» відділень у торговому районі [976, арк. 63^{3В}-64; 978, арк. 1-2; 983, арк. 31-54]. В архівних документах не збереглося інформації про те, чи спромоглися два останні банки відкрити свої міські

відділення. В офіційних публікаціях також відсутні згадки про це [1079, с. 172-173].

Іншим важливим кроком міст стало розширення мережі міських громадських (купецьких) банків. У 18 населених пунктах регіону вони були засновані в другій половині XIX ст.: перший – у Глухові (1863 р.), останній – у Білопіллі (1886 р.), причому половина – ще до міської реформи 1870 р. Починаючи з другої половини 1880-х років до початку XX ст. в регіоні не виникло жодної такої установи. Спричинено це, по-перше, негативним впливом, який завдав репутації подібних установ крах кількох міських банків на території Великоросії [1214, с. 380]. По-друге, перенесенням активності комерційних і Державного банку саме у провінцію, розширення мережі філіалів, припинення вилучення коштів для фінансування центральних установ [165, с. 86-87].

Між 1901-1904 рр. банки відкрилися в Чугуєві, Лохвиці, Конотопі, 1908 р. – у Вовчанську. Нове піднесення розпочалось після 1910 р. Цього року з'явився банк у Полтаві, наступного – в Лебедині; 1912 р. – Березні, Сосниці, Миргороді, Острі, Хоролі; 1913 р. – Охтирці, Борзні, Золотоноші, Кобеляках, Козельці; 1914 р. – Гадячі, Глинську, Городні [568, с. 221-227]. Це означає, що якщо в цілому по імперії між 1909-1914 рр. виникли 61 міський банк, 18% від кількості існуючих на кінець 1914 р., то на Лівобережжі постало майже 40% таких установ регіону. Причому процес заснування охопив саме повітові міста Чернігівщини та Полтавщини, що не можна не вважати одним з провісників суттєвого прогресу міського життя на периферії. Міські громадські банки станом на кінець 1914 р. існували в 37 містах регіону.

Фінансова діяльність міських банків дозволяла кредитувати розвиток міст. З іншого боку, банк ставав на шляху безконтрольного використання коштів, привчав міських діячів до фінансової дисципліни. Адже згідно із існуючим законодавством міські думи на кожному засіданні мали публічно обговорювати і затверджувати звіти банків. Станом на початок 1911 р. 11 міст

регіону мали борги міським громадським банкам на суму 864,6 тис. руб., з яких 68,2% припадало на Харків, від 40 тис. до 55,7 тис. руб. заборгували Лубни, Кременчук, Глухів; незначні суми (1-2,1 тис. руб.) – Ізюм та Зміїв. [564, с. 105-107]. У 1912 р. міські банки забезпечували 2,4 млн. руб. надходжень до бюджетів міст Європейської Росії, з яких на міста даного регіону припадала шоста частина – понад 424 тис. руб. Загалом по містах регіону Міські громадські банки забезпечували 4% прибутків бюджетів міст. Найзначнішими вони були на Чернігівщині – 131,2 тис. руб., або 11,5%; Харківщині – 213,7 тис. руб., або 3,3%; Полтавщині – 79,4 тис. руб., 2,7% [439, с. XXXII, 21, 49, 61, 69, 73], тобто вище, ніж в середньому по європейській Росії, де близько 1,2% прибуткової частини бюджетів міст становили надходження від міських банків.

Особливо важливими кошти міських банків були у бюджетах повітових і безповітових міст. У Ніжині, Ромнах, Золочеві, Змієві, Слов'янську, Куп'янську, Сумах, Білопіллі вони становили від семи до одинадцяти відсотків бюджетів; у Новгород-Сіверському – 46% (24,4 тис. руб.); Глухові – 38% (49,6 тис. руб.); Прилуках – 14% (15 тис. руб.), Лубнах, Переяславі – по 13% (відповідно 12,3 тис. та 5,7 тис. руб.). Значні суми від банків отримували губернські центри: Чернігів – 38 тис. руб., Харків – 148,5 тис. руб., але вони становили меншу частку бюджетів, відповідно 9% та 3%, [Там само]. Тому у доповіді міського голови Сосниці в липні 1910 р. зазначалось: «відрахування від прибутків банків на користь міст, починаючи з незначних сум у перші роки діяльності їх сягають згодом кількох тисяч і навіть десятків тисяч щорічно; подібні відрахування дали, приміром, можливість Чернігову, Глухову, Новгород-Сіверському і іншим містам Чернігівської губернії влаштувати середні навчальні заклади, забрукувати місто, ввести електрику, водогони і т. ін. і здійснити все це без допомоги міських банків було б неможливо» [367, арк. 211-211^{зв}]. Міське самоврядування Сосниці вдалось до запозичення 10 тис. руб., необхідних для відкриття банку [Там само].

Серед діючих у Чернігові кредитних установ: відділень Державного банку, Київського та Полтавського земельних банків, Об'єднаного банку, Товариства взаємного кредиту, Міського ломбарду, Міський громадський банк тримав першість по багатьох показниках. Так, вкладів він мав 2467, в той час як Державний банк – 722, відділення Об'єднаного – 588, Товариство взаємного кредиту – 252 [377, арк. 425^{3В}].

Попри збільшення в 1905-1913 рр. у Чернігівській губернії кількості установ дрібного кредитування майже в 10 разів, селяни продовжували звертатись до чернігівського міського банку. Комісія Міністерства Фінансів, що здійснювала планову ревізію установи, зазначала: «заяви про бажання кредитуватися в банку надходять від них [селян – Д.Ч.] також інтенсивно і, при зростанні вексельного портфелю банку, селянські векселя продовжують обіймати в сумі половину його» [377, арк. 436]. Причина подібної популярності полягала в тому, що за встановленою банком практикою селяни отримували гроші легше, швидше і дешевше, ніж у позичкових товариствах. Крім того, погашати борги можна було протягом п'яти років, що в сукупності із іншими пільгами привертало увагу селян [Там само].

Термінових та безстрокових вкладів в банку було 953 на суму понад 1,7 млн. руб. Серед вкладів переважали дрібні: 378, або 39,6% були на суму до 500 руб, 339, або 35,3%, на суму від 751 до 2000 руб. Великих вкладів було два: на суму 100 тис. та 54 тис. руб. [Там само, арк. 446^{3В}].

Складною і водночас показовою була трирічна епопея із відкриттям в Березні міського банку. В цій історії проявилися нрави місцевого суспільства, амбіції частини «батьків міста». За красивими висловлюваннями про те, що вони дбають про добробут Березни, про її перспективи, приховувалась звичайнісінька спроба обійняти вигідну посаду директора кредитної установи заради стабільної грошової винагороди.

Банківські перегони розпочались у січні 1909 р., коли на засіданні міської думи урочисто повідомили, що полковник С.Г.Буда заповів 10 тис. руб. місту

як стартовий капітал для відкриття банку [393, арк. 3]. Для ведення переговорів із душеприкажчиками померлого полковника стосовно передачі грошей були обрані уповноважені гласні колезький радник П.Д.Пода, третій за сумою вартості нерухомого майна член думи (понад 3,3 тис. руб.), міщанин І.Г.Гавриленко (вартість майна 375 руб.). Підготовка необхідних документів, отримання дозволу влади тривало майже рік. На початку 1910 р. губернатор повідомив, що «не зустрічає перешкод до відкриття Міського Громадського банку» [394, арк. 1]. Але 1910 р. справа так і не зрушила з місця. На заваді стали амбіції душеприкажчиків – членів думи, які сподівались отримати посади в банку. Особи ці – не бідні і впливові: губернський секретар О.М.Бурий (сьомий за майновим цензом – 2,2 тис. руб), син священника М.О.Южков (ценз – 475 руб.) [1016, арк. 158^{зв}-163]. У листопаді 1910 р. офіційно обрані думою уповноважені доповідали: М.О.Южков запевняв, що гроші будуть внесені в грудні 1909 р. Вони звернулись до думи із пропозицією вчинити позов до душеприкажчиків [1016, арк. 22-22^{зв}].

Із архівних документів можна дійти висновку, що останні провели певну роботу із позиттєвою власницею капіталу, сестрою покійного, М.Г.Будою, яка надіслала наприкінці 1910 р. листа думі з умовами передачі грошей. Головні з них стосувались персоналій: П.Д.Пода, І.Г.Гавриленко і С.Д.Прегарін не повинні мати стосунку до банку, і це буцім-то воля покійного брата. Директором банку має стати М.О.Южков або О.М.Бурий [1016, арк. 22^{зв}-23]. Залишилось без відповіді питання, чому душеприкажчики та позиттєва власниця капіталу протягом двох років не повідомляли про це. М.Г. Буда вимагала також забезпечити собі певний відсоток з капіталу та благодійну пожертву найбільшим вдовам міста розміром два рублі на місяць. Міська дума вимушена була здатися. Тільки після цього справа зрушила з місця. У серпні 1911 р. дозвіл на відкриття Міського банку було отримано. Директором був обраний О.М.Бурий [396, арк. 27-28].

Ще одним вагомим свідченням зростання не просто економічного потенціалу міст, а й організованості міського суспільства стало відкриття Товариств взаємного кредиту: якщо 1904 р. по 13 містах регіону діяли 19, то у 1910 р. по 32 містах функціонувало 45 кредитних установ установ такого типу («Додаток Т») [193, с. 368-369, 371; 194, с. 486, 488-489, 661-662]. Напередодні війни товариства взаємного кредиту постали ще у п'яти містах, а їх загальна кількість становила понад 50, тобто збільшилась у 2,7 рази порівняно із 1904 р. [1243, гр. М; 1244, гр. М]. Найбільше Товариств взаємного кредиту – дев'ять – діяло в Харкові [1079, с. 172-173; 1243, гр. М; 1244, гр. М]. Вони об'єднували великих, середніх та дрібних торговців, гірничопромисловців, прикажчиків, залізничників. Чотири товариства діяли у Полтаві [1079, с. 130-131; 1243, гр. М; 1244, гр. М], три – у Сумах, по два – в Золотоноші, Ромнах. У інших містах працювали по одному товариству.

Найчисельнішими були товариства взаємного кредиту Гадяча (виникло 1902 р.) – 4,4 тис. осіб, Полтавське Товариство взаємного кредиту (1871 р.) – понад 4 тис., Харківське Дрібно-Промислове Товариство взаємного кредиту – 3,8 тис., Товариство взаємного кредиту купців і торгово-промисловців Полтави (1899 р.) – понад 2,2 тис., Харківське Перше (1866 р.) – понад 2 тис. Найменше учасників було в одному з наймолодших, товаристві Старобільська (1911 р.) – 210 осіб. Більшість товариств об'єднували від 306 до 740 членів (Остер, Краснокутськ, Борзна, Глухів, Конотоп, Кролевець, Чернігів) [1244, гр. М].

За сумою річних оборотів найзначнішими були Полтавське Товариство взаємного кредиту купців і торгово-промисловців та Кременчуцьке Друге Товариство Взаємного кредиту (1907 р.) – по 63,7 млн. руб., Лубенське товариство взаємного кредиту (1905 р.) – 58 млн. руб., Полтавське Товариство взаємного кредиту – 53 млн. руб., Полтавське комерційне Товариство взаємного кредиту (1912 р.) – 39 млн. руб., Сумського повітового земства (1873 р.) – 33,3 млн., Золотоноші (1910 р.) – 23,9 млн., Глухова (1909

р.) – майже 21 млн. руб. До середніх за фінансовими операціями можна віднести товариства Краснокутська (1904 р.) – 3,9 млн. руб., Гадяча (1902 р.) – 14,6 млн. руб. Найменшим було також одне з нових товариств, Остерське (1910 р.) – 141 тис. руб. Серед не потужних – Конотопа (1903 р.) – 377 тис. руб.; Кролевця (1909 р.) – 600 тис. руб., Чернігова (1908 р.) – 626 тис. руб. [1244, гр. М]. Товариства взаємного кредиту розвивались більш динамічно, ніж акціонерні та міські банки. Згідно даних по імперії в цілому, їхні поточні рахунки і вклади зросли у 1908-1913 рр. у 2,6 рази, основні активи – втричі, в той час як відповідні показники акціонерних банків – в 2,9 та 2,8 рази, міських банків – 1,8 та 1,6 рази [165, с.142, 203].

Між 1904-1910 рр. суттєво – у 2,7 рази – збільшилась в містах регіону кількість позичково-ощадних кас, що є свідченням зростаючого життєвого рівня населення, переходу до сучасних способів розпорядження отриманими прибутками. Як свідчать дані «Додатку Т», найбільший приріст відбувся по містах Полтавщини – у 3,4 рази, та Харківщини – у 2,8 рази [193, с. 368-369, 371; 194, с. 486, 488-489, 661-662].

Причиною значного зростання міських банків, товариств взаємного кредиту, ощадних кас в провінції стали промислове піднесення, зростання роздрібної торгівлі, значні врожаї 1909-1910 рр., розширення ресурсів кредитної системи, в першу чергу завдяки збільшенню вкладів та поточних рахунків (приріст вкладів за 1908-1913 рр. становив по імперії в цілому 130%, в той час як у розвинутих капіталістичних країнах в цей час лише на 30-40%) [165, с.171,173]. Все це стимулювало створення кредитного апарату для обслуговування «низового» торгово-промислового обороту [165, с.183-184,], потреб дрібних торговців, підприємців, ремісників. Намагаючись задовольнити місцеві потреби, уряд 13 січня 1912 р. ухвалив нове положення про міські громадські банки [564, с. 242-275], яким дещо спрощувались їх відкриття та процес обслуговування населення. На Першому Всеросійському з'їзді представників міст з питань поліпшення міських фінансів було висунуто

пропозиції щодо вдосконалення цього документу та створення «Центральної каси міських банків» – фактично головного банку для обслуговування потреб міст [1214, с.389-392].

Наприкінці XIX-на початку XX ст. визначали розвиток населених пунктів торгівля, фабрично-заводська промисловість, залізничний транспорт, установи кредиту. Подолання наслідків економічної кризи, політичних потрясінь, переорієнтація держави на залучення в промисловість приватної ініціативи, відкривало широкі перспективи для міст регіону. Спираючись на вже існуючий технічний та інтелектуальний потенціал, вони отримали шанс зробити потужний крок уперед.

Суттєві відмінності економічного розвитку міст початку XX ст. у порівнянні з останніми десятиліттями XIX ст. полягали у перенесенні акцентів на інтенсифікацію роботи всіх галузей, удосконалення існуючих структур, поліпшення транспортних, кредитних, технологічних параметрів. Головним здобутком початку XX ст. стало поступове усвідомлення елітою та більш широкими верствами міського населення необхідності індустріалізації як важливого елементу модернізації. Про це свідчить той факт, що обговорення питань розвитку промисловості поступово переміщалося з міністерських кабінетів і зачинених зал зборів підприємців на шпальти масової періодичної преси, в засідання міських дум, перш за все повітових центрів. Більше уваги і ваги надавалось суб'єктам підприємництва. В міському суспільстві посилилось розуміння того, що від їх зусиль, інтелектуального рівня залежить економічне піднесення міст.

На початку XX ст. на Лівобережжі було зосереджено близько 30% підприємств, 20% зайнятих та 16,3% продукції всіх міст дев'яти українських губерній. Частка продукції промисловості міст в загальній промисловості губерній становила на Полтавщині – понад 70%, Харківщині – близько 50%, але вона зменшилась напередодні Першої світової війни. Протягом перших чотирнадцяти років XX ст. вартість виробленої продукції по містах регіону

зростала меншими темпами, ніж населення. Міста Полтавської, Харківської губерній відставали по темпах приросту промислової продукції від сільської місцевості. Найбільш урбанізованою залишалась продукція промисловості Полтавщини. Решта регіону поступалась їй за даним показником. В силу специфіки законодавства імперії, яким не дозволялося обкладати на користь міст прибутки промисловості, фабрика або завод своїм функціонуванням опосередковано впливали на міста. Таким чином, прогрес міст не був безпосередньо пов'язаний із індустріальним розвитком, що не відповідає критеріям модернізації.

Найголовнішим соціальним здобутком передвоєнних років на шляху модернізації стало визрівання в міському суспільстві розуміння важливості індустріалізації. Зменшувалась недовіра до суб'єкта промислової діяльності. Найвпливовіші на Лівобережжі представники бізнесу наполегливо працювали над створенням сприятливого іміджу підприємця. Беручи активну участь у міських самоврядуваннях, захищаючи інтереси міст в Санкт-Петербурзі, пропагуючи на сторінках преси переваги промислового піднесення, створюючи нові робочі місця, активно здійснюючи меценатство, вони формували серед городян нову модерну самосвідомість. Поряд із Харковом підростали Суми, Кременчук та ін., які готові були запропонувати власну модель зростання. Головним важелем розвитку мали стати внутрішні можливості самих міст і прилеглих районів, які потрібно було залучити через поліпшення транспортної мережі, розвиток місцевої фінансово-кредитної сфери.

У переважній більшості міст регіону домінувала одна галузь промисловості, переважно групи «Б». Харків вирізнявся поміж інших приблизно однаковою вагою виробництва харчових продуктів та металообробки. Найважливіше значення у місті мали сільськогосподарське машинобудування, борошномельна промисловість, виробництво тютюну, пива. На початку ХХ ст. значно зросла поліграфія, виробництво обладнання

для шахт Донбасу. Натомість зменшувалась частка обробки вовни, без суттєвих зрушень функціонували хімічна галузь, деревообробка та обробка мінеральної сировини. Справжнім локомотивом, що за лічені роки витяг харківську промисловість з стану провінційної кустарщини, був ХПЗ, який став одним з вагомих чинників зростання Харкова в перші десятиріччя ХХ ст. Поширились нові форми організації виробництва та акумуляції капіталів. У місті ставало більше і більше акціонерних товариств. Значно розширився діапазон збуту продукції місцевої промисловості. Усе це надавало можливість сподіватися на прискорення темпів зростання міського бюджету, поліпшення комунального господарства. Повільними темпами зростало енергоозброєння промисловості, що дозволяє пояснити наявність великого відсотка некваліфікованої робочої сили в місті.

На рубежі ХІХ-ХХ ст. по містах регіону зосереджувалось 44% торгових підприємств, близько 74% оборотів торгівлі регіону, що значно перевищувало відповідні показники щодо промисловості. Зайняті в торгівлі і члени їх сімей становили найчисленнішу групу мешканців міст. Сума оборотів торгівлі вдвічі перевищувала обороти промисловості (1900 р.). Остання поступалась за цим показником торгівлі навіть напередодні Першої світової війни. Найбільший «розрив» на користь торгівлі мав місце по містах Чернігівщини (в 9,6 рази).

За оборотами торгівлі міста поділялись на чотири групи. На центри із найбільшими оборотами (Харків, Кременчук) припадало 59% міської торгівлі регіону. Серед них найпотужнішим був Харків із оборотом понад 50% всіх міст та майже 38% – Лівобережжя в цілому.

Порівняння списку міст із великими і значними торговими оборотами та оборотами промисловості свідчить про відсутність безпосереднього зв'язку між рівнем розвитку цих галузей економіки. Так, Полтава, Золотоноша, Лубни, Охтирка, Суми мали значні обсяги промислової продукції, але менші торгові обороти, ніж інші міста з великими і середніми показниками обсягів

промислового виробництва та оборотів торгівлі. Натомість у всіх містах Чернігівщини, більшості повітових та безповітових міст Харківщини торгові обороти значно перевищували промислове виробництво. Особливо бурхливий розвиток торгівлі відбувався у Харкові. В місті майже вдвічі зросла частка осіб, життя яких визначала ця сфера економіки.

За насиченістю торговими закладами міста регіону переважали середньоімперські показники. У великих та значних вони становили близько 46 осіб на торгову точку, у менших – близько 100. Найважливішими змінами соціального характеру по великих та значних містах стали закріплення системи магазинної торгівлі, яка витісняла ярмарки, недільні базари; прихід у торгівлю нової генерації, яка орієнтувалась на новітні прийоми організації і методів ведення бізнесу; посилення міськими самоврядуваннями контролю за якістю товарів, тривалістю робочого дня. Купець, прикажчик ставали по містах значною соціальною силою. Але початок ХХ ст. приніс у дану сферу міського життя не лише позитивні соціальні зміни, а й негативні явища, зокрема морально-етичного характеру. Всі вони були супутниками модернізації, торгівельної лихоманки, гонитви за прибутками, притаманними динамічному суспільству передвоєнних років.

У торгівлі, кредитно-банківській сфері зростала участь міських самоврядувань, окремих груп населення. Навколо організації міських громадських банків, товариств взаємного кредиту, роботи спеціальних комісій із врегулювання робочого дня концентрувалась енергія мешканців, яка не знаходила адекватного застосування у інших, зокрема політичній, областях.

За насиченістю міською мережею Лівобережжя України випереджало європейську частину Російської імперії, але значно поступалося Західній Європі, Польщі що висувало проблеми міжміського транспортного сполучення на одне з чільних місць соціально-економічного і культурного розвитку регіону. Різниця у відстанях між містами та площі населених пунктів

віддзеркалювали перш за все історичні традиції містотворення в даних історичних областях. Існування значних відстаней між містами ускладнювало комунікацію, а з нею і розгортання модернізаційних процесів, можливості поширення економічного, культурного впливу на сільську округу, збільшуючи соціальну відстань між містом і селом.

Зважаючи на позитивний вплив індустріалізації, міські самоврядування активізували діяльність щодо створення умов для розвитку економіки. Серед них важливе значення надавалось доступу до мережі залізниць, який, здавалось, спроможний поліпшити ділову активність. Історія боротьби міст за поліпшення транспортного сполучення дає можливість дещо по-іншому оцінити факт скорочення темпів залізничного будівництва протягом перших десяти років ХХ ст. Вважаємо, спричинено воно не лише погіршенням можливостей держави, недооцінкою або нехтуванням ролі транспорту в економічному житті. У цей час, коли головні залізничні магістралі були прокладені, постало питання вдосконалення перевезень по вже існуючій мережі, здійснення нового будівництва із врахуванням потреб внутрішньорегіональних зв'язків (всередині губерній, навіть повітів). Тому цілком природно вдосконалювались методи впливу міст на дані процеси. Самоврядування зосередили зусилля не просто на під'єднанні до залізниці, а пошуках вагомого економічного обґрунтування оптимального варіанту під'єднання. Доба модернізації вимагала від еліти повітових центрів більшої ініціативи та підприємливості у підходах до вирішення питань міжміського транспортного сполучення, структурної перебудови промисловості, торгівлі, міських доріг і транспорту.

Для будь-якого міста залізниця залишалась бажаним і дуже реальним шляхом вирватися із стану провінційності, застигlosti у динамічний модерний світ. Боротьба за відкриття колій, вокзалів точилась між губернськими і повітовими центрами. Породжуючи конкуренцію, вона привчала еліту шукати компромісів, об'єднуватись на ґрунті вироблення

економічно доцільних рішень в умовах уповільнення залізничного будівництва. Питання транспортного сполучення породжувало цілий пласт проблем соціального, економічного, культурного характеру, до вирішення яких міста тільки-но наблизились напередодні Першої світової війни.

Початок ХХ ст. став для міст регіону новим етапом розбудови власної системи кредитних установ. Саме останні, як засвідчив досвід другої половини ХІХ ст. Санкт-Петербурга, Москви, Харкова, відкривають можливості прискореного розвитку економіки. Прикметою 1909-1914 рр. стало посилення економічної активності на даному напрямку саме громадськості міст. Створення міських банків, товариств взаємного кредиту засвідчили готовність жителів великих і малих населених пунктів до активної масової участі в економічному житті, що відповідає стандартам модерного суспільства. Діяльність міських банків, зокрема Харківського, Чернігівського надавала чудовий приклад акумуляції зусиль, підтримки населення міста та навколишніх повітів. Вони надихнули повітові центри рухатися в даному напрямку. На заваді стояла бідність міст, адже здобути стартовий капітал було непросто. Але не менше стримували розвиток банківської мережі амбіції представників місцевої еліти, запекла боротьба за контроль над новими установами. Та попри всі проблеми, банківська мережа по містах регіону зросла в 1,6 рази, товариств взаємного кредиту – у 2,4 рази, позичково-ощадних кас – у 2,7 рази.

За кількістю членів товариства взаємного кредиту переважали будь-які інші місцеві інституції економічного, політичного або благодійного характеру, що свідчило: пріоритетними для мешканців міст були успішність на ниві підприємницької діяльності, економічного добробуту. Той факт, що по значних, середніх та малих містах вони були часом більш представницькими і потужними за сумою оборотів свідчить про те, що обслуговували вони не лише городян, а й мешканців сільської місцевості. По

великих містах населення зверталось переважно до банків, де почали засновуватись «міські відділення».

Соціальна структура населення міст, образ життя мешканців, зовнішній вигляд великих і малих населених пунктів значною мірою залежали від сукупності факторів, серед яких промисловість відігравала помітну, але далеко не першу роль. Історичні традиції, співвідношення адміністративних, торговельних, промислових, освітніх функцій міських осередків, економічна кон'юнктура забезпечували ступінь розвиненості того чи іншого міського населеного пункту, характер зовнішнього вигляду вулиць і площ, центральних районів і околиць, соціальної структури мешканців.

РОЗДІЛ 4

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКИХ САМОВРЯДУВАНЬ

4.1. Соціально-політична характеристика міської еліти. Діяльність міських самоврядувань, досягнення та прорахунки міст на шляху переходу від традиційного до модерного суспільства залежали від інтелектуального потенціалу міської еліти, найяскравішими представниками якої були голови міських дум та міські старости, міські гласні.

Нами віднайдено співставимі дані щодо 54 осіб, що обирались на посади міських голів і міських старост 43 міст Лівобережжя України між 1906-1914 рр. [234, арк. 192^{зв}-193; 318, арк. 2^{зв}-3; 319, арк. 2-9; 1010, арк. 128-288; 1011, арк. 41-165; 1013, арк. 4^{зв}-148 ; 1016, арк. 3^{зв}-170; 1027, арк. 31-123]. Вся інформація, що міститься в архівних джерелах, складалась відповідними міськими управами за даними самих гласних дум та керівників міських самоврядувань у вигляді таблиць, в яких зазначались стан, рівень майнового цензу, освіти, чин, віросповідання і/або національність, термін перебування у складі міської думи та на посаді міського голови, час проживання у місті. Співставимі дані є лише по трьох перших показниках. Усі підрахунки здійснені нами на основі вказаних джерел.

За становою приналежністю 23 осіб, 43% міських керівників, належали до купців, почесних громадян або міщан; 19 – 35% – до дворян; четверо, 7%,

походили із селянських станів, а голова Сосниці походив із родини священників. Станова приналежність сімох керівників, майже 13%, у документах не зазначена. Цей факт є особливо показовим через дискусії щодо ступеня розмитості станової свідомості і заслуговує на коментар. Так, голова Березни вказав, що він прапорщик (очевидно, у відставці), Охтирки – полковник у відставці, Кролевця, Переяслава – колезькі реєстратори, Новгород-Сіверського – колезький радник, Полтави – колезький асесор. Відомо, що на початку ХХ ст. чин можна було отримати як за успіхи в комерції, так і на ниві благодійництва. Різничинець міг дослужитися до певного чину на військовій службі і т. ін. Як бачимо, по містах Лівобережжя ступінь збереження станової свідомості серед міської еліти був доволі високим.

Особливість міст Харківської губернії полягала в тому, що 75% голів самоврядувань належали до купців, почесних громадян, міщан. Харків і Суми очолювали дворяни, а міським старостою Недригайлів був селянин. На Чернігівщині та Полтавщині серед міських голів домінували вихідці з дворянства. Разом із чиновниками в першій вони становили майже 60% керівників, у другій 53%. Значно менше, ніж на Харківщині, тут були представлені міські стани. До купців належали міські голови Остра, Прилук, міський староста Коропа І.І.Куриленко. На Чернігівщині лише одна особа, інший староста Коропа М.І.Тетерник походив з міщан, а на Полтавщині таких взагалі не було. Проте троє осіб, найбільше серед губерній регіону, походили з селян чи козаків: староста Градизька, голови Прилук, Пирятин. Отже, на Лівобережжі мали місце суттєві відмінності порівняно із Катеринославською губернією, де порівну були представлені дворяни, чиновники та особи міських станів.

Про рівень заможності керівників дають уявлення відомості щодо майнового цензу володіння нерухомістю, за яким вони обирались до міських дум, та суми їх посадового окладу. Найбагатших, із цензом понад 5 тис. руб.,

було 9 осіб. Серед них найзаможнішим був міський голова Ніжина П.Ф.Кушакевич – 19 тис. руб. Найменше майна зафіксовано у міського голови Сум В.М.Золотарьова – 6 тис. Шістнадцять осіб, або приблизно 30%, належали до групи із цензом 2-5 тис. руб. Нерухомого майна вартістю від однієї до двох тисяч руб. мали 11 осіб.

Ценз 300-1000 руб. був у 15 осіб, а менше 300 руб. показали голови самоврядувань Градизька і Миргорода. Очевидно, вони займались торгово-промисловою діяльністю, що дозволяло обиратися до міських самоврядувань.

Оклади голів міських самоврядувань перебували в залежності від розмірів міста та ступеня розвиненості міського господарства. Найбільшим він був у Харкові – 8 тис. руб. на рік (для порівняння у Катеринославі – 10 тис. руб.) У Чернігові, Полтаві, Сумах, Кременчуку, Ромнах, Ніжині оклади коливались від 2,4 до 4 тис. руб. По інших містах посада керівника оплачувалась від 300 руб. (Золочів) до 1,8 тис. руб. (Лебедин, Слов'янськ, Глухів, Прилуки) [562, с. 385-417; 564, с. 319-335; 565, с. 216-225].

Переважна більшість голів міських самоврядувань (44%) здобули початкову освіту, закінчивши повітові училища, або мали домашню. Понад 31% керівників мали середню освіту, зокрема двоє закінчили військові училища, по одному – комерційне, учительську і духовну семінарії, шість – гімназії; без уточнення рівня – п'ятеро осіб. Вищу освіту здобули 11 міських голів, понад 20% керівників.

Переважна більшість керівників по містах всіх губерній мала значний досвід роботи в думах. Майже чверть, 13 осіб, працювали понад 20 років, стаж громадської діяльності 15 осіб (28%) становив від п'яти до двадцяти років. Четверта частина керівників працювали не більше одного терміну.

Нами віднайдено дані щодо 1346 гласних міських самоврядувань 39 міст Чернігівщини, Полтавщини і Харківщини та співставимі дані щодо 330 гласних восьми міст Катеринославі за 1909-1914 рр. по тих саме параметрах [234, арк. 116-117^{ЗВ}; 373, арк. 4, 79, 141; 376, арк. 40-70; 377, арк.

97, 418; 378, арк. 4, 16, 57; 1010, арк. 128-288; 1011, арк. 41-165; 1013, арк. 4^{зв}-148; 1016, арк. 3^{зв}-170; 1027, арк. 31-123]. Серед гласних міст Лівобережжя четверту частину становили міщани, найчисельніша станова група – 332 особи. Разом із купцями – 201 особа (15% гласних) та почесними громадянами – 114 осіб (8,5%), представники міських станів склали майже половину представництва в думах. Найбільшою частка міщан була в самоврядуваннях Чернігівської губернії – 111 осіб, 30% (для порівняння, у Катеринославській губернії – 90 осіб, 27%). Вони переважали в Харківській губернії – 140 осіб, 25%, а на Полтавщині посідали друге місце – 81 особа, 20% гласних, поступаючись дворянам. Купці становили третю за чисельністю групу гласних на Полтавщині – 78, 19% (на Катеринославщині другу – 68 осіб, 21%). Почесних громадян найбільше було серед гласних Харківщини – 53 особи, 9% складу дум, і Полтавщини – 40 осіб, 10%. Значним був відсоток купців у Кременчуці – 37%, Ромнах – 38%, Прилуках – 29%.

Другою за чисельністю групою були дворяни – 278 осіб, понад 20% гласних, зокрема на Чернігівщині – 102 особи, 27%, Полтавщині – 88 осіб, 22%. По деяких самоврядуваннях відсоток дворян значно перевищував середні показники: Чернігів – 76% гласних, Золотоноша – 65%, Харків – 45%, Кременчук – 37%.

Вихідців із селянських станів (селяни, козаки, поселяни) було 236 осіб, 17,5% гласних. Найчисельнішим було їх представництво в думах Харківської губернії – 137 осіб, 24% складу, по інших частка селян серед гласних не перевищувала 12-14%. Селяни становили 92% гласних Золочева, 83% – Недригайлів, 44-45% – Богодухова, Валок, 33% – Березни тобто переважно малих та найменших міст.

Не визначили своєї станової приналежності 173 особи, або 13% гласних. Найбільша частка таких була в Полтавській губернії – 67 осіб, 16% гласних, найменшою в Чернігівській – 34 особи, 9% складу міських самоврядувань.

Майнові характеристики відомі щодо 1045 гласних 31 міста. Найчисельнішу групу становлять особи із цензом від 300 до 1 тис. руб. – 370 (35,4%). Друге місце посідала група гласних із вартістю майна понад 1,5-3 тис. руб. – 211 осіб (20%), третє – понад 3 тис. руб. – 160 (15,3%). Звісно, співвідношення по різних містах між представниками найзаможнішої частини і менш заможної міського суспільства було неспівставимим. Так, ценз 1,5-3 тис. руб. мали у Чернігові понад 40% гласних, Ніжині 46%, Полтаві 25%. Ценз понад 3 тис. руб. у Харкові – 72% гласних, Полтаві – 44% (для порівняння, у Катеринославі – 42,5%). Натомість у Глухові 45% гласних мали майна на суму 300-1 тис. руб., у Ромнах – 51%, Городні – 56%, Лубнах – понад 94%.

Дані щодо рівня освіти представлені в архівних документах по 1346 особах. Переважна більшість мала домашню освіту – 515 (38,3%). Початкову освіту здобули 368 гласних (27,3%); середню – 213 (15,8%). Із вищою освітою в складі дум було 226 осіб, майже 17% складу. Порівнюючи із освітнім рівнем гласних міських дум, обраних на основі Міського положення 1892 р. на перше чотириліття після ухвалення документа (дані В.А.Нардової стосуються 49 губерній європейської Росії), можна відмітити, що питома вага гласних із вищою освітою збільшилась у 2,2 рази, середньою – удвічі, а із домашньою – зменшилась майже на 11%. [793, с. 233].

По містах Харківщини частка осіб з вищою освітою серед гласних становила 20%, Полтавщини – 15%, Чернігівщині – 13%, в той час як Катеринославіщини – 27%. Особи із домашньою освітою переважали по містах Харківщини і Полтавщини, відповідно – 42% і 38% гласних. Характерно, що по містах Чернігівщини і Полтавщини частка гласних із середньою освітою була вищою, ніж по регіону – 18-19%. Найменшою вона була на Харківщині – 13%. На Чернігівщині також дуже високою була частка осіб, що мали початкову шкільну освіту – 34%, в той час як Харківщині, Полтавщині – 24-25%. Великі міста значно випереджали інші за питомою

вагою гласних із вищою освітою: у Харкові – 60% (Катеринославі понад 62%). Порівняно значною була питома вага гласних із вищою освітою у Чернігові – 35%, Глухові – 27%. Меншою була частка гласних із вищою освітою в Полтаві – 14%, Кременчуку – 16%, Ніжині – 17%, Сумах – 15%. Жодного гласного із вищою освітою не було в міських самоврядуваннях Недригайлів, Золочева, Козельця, Коропа, Градизька, Остра. До речі по всіх, крім останнього, в складі дум не було і жодної особи із середньою освітою.

Політичні погляди або симпатії міських голів та старост визначити значно складніше. Враховуючи те, що вони вважалися державними службовцями і що навіть із початком ери конституціоналізму в Російській імперії діяльність партій офіційно не була дозволена, виявляти свою приналежність до них було небезпечно. Скупу інформацію можна отримати лише з коментарів, що додавали представники губернських установ до відповідних біографічних довідок, аналізуючи конкретні прояви активності цих людей в ході кампаній по виборах до Державної Думи і в міські думи.

На думку губернських чиновників, по більшості міст Харківської губернії склад дум – правий, у Золочеві, Охтирці політичні уподобання не визначені. Міські голови Харкова і Вовчанська (О.К.Погорілко, В.М.Багмет) належали до октябристів, Слов'янська – до правих, Ізюма, Валок (С.А.Синявський) були позапартійними. Схожа ситуація мала місце по більшості міст Катеринославщини. Лише у Маріуполі, Олександрівську гласні не приховували своїх політичних уподобань, що свідчить про більший ступінь внутрішньої свободи місцевої еліти навіть порівняно із іншими містами губернії. Тому можемо припустити, що на півдні суспільство значно швидче просувалося по шляху досягнення модерних ознак. Хоча можемо припускати, що за зовні невизначеністю ховалися політичні пристрасті. Проліває світло на те, якими «сприятливими до уряду» чи «невизначеними» могли бути гласні, інформація по містах іншої губернії. Полтавське ГЗМСП навесні 1911 р. повідомляло МВС, що «до складу міських управ і дум входять

здебільшого особи, що належать до правих політичних партій і тому розпорядження влади майже завжди охоче виконуються, навіть у випадках, коли потрібно здійснювати незаплановані у кошторисі витрати з міських коштів» [1013, арк. 3]. Але така узагальнююча характеристика не узгоджується з іншою інформацією стосовно конкретних міст, яка міститься у цитованому документі, інших матеріалах справи.

По-перше, в документі відзначалось, що більшість полтавської думи складається переважно з правих елементів, в той час як управа складається з елементів опозиційних. Більше того, «Дума у переважній більшості випадків солідарна» з управою! [Там само]. Маємо справу із суперечливою інформацією, яка свідчить або про бажання губернських чиновників заплутати начальство у столиці, або повне нерозуміння стану справ у місті. Адже вкрай нелогічною виглядає ситуація, коли управа, що призначається думою, не відповідає політичному обличчю останньої. Одне з двох – або члени думи імітували прихильність до правих поглядів, або управа – не опозиційна. Ознайомлення з іншими документами свідчить про те, що полтавська управа таки була опозиційно налаштована до уряду. Кілька її членів зазнали переслідувань, зокрема притягнення до судової відповідальності [1014, арк. 29-34, 50, 54-66, 128]. Дума губернського центру також не надавала прикладу імперського патріотизму. Невипадково, вибори кінця 1908-початку 1909 р. були скасовані (звісно, через процедурні порушення), а в ході нових точилась запекла політична боротьба, підсумок якої місцевий бюрократ визначав дуже абстрактно [1013, арк. 2].

По-друге, інформуючи про перебіг виборчих кампаній в Гадячі, Градизьку, Золотоноші, Кременчуці, Кобеляках, Лубнах, Миргороді, Переяславі, Пирятині, Прилуках, Ромнах, Хоролі, губернські чиновники констатували відсутність по цих містах політичної боротьби, або згадували протистояння партій міщан і купців, міщан та купців із «інтелігентними класами» [1013, арк. 1-2]. У зв'язку із цим постає питання, звідки вони могли

отримати інформацію про політичне обличчя гласних цих дум, якщо вони ніяким чином не проявляли себе? На наш погляд, більш логічним припустити, що суспільство повітових і безповітових міст Полтавщини, так само як і інших губерній, ще не дозріло до чіткої політичної диференціації і чиновники губернського присутствія видавали бажане (приналежність гласних до правих) за дійсне. А накази влади виконувалися не через довіру до неї, а тому, що десятиліттями городяни призвичаїлись мовчки підкорятися всім її забаганкам. Не висловлювати свою думку стосовно політики уряду, уникати конфліктів із можновладцями, ніяким чином не проявляти себе було однією з характерних рис поведінки людини в традиційному суспільстві.

Невипадковим виглядає поширення в даний період явища неявки гласних на засідання дум. У Конотопі протягом 1908 р. з 36 гласних на засіданнях були присутні здебільшого 23-24 особи. Із 27 засідань думи на 10 розглядалися причини невиконання громадського обов'язку тими, хто порушує Міське положення, нехтує інтересами городян. Але зусилля міського голови навести лад результатів не принесли [365, арк. 4-7^{зв}, 17-18, 22-28, 29-29^{зв}, 30-35 та ін.]. У Харківській міській думі на початок засідання збиралась необхідна кількість гласних, але через певний час багато з них зникали із зали. Їх не стримувала навіть присутність журналістів, які фіксували втікачів, повідомляли прізвища в газетах. Іноді причинами подібного «абсентеїзму» гласних було небажання засвітитись під час розгляду гострих земельних питань. Але «сховати голову в пісок», відкласти вирішення проблеми не свідчить на користь цих представників міського суспільства. Та все ж таки більше половини гласних міських дум сумлінно ставились до виконання громадського обов'язку. Деякі з них виявляли зразки відданості міським справам. Наприклад, член комісії харківської думи із зведення ломбарду купець І.К.Велітченко щоранку, до початку власної торгівлі, встигав зайти на будівельний майданчик і перевірити якість завезеної на сьогодні цегли, темп і

організацію робіт. Перебування на посаді міського голови коштувало деяким купцям провінційних міст занедбання власного бізнесу.

4.2. Боротьба за виділення в окрему земську одиницю. Взаємини між містами і владою визначались Міським положенням 1892 р. Ухвалене в ході контрреформ кінця 1880-х - початку 1890-х років, воно суттєво обмежувало можливості самоврядувань. Порівняно із Міським положенням 1870 р., зменшувалась кількість виборців, зростала залежність від губернатора, особливо в плані контролю над рішеннями дум [925, № 8708; докладно про історію прийняття та аналіз документа дивись: 482, с. 411-428; 794, с. 8-48]. Міський голова ставав державним службовцем, який навіть про кількадечну відпустку мав просити дозволу губернатора, зазначаючи в клопотанні куди, на який термін та з якою метою він їде [387, арк. 20, 21, 22, 32, 33, 34 та ін]. Посилення регламентації роботи міських дум було викликане не лише недовірою оточення Олександра III до виборних інституцій, але і існуванням реальних вад, які проявили себе в ході реалізації Міського положення 1870 р.

Проте нове Міське положення все одно не внесло бажаних змін на краще. Перші спроби його часткового перегляду мали місце вже наприкінці 1890-х рр. Єдиним їх наслідком стало реформування Санкт-Петербурзького міського громадського управління. Зміни, які торкалися би інших міст імперії, постійно відкладались на майбутнє. Особливо яскраво недосконалість Міського положення 1892 р. проявилася в 1905-1907 рр. Губернатори Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини левову частку зусиль спрямували на придушення революції. Вони систематично втручались у повноваження дум, вимагаючи збільшувати асигнування на утримання поліції, армійських частин, які залучалися для придушення заворушень у сільській місцевості, не зважаючи на реальні можливості міст. На різні сфери життя повітових і безповітових міст значний вплив мали також земські начальники, повітові справники, предводителі дворянства. У купі з чиновництвом різних установ вони доволі успішно стримували необхідні зміни. Навіть один з лідерів

харківських монархістів М.Шаховський визнавав, що необхідно подолати бюрократію, яка гальмує суспільне життя, але закликав це робити мирним шляхом [1338, с.4].

Головну увагу представники влади приділяли тому, щоб думи не обговорювали політичні питання, не координували, не об'єднували свої зусилля навіть навколо вирішення поточних господарських справ. Починаючи з 1906 р., губернатори посилили практику видавати обов'язкові постанови з санітарної частини, з регулювання руху екіпажів та автомобілів, годин недільної торгівлі по містах тощо [1242, 1907, 4 листопада]. Службовий запал у поєднанні із можливостями, що відкривала дія надзвичайних законів на підвладній території, призводили до того, що «начальники губерній» брали на себе невласливі їм функції, підміняли міські самоврядування. Міністерство внутрішніх справ вимушене було 4 грудня 1909 р. розіслати відповідний циркуляр, у якому губернаторам рекомендувалося користатися винятковими повноваженнями «з надзвичайною обачливістю і лише в тих випадках, коли це було безумовно необхідно» [503, с. 293-294].

Річ у тім, що на підставі закону 1876 р. губернатор міг видавати обов'язкові постанови. Але різниця між цими постановами і тими, про які йшла мова в циркулярі 1909 р., була суттєвою. В першому випадку за їх невиконання винні мали відповідати перед судом, а у другому карались в адміністративному порядку через поліцію. Вважаємо, правий П.Н.Зирянов, який, коментуючи дії місцевої влади на початку ХХ ст., зазначав, що губернське начальство більш за все цінувало адміністративні зручності і, як і раніше, намагалось управляти народом так само, як воно управляло «обивателями» ХУІІІ ст. [Там само]. Водночас не можемо погодитись із деякими оцінками, поданими в сучасних публікаціях російських істориків щодо послаблення реальної влади губернаторів в провінції після початку конституційних реформ [732, с.228], а «специфіка економічного і соціального розвитку Росії початку ХХ ст. призвела до того, що країна являла собою

складний конгломерат майже автономних соціально-економічних анклавів, що мають власні, часто непримиренні інтереси» [523, с. 236]. Навпаки, економічні зв'язки міст регіону із іншими частинами імперії в даний період міцніли, ставали більш інтенсивними. В джерелах, науковій літературі не простежується втручання губернаторів у керівництво економікою, а лише в політичні процеси, хоча і не підкріплене цілісністю системи підпорядкованих їм місцевих установ [204, с. 248; 619; 721; 722; 1073, с. 120, 130-132]. Кожна губернія скидалась на таку собі міні-державу, в якій суспільно-політичне життя залежало від волі, смаків та уподобань, темперамента губернатора.

В роки революції губернська влада занедбала контроль над такими сторонами діяльності дум, як вчасна підготовка звітності, регулярні ревізії тощо. По багатьох, особливо повітових містах, фінансові звіти не складались, а губернатори дивились на це крізь пальці. Міські голови або старости, налаштовані проурядово, вдавались до порушень фінансової дисципліни, і маніпулюючи коштами, фінансували армію, поліцію. Там, де думи або управи, виконуючи накази згори, наважувалися демонструвати опір – влада використовувала тиск. Міські голови та члени управ Куп'янська, Полтави, Кролевця, Харкова зазнали судового переслідування за приписані їм або реальні зловживання службовим становищем, недбалість. Серед інших прийомів нейтралізації самоврядувань, до яких вдавалася влада у 1906-1914 рр. – непризначення виборів у відведений законом термін по багатьох повітових містах Чернігівщини, скасування виборів гласних, як це сталося в Харкові, Полтаві, Кременчуці, не затвердження на посадах обраних думами голів, членів управ [565, с. 168-173].

На початку століття проявила себе ще одна вада діючого Міського положення. Ліквідація міських управ по деяких малих та найменших містах із збереженням права «повного міського управління», впроваджена під гаслом обмеження фінансових надуживань, обернулася значними втратами.

Покладання на міських голів, старост поряд із представницькими, розпорядчими функціями, усіх обов'язків щодо ведення документації, зокрема, фінансової, консервувало непрофесіоналізм у роботі міських структур, призводило до помилок. Як наслідок, переобтяжені виконанням обов'язкових функцій, керівники міст занедбували справи, міське господарство розбалансовувалося. В очах громадськості поставав негативний імідж самоуправління. В 1910 р. міська дума Сосниці порушила клопотання про «повернення управи». В ухваленому думою документі, зокрема, зазначалось: «зменшення витрат сьогодні вже не тільки не виправдане, але навіть навпаки несприятливо відбивається на міських фінансах» [363, арк. 83].

Відчуваючи необхідність та невідворотність реформи міського самоврядування влада, починаючи із 1906 р., систематично вносила корективи до Міського положення. Всі зміни можна поділити на дві великі групи: такі, що стосувалися всіх міст та ті, що поширювались на окремі населені пункти або регіони.

У 1906 р. до Міського положення було внесено найбільше – близько 80 доповнень, які називалися Продовження («Продолжения»). Серед них розширення повноважень міських самоврядувань у заходах із охорони народного здоров'я; кола осіб (за рахунок деяких категорій підприємців), що мають право участі у виборах міських гласних; спрощення механізму голосування (пункти 2, 24, 47); конкретизація переліку осіб та представників, які позбавлялися права участі у виборах; регламентація кількості гласних нехристиянських віросповідань, яка не повинна перевищувати п'яту частину всіх гласних (пункти 33, 44). Крім того було збільшено перелік випадків, коли губернатор мав затверджувати встановлену думою плату за користування шляхами сполучень, портами та ін.; дещо зменшено кількість постанов дум, які мали спрямовуватись для ухвали в МВС; уточнено можливості контролю самоврядувань над торгівлею, санітарно-гігієнічними заходами по містах

тощо (пункти 78,79, 108). Скасування або внесення змін до ухвал міських дум, якими збільшувались міські податки, покладалось на Державну Раду. Харків із 1906 р. отримав право стягувати лікарняний збір на користь міста, а Слов'янськ – збір з осіб, що відвідують курорт [564, с. 3-4, 13, 16, 19, 20, 58-59; 786, с. 150-175].

У 1908-1912 рр. змін та доповнень було менше. Серед важливих можемо виділити «Продовження» 1912 р., за яким міста мали право обов'язково приєднувати домоволодіння до каналізації із оплатою за це до міської казни [786, с. 195-196].

У 1910-1913 рр. було ухвалено близько 20 законодавчих актів, спрямованих на покращення міських фінансів, врегулювання взаємин між містами і державою. Серед найважливіших слід виділити закон від 2 березня 1910 р. про збори на користь міст із вантажів, що ввозяться і вивозяться з міста залізницями; 6 червня 1910 р. про державний податок на нерухомість по містах; 13 січня 1912 р. про міські банки; 5 грудня 1912 р. про поліпшення міських фінансів; кілька документів про фінансування освіти. Одним з найсуттєвіших для міського самоврядування став закон 26 червня 1912 р. щодо створення Каси Міського і Земського кредиту для видачі позик містам та земствам. Він викликав значний розголос на місцях, породжуючи сподівання на можливість покращення міського господарства [492, 1912, № 6, с. 39-60, № 11, с. 1-15; 565, с. 32-39; 992, арк. 9]. Але разом із тим перший досвід впровадження закону демонстрував зростаючу конкуренцію між містами та земствами за право скористатись обмеженими коштами Каси.

Як бачимо, влада не випускала важелів контролю за міськими самоврядуваннями. Між 1910-1914 рр. керівники міст остаточно зрозуміли, що протидіяти тиску центру, місцевих урядовців можна лише спільними зусиллями. Деякі самоврядування наполегливо ставили питання про дозвіл координувати свої дії у розв'язанні всього спектра муніципальних проблем. Проведений 1910 р. в Одесі загальноімперський з'їзд міських діячів із

благоустрою утворив постійно діючий орган – «організаційний комітет з'їздів діячів і спеціалістів з благоустрою міст», до якого входив, зокрема, міський голова Харкова О.К.Погорілко. Комітет не виконав покладеного на нього завдання підготувати і провести у 1911 р. другий з'їзд. Причина полягала у невизнанні урядом цієї інституції, недостатній наполегливості самих членів комітету [196, 1912, № 4, с. 254-255]. Влада чинила запеклий опір будь-яким спробам громадськості до координації своїх дій. Головним мотивом було не допустити створення прецеденту, за яким може постати щось більш широке: петербурзька бюрократія панічно боялася привиду об'єднаної опозиції. Невипадково за її вказівкою у зародку були придушені по містах об'єднання домовласників, батьківські установи та учнівські організації в навчальних закладах, об'єднання виборців, профспілки та інші групи, які почали створюватись після 1906 р. і здатні були торувати шляхи до самодіяльного громадянського суспільства [1005, арк. 63, 176, 224; 1006, арк. 89, 174; 1007, арк. 30; 1290, арк. 11-13; 1291, арк. 1-6]. Але ідея проведення з'їздів як форми координації зусиль громадськості (у ті роки були дозволені і відбулись подібні з'їзди з питань освіти, санітарно-медичних проблем), залишалась в полі зору міських діячів. Їх зусилля увінчалися частковим успіхом. У вересні 1913 р. в Києві відбувся Перший Всеросійський з'їзд представників міст з питань поліпшення міських фінансів. Ухвалені на ньому резолюції засвідчили нагальну потребу об'єднання зусиль муніципальних діячів (в ті часи висловлювалися більш широко – міст) як на загальноімперському, так і регіональному рівні [565, с. 296-310; 1214, с. 1-2, 489-505].

Одним з потужних чинників становлення міського суспільства в регіоні на початку ХХ ст. стали відносини міст із земствами. Губернські центри, повітові міста наполегливо вибороювали для себе статус самостійної (окремої) земської одиниці, без якого, як вважала еліта і в чому вона переконувала городян, неможливе подальше акумулювання міських коштів

для вирішення головних проблем життєдіяльності населеного пункту, поліпшення міських фінансів, благоустрою.

Зрозуміти позицію міст, мотиви та сутність виступів їх представників можливо лише в контексті політичного протистояння навколо реформ П.А.Столипіна, зокрема місцевої. В.С.Дякін і інші автори досліджували її виключно через призму боротьби П.А.Столипіна із консервативним дворянством навколо прав і повноважень земств, не торкаючись її міської складової [157, с. 94-95, 97-98; 444, с. 4-5, 24-32,74; 446, с. 38-41, 98-104; 447, с. 231-274; 493, с. 20-44]. Активна участь міст у цих «баталіях» була обумовлена саме сподіваннями отримати більше самостійності та прискорити міську реформу. Адже крім створення третьої земської одиниці на базі волості, земці, ліберальні публіцисти все активніше ставили питання про перегляд земського положення 1890 р. у напрямку збільшення прав земств, їх компетенції, передання земствам всієї повноти виконавчої влади на місцях, зокрема всіх видів реальних податків, шкільної та медичної справи [157, с. 94-95, 97-98]. Психологічно готовою до таких змін була і частина царської бюрократії. Тому питання обсягу прав, які матимиме земство, безпосередньо зачіпало інтереси міст, створювало юридичний прецедент, торуючи шляхи вирішення суто міських проблем. Як свідчать джерела, міста фактично підтримували безстановість нових органів, що найбільше відповідало потребам та інтересам міст.

Початок боротьби за виділення у самостійну земську одиницю представники Харкова, Чернігова, Кременчука датували 1870 роками (навіть часом появи Земського Положення 1864 р.), нараховуючи по п'ять-десять клопотань своїх міст до 1913 р. включно [385, арк. 4-18; 510, 1913, № 10, с. 195; 740, с.1; 1001, арк. 48^{3В}]. Отже, може скластися враження, що самоврядування завжди виступали такими собі свідомими репрезентантами міських інтересів, наполегливими борцями за міські права. Наведені факти потребують суттєвого уточнення. Наприклад, стосовно Харкова вони не

знаходять підтвердження в «Истории города Харькова за 250 лет его существования», другий том якої було створено і видано саме в розпал боротьби міста за виділення в окрему земську одиницю. Важко припустити, що автори, Д.І.Багалій та Д.П.Міллер, чудово обізнані із перебігом конфлікту, не надали уваги цим численним клопотанням. На наш погляд, історики оперували мовою фактів і, уникаючи полемічних гострот, фіксували існуючі у 1870-1880-х рр. протиріччя, прийняті харківською міською думою рішення. До 1882 р. вони згадують лише про конфлікти міського самоврядування із державними установами [31, т. 2, с. 293-295]. Перший конфлікт із земством вони датують 1882 р., коли «Дума намагалась по можливості звільнити місто від зайвих видатків. Вона дуже гаряче оскаржувала правильність обкладання міста земством, вважаючи земську оцінку для харківців обтяжливою і надмірно високою» [31, т. 2, с. 296]. Д.І.Багалій та Д.П.Міллер наголошують на тому, що лише дума 1883-1886 рр. «порушила перед урядом клопотання про виділення м.Харькова в окремий повіт. Річ у тім, що інтереси міста як у повітовому, так і в губернському земстві були представлені дуже слабо, а між іншим земство, не криючись, намагалось перетворити заможний Харків на дійну корову, перекладаючи на нього значну частку як державного, так і земського оподаткування» [31, т. 2, с. 298]. Надалі питання про земство порушувалось лише в засіданнях думи 1899 р., коли гласний А.П.Остапенко звернув увагу на необхідність видатки на утримання поліції розподіляти між містами, урядом і земством [31, т. 2, с. 311].

Вважаємо, коректно вести мову про існування кількох етапів боротьби міст регіону за виділення у самостійну земську одиницю. Перший охоплював 1870-першу половину 1890-х рр., коли самоврядування сподівались врегулювати, упорядкувати взаємини із земствами на основі справедливого розподілу податкового тягара. Позиція міст висловлювалась переважно у формі прохань, скарг. Пріоритет у цьому належав міським самоврядуванням Харькова, Чернігова, Кременчука, хоча безпосередні імпульси надходили від

верховної влади і пов'язані були із обговоренням Височайшого повеління Міністру внутрішніх справ 1870 р. подати міркування про якнайкраще врегулювання взаємин міст із земствами, засад Міського Положення 1870 р. В цей час створювались комісії із представників міських дум і земств на чолі із губернатором, як, приміром, у Чернігові [388, арк. 4], в ході роботи якої постало прохання міста про виділення з повіта через обтяжливе оподаткування земством міської нерухомості та мізерне представництво міста в повітовому земстві [Там само]. За схожим сценарієм події розгортались і в Харкові [740, с. 30]. Цілком природно, що у перші роки співіснування міст і земств антагонізм у стосунках між ними перебував на початковій стадії, домінувало бажання уточнити позиції, з'ясувати думки з тих або інших питань. Відсутність позитивних відповідей з Санкт-Петербургу на висловлені містами міркування, ліквідація окремого представництва міських станів в повітових земствах згідно Земського Положення 1890 р. [740, с. 17], дало сигнал містам: до їхньої думки не прислухаються, її ігнорують. Після ухвалення закону від 8 червня 1893 р. про переоцінку майна, ситуація ще більш загострилась. Спричинено це тим, що земства здійснили перерахунок міської нерухомості, фабрик, заводів, торгово-промислових закладів в повітах. Так, у Вовчанську цінність нерухомого майна зросла у 1898 р. порівняно із 1890 р. у 5,3 рази, а з ним і податки [1214, с. 87]. В той же час переоцінка не торкнулась землі, зокрема, у Вовчанському повіті вона не проводилась між 1864-1913 рр., Лохвицькому – після 1875 р., Гадяцькому – 1879 р., Полтавському – 1883 р. [740, с. 14, 19-20, 23, 26-27; 1214, с. 87].

З другої половини 1890-х рр., коли зростання економічного та інтелектуального потенціалу міст набуло вигляд стійкої тенденції, і, водночас, остаточно стало зрозумілим, що перспективи змінити на краще взаємини із земствами стають примарними – держава цілковито підтримує останніх, міста розпочали кампанію за виділення із земств. Новий, другий етап боротьби тривав до 1908 р. В цей час міські думи регіону у формі доповідей, клопотань

чітко ставлять питання про виділення зі складу земств: чернігівська – 30 липня 1897 р., кременчуцька – 30 жовтня 1898 р. Підтримали їх в цей час катеринославська, верхньодніпровська, олександрівська [1000, арк. 1, 6-15^{зв}; 1001, арк. 49^{зв}]. Важливе значення для консолідації місцевого суспільства навколо ідеї виходу із складу земства мала доповідь секретаря міської управи Чернігова А.В.Верзилова «Огляд взаємин м.Чернігова до свого земства», надрукована окремою брошурою (обсягом 19 сторінок), роздана гласним і виголошена 4 серпня 1899 р. [385, арк. 10-18]. У 1904 р. Харків подав відповідні документи на з'їзд у справах міського управління і господарства [510, 1913, № 5, с. 76]. Прилуки так само домагались виділення в окрему земську одиницю. В засіданні Чернігівської міської думи 21 квітня 1904 р. пролунав заклик: «...усі міста земських губерній повинні взяти собі гасло: «відокремлення від земств» [385, арк. 4]. Простежуються спроби координувати зусилля в цьому напрямку з іншими містами. Так, у доповіді чернігівської міської управи було процитовано олександрівського міського голову, який вважав, що «однією з найпохмуріших сторін діяльності сучасних міських громадських управлінь безперечно є постійна безплідна, рік у рік зростаюча боротьба міст із земством» [385, арк. 3]. У березні 1905 р. міська дума Катеринослава підтвердила свою позицію від 1897 р. і подала на ім'я губернатора спеціальну доповідь міської управи [1000, арк. 12-15^{зв}]. Дума Переяслава подала клопотання 19 жовтня 1906 р., Полтави – 1 листопада 1907 р. [1001, арк. 4-4^{зв}, 9-13].

Документи міських дум, які ухвалювалися та подавалися у вищі інстанції напередодні та в роки революції, свідчать, що думи, переважно, вдавалися до контрвипадів, а не наступальних дій, домагаючись лише приборкання зростаючих зазіхань з боку земств на гроші городян. Вони особливо не сподівались на вирішення питання про виділення в окрему земську одиницю. У документах 1908-1914 рр. це опосередковано визнавали і самі міста,

приміром, Харків, Кременчук, коли в унісон заявляли: «справдились наші найгірші побоювання» щодо посилення тиску [740, с. 2; 1001, арк. 49^{зв}].

У 1908 р. настав третій етап боротьби, коли міста розпочали масований наступ, вимагаючи виділення в окремі земські одиниці. Характерна ознака 1908-1914 рр. – подавання повторних клопотань, які мали системний характер, супроводжувались доповідними записками на ім'я губернатора, міністра внутрішніх справ із ретельно розробленими супроводжуваними документами, в тому числі віддрукованими типографським шляхом і призначеними не лише для читання у високих міністерських кабінетах, гласних міських дум, а й для широкого загалу городян. В ході публічних дискусій порушувались питання доцільності не просто виділення в окрему земську одиницю, а й варіанти: повітову або губернську, критерії (чисельність населення, обсяг бюджету).

Міська дума Кременчука порушувала клопотання 13 лютого 1908 р. і 5 червня 1913 р, Лубен – 27 серпня 1913 р., Лохвиці – 26 листопада 1913 р. [1000, арк. 41-41^{зв}, 42-42^{зв}, 56-59^{зв}, 66, 76, 85; 1001, арк. 15-25, 36-44]. Ніжинська міська дума 2 грудня 1909 р. ухвалила рішення про «остаточне виділення» із земства [389, арк.1]. Фактично синхронно діяли міські самоврядування Катеринослава, Луганська, Новомосковська, Павлограда [1000, арк. 48-48^{зв}, 73],

Не могла не реагувати на пожвавлення активності місцева влада. Спрямовуючи подання Ніжина до МВС, Чернігівський губернатор писав: «маю честь доповісти, що порушуване думою клопотання – питання взаємних відносин земств і міських громадських управлінь може бути вирішено, на мою думку, лише під час загального перегляду діючого міського Положення» [389, арк. 2-2^{зв}].

Загалом, станом на 1913 р., подали клопотання про виділення в самостійні земські одиниці 9 міст регіону. Це становить 18% всіх міст імперії, що порушували їх перед владою в Санкт-Петербурзі [1214, с. 516]. Якщо додати

шість міст Катеринославської губернії, із якими міста Лівобережжя координували зусилля в даному питанні, то на міста чотирьох українських губерній припадало 30% клопотань, і це при тому, що вони становили 6% міст імперії. Очевидно, зважаючи на дану обставину, харківське самоврядування фактично очолило цей рух. У 1913 р. було підготовлено ґрунтовний – майже 100 сторінок – документ під назвою «Матеріали з питання виділення міста Харкова в самостійну земську одиницю (Доповідь Харківської міської Управи в Міську Думу)», надрукований для загального обговорення громадськістю в журналі «Известия Харьковской городской думы» і окремою брошурою. У «Матеріалах» узагальнено значний масив інформації з даного питання, залучено порівняльні дані стосовно інших регіонів України та Російської імперії. Укладачі звернули увагу на те, що у «Положенні про земські установи» із самого початку було закладено невизначені норми щодо способів оподаткування. Як наслідок, «розвиток земської діяльності підтвердив висловлені побоювання в масштабах, які перевершують найпохмуріші пророкування ... законодавство навмисно стало поперек шляху розвитку не лише малих та середніх, а й великих міст, обмежуючи їх кошти непосильними податками на користь повітів» [510, 1913, № 5, с. 48].

У 1913 р. кременчуцька дума підготувала і видрукувала 18-сторінкову брошуру «Кременчуцьке міське громадське Управління про виділення міста Кременчука і посада Крюків в самостійну земську одиницю». В ній звертались до історії питання, наводились статистичні викладки щодо розвитку міста, його стосунків із повітовим і губернським земствами [1001, арк. 26-35].

Головні претензії міст до земств, викладені у клопотаннях 1908-1914 рр., можна розділити на такі групи. По-перше, невмотивоване зростання суми оподаткування міської нерухомості. Лохвицький міський голова 19 березня 1914 р. у листі до МВС зазначав: «Особливо протягом останніх років земське

оподаткування стрімко зробило крок уперед і перетворилось на вкрай обтяжливе для міських обивателів, в цьому можна пересвідчитись із наступних цифрових даних: у 1911 р. з міських нерухомостей припадало земству 9000⁸², а у 1914 р. земські збори сягають вже 15000 руб.» [1001, арк. 42-43]. У Кременчуці вартість майна для земських платежів зросла між 1903-1914 рр. з 2,1 млн. руб. до 2,8 млн. руб., або в 1,34 рази, а сума губернського земського збору – з 13,8 тис. до 46 тис. руб., або у 3,3 рази, повітового збору – з 58,8 тис. до 125, 8 тис руб., або більш ніж у два рази [1001, арк. 50].

По-друге, міста не отримували від земств належної компенсації за витрати. Харківська міська управа констатувала: «земські податки, відсмоктуючи з міської каси значні кошти, навзаєм нічого містам не дають» [510, 1913, № 5, с. 76]. Харківське повітове земство 7/10 свого бюджету, який становить майже 1,5 млн руб., формує за рахунок м.Харкова, повертаючи місту лише 44436 руб. 59 коп. [Там само, с. 99]. Кременчуку від земств перераховувалось 950 руб. на народні школи, зокрема ремісниче училище і жіночу гімназію, та надано можливість користуватись земською лікарнею на 200 ліжок, причому платно для городян, в той час як ділянка міської землі для лікарні площею 100 дес. коштує 200 тис. руб. Лубенська дума так само вважала, що земство нічого не надає місту, хоча раніше брукувало деякі вулиці. У 1912-1913 рр. місто робило все це за свої гроші; з'явився в Лубнах і свій лікар, що надавало підстави для відокремлення від земства [1001, арк. 38-40^{3В}, 50^{3В}].

По-третє, міські думи вказували на існування неоднакового підходу до оцінки вартості землі в повітах при обчислюванні земських податків. Міські самоврядування подали в МВС розрахунки вартості орної землі, в тому числі на підставі нотаріально завірених документів про купівлю-продаж та даних, отриманих від банків [1000, арк.42-42^{3В}; 1001, арк. 11. 51^{3В}-52]. Особливо докладно й аргументовано викладені відповідні факти у «Матеріалах» Харкова. Було звернуто увагу на абсолютно довільний, нічим не обґрунтований підхід до оподаткування землі, який не враховував її якості,

врожайності, прибутковості, вкладених капіталів, та й просто зростання цін у 1860-1880-х роках та на початку ХХ ст. Так, в Харківській губернії, де якість землі була приблизно однаковою, одна десятина оцінювалась у 30 руб. як у 1860-ті роки, так і на початку ХХ ст. Крім того, по-різному оцінювалась земля губернським і повітовими земствами, земствами і банками під час укладання актів купівлі - продажу. По Харківській губернії, наприклад, повітова оцінка могла становити 41 руб., а оцінка по прибутках, що давали банки та біржа – 224 руб.; у Катеринославській губернії диспропорції були ще значнішими: відповідно 18,36 та 249 руб. [510, 1913, № 5, с. 48].

По-четверте, міські думи звертали увагу на те, що функції міських і земських самоврядувань щодо місцевого населення тотожні, а тому не логічно обмежувати їх право на проведення власної політики [385, арк. 12-15].

У березні 1908 р. в Санкт-Петербурзі Нарада у справах місцевого господарства обговорювала проект місцевої реформи. Головну увагу представники МВС пропонували зосередити на питаннях зміни виборчого цензу на земських виборах, а не комплексних реформах самоврядування. В рамках Наради працювали чотири комісії, в тому числі із виділення міст в окремі земські одиниці, яка розглянула підготовлений МВС проект закону «Про встановлення на нових засадах взаємин земств і міст». Спільні засідання комісій виявили існування глибоких протиріч між містами та земствами. Зокрема, з міст українських губерній найбільш несприятливими визнали взаємини Катеринослава і Миколаєва. Представники земств у переважній більшості наполягали, що процвітання міста залежить від процвітання повіту і губернії. Щодо виборчого ценза земці наполягали на майново-земельному, а представники міст, чернігівського та уфімського земств виступили за «чистий податковий» [820, 1908, 20 марта, 21 марта].

20 березня 1908 р. відбулось засідання комісії про виділення міст в окремі земські одиниці. Представники земств, перш за все центральних

великоросійських губерній, чинили запеклий опір зміні стосунків міст із земствами, мотивуючи свою позицію фінансовими та значно більше аргументами морального порядку. Так, голова Псковської губернської земської управи доводив: «Не слід багатому кидати біднішого лише тому, що той не здатний йому дати стільки, скільки отримує. Треба думати і про підтримку нужденних, а не лише про самі власні вигоди» [820, 1908, 22 марта]. Представники міст – Москви, Києва, Харкова – виступили за право виходу зі складу земств. Голосування, проведене наприкінці засідання, дало такі результати. За право міст виходити з губернського земства проголосували 16, проти – вісім членів комісії; одногосно було ухвалено право виходу з повітового земства [Там само]. Здавалось, було досягнуто вирішального прориву у боротьбі міст за збільшення повноважень.

21 березня комісія перейшла до постатейного розгляду проекту. Пропонувалось, що міста із населенням 100 тис. згідно з рішенням міських дум можуть отримати право губернської земської одиниці, а міста із не менше ніж 25 тис. жителів – повітової земської одиниці. Розбіжності викликав термін, протягом якого місту можна скористатися своїм правом. Пропонований чиновниками та деякими представниками земств термін у 20 років визнали завеликим. Діячі міських самоврядувань вимагали три роки для повітових міст і 10 років для губернських. Голова Вятської губернської земської управи І.А.Сухов висловився за 8 років, але помічник начальника головного управління у справах місцевого господарства Н.Л.Пшерадський відстоював перехідний термін у 20 років. Харківський міський голова О.К.Погорілко доводив: «від того, що міста не будуть сплачувати данину земствам, місцеве землеробське населення не постраждає. Тому що на кожного землероба припаде незначне збільшення податків, постраждають головним чином, поміщики. Але у великих господарствах збільшення не буде сильно помітним» [820, 1908, 24 марта]. Врешті-решт думка представників міст перемогла. Але голова Тамбовської земської управи І.І.Стерлігов

запропонував, щоб земства мали право виділяти міста. Ухвалили компромісне формулювання: рішення має бути згідно обоєпільної постанови міст і земств [820, 1908, 24 марта]. Активність та наполегливість О.К.Погорілка у захисті прав міст не залишилась непоміченою. Очевидно, вона була однією з підстав для призначення І.І.Стерлігова, його опонента у засіданнях комісії, на керівну посаду в Харківську губернію. В 1910 р. віце-губернатор І.І.Стерлігов, стримуючи демократичні устремління популярного в регіоні міського голови, багато поспував крові О.К.Погорілку, виступаючи натхненником і організатором скасування виборів до міської думи, які виграли керовані останнім «прогресисти» [177, с. 91-97].

Комісія про виділення міст в окремі земські одиниці ухвалила ще кілька компромісних рішень. Зокрема, в разі неспівпадіння думки міста і земства щодо виділення, або зволікання з боку земства, остаточне рішення може ухвалюватись міністром. Обкладання нерухомості земськими зборами по містах, що не є самостійними земськими одиницями, може бути зменшене земськими зборами за клопотанням міських дум, якщо сума видатку земств на міста не буде відповідати окладу повітових земських зборів з міського майна. У випадку незгоди земства арбітром має бути Рада Міністрів.

Починаючи із 29 березня 1908 р. в Санкт-Петербурзі поновились загальні збори Народи у справах місцевого господарства. Більшістю голосів вона висловила за виділення міст в самостійну земську і губернську одиницю. В останньому випадку процес мав тривати 20 років, протягом яких буде зменшуватися оподаткування міст і відповідно виділення земством коштів на місто [820, 1908, 2 апреля]. Щодо виборчого цензу голосування в комісії дало такі підсумки: 16 членів виступили за податковий виборчий ценз, 22 – за майново-територіальний, зокрема, три губернатори і представники міністерства [1363, 1908, 2 апреля].

По містах звістка про рішення була сприйнята із тривогою. Адже сподівання на швидке ров'язання спірних питань фактично відкладалося. 2 і 4

квітня 1908 р. харківська газета «Южный край» надрукувала велику статтю «Обговорення питання про вибір ценза для участі в місцевому міському та земському самоврядуваннях в раді по справах місцевого господарства», підписану «Z». Порівняння змісту статті із іншими виступами О.К.Погорілка дозволяє зробити припущення, що написана вона була харківським міським головою.

Позиція автора статті полягала в тому, щоб підійти до вирішення питання системно, враховуючи інтереси міст і земств, міст і держави, населення і платників податків. Особливо небезпечними уявлялися автору спроби роз'єднати міста і земства, єдині демократичні інституції, що існували на місцевому рівні. У статті нагадувалось, як і чому проект місцевої реформи, розроблений урядом, був відкликаний із II Державної Думи і запропоновано лише виборчу реформу на основі майново-територіального ценза, що відповідало побажанням більшості земців. Далі автор доводив переваги податкового цензу, який сприятиме розвитку місцевого самоврядування і надасть можливість самим групам місцевих жителів піклуватися про власні потреби через самообкладання: «В усіх випадках, коли не дотримується такий принцип, завжди викликається незадоволення самим інститутом місцевих установ. Він не буде користуватися довірою населення, а викликані умовами життя вимоги реформи сталого вирішення не отримають», – робив підсумок Z [1363, 1908, 2 апреля].

У статті було приділено увагу й іншому аргументу, що лунав з боку влади і земців, зокрема, під час нарад у Санкт-Петербурзі: податковий принцип може створити органи місцевого самоврядування «невідомого складу» («неизвестного состава»). За цим розпливчастим терміном були приховані бюрократичні жахи щодо можливості потрапляння до виборних установ осіб, якими керувати (в смислі маніпулювати), буде складно або неможливо. Малися на увазі представники великого бізнесу, прикажчики тощо. «Гадаю, що невідомість тут не повинна нікого лякати, в разі тільки відповідності

зборів інтересам населення і може бути справді виразником його потреб і бажань», – зазначав «Южный Край» [Там само]. Далі автор статті пояснював неприпустимість обкладати міськими податками лише домовласників, адже прикажчик, банкір, які винаймають квартиру у великому місті, або купець, який винаймає склад товарів в «чужій» будівлі, тобто дуже заможні люди, так само мають нести відповідальність за покращення міського життя [1363, 1908, 4 апреля].

Рішення Народи у Санкт-Петербурзі міська дума Харкова обговорювала 1 травня 1908 р. О.К.Погорілко інформував гласних про перебіг дискусій, підтвердив власну позицію і висловився за необхідність протестувати проти ухвалених рішень щодо термінів виділення [1363, 1908, 3 мая]. В обговоренні взяли участь М.Ф.фон-Дітмар, О.Ф.Данилович, Д.І.Багалій, С.С.Кгаєвський, І.К.Грищенко. Харківські гласні ухвалили рішення створити власну комісію і клопотатися у «законодательному порядку» [Там само].

Питання про виділення міста із земства було такою мірою важливе і турбувало місцеве населення, що 4 травня газета «Южный край» присвятила темі передову статтю, в якій виклала аргументи Харківської міської думи [1363, 1908, 4 мая]. Міське самоврядування Чернігова також скористалось нагодою, щоби привернути увагу міської громади до реформи і максимально пов'язати її із місцевими проблемами [543, с.109]. Таким чином, дискусії «у верхах» отримали значний розголос і мали безпосередньо відбитися на повсякденному житті городян. Треба віддати належне муніципальним діячам: вони добре скористалися наданою нагодою. Дискусія з цього питання поширилася з урядових кабінетів, залів засідань міських дум на шпальти газет, обговорювалась пересічними городянами на роботі і вдома.

Якою мірою були обґрунтованими і справедливими вимоги міст, можна зробити висновок на підставі свідчень Б.Б.Веселовського, наближеного в той час до земців. У 1909 р. він видав перший том чотиритомного дослідження «Історія земства за сорок років», яке мало ювілейне забарвлення. Даній

проблемі автор присвятив главу. Наведена ним аргументація від земської сторони проти відокремлення міст перегукувалася із тією, що лунала рік тому під час Народи у справах місцевого господарства. Земське оподаткування по містах падає на нежитлові і житлові приміщення, причому на останні припадає незначна частина податків, – стверджував Б.Б.Веселовський [109, с. 91]. Таким чином, він натякав «уважному читачу»: якщо в містах і переплачують, то лише дуже багаті; більшості мешканців турбуватись нема чого. Дзеркальний відбиток аргументу О.К.Погорілка! По-друге, земський автор закликав ставати в усьому не на комерційну, а громадську точку зору [109, с. 94]. По-третє, він вважав, що питання про виділення міст постало лише після упорядкування системи обкладання нерухомості згідно із законом 1893 р., а отже – після багатьох років застосування нечітких норм. Тому упорядкування (читай збільшення) податків із міст – необхідне і справедливе явище [109, с. 92-94].

Але далі Б.Б.Веселовський визнав, що проблема у взаєминах міст і земств існує і має більш глибокі коріння. На його думку в земстві панує «податкова анархія» (!), оподаткування міст губернським та повітовим земством «вирішується земською практикою без будь-якої системи», земства не вивчали це питання [109, с. 94, 97]. Більше того, земства так і не приступили до суцільної переоцінки земського і міського майна. Станом на початок 1906 р. оціночні норми для міської нерухомості були розроблені у 184 повітах, в той час як для земель – лише по 107 (з 359) [109, с. 98-99]. Завершує главу земський автор дуже симптоматичним зізнанням: «На жаль, у нас ще немає даних для того, щоб довести, якою мірою ці бідкання справедливі [Городян щодо оцінок міської нерухомості – Д.Ч.]. Дійсно питання це надто складне і має бути предметом самостійного дослідження» [109, с. 99]. Як бачимо, не самі лише урядовці, а і фахівці з самоврядування у 1909 р. не готові були дати рекомендації щодо болючого питання. Очевидно, затягування реформи

міського самоврядування відбувалось не лише через недієздатність царської бюрократичної машини.

Боротьба Харкова за виділення в окрему земську одиницю була в центрі передвиборчих дискусій в 1910 р. П.М.Джунковський, Віноградов, О.Ю.Вегнер, обрані за списком прогресистів, підкреслювали, що це питання має бути серед головних [1363, 1910, 8 августа, 20 августа]. Визнавали необхідність рішення і опоненти з правого табору. Лідер останніх, І.М.Бич-Лубенський, пропагував ідею «повітово-губернської земської одиниці» для Харкова [1363, 1910, 28 апреля].

Здобувши підтримку міста, маючи дворічний досвід роботи над відповідними документами, участі у дискусіях з опонентами, міський голова Харкова О.К.Погорілко висловив особливу думку на черговому засіданні Ради у справах місцевого господарства у Санкт-Петербурзі восени 1910 р., під час якої продовжували обговорювати пропозиції МВС. Він звернув увагу на невідповідність витрат земств і міст, які закладалися у проект місцевої реформи. Так, міські громадські управління мали право утворювати окремі продовольчі капітали для надання допомоги міському населенню у випадку нестачі або подорожчання хліба, але не звільнялись від грошових внесків для утворення губернських і повітових продовольчих капіталів, в той час як земські установи звільнялись від надання допомоги усім без винятку міським поселенням земських губерній Імперії. Таким чином міста мали здійснювати витрати двічі. Тому О.К.Погорілко пропонував шляхи уникнення подвійного обкладання для міст, закликав передбачити, крім губернських і повітових, існування й міських продовольчих капіталів [1363, 1910, 1 октября]. Як бачимо, міські діячі вустами О.К.Погорілка пропонували вирішувати проблему, керуючись не вузькоклановими потребами поточного моменту, а добиватися врахування інтересів усіх заінтересованих сторін.

У 1908-1914 рр. обговорення взаємин із земством відбувалось у більшості міст. Безпосередніми приводами ставали не лише робота Народи, урядові

законопроекти, а і поточні взаємини на місцевому рівні, конкуренція із земствами за отримання кредитів з Каси Міського і Земського кредиту, політичні розбіжності.

В Чернігові із великою за місцевими канонами, хоча і недостатньо насиченою аргументами, статтею «Виділення міст в земські одиниці» виступив в жовтні 1912 р. Н.Балабуха. Автор стверджував, що «у більшості губерній, і особливості повітів, земства отримують від міст значно менше, ніж витрачають на ці ж саме міста. Таким чином, і городяни отримують вигоди від обкладання землі». Не обтяжуючи статтю конкретними фактами, він стверджував, що земські лікарні, гімназії в Сумах, Катеринославі, Феодосії, Симферополі часто субсидуються земством [1307, 1912, 25 октября].

У Катеринославі протестували проти рішення губернських земських зборів підвищити податки на міську нерухомість, порушували питання про необхідність підвищення фахового рівня діячів міського самоврядування, які мають більш професійно захищати інтереси міста [944, 1913, 1 января, 1 сентября]. У зверненні до виборців Катеринослава в червні 1912 р., цілком в дусі постулатів О.К.Погорілка, наголошувалось на тому, що має сприяти об'єднанню зусиль міст і земств: «Перенесенням видатків міст і земств із загальнодержавних потреб, як то: із утримання військ, приплат на утримання поліції, з утримання навчальних закладів і т. ін, на кошти казни – сприятиме процвітанню міст і земств» [944, 1912, 21 июня].

У взаєминах міст із земствами не бракувало обмінів дрібними і дошкульними ударами. В Харкові наприкінці 1910 р. особливе занепокоєння, навіть роздратування, викликали питання надання медичної допомоги. Губернське земство щорічно отримувало від Харкова 800 тис. руб., але не пускало городян лікуватись на Сабурову дачу, в той час як Харків забезпечував доступ будь-якої особи до Миколаївської та Олександрівської міських лікарень [1363, 1910, 22 декабря]. Ніжинські повітові земські збори вирішили закрити у Ніжині єдину бібліотеку під приводом того, що половина

її читачів – євреї [1051, 1909, 4 январа]. У Сумах повітове земство припинило фінансування міських початкових шкіл [1242, 1909, 26 листопада].

Найвищою точкою у боротьбі за виділення в самостійну земську одиницю став Перший Всеросійський з'їзд міст у Києві. На ньому 25 міст Лівобережжя представляли 30 делегатів. Отже, становлячи близько 5% міст Російської імперії, вони склали 16% представлених на з'їзді населених пунктів та 17% делегатів – найпотужніше регіональне представництво. Наприклад, від Правобережної України та Новоросії було представлено 23 міста [1214, с. 557-560]. Як свідчать доповідь М.Ф.Страдомського, делегата від Києва, виголошена на загальних зборах 11 вересня 1913 р., урядові документи, що обговорювались під час дискусії на пленарному засіданні та під час роботи спеціальної комісії із виділення міст зі складу земств (12-13 вересня), саме матеріали, розроблені в Харкові та Кременчуці, стали тим стрижнем, навколо якого будувалась позиція міст імперії [1214, с. 57-59,72]. У виступах делегатів інших міст розвивались принципові положення, висловлені свого часу О.К.Погорілком. Центральною подією при обговоренні питання став виступ члена харківської міської управи А.Ю.Вегнера. До офіційної публікації матеріалів з'їзду було включено як стислий протокольний запис, так і повний текст промови. Очевидно, емоційний, насичений аргументами виступ такою мірою захопив присутніх, що секретарі не встигли його записати [1214, с. 73, 124-128]. А.Ю.Вегнер поділився досвідом взаємин із повітовим і губернським земствами, спростував контраргументи противників виділення, які спрямували свої стріли проти матеріалів, розроблених харківською і кременчуцькою думами та управами. Представник Харкова засудив намагання партій, діячів та установ, які десятиліттями гальмують вирішення питання [1214, с. 126-127].

Активно підтримували ідею делегати Полтави, Чернігова, Олександрівська, Кременчука, Вовчанська, Конотопа, Лохвиці, Лебедина [1214, с. 86-88, 116-117, 469, 471, 480]. Жоден з представників Лівобережжя

не виступив проти, в той час як із застереженнями висловлювались представники міст Великої Росії. Під час голосування резолюції деякі делегати з Великої Росії і Кавказу утримались [1214, с. 113, 128-129].

Постає питання, в чому причина активності міст Лівобережжя щодо виділення у самостійні земські одиниці? Чи не пов'язана їх боротьба із намаганням відокремитися від села як української національної стихії, ворожої до російськомовного міста? Провідна роль Харкова і Кременчука, міст із незначним відсотком українського населення, надає підстави припускати існування національного фактора як вирішального. Події 1917-1920 рр., спогади учасників також продемонстрували існування колосальної прірви між містом та селом в Україні [727, с. 206; 924, т. 1, с. 405, 458-459]. Цитований вище фрагмент виступу А.Ю.Вегнера також містить протиставлення села і міста, як двох конкуруючих соціальних світів.

Але, на наш погляд, визначальне значення мав не він, а соціально-економічні, політичні та культурні реалії кінця ХІХ-початку ХХ ст. По-перше, серед активних борців були також міста із абсолютним домінуванням українців, наявністю українського національного руху, присутністю їх діячів у самоврядуваннях: Полтава, Лохвиця. Доречі, в Росії Вологда виступала за зведення бар'єру між містом і земством, а фактично – із оточуючим селянським світом [1214, с. 473]. Тож маємо справу радше із конфліктом, описаним Дж.Бредлі на матеріалах Москви, який полягав у зіткненні культури мешканця мегаполіса і приїжджого селянина [1111, с. 204]. По-друге, представництво у міських самоврядуваннях (особливо великих та значних міст) значного прошарку ліберально налаштованої інтелігенції, яка традиційно вважала своїм обов'язком просвітництво народу без розділення на місце проживання чи походження, не дозволяє припускати існування з її боку свідомого неприйняття села. Місто вважалось більш лівим, ніж вся країна. По-третє, на початку ХХ ст., особливо в 1906-1914 рр., загострилось протистояння між лібералами і правими, зокрема представленими

Об'єднаним дворянством, на загальнодержавному рівні [7-9, 444, 626, 1138, 1139], що відбивалось в регіонах саме у протистоянні між містами та земствами, де консервативне дворянство здобуло перевагу після подій революції 1905-1907 рр. Тому, вважаємо, вирішальне значення мало протистояння заможної міської еліти – домовласників, купців, підприємців та поміщиків-дворян, які домінували у земствах і намагались перекладати податковий тягар на міста. У виступах О.К.Погорілка, документах харківської міської думи зазначалось, що припинення сплати податків міст на користь земств позначиться на найзаможніших верствах сільського населення і не зачепить переважну більшість, тобто селян [510, 1913, №10, с. 196; 740, с. 2, 34,42-43, 57,69; 1363, 1908, 2 апреля]. У виступі А.Ю.Вегнера також міститься чітка згадка про спрямування боротьби міської еліти проти помісного дворянства [1214, с. 127]. Тож використання представниками міст протиставлення «місто-село» слід розглядати як спрощену формулу протистояння верхівки міст і верхівки села, магнатів міст і магнатів села. Але не можна не відкидати того, що спрямована суб'єктивно проти поміщиків-дворян кампанія по виділенню в самостійні земські одиниці, об'єктивно, як бумеранг вдарила по містах, закріпивши недовірливе ставлення до них селян регіону. Адже контрпропаганда земців не могла не вплинути на сприйняття масою селян мешканців міст у негативному, ворожому забарвленні. Кінець-кінцем в 1917-1920 рр. це знайшло вираження у формулі, висловленої одним з героїв оповідання В.Підмогильного «Третя революція»: «У городі всі пани» [914, с. 209].

Крім того, треба відзначити, що в ці роки міста і земства уміли і домовлялись. Найчастіше вони знаходили порозуміння по тих справах, які в перспективі обіцяли користь для обох зацікавлених сторін. Так, в ході непростих переговорів Харків і губернське земство вирішили спільно проводити перепис населення міста Харкова. Уточнення кількості городян сприяло б визначеності у податкових питаннях, взаємозбагачувало

статистиків досвідом роботи. Кроки назустріч одне одному робили міста і земства деяких інших регіонів [944, 1914, 28 лютого; 1363, 1910, 22 грудня].

Іншим фактором було існуюче на законодавчому рівні та у практиці управління суворе відокремлення міст від повітів. Губернським і повітовим центрам не дозволялося використовувати свою матеріальну і інтелектуальну перевагу, можливості впливу на сільське суспільство. Міста, таким чином, перетворювались на своєрідні анклавні в оточуючому їх селянському світі. На відміну від земств, яким дозволялось координувати діяльність на рівні губернії, вони не мали навіть таких обмежених можливостей. А анклавне існування породжувало і специфічну «анклавну» свідомість, тяжіння до відособленості. Тому не дивно, що міста Лівобережжя відчували себе ближчими до міст інших регіонів імперії, хоча вправно виконували функції адміністративно-політичні та соціально-економічні стосовно певної території.

Не можна не враховувати і історичний чинник. Міста Чернігівщини, Полтавщини свого часу користались Магдебурзьким правом [936, с. 502; 1310, с. 423-424], а Харківщини виникали стихійно або за сприяння влади в Дикому полі у XVII - XVIII ст. Будучи відокремленими на законодавчому рівні, не маючи сталих зв'язків із населенням простору, де вони поставали, міста не навчилися відчувати себе одним цілим із оточуючим світом. Причому зауважимо, історичний чинник на рубежі XIX-XX ст. діяв не в плані генетичного, спадкового передачі кода на самостійність, «анклавність» від одного до іншого покоління городян, а лише демонстрував відсутність у минулому вкоріненості міста в оточуючий селянський світ.

4.3. Бюджетна політика. Уявлення про можливості, напрямки та перспективи розвитку різних сфер міського господарства, міського життя взагалі надають бюджети населених пунктів. Спираючись на опубліковані та архівні матеріали, спробуємо визначити особливості розвитку фінансів міст Лівобережжя в останнє десятиріччя перед світовою війною.

Попри те, що фінанси постійно перебували в полі зору міських самоврядувань, у джерелах зустрічаються скупі відомості про обговорення бюджетів під час засідань міських дум. Причина, на нашу думку, полягає в тому, що співвідношення сум на окремі статті витрат визначали управи. Гласні погоджувалися або не погоджувалися із ними без детального висловлення мотивів. Тому перебіг обговорення бюджетних питань в протоколах засідань дум відтворено вкрай лаконічно. Час від часу зіткнення викликали не обсяги фінансування, а спрямування коштів, закладених у кошториси. У протоколах можна натрапити на дріб'язкові, на перший погляд, суперечки стосовно черговості брукування тієї чи іншої вулиці, місця встановлення ліхтаря, витрат на навчальні заклади тощо. Але вони відбувались, здебільшого, не під час розгляду бюджетів, а під час доповідей відповідних комісій дум, заяв або скарг мешканців. Крім того, більшість міст у даний період оприлюднювали свої кошториси, вважаючи їх головним джерелом відомостей про фінанси, ознакою прозорості роботи міських самоуправлінь. Тому характер обговорення бюджетів під час засідань дум, використання «телеграфічного» стилю при відтворенні їх перебігу у протоколах відбивається і на висвітленні фінансових питань у подальшому тексті нашого дослідження.

У 1904 р. сукупний прибуток міських самоврядувань дев'яти українських губерній становив понад 22,2 млн. руб., з яких 4,6 млн., або 21% припадало на міста Лівобережжя. Зокрема, міста Харківської губернії із прибутком 2,8 млн. руб., 12,5%, посідали третю сходинку (попереду були Херсонська і Київська), Катеринославської – 1,9 млн., 8,6% – п'яту, Полтавської – 1,3 млн., 5,7% – шосту. Найменше надходило коштів до кас Чернігівщини (601,2 тис. руб.) [193, с. 144, 387-388].

Прибутки Харкова становили 2,1 млн. руб. (45,6%), значних міст регіону – 836,2 тис. руб. (11,9%), середніх – 878,6 тис. руб. (19,1%), малих – 496,3 тис. руб. (10,8%), найменших – 289 тис. руб. (6,3%) [193, с. 387, 388].

Беззаперечним лідером за прибутками у лівобережному регіоні був Харків. Шоста частина (Ніжин, Охтирка, Слов'янськ, Суми, Чернігів, Кременчук, Полтава) мали прибутки від 100 до 500 тис. руб. Прибутки 30 міст (64%) коливались у межах від 10 до 100 тис. руб., причому у 24 – переважній більшості з них – вони не перевищували 50 тис. руб. Дев'ять міст (19%) : Березна, Борзна, Короп, Градизьк, Глинськ, Золочів, Краснокутськ, Зміїв, Недригайлів мали прибутки менше 10 тис. руб. Для порівняння, серед міст України найбільший бюджет мали Одеса – понад 5,4 млн. руб., Київ – понад 3 млн. руб.; до п'ятірки лідерів входили Катеринослав – 952,6 тис., Миколаїв – 896 тис. руб. [193, с. 144, 387].

Найменше надходжень 1904 р. зафіксовано у Глинську – 2 тис. руб. та Градизьку – 2,3 тис. руб., що становило своєрідний антирекорд по всіх українських губерніях. Менше у своєму розпорядженні мали громади слобід Боромля, Сватова Лучка, Вільшани – 0,7–1,7 тис. руб. (Харківська губернія), містечко Шпола (Київська губернія) – 1,3 тис. руб. Деякі села, як то Софіївка, Гуляйнівське (Гуляй-Поле) Катеринославської губернії збирали більше прибутків: відповідно 4 тис. і 6,5 тис. руб., а слобода Котельва на Харківщині – 30 тис. руб. [193, с. 144, 387, 388].

У 1910 р. сукупний прибутковий бюджет українських міст становив 28,6 млн. руб., зокрема Лівобережжя – 6,4 млн., 22,3% [194, с. 502-505, 676-680; 1008, арк. 9-12, 53, 56^{3В}, 113-116^{3В}; 1038, арк. 5-8, 9, 13, 17, 42, 46, 56-57; 1154, стлб. 217]. У 1912 р. він досягнув майже 42,6 млн. руб., зокрема лівобережного регіону – 10,5 млн. руб. (Дивись «Додаток У»), або 25% прибутків всіх міст. За цим показником Харківщина вийшла на друге місце серед всіх українських губерній – 15%. Прибутки міст Полтавщини становили 7%; Чернігівщини – 2,7%. Таким чином, між 1904-1912 рр. питома вага міст Лівобережжя зросла на 4,1% за рахунок зменшення частки міст Херсонської і Київської губерній; частка Чернігівщини залишилась без змін [439, с. 10-13, 18-25, 46-49, 58-61, 66-73]. За темпами приросту прибутків

міста по лівий бік Дніпра значно випереджали міста інших регіонів України. Так, якщо сукупний прибуток всіх міст зріс у 1904-1912 рр. в 1,92 рази, то на Лівобережжі – у 2,28 рази, найбільше міст Полтавщини, Харківщини – у 2,3 рази. Міста Чернігівщини більш інтенсивно, ніж в цілому по Україні, нарощували прибутки у 1904-1910 рр., але після 1910 р. зростання дещо уповільнилось і відповідає загальноукраїнському показнику.

Протягом восьми років найбільше – у 2,8 рази – зросли прибутки тих міст, які за кількістю населення в 1904 р. належали до малих, досягнув 1,4 млн. руб. Їх частка у сукупному бюджеті Лівобережжя зросла на 2,4%. Значні міста, Полтава і Кременчук, збільшили прибуткову частину своїх бюджетів у 2,5 рази, а їх частка у сукупних прибутках зросла на 1,6%. Велике місто, Харків, збільшило прибуток 1912 р. у 2,3 рази (частка зросла на 1,1%), найменші до 737,6 тис. руб. (у 2,5 рази, частка зросла на 0,7%). Попри зростання надходжень середніх міст до 1,4 млн. руб. (в 1,6 рази) їх частка зменшилась на 5,7% у сукупному прибутку міст регіону. Якщо враховувати розподіл міст на категорії за чисельністю населення, якими вона стала 1912 р., то слід відзначити, що на великі припадало 46,6% всіх прибутків, значні – 21,9%, середні – 13,3%, малі – 14,3%, найменші – 3,7% (дивись «Додаток Ф»).

У 1912 р. в регіоні два міста мали прибутки понад 1 млн. руб.: Харків – 4,9 млн. та Кременчук – 1,14 млн. (лідером за прибутками в українських губерніях імперії залишилась Одеса – 9,1 млн. руб.; надходження Києва становили 4,42 млн. руб., Катеринослава – 2,3 млн., Миколаєва, Севастополя і Ялти – понад 1,1 млн. руб.).

Полтава мала понад півмільйона рублів надходжень: 946 тис. руб. До дев'яти зросла кількість населених пунктів (близько 20% міст регіону) із прибутками від 100 до 500 тис. руб. Серед них Глухів, Ніжин, Костянтиноград, Прилуки, Ромни, Слов'янськ, Суми, Чернігів, Ізюм. Бюджети 31 міста (66%) коливались від 10 до 100 тис. руб. Але в цій категорії майже втричі зросла кількість міст із надходженнями від 50 до 100 тис. руб.,

причому вирішальний «стрибок» у нарощуванні прибутків відбувся після 1910 р. До них належали Городня, Конотоп, Новгород-Сіверський, Лохвиця, Лубни, Хорол, Охтирка, Богодухів, Вовчанськ, Чугуїв, Куп'янськ, Лебедин, Старобільськ, Білопілля. У 1912 р. в регіоні залишилось лише чотири міста із бюджетом меншим 10 тис. руб: Короп, Глинськ, Золочів, Недригайлів. Для порівняння, незначні прибутки мали в 1912 р. Здолбуново Волинської губернії, Вербоivecь Подільської губернії – близько 6 тис. руб. [439, с.13, 49]. Деякі населені пункти, що не мали офіційного статусу міста, мали більші бюджети: Гуляй-Поле – 15,9 тис. руб., Берестове – 18,8 тис. [194, с. 680].

Про ефективність муніципального господарювання свідчать надходження до бюджетів від міського нерухомого майна, оброчних статей та міських підприємств. Структура прибутків міст Лівобережжя у 1912 р. («Додаток У») показує, що найважливішим джерелом наповнення бюджетів були надходження від міських підприємств (водогону, різниць, електричних станцій, трамваїв тощо): понад 3 млн. руб., або 28,9%. Найбільше значення вони мали на Харківщині, причому трамвай, водогін, електрична станція Харкова дали 1,8 млн. руб., тобто 78% по статті «міські підприємства» губернії і 60% в цілому по регіону [439, с. 68; 510, 1914, № 5, с. 280-283]. Наприклад, міста Катеринославської губернії отримували до 29% прибутків за цією статтею [439, с. 18-21, 46-49, 58-61, 66-73]. По інших регіонах імперії надходження від міських підприємств відігравали найбільше значення у Середньо-Промисловому районі – 48,8% бюджету і Північному – 54,8%. Але якщо виключити прибутки Москви та Санкт-Петербурга, то у першому з них дана стаття забезпечувала лише 12,2%, а у другому – 18,9% надходжень. Це означає, що міста Лівобережної України (без Харкова) із прибутком 8,1% за параграфом шостим бюджету поступались містам Північного та Середньо-Промислового районів, Царства Польського 15,2% (із Варшавою – 22,4%) [439, с. XXXIII].

Другим за значенням джерелом були збори з міського нерухомого майна та оброчних статей. Вони забезпечували майже 21% прибутків на Харківщині, 26% на Полтавщині, 18,4% на Чернігівщині (дивись «Додаток У»).

За цими показниками міста Лівобережжя достойно виглядали на загальноімперському і загальноукраїнському рівнях, отримуючи 52% всіх коштів. Так, на самому початку століття від нерухомого майна, оброчних статей та міських підприємств міста імперії отримували 38,7% [794, с. 54], 1912 р. – 51% коштів [439, с. XXXII]. Приріст відбувався переважно за рахунок розвитку міських підприємств [196, 1912, № 11-12, с. 731-732; 439, с. XXXII; 794, с. 51-53] (у 1890-х роках це джерело прибутків перебувало у зародковому стані і не виділялося у самостійну рубрику в кошторисах міст [794, с. 51]). Таким чином, порівняно із містами Європейської частини імперії, міста регіону мали на 1% більше надходжень за цими параграфами [439, с. XXXII; 601, с. 13].

По окремих населених пунктах Лівобережжя, наприклад, у Харкові між 1904-1912 рр. частка цих прибутків зростає із 52,1% до 63,8%. Причому треба зазначити, що зміни відбувались через суттєве зростання надходжень від експлуатації міських підприємств: із 27,1% до 44,8% [341, арк. 1^{зв}-5^{зв}; 510, 1914, № 5, с. 121, 280-283]. Але попри успіхи лідера, в цілому міста Лівобережжя відставали в плані розвитку міських підприємств від інших регіонів імперії, отримуючи майже на 3% менше коштів від їх експлуатації, зокрема міста Полтавщини – удвічі менше.

Третім вагомим джерелом надходжень до міських кас регіону були різноманітні податки – 1,8 млн. руб., 18,6%. («Додаток У», «Додаток Ф»). Вони становили 18,2%-18,7% прибуткової частини бюджетів Чернігівщини і Харківщини, 15 – Полтавщини. Серед них найважливішим був оціночний збір з нерухомості – 10,8% коштів (по містах імперії він забезпечував 13,2% надходжень) [439, с. XXXII]. По містах Харківщини і Чернігівщини він

становив 12-12,7%, на Полтавщині забезпечував 7,8% прибуткової частини кошторисів. Збори із торгівлі та промислів давали 4,7% коштів, зокрема у Полтавській губернії 4,8%, Харківській – 4,7%, Чернігівській – 3,9% (по містах імперії – 5,9%) [Там само]. Незначні суми надходили від зборів із транспортних засобів, собак, спеціальних зборів, мит тощо. У Харківській губернії помітну частину становили лікарняний збір та плата за лікування, на Полтавщині – спеціальний збір із домовласників, який не існував у Харківській губернії, а на Чернігівщині давав не більше 0,03% надходжень бюджетів.

Наступним за обсягом та значенням джерелом коштів були міські запозичення – 1,2 млн. руб. (11,8%). У 1912 р. вони забезпечували від 21,4% (Полтавська губернія) до 5,7% (Чернігівська) прибуткової частини бюджетів. Переважна більшість їх припадала на Кременчук – 557 тис. руб., 49% бюджету міста; Ізюм – 320 тис., 78%; Харків – 172 тис., 3,5% [439, с. 21, 49, 69; на с. ХІІ позика Кременчука визначена у 54% бюджету міста, що не зовсім точно]. Міста регіону активно використовували позики для розвитку муніципальних підприємств та інфраструктури (по імперії протягом першого десятиліття ХХ ст. зменшилась частка запозичень в бюджетах із 5,1% в 1901 р. до 4,3% у 1909 р., і зросла у 1912 р.– до 5,2% [196, 1912, № 11-12, с. 732; 439, с. 105; 794, с. 54]).

Надходження від держави, які включали компенсації на утримання військових частин, поліції, розвиток народної освіти та інші видатки становили в 1912 р. понад 1 млн. руб., або 9,7% коштів. Найбільше значення вони мали для бюджетів міст Полтавщини і Чернігівщини – 13%. На Харківщині вони давали 7,5% надходжень, хоча за абсолютним показником були найбільшими на Харківщині і значно меншими на Полтавщині. По останніх губерніях лєвова частка їх припадала на утримання військ, відповідно 81,3% та 58,2%. Найбільша сума відшкодувань витрат на поліцію припадала на міста Полтавщини – 77 тис. руб, 2,6% бюджетів міст, в той час

як на Чернігівщині – 38,5 тис. руб., тобто 3,4% (для порівняння, на Катеринославщині міста отримували компенсації на поліцію 44,1 тис. руб., але це становило не більше 1% бюджету).

Близько 0,4 млн. руб. (4% прибутків), давали містам інші надходження: заліки із вільної готівки міських сум, недоїмки; штрафи, пені, нарахування і стягнення; від продажу міського майна, плати за навчання та інші. По містах Чернігівщини близько 8% бюджетів формувались завдяки названих надходжень, що перевищувало середньоімперський показник (6,5%) [439, с. XXXII]. Чотири проценти коштів міста отримували від міських банків.

Близько 120 тис. руб., або 1,2%, давали в міські каси відрахування від запасного і спеціальних капіталів. Зовсім незначні суми міста отримували від земств – 61,1 тис. руб., або 0,6% прибуткової частини бюджету.

Порівняно із прибутками міст дев'яти українських губерній, міста регіону менше отримували від податків, заліків, різних надходжень [601, с. 13]. Зменшення частки податків у бюджетах міст була загальноімперською тенденцією. Якщо 1901 р. вони давали близько 30% надходжень до міських кас, то у 1909-1912 р. – 21% [196, 1912, № 11-12, с. 731; 439, с. XXXII; 794, с. 54]. Між 1901-1912 рр. дещо зросли надходження від казни – з 5,8% до 8,3%, що відбулось перш за все через збільшення витрат держави на освіту, які становили 1,5% від загальних надходжень до бюджетів міст Лівобережжя у 1912 р. та близько 16% всіх надходжень від казни.

По великих містах майже 64% бюджетів формувались від міського нерухомого майна, оброчних статей та міських підприємств, по найменших – 43,2%, середніх – понад 47%, значних та малих відповідно 38,3% та 34,7% (дивись «Додаток Ф»). [439, с. 18-21, 46-49, 58-61, 66-73].

Податки відігравали найпомітнішу роль у бюджетах середніх міст – 22% надходжень, в той час як по великих, малих і найменших – 17-19%, значних – 14%. У їх структурі оціночний збір переважав надходження від торгівлі та промислів. Міські запозичення в 1912 р. дали майже 28% надходжень

значних міст, 25% – малих, 2-3% – середніх та великих. Останнє пояснюється тим, що Харків уклав раніше облігаційні позики і 1912 р. тривав процес «освоєння» цих сум.

По великих, середніх та малих містах понад 7%, а значних та найменших – понад 15% надходжень забезпечували державні відшкодування на утримання військ, поліції, на народну освіту. Причому частка останніх була найбільш вагомою в бюджетах найменших міст. У значних найбільше значення мали надходження на утримання військ: 10,5% їх бюджетів. Відшкодування на утримання поліції мали помітне значення для малих і найменших міст – 4-5% бюджетів.

Так звані «інші надходження» за абсолютними цифрами були найбільшими по великих та середніх містах, але вони давали відповідно 2 та 6,7% надходжень, натомість по найменших вони склали близько 15% бюджетів.

Міські банки давали понад 162,4 тис. руб. в бюджети середніх міст, що становило 11,4% їх прибутків. Для малих міст це джерело надходжень також було помітним – 65,3 тис. руб, 4,3% коштів. У Харкові банк давали 148,5 тис. руб., 3% коштів, а ось для значних і найменших міст їх «внесок» не перевищував 2% бюджетів.

Від земств найбільш помітні суми надходили у бюджети малих міст – 32,1 тис. руб., 2,1%, та середніх – 15,2 тис., 1% бюджетних надходжень. У 1912 р. не отримували жодної копійки від земств Козелець, Короп, Новгород-Сіверський, Ніжин, Остер, Зіньків, Кобеляки, Золочів, Богодучів, Краснокутськ, Вовчанськ, Зміїв, Старобільськ, Суми [439, с. 18-21, 46-49, 58-61, 66-73]. Деякі міста отримували від земств суми, які інакше, ніж символічними і назвати неможна: Ізюм – 50 руб., Недригайлів – 30 руб., Градизьк – 10 руб., Глинськ – 3 руб. Таким чином, близько 40% міст не мали підтримки від земств. Найбільші суми із названого джерела отримували Борзна, Лохвиця, Слов'янськ – 6,1–8,7 тис. руб. [439, с. 21, 49, 61, 69, 73].

Помітне значення для малих міст мали спеціальні кошти – 57,3 тис. руб. (близько 15% надходжень).

Видатки міст дев'яти українських губерній в 1904 р. становили понад 22 млн. руб. З них 4,65 млн., 21% припадало на Лівобережжя. Витрати визначались прибутками, тому порядок розташування губерній за даним показником у 1904-1912 рр. повторює порядок розташування за прибутками.

Значні міста Полтава та Кременчук витрачали 838,2 тис. руб. (17%); середні – 858,7 тис. руб. (18,5%); малі – 494,7 тис. руб. (10,6%); найменші – 358,4 тис. (7,7%). Витрати Харкова становили понад 2,1 млн. руб. – 45,2% витрат міст Лівобережжя та 76,8% міст губернії. Харків посідав третє місце за даним показником серед українських міст після Одеси – 5,6 млн. руб. (73% витрат міст губернії), і Києва – 3,05 млн. руб. (80,5% витрат міст губернії) [193, с. 144]. Катеринослав із витратами 938,4 тис. руб. (майже 50% витрат міст губернії) обіймав четверту сходинку [Там само].

Станом на 1910 р. сукупні видатки міст України зросли на третину і становили 29,3 млн. руб. Витрати міст Лівобережжя досягли майже 6,5 млн. руб. (приріст – 41%), що вище, ніж на Херсонщині, в Криму та Правобережній Україні (відповідно 38%, 26%, 15%). Вищими за середні по Україні були темпи приросту видатків по містах Чернігівщини – зросли на 50%. Дещо повільніше зросли витрати міст Полтавщини – в 1,4 рази, та Харківщини – в 1,35 рази. Високий приріст на Правобережній Україні мав місце на Поділлі – 48% [194, с. 502-505, 676-680].

Протягом 1910-1912 рр. в Україні збереглась тенденція прискореного зростання витратної частини бюджетів міст Лівобережжя порівняно із іншими регіонами. Так, у 1912 р. сукупні видатки всіх міст становили понад 43 млн. руб., що на 47% більше, ніж 1910 р., та на 95% – ніж у 1904 р. Видатки міст по лівий бік Дніпра досягли 10,5 млн. руб. [439, с. 144-255], тобто зросли на 61% порівняно із 1910 р. і на 228% – із 1904 р. Зокрема, видатки міст Харківщини зросли на 70%, Полтавщини – на 65%. Уповільнився приріст

видатків міст Чернігівщини – лише 24%. Для порівняння, серед інших регіонів приріст витрат вищий за середній по Україні мали міста Поділля – 75%, та Криму – 67%.

Між 1912-1914 рр. бюджети міст продовжували зростати. Зібрані дані про бюджети 31 міста (66% міст регіону) у 1914 р. свідчать, що вони становили 12,7 млн. руб. [329, арк. 25; 336, арк. 67; 375, арк. 159; 377, арк. 118; 379, арк. 81-81^{зв}; 566, с. 282-293; 567, с. 216-227; 568, с. 233-239; 844, с. 106-107; 872, с. 63; 996, арк. 187, 189, 281-294; 1018, арк. 5-6^{зв}; 1024, арк. 23; 1026, арк. 24; 1031, арк. 40, 68; 1032, арк. 2], тобто у 2,95 рази більше, ніж було по цих населених пунктах 1904 р. Найбільший приріст дав бюджет Харкова – у 3,4 рази, по інших – у 2,53 рази, причому найменший мав місце на Чернігівщині, видатки дев'яти міст якої зросли протягом десяти років удвічі.

У 1912 р. на міста Лівобережжя припадало 24% видатків міських бюджетів України. У погубернському розрізі лідирували міста Херсонщини – 13,96 млн. руб, 32,4% всіх видатків, але частка їх витрат скоротилась на 2,3%. Друге місце посіла Харківщини – майже 15% видатків українських міст (збільшення частки на 2,3%).

Як свідчать дані за 1912 р., найзначнішою статтею видатків була сплата різноманітних боргів: майже 1,7 млн. руб., 16% бюджетів міст, причому половина цієї суми припадала на Харків [439, с. 144-151, 200-207, 224-231, 240-255]. Виплати по боргах коливались 14,8% по містах Чернігівщини до 16% Харківщини (дивись «Додаток Х», «Додаток Ц»).

Близько 1,6 млн. руб., або 15,2% коштів витрачалось на утримання міських підприємств: найбільше містами Харківської губернії – 20%, найменше – Полтавщини – 6% бюджетів.

Третьою за значенням статтею були витрати на народну освіту: 1,3 млн. руб., 12,3%. У бюджетах міст Чернігівщини вони становили головну статтю – 16,3%. Попри доволі значні обсяги фінансування освіти на Полтавщині і Харківщині, вона посідала третє місце в бюджетах.

Значні кошти виділялись на утримання міського майна – 990 тис. руб., 9,4%, особливо у бюджетах міст Полтавщини (17,7%). Значно меншу частку вони становили у бюджетах Харківщини, Чернігівщини, відповідно 6,6% та 3,6%. На утримання міського управління і сирітського суду міста витрачали понад 0,8 млн. руб., близько 8% коштів, причому вони коливались від 7,2% на Харківщині до 10,7% на Чернігівщині. Стільки ж міста витрачали на медичну, ветеринарну та санітарну частини. Найбільшу частку своїх бюджетів на ці справи виділяли міста Харківщини – 10,1%, найменше Полтавщини – 3,9%.

На благоустрій міста витратили 0,7 млн. руб., 7% коштів (восьме місце). Витрати за цією статтею займали приблизно однакову частку в бюджетах міст всіх губерній. Слід відзначити, що на Чернігівщині більшість сум витрачали на освітлення і нові об'єкти благоустрою, відповідно 2,6% та 2,5% витрат.

Так звані «обов'язкові витрати» міст – на утримання військ і поліції, що викликали найбільше нарікань з боку міських самоуправлінь, посідали п'яте і дев'яте місця у бюджетах, «з'їдаючи», відповідно 9,3% та 6,4% сум. Більше мусили витрачати на військову квартирну повинність міста Харківської та Полтавської губерній – 9-10% бюджетів. Видатки на поліцію становили в бюджетах Харківщини 5,3%, Чернігівщини – 10,8% (на Чернігівщині це четверте місце за витратами).

Значно менше міста асигнували на пожежну охорону – 3,9% бюджетів та утримання урядових установ, громадську опіку, відрахування тощо (не більше 3% бюджетів міст).

Харків найбільшу частку коштів – 24,4% – витрачав на міські підприємства (дивись «Додаток Ц»). У значних містах – Ніжині, Полтаві, Кременчуці – це була лише п'ята за обсягами стаття витрат – 6,6%; середніх: Чернігові, Глухові, Конотопі, Кобеляках, Лубнах, Прилуках, Охтирці, Ізюмі, Слов'янську, Сумах, Білопілью – четверта (12,3%). У малих та найменших містах вона посідала десяте місце – не більше 5% бюджетів. Друге місце в бюджетах великих і значних міст належало виплаті боргів (17%), перше в

середніх (14,7%), третє та четверте в малих та найменших відповідно 13% та 10% [439, с. 144-151, 200-207, 224-231, 240-255].

Як свідчать дані бюджетів міст, із зменшенням розмірів міста зростала частка видатків на освіту. Так, якщо по великих містах вона становила 9,3% (п'яте місце), то у значних – 11,6% (четверте), середніх 12,7% (друге), по малих та найменших відповідно 18,4% та 28,6% (перше місце). Натомість витрати на медичну, ветеринарну і санітарну частину зменшувались пропорційно зменшенню розмірів міста: від 12,4% бюджету (третє місце) по великому місті до 5% у значних (дев'яте), середніх – 4,5% (десяте), малих – близько 2% (одинадцяте), найменших – 3,4% (десяте).

Серед так званих обов'язкових витрат фінансування військ відбирало значні кошти саме у великих і значних містах, відповідно 484,2 тис. і 331 тис. руб., 9,9% і 14,5% (четверте і третє місця). Харків, Ніжин, Полтава, Кременчук витрачали 83% всіх коштів міст регіону на утримання військових частин. Вони суттєво впливали на бюджети середніх міст – 7,2% (сьоме місце), та незначно малих та найменших. Натомість частка витрат на поліцію зростала в міру зменшення міста. Так, Харків витрачав на ці потреби 202,5 тис. руб., близько 4% коштів (восьме місце), Ніжин, Полтава, Кременчук – 132,2 тис., 5,8% (сьоме місце), а от середні міста – 8,8%, малі і найменші – 10,4-12,7%.

Так само із зменшенням розмірів міста більше коштів йшло на утримання міського управління: якщо у великих і значних витрати становили близько 6% коштів (сьоме-шосте місце), середніх та малих – 11% (четверте місце), то по найменших понад 13% видатків (друге місце). На наш погляд, головна причина такого явища полягала у тому, що саме після 1910 р. почалось суттєве зростання витрат на управління по останніх трьох категоріях міст. Це відбулось через низку обставин. Ускладнення міського господарства, зростаючі вимоги до ведення документації, звітності, наведення елементарного контролю збільшили навантаження на членів управ,

потребували залучення до роботи фахівців із статистики, фінансової справи, санітарних лікарів тощо. Без адекватного матеріального заохочення здійснити такі кроки було неможливо. Тому між 1911- 1914 рр. від 20 до 100% збільшувалась оплата праці міських голів, секретарів управ [562, с. 395, 398, 399, 402, 407; 564, с. 326, 329; 565, с. 221-224, 227]. Змінились вимоги до матеріального оснащення управ, діловодства. Так, по характеру оформлення протоколів засідань міської думи Березни можна простежити, як між 1910-1914 рр. переписувача замінила друкарська машинка [376, 391, 393, 394]. Міські управи почали регулярно друкувати для широкого загалу фінансові звіти, щорічні огляди роботи дум [333; 869; 870; 871, 872 та ін.].

Структура видатків міських дум на початку ХХ ст. зазнала певних змін. Так, 1901 р. перше місце посідали витрати на благоустрій – 13% [794, с. 59]. У 1909-1912 рр. їх частка зменшилась і становила 7,5% [196, 1912, № 11-12, с. 734; 439, с. LI] по Російській імперії, а по українських губерніях – 7,9% [601, с. 10]. Витрати на розвиток народної освіти займали між 1901-1909 рр. приблизно 10% (перемістились із третьої сходинки на четверту [196, 1912, № 11-12, с. 734; 794, с. 59]). У 1909-1912 рр. витрати за цією статтею зросли і вона посідала по Росії четверте місце, по українських губерніях – 13,6% – друге місце [601, с. 7].

Витрати на військову квартирну повинність у 1901-1909 рр. зменшились з 7,1% до 5,2%, а у 1912 р. – до 4,2% бюджетів міст імперії, але в 1912 р. в українських губерніях вони залишались на рівні 7,2% [439, с. LXVI; 601, с. 7]. Постійно змінювалась частка витрат на поліцію, що відбивало, очевидно, зміну політичної ситуації та наполегливі виступи міст за їх скасування: якщо 1901 р. вона становила 5,5%, 1909 р. – 6,2%, то у 1912 р. – 5,7% в цілому по імперії, хоча по українських містах вона становила 6,8% [196, 1912, № 11-12, с. 734; 439, с. LXV; 601, с. 7; 794, с. 59]. Повернення боргів по кредитах, позиках тощо 1901 р. становили 8,7% бюджетів (п'яте місце), 1909 р. – 12,4% (третє), а 1912 р. – 15,5% по Росії в цілому, 16,4% по Україні, і вийшли на

перше місце [Там само]. Витрати на медичну частину в бюджетах російських міст 1901-1909 рр. посідали другу сходинку – понад 12%, 1912 р. третю – 12,9%, а в Україні – 11,1% – четверту [196, 1912, № 11-12, с. 734; 439, с. LI; 601, с. 7; 794, с. 59]. Отже, міста Лівобережжя, особливо Чернігівщини і Полтавщини, значно поступалися за останнім показником іншим регіонам. Із наведених даних неважко помітити, що витрати міст Лівобережжя в 1912 р. мали відмінності порівняно із іншими регіонами Російської імперії та України перш за все тому, що більше значення мали фінансування освіти, утримання міського майна, військ.

Одним з важливих показників фінансового стану міста була сума взятих запозичень та стан їх погашення. Зокрема, міські запозичення, що залишились непогашеними до 1 січня 1912 р., в їх первісних сумах по містах дев'яти українських губерній імперії склали понад 86,4 млн. руб., з яких 16,5 млн. руб., або 19% припадало на Лівобережний регіон. Сума запозичень удвічі перевищувала міські прибутки в 1912 р. в цілому по Україні, зокрема по Лівобережній частині – в 1,6 рази. Найбільшими боржниками були міста Херсонської губернії – 34,6 млн. руб., що у 2,6 рази перевищувало прибутки міст 1912 р. Міста Катеринославщини посідали друге місце – 11,1 млн., Харківської – п'яте – 9,8 млн. руб. (після Таврійської і Київської губерній) [439, с. 455-456, 478-479, 487-488, 493-494, 497-498].

На Лівобережжі найбільшим боржником був Харків – 8,8 млн. руб. (понад 53% боргів міст регіону). Також значними були борги Полтави та Кременчука, відповідно 2,5 млн. та 1,9 млн. руб., відповідно 15% та 11,5% від загальної суми по регіону. В цілому на ці три міста припадало майже 80% боргів міст Лівобережжя.

В літературі можна зустріти критичні відгуки щодо існування заборгованості міст, застереження щодо майбутнього їх в разі збільшення боргової кабали. Але, як свідчив свого часу Л.О.Веліхов, звернення міст до кредитів є закономірністю розвитку модерної доби. В усіх розвинених країнах

із середини ХІХ ст. «попит на позики з боку міст прогресує із року в рік, причому він викликаний вже потужними виробничими потребами і суворо регламентується урядами. Міста стають великими підприємцями, зосереджуючи у своїх руках загальнокорисні підприємства, які потребують величезних споруд, зведення і утримання яких, в свою чергу, потребує великих капіталів. Але міські комуни, і це загальне правило, мають у своєму розпорядженні вільних капіталів у значно менших обсягах, ніж держава, а часом навіть менше, ніж окремі приватні підприємці. Тому міським самоврядуванням все частіше доводиться звертатись до загальних ресурсів грошового ринку і запозичувати звідти необхідні кошти» [103, с. 378]. Як наслідок, між 1901-1913 рр. заборгованість міст Великої Британії зросла в 1,6 разів, а після Першої світової війни у Німеччині і Англії близько чверті комунальних витрат покривалося шляхом запозичень [103, с. 348, 378]. Зважаючи на європейський досвід міста Лівобережжя розпочали активно працювати в даному напрямку. Міське самоврядування Харкова перейшло до нової стадії в галузі залучення коштів. Воно розробило розгорнутий план виплат по запозиченнях на 50 років, наочно демонструючи городянам доцільність і реальність вдаватися до позик [510, 1914, № 1, с. 320].

Майже 6 млн. руб., 36% всіх запозичень міста Лівобережжя отримували на розвиток прибуткових підприємств: облаштування трамваїв, водогонів, електричних станцій, різниць і пов'язаних із ними підприємств і служб, аптек, телефонної мережі, газових заводів, тартаків, винокурень, солеварень, цегельень, млинів, лазень, обладнаних купалень, критих ринків, лавок, кіосків, ломбардів, утворення і збільшення основних і оборотних капіталів громадських банків, на збільшення прибутковості інших об'єктів, що належали містам. Найбільше значення запозичення на такі цілі мали в Харківській губернії 3,8 млн. руб., тобто 39% від загальних по губернії. Значно менше значення запозичення на такі цілі мали по містах Чернігівщини

390 тис. руб. (27%). На Полтавщині позичали на зазначені цілі 1,7 млн. руб., третину коштів [439, с. 455-456, 478-479, 487-488, 493-494, 497-498].

Другий напрямок отримання запозичень – на споруди, що не дають чистого прибутку, але покривають видатки на експлуатацію, оплату процентів, погашення: зведення будівель, що обслуговують різноманітні міські і урядові установи, зокрема міських управ, військових частин, поліції, пожежних команд, лікарень, шкіл, бібліотек, притулків тощо. На ці потреби містами регіону було взято запозичень на 4,4 млн. руб., 26,9%. Найбільш поширеними такі запозичення були по містах Чернігівщини – 573 тис. руб., або 39% коштів по губернії, Полтавщини – 1,6 млн. руб., 30% коштів. По містах Харківщини такі запозичення становили 2,3 млн. руб. (23,5%). Для порівняння, на Катеринославщині – 3,1 млн. (28,5%), у Північній Таврії – 186,1 тис. руб. (трохи більше 11%) [Там само].

Третім напрямком призначень запозичень були кошти на безприбуткові споруди і інші речі, що не покривають виплат процентів і погашень: на благоустрій міст, зокрема бруківку вулиць, освітлення, складання планів міст, боротьбу із повенями, пожежами, поліпшення санітарних умов в місті, на громадську опіку, покриття дефіцитів міських кошторисів, посилення поточних і оборотних міських коштів тощо. На ці потреби міста регіону запозичили понад 3,3 млн. руб., або 20,5%. Найбільше на такі потреби витрачали міста Чернігівщини – 448 тис. руб., 31%. По містах Харківщини на такі речі брали понад п'яту частину позик, але в абсолютних цифрах (2,1 млн. руб.) вони без сумніву були попереду [Там само].

Відносно незначну частку становили так звані запозичення на змішані видатки, приміром зведення торгових корпусів і військових обозних сараїв; покриття дефіциту кошторису і зведення цегляних лавок; на поточні видатки і зведення будівлі різниць; облаштування лікарень, різниць і викуп каналізації тощо – 2,7 млн. руб., або 16,6%. Подібні змішані запозичення були характерні для міст Полтавщини, де вони становили 1,1 млн. руб., або 21% коштів,

Харківщини – 1,6 млн. руб., 16% (на Чернігівщині – 3%). По містах Катеринославщини і Північної Таврії запозичення на такі цілі не перевищували 11%, [Там само].

Попри зростання міських бюджетів, на початку ХХ ст. діячі самоврядувань поширювали тезу про їх цілковите банкрутство. Особливо гучно вона лунала зі сторінок періодичної преси. Під час Першого Всеросійського з'їзду міст абсолютна більшість виступаючих говорили про неминучість фінансового краху міст. На наш погляд, дана теза дещо перебільшує, згущає фарби щодо реального стану справ, який був складний, але не в тому ключі, як подавали це більшість промовців. По-перше, міста вступили на нетораний шлях розвитку комунального господарства, збільшення витрат. В цей час була досягнута *«предельность»* оподаткування міського майна. Відсутність на законодавчому рівні прав для маневру коштами призводила до побоювань не вирішити поставлені завдання, розпочаті проекти. Тож міські діячі розуміли, що на карту поставлено їх майбутнє, їхня ділова репутація. Звідси тиск на владу. По-друге, не можна відкидати елементів політичних технологій, до яких вдавались міста, прогресисти, висловлену у формулі *«Потрібно було саме вимагати більше («дальше»), значно більше, не соромлячись «запросом», чим більше, тим краще»* [444, с.81]. По-третє, мала місце неготовність кадрова. Невипадково на Першому Всеросійському з'їзді можна натрапити на скарги представників малих міст на кшалт Костроми *«Ми не можемо виступати із критикою доповіді, тому що для нас цифри не зовсім зрозумілі», не вистачає людей для роботи* [1214, с. 303, 309]. Навіть доповідач із питання фінансової політики держави Л.О.Веліхов не спромігся запропонувати жодних конкретних пропозицій щодо вирішення фінансових проблем міст. Закид йому зробили не лише представник міністерства фінансів, але і колеги-муніципали [1214, с.307, 312-314]. По-четверте, у виступі А.Ю.Вегнера на Першому Всеросійському з'їзді сказано: *«преса любить рисувати нам привід банкрутства наших міських управлінь. Про фінансовий «крах», звісно,*

говорити не доводиться: ми ще сплачуємо вчасно платню нашим службовцям, чого не можна сказати про багато земств. Але ми відчуваємо щось гірше, ми переживаємо банкрутство культурне, адже перед масою нових задач, що постають перед нами, ми опиняємося безсилими. Задовольнити їх – нам не по статках, допоки триває знесилювання наших платіжних сил земствами» [1214, с.128]. Тож «фінансовий крах міст», вважаємо, треба розглядати у площині досягнення межі у використанні традиційних, домодерних засобів поповнення бюджетів та витрачання коштів. На початку ХХ ст. міста регіону та їх керманічі переналаштовувались психологічно на осучаснення фінансової політики, а дії Харкова в цьому напрямку надавали приклад того, що не можна боятися переходити на новітні рейки.

4.4. Поліпшення благоустрою і транспортного обслуговування.

Благоустрій населених пунктів належав до головних завдань міських самоврядувань. У ієрархії сфер відповідальності, виписаних у «Міському положенні» 1892 р., він стояв одразу після завідування фінансовими справами та «піклування про усунення нестачі продовольчих засобів». Законодавець орієнтував міських діячів дбати про облаштування вулиць, площ, бруківки, набережних, тротуарів, громадських садів, бульварів, водогонів, стічних труб (саме так – поняття каналізації як об'єкт було відсутнє у документі) та освітлення [925, № 8708].

На початку ХХ ст. міські думи вимушені були приділити найбільшу увагу заходам із водопостачання та видалення нечистот. Пов'язано це було із погіршенням умов проживання, екологічної ситуації, спричиненої швидким зростанням населення та промисловості у 1890-х роках, епідеміями (особливо холери 1908-1911 рр.), які мали місце у багатьох населених пунктах регіону.

Стан водопостачання міст на самому початку ХХ ст. вражав своєю відсталістю. Головним джерелом, звідки городяни брали воду для приготування їжі, господарських потреб були річки та колодязі. По воду до ріки із цеберками, діжками або просто із речами для прання мусили ходити

жителі більше ніж половини міст регіону. Дані анкетування 1904 р. свідчать, що річкова вода переважала у водопостачанні 28 міст: Козельця, Конотопа, Кролевця, Ніжина, Остра (єдине джерело води), Сосниці, Коропа, Гадяча, Золотоноші, Кобеляк, Костянтинограда, Кременчука, Лохвиці, Лубен, Миргорода, Переяслава, Пирятина, Прилук, Ромен, Градизька, Змієва, Ізюма, Куп'янська, Сум, Білопілья, Краснокутська, Недригайлів, Чугуєва [193, с. 196, 198, 202].

Колодязі, як переважне джерело чистої води, використовувалась у 15 містах: Борзні, Глухові, Городні, Березні, Зінькові, Глинську, Хоролі, Охтирці, Богодухові, Валках, Вовчанську, Лебедині, Старобільську, Золочеві, Слов'янську. Причому по всіх названих населених пунктах паралельно споживали і річкову воду [Там само]. У 1904 р. водогони існували у губернських центрах та Новгород-Сіверському.

Анкети 1910 р. свідчать, що абсолютна більшість міст Лівобережжя поліпшила водопостачання. Колодязна вода стала головним джерелом по всіх, крім Золотоноші. Звісно, на Чернігівщині, Полтавщині та Харківщині річкова вода продовжувала використовуватись, але в якості питної мешканці здобули можливість отримати кращу воду [194, с. 382, 384, 386, 550]. У Ніжині та Білопільлі було побудовано водокачки. Ще в двох містах регіону – Сумах та Кременчуку – з'явилися водогони. Таким чином, на початку другого десятиліття ХХ ст. у регіоні 7 міст (15%) використовували водогони, в той час як у європейській частині імперії – близько четвертої частини [794, с. 64-65; 1067, с. 132]. Той факт, що заходи із водопостачання опинились в центрі уваги самоуправління великих і малих міст вимушено, не можна трактувати лише у площині відсталості Російської імперії. Як зазначав Н.Дейвіс, у ХІХ ст. епідемії холери в Європі стимулювали поліпшення у сфері громадської і особистої гігієни [400, с. 798-799].

Водогон у Чернігові, введений в експлуатацію 1883 р. як муніципальне підприємство, справедливо вважався «найважливішою для здоров'я

населення спорудою» [640, с. 56]. І це було саме так, адже місту вдавалось запобігати епідеміям холери та тифу [879, с. 68]. Міське управління обрало відносно дорогий, але перспективний шлях: отримання води із підземних свердловин. Воно постійно пропагувало соціальне значення підприємства, а не комерційні вигоди.

Проведення магістральних ліній не припинялось в місті навіть в найбуремніші часи Першої російської революції. Так, 1905 р. магістральна лінія була прокладена по Старокиївській, Петербурзькій, Борковській, Сретенській вулицям та по Олександрівській площі. У 1906 р. – по вулицям Хлібопекінській (частина), Шоссе, Богоявленській, 1907 р. – Сіверянській, Смоленській, Троїцькій, Воскресенській; 1908 р. – по Мстиславській, Смоленській, Миколаївській, Єлецькій, Лизогубівській, Хлібопекінській. Встановлювались нові машини на водокачці, бурилися нові свердловини. У 1905 р. місто зробило позику 10 тис. руб на розвиток водогону, виконало капітальних робіт на суму 7997 руб, 1906 р. – 2832 руб, 1907 р.– 8929 руб. [640, с. 56-57, 59-60]. Між 1904-1913 рр. у Чернігові кількість приєднаних до водогону зростає вдвічі: з 261 до 532 домоволодінь [520, с. 119; 640, с. 57]. Розширялась мережа водорозбірних та пожежних кранів. В будинках, приєднаних до водогону, влаштовувались зручності: ванни, душі, ватер-клозети тощо [640, с. 58].

У 1910 р. домовласники почали на власні кошти облаштовувати так звані тумби для поливання («*поливные тумбы*»), купували шланги для поливу, що коштувало близько 50 руб. Як зазначалось у міській думі, «прагнення до облаштування тумб зростає» і гласні почали вишукувати спосіб, як посприяти з боку міста поширенню цих позитивних устремлінь мешканців до покращення санітарного стану вулиць [369, арк. 207^{зв}, 208^{зв}]. У 1914 р. Чернігівська дума розробила і затвердила спеціальні правила користування водогоном [377, арк. 53^{зв}-57].

Починаючи із 1905 р. водогін діяв в Сумах. У 1914 р. довжина міської мережі труб сягнула 18 верст. Вода постачалась з п'яти бурових колодязів у резервуар і з нього надходила до міста самопливом [337, арк. 405-406].

Існуючі водогони були різними за потужністю. У Харкові, наприклад, він забезпечував 1911 р. три відра на одного мешканця, Сумах – трохи більше одного, в той час як у Києві – п'ять, Катеринославі не менше 4,5, Санкт-Петербурзі – 12, Москві – сім відер [337, арк. 405-406; 425, с. 102; 1266, с. 36].

Кількість приєднаних до водогонів домоволодінь по тих населених пунктах, де вони існували, зростала повільно. Одна з причин полягала в обмежених фінансових можливостях міст для їх розширення та технічного вдосконалення. По-друге, колодязі та ріка залишались безкоштовним джерелом води і наче магніт притягували мешканців. Тому самоуправління, керуючись міркуваннями санітарно-гігієнічного та фінансового характеру, ігнорували вимоги мешканців щодо поліпшення традиційних засобів водопостачання – колодязів. Так, сумська дума у 1912 р. відмовилась задовольнити кілька клопотань, посиляючись на розширення мережі водогону [235, арк. 6, 28-28^{зв}]. По-третє, на заваді стояли проблеми із водовідведенням, адже відсутність каналізації суттєво обмежувало можливості збільшення споживання води.

По містах регіону зростало розуміння необхідності покращувати за європейськими стандартами, модернізувати комунальне господарство міст. Напередодні війни міста почали широко використовувати позики для розвитку водопостачання. Частина іпотечної позики Ізюма обсягом 315 тис. руб. була використана на створення водогону [1363, 1912, 8 лютого]. Міська дума Слов'янська добила дозволу на запозичення 50 тис. руб. у кредитних установах або у приватних осіб на будівництво водогону [1363, 1913, 6 квітня]. На початку 1914 р. дума цього міста розглядала питання про позику в 1 млн. руб., з яких 135 тис. планувалось використати на водогін.

В Ізюмі в березні-квітні 1913 р. (тобто через рік після отримання позики), розпочали підготовчі роботи із прокладання труб для водогону. Представники міського самоврядування вели переговори із Північно-Донецькою залізницею про спільні дії у їх прокладанні, адже вода була потрібна для залізничних майстерень, що постали в місті. Як це не дивно, прокладання водогону наштовхнулось на глухий спротив частини мешканців. У міській думі не могли зібрати кворум для ухвалення рішення про відчуження ділянок землі на потреби розвитку водогону [1363, 1913, 3 апреля]. Мешканці не поспішали приєднуватись до мережі. Нерозуміння переваг водогону, скнарість проявляли домовласники, що належали до так званих просунутих прошарків населення – чиновники, службовці [1363, 1913, 9 мая]. Ситуація виглядала тим більше дивною для цивілізованої людини, що в місті існувало незадоволення організацією і якістю роботи водовозів. Останні продавали відро води по 3 коп. і навіть 4 коп. [1363, 1913, 7 марта], в той час як водогін гарантував воду по 1/4 коп. за відро та пільги за приєднання саме під час ведення земляних робіт: розстрочку платежу на два-три роки [1363, 1913, 9 мая]. Врешті-решт відкриття ізюмського водогону відбулось 12 лютого 1914 р. Він отримував воду з двох свердловин і міг дати 100 тис. відер на добу. В місті діяли чотири водорозбірні будки і до 1 березня кожен міг безкоштовно отримати воду [1363, 1914, 14 февраля]. Проведення такої рекламної акції дещо покращило ставлення населення до водогону. Мешканці міста усе менше почали боятися чергового приходу новітніх технічних зручностей, бачити у них зазіхання на власну кишеню або спосіб збагачення міських чиновників.

По інших малих містах також інтенсивніше стали брати курс на водогони. У Прилуках будівництво, на яке витратили 120 тис. руб., закінчили в серпні 1915 р. Дві свердловини давали 150 тис. відер на добу. Планувалось створення ще двох свердловин [196, 1915, № 24, с. 1333]. У передвоєнний

час будували водогони (паралельно із електричними станціями) Лубни, Ромни [581, 1913, 19 января; 1914, 5 декабря, 17 декабря].

У 1904 р. жодне з міст Лівобережжя не мало каналізації. На той час вона існувала лише у 5,3% міст імперії [1067, с. 132]. Видалення нечистот у 27 покладалося на вивіз, а Березна, Пирятин, Охтирка, Куп'янськ, Лебедин, Золочів, Недригайлів взагалі не мали такого, покладаючись на так звані домашні способи (вигрібні ями, закопування). Асенізаційні обози діяли у 13 містах: Чернігові, Новгород-Сіверському, Ніжині, Сосниці, Полтаві, Кременчуку, Лубнах, Прилуках, Хоролі, Харкові, Вовчанську, Ізюмі, Старобільську [193, с. 196, 198, 202].

Наступні шість років свідчать, що розпочались певні позитивні зрушення. Асенізаційні обози як головний засіб вивозки нечистот функціонували в 30 містах. Облаштували обози Глухів, Городня, Кролевець, Гадяч, Золотоноша, Зінків, Кобеляки, Костянтиноград, Пирятин, Ромни, Охтирка, Зміїв, Куп'янськ, Лебедин, Суми, Білопілля, Слов'янськ. Анкета 1910 р. свідчить, що в Старобільську повернулись до вивезення, яке діяло також у 17 містах: Борзні, Козельці, Конотопі, Острі, Коропі, Лохвиці, Миргороді, Переяславі, Глинську, Градизьку, Богодухові, Валках, Старобільську, Золочеві, Краснокутську, Недригайлові, Чугуєві. Лише Березна не мала організованого містом видалення нечистот [194, с. 382-386, 550].

Харків, попри значні (порівняно із іншими містами, зокрема, Катеринославом) фінансові можливості, реальну підготовку до проведення каналізації розпочав у 1907 р., будівельні роботи – 1912 р., а введення у дію відбулось у роки Першої світової війни [475, 1907, № 21, с.9-16; 1134, вып. I, с. 99-100; 1370, с. 120, 152]. Можна виділити кілька причин такого повільного вирішення важливого для великого міста питання. По-перше, необхідність створення каналізації не була очевидною для значної частини городян. Це потребувало тривалої роботи щодо популяризації проекту. Вона спрямовувалась, водночас, на залучення коштів мешканців. Попередня

підписка серед населення принесла 150 тис. руб., що дало міському самоуправлінню потужний аргумент: каналізація не стане тягарем для міських фінансів [1134, вып. I, с. 101-102]. По-друге, зведення каналізації потребувало акумуляції в руках міста земельних ділянок. З цією метою довелось купувати землю та вдаватись до примусового відчуження у тих випадках, коли власники відмовлялись продавати її [1134, вып. I, с. 96, 139-142]. По-третє, можливості для її розбудови відкрились лише після 1904 р., коли місто викупило водогін у концесіонерів, відкривши шлях до комплексного вирішення питання водопостачання та водовідведення під контролем міста та за єдиним планом [1134, вып. I, с. 150-151].

Тож зрозуміти, якою мірою важливими були невеличкі кроки міст уперед в справі видалення нечистот, можна лише порівнюючи ситуацію із іншими населеними пунктами. Так, по великих селах та слободах Харківської губернії у 1910 р. – Барвенкові, Боромлі, Котельві, Нижній Сироватці, Вільшанах, Печенігах жодних даних у публікації ЦСК не наведено; у Біловодську нечистоти та сміття заривали у землю (що, очевидно, мало місце і у інших селах), а вивезення було впроваджено лише у Сватовій Лучці [194, с. 384].

Темпи робіт із брукування вулиць протягом першого десятиліття ХХ ст. не відповідали сучасним вимогам. Так, по повітових і безповітових містах Харківської губернії у 1904-1910 рр. довжина забрукованих вулиць та їх частин зросла з 51,5 до 67,6 верст, що становило близько 13% від загальної довжини 525,5 верст (37% довжини брукованих вулиць припадало на Суми) [193, с. 181; 194, с. 376].

У губерньському центрі – Харкові – довжина забрукованих вулиць зросла із 95 до 96,3 верст, причому частка вулиць із твердим покриттям зменшилась із 42% до 39,5% [Там само]. За даними харківської міської управи, 1914 р. було забруковано 101 версту вулиць, або 53% [510, 1914, № 6-8, с. 146]. Головна причина такого становища у найбільшому і найбагатшому місті регіону

полягала у низці об'єктивних факторів. Саме у передвоєнні роки прискореними темпами будувались каналізація, трамвай, прокладались телефонні і електричні мережі. Особливо влітку, у розпал будівельних робіт, вулиці переривалися траншеями. Звісно, страждали вже забруковані вулиці центру. Необхідно було постійно витратити кошти на відновлення полотна, що стримувало розширення робіт із брукування [510, 1913, № 4, с. 116]. Інший фактор – інтенсивний розвиток внутрішньоміських перевезень. В ці часи навантаження на одну підводу зросло вдвічі – з 50-70 пуд до 100-140 пуд, почали використовуватись парні підводи і вантажні платформи, вантажні автомобілі. Дорожнє покриття, не розраховане на подібні навантаження, не витримувало [510, 1914, № 6-8, с. 145].

Міська управа Харкова не приховувала, що мали місце й прорахунки з її боку. Так, протягом попередніх дев'яти років не здійснювався правильний ремонт покриття, хоча в середньому щорічно виділялося близько 71 тис. руб. на брукування вулиць, що становило близько 2,5% бюджетних витрат [510, 1914, № 6-8, с. 146]. Враховуючи швидкі зміни технічного і технологічного характеру, в міській думі обговорювали можливість впровадження нових типів покриття (поліпшене із каменю, асфальт), варіанти організації робіт (підрядний метод будівництва) [510, 1914, № 6-8, с. 147; 1913, № 4, с. 117]. На брукування вулиць в бюджеті Харкова на 1914 р. було передбачено 157 тис. руб. [510, 1914, № 6-8, с. 147-154].

По містах Чернігівської губернії довжина забрукованих вулиць у 1904 р. становила 41,9 версти, або 11,4% довжини; 1910 р. – 69,9 верст мали тверде покриття (майже 20%) [193, с. 185; 194, с. 374-375]. Тут і нижче підрахунки наші. Загальна довжина вулиць Березни, Борзни в 1904 р. взята нами з даних за 1910 р., натомість у підрахунках 1910 р. дані по Конотопу і Новгород-Сіверському використані за 1904 р.

Повільно розгортались роботи в Полтавській губернії у 1904-1910 рр. попри те, що в районі Кременчука діяли кар'єри для добування необхідного

каменю. По містах Полтавщини довжина забрукованих ділянок вулиць зросла із 82,1 до 94,1 версти, або з 17,2% до 21,3% [193, с. 185; 194, с. 374-375. Загальна довжина вулиць Зіньківа, Золотоноші, Градизька в 1904 р. взята нами з даних за 1910 р, а Ромен в 1910 р. – з даних 1904 р., тому що не були подані дані за 1904 р. по Градизьку, в 1910 р. – по Ромнах, а наведені дані по Золотоноші та Зіньківу за 1904 р. виглядають вкрай фантастичними. Приміром, у Золотоноші довжина вулиць сягала 150 верст!].

Згідно даних анкети міст 1910 р. найкращою ситуація із брукуванням вулиць була в Глухові, Кременчуці, Гадячі, Сумах, Ніжині (від 12,7 до 28 верст). Пояснюється це тим, що деякі з них мали спеціальні дозволи запроваджувати збори для брукування вулиць-під'їздних шляхів із середини 1890-х рр. [786, с. 928-952]. Не мали вулиць із твердим покриттям Короп, Глинськ, Золочів, Зміїв, Старобільськ. У абсолютній більшості міст тверде покриття було цілком символічне: Остер, Золотоноша – близько однієї версти, або 3-4% загальної довжини вулиць; Слов'янськ, Кролевець – 4-7 верст (10%); Прилуки – 5 (5,6%).

У березні 1910 р. було ухвалено закон, згідно якого запроваджувались збори на користь міст із вантажів, які ввозилися та вивозилися залізницею. 1911 р. та 1913 р. визначено правила його застосування [565, с. 278-281]. Уряд дозволив містам лише клопотатися про встановлення «попудного збора», кошти від якого мали використовуватись на брукування вулиць. В регіоні отримали дозвіл на такий збір Кременчук, Слов'янськ, Чугуїв, Куп'янськ [786, с. 1233]. Клопотання Вовчанська (1911 р.) наштовхнулось на бюрократичну тяганину і, судячи із матеріалів справи, чекало на вирішення ще влітку 1914 р. [332, арк. 14, 19]. Уявлення про те, якою мірою «попудний збір» вплинув на дорожні роботи, дають матеріали Куп'янської міської управи. Дозволений у травні місяці 1914 р., він дав місту 3549 руб. 59 коп., майже втричі більше, ніж передбачалось кошторисом міста на цілий рік [872, с. XXVIII]. Показово, що відтепер змінилась звітність управи: замість

вимірювання бруківки у сажнях тієї чи іншої вулиці перейшли на вимірювання цілими вулицями.

Ознакою великого і малого міста, всього того, що вкладається в поняття шум міста, є транспорт. Дістатись із кінця в кінець, до вокзалу або з вокзалу до центра міста, як то потрібно було в більшості міст, доправити цеглу на будівництво нових будинків, вугілля або дрова із складів до подвір'я мешканця тощо не обходилося без візника.

Поїздка по місту викликала багато емоцій та породжувала низку асоціацій. Ось як занотовував у щоденнику свої враження В.Винниченко: «Коли їдеш на звоцику по мостовій губерньського центру, то всі люди й природа здаються глухоніми, які балакають між собою беззвучним ворухенням губ і руками. Зникає цвірінкання птиць, шелест дерев, плескіт води – всі звуки зникають у зверхприродному, нелюдському грохоті залізних коліс по бруку провінціяльної столиці. Звоцики лаються тільки маханням батогів і лютим ревом один до одного, який виривається з ляскаючого грохоту коліс жалюгідно-писклявими звуками» [123, с. 51].

Організація пасажирських та вантажних перевезень була справою приватних підприємців. Контроль над ними здійснювали міські управи та думи, які розробляли та ухвалювали «обов'язкові постанови» для перевізників, такси за проїзд.

На самому початку століття лише кілька малих міст регіону не мали на своїх вулицях постійного транспорту. Серед них – Сосниця, Зіньків, Глинськ, Зміїв, Старобільськ, Золочів, Недригайлів [193, с. 240-241, 243; 194, с. 410, 412, 413, 577-578]. Деякі населені пункти саме між 1904-1910 рр. обзавелись постійними візниками: у Борзні, Березні та Валках по шість, у Коропі та Старобільську – два-три, у Краснокутську сім. У деяких малих та найменших містах була відсутня навіть категорія зайнятих «візник» серед ремісників (Недригайлів, Старобільськ, Краснокутськ) [852, Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»; 853, Ведомость «О числе

ремесленників в городах Харьковской губернии»]. У 1906 р. займались візникарством у Борзні 29 осіб, Березні – 5, Коропі – 12 [856, Ведомость «О количестве ремесленников»], Змієві – 10 (1913 р.), 21 (1914 р.), Золочеві – 38 (1913 р.), 45 – (1914 р.) [852, Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»; 853, Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»]. Зауважимо, що губернські статистичні комітети в даному випадку зафіксували професію постійного мешканця, а не його постійну справу в місті. Ці люди могли працювати у сусідніх Харкові, Чернігові, Конотопі, де попит на транспорт був великий.

Між 1904-1910 рр. у 30 містах мало місце зростання кількості візників. У Конотопі кількість візників зростає з 91 до 325, в 3,6 рази. У Костянтинограді їх стало втричі більше: із 65 до 174-191 осіб, Ніжині – у 2,2 рази: із 138 до 300 осіб, у Харкові – вдвічі більше: із 1829 до 3827 осіб. Але напередодні війни їх кількість в губернському центрі зменшилась до 3,5 тис. [1266, с. 15]. Очевидно, спричинено це подальшим розвитком міського трамваю. Приріст візників значно випереджав приріст міського населення, що віддзеркалювало інтенсифікацію міського життя, зростання сплатоспроможності городян. В роки, що передували світовій війні, вони стали більше витратити на транспорт.

У Кролевці, Градизьку, Ізюмі, Куп'янську кількість візників між 1904-1910 рр. залишилась незмінною. По деяких містах (у Козельці, Гадячі, Кременчуці, Лохвиці, Переяславі, Охтирці, Слов'янську) зафіксовано зменшення. Причина, на наш погляд, полягає в тому, що населення їх майже не зростало або зросло незначно у зазначений період, а ділова активність не розвивалась. Кременчук опинився у цьому списку, очевидно, через трамвай, довжина ліній якого зросла майже вдвічі, що не могло не зменшити попит на візників. У місті в 1897-1910 рр. зменшилась кількість зайнятих візникарством із 548 до 309 осіб [644, с. 39; 903, с. 228-231].

Коливання кількості візників по деяких містах відображало характер життя населеного пункту, поведінку мешканців. Так, у Миргороді влітку їх було 50, а взимку 30. Очевидно, мальовниче місто притягувало людей на відпочинок. Те ж саме можна сказати про Охтирку: влітку – 35 візників, взимку життя менш активне, отже візників меншає до 25. У Чугуєві влітку їх кількість зростала до 122, взимку зменшувалась до 88 осіб. В даному випадку головним чинником збільшення ставало перебування у місцевих таборах армійських частин. А як відомо, пани офіцери навряд чи полюбляли пересувались пішки. У Полтаві, Кременчуці навпаки, влітку їх кількість зменшувалась, а взимку зростала. Це пов'язано із зменшенням ділової активності у літній час. Восени до міст повертались службовці державних та громадських установ, заможні люди, що відпочивали на дачах. Тому потреба у візниках зростала. Натомість, Харків демонстрував стабільний попит на транспортні послуги, що віддзеркалювало, перш за все, стабільність ділової активності в місті незалежно від пори року.

Інтенсивний розвиток міських перевезень, зростання вантажопотоків примушував міські управи у передвоєнні роки розробити нові обов'язкові постанови щодо візникарського промислу замість затверджених у 1890-х роках [377, арк. 174^{зв}; 379, арк. 15; 510, 1913, № 3, с. 131; № 6-7, с. 219].

В період між 1901-1913 рр. у п'яти містах Чернігівської губернії були прийняті обов'язкові постанови щодо візникарського промислу, шести – вантажних перевезень, семи – користування велосипедами, двох – автомобільного руху [371, арк. 5-29^{зв}]. У зазначений час жодних правил не прийнято лише в маленькому Коропі.

По восьми містах Харківської губернії у 1913-1914 рр. вдосконалювались або ухвалювались правила роботи транспорту, зокрема для легкових візників – в Куп'янську, Змієві, Вовчанську, Богодухові, Ізюмі, Чугуєві (двічі), водовозів – в Охтирці, Ізюмі, Валках, ломовиків – в Богодухові, Ізюмі [324, арк. 48-67, 202; 334, арк. 13-14^{зв}, 68, 150, 232-251^{зв}]. У Ромнах, Золотоноші

напередодні війни ухвалили правила щодо руху автомобілів, у Полтаві, Лубнах вдосконалили вимоги до легкових візників [933, 1913, 9 февраля, 29 мая, 20 июля, 27 июля, 17 августа].

Систему організації візництва розкривають правила, що затверджувались думами. В кожному місті створювались біржі візників, окремо для легкових і «ломових». Візники із свого середовища мали обирати старост і помічників терміном на рік, які наглядали безпосередньо за порядком роботи. Білет на право займатись промислом видавався на рік. Його могла отримати людина не молодша 16 років «тверезої і похвальної поведінки» (§2 в Конотопі) [379, арк. 15]. Але судячи із згадок про пияцтво в інших пунктах правил, як самі візники, так і міські управи при видачі документів, очевидно, слабо дотримувались їх. Як інакше можна розцінити докладність іншого, §9 в тому ж таки Конотопі, який починався із погрозливого: «Візники під час поїздки не повинні перебувати у п'яному стані» («*Извозчики находясь в езде, не должны быть в пьяном виде*») [Там само]. У Полтаві §12 вимагав «перебувати під час промислу у тверезому стані» [933, 1913, 9 февраля].

Міський законодавець вимагав, щоб візники були пристойно і охайно одягнені. В Чернігові, Полтаві, наприклад, у темно-синій арм'як, взимку мати хутряну, влітку – просту шапку або картуз [377, арк. 176; 933, 1913, 9 февраля; 1101, с. 66]. Такий підхід обумовлювався не лише необхідністю уніфікації зовнішнього вигляду, а й намаганням дбати про здоров'я візників, адже перебування протягом багатьох годин на вулицях міст супроводжувалось постійним переохолодженням. Нам здається, що в таких пунктах містилась й вимога до підприємців, щоби вони хоч якось дбали про працюючих.

По вулицях міста візники мали рухатись один за одним. Кожний був зобов'язаний при собі мати ярлик та екземпляр правил. По містах визначались спеціальні місця збору (стоянок) візників. Передбачалось,

зокрема, подавати коней в місця скупчення людей, приміром, до театрів по закінченні вистав, перед прибуттям залізничних потягів. Так, в Конотопі §20 вимагалось до кожного пасажирського потягу на станцію подавати два парокінних і чотири однокінних візників (більше – за бажанням самих перевізників), і залишатись там протягом години по відході потяга, якщо немає пасажира [379, арк. 18^{зв}-19]. Візники були зобов'язані везти на вимогу поліції хворого, забитого або нагло померлого, витягнутого з води, божевільного [377, арк. 175^{зв}; 1100, с. 23-25; 1101, с. 68; 1103, с.38-41]. Дбаючи про пристойну поведінку візників на вулицях, в Чернігові параграфи 30 і 31 розписували, як треба поводити себе із конем, діяти в деяких ситуаціях. Зокрема, суворо заборонялось мордувати коня батоном, нав'язувати на батіг вузли, піднімати коня, що упав, ударами [377, арк. 176^{зв}].

У роки, що передували Першій світовій війні, конкуренція на ринку перевезень постійно зростала. З метою контролю легкових візників в Харкові влаштовувались нічні облави. Така облава 7 і 8 вересня 1912 р. виявила 10 осіб, що працювали не маючи на те право, два – із підробними пломбами на коня, а один мав підробний ярлик на дрожки [1363, 1912, 12 сентября].

Такси на послуги візників переглядались в залежності від зміни економічної ситуації, впровадження технічних новацій. В Харкові у 1913 р. були встановлені такі: для однокінного 2 розряду (дрожки з верхом або санчата) по місту за годину 60 коп. (із гумою на колесах), 50 коп. (без гуми), а «в конец» відповідно 30 і 25 коп.; парокінні другого розряду (фаетони або санчата із не більше ніж з трьома пасажирами) – за годину 90 коп. «з гумою» і 75 коп. «без гуми»; «в конец» відповідно 50 і 40 коп. [510, 1913, № 6-7, с. 219]. У Чернігові такса за годину однокінного візника становила 25 коп., парокінного – 40 коп. «В конец» існувала диференційована плата до першої години ночі 15 і 20 коп., вночі – 20 і 30 коп. Окрема такса існувала для поїздок до купалень на ріку Десна та до Троїцького монастиря [959, с. 35].

В галузі вантажних перевезень конкуренцію постійним міським ломовикам складала селяни навколишніх сіл, які регулярно або час від часу підробляли візничарством. Це призводило до суттєвих втрат прибутків міськими візниками. Навіть у маленькій Березні 1908 р. пристрасті загострились такою мірою, що міські візники звернулись до міської думи з проханням установити правила, що забороняють довозити і вивозити різноманітні товари і вантажі особам, які проживають у селах навколо міста. На жаль, протокол засідання думи, в якому розглядалось питання 16 листопада 1908 р., не містить викладу обговорення питання «по суті». Дума відхилила клопотання із таким мотивуванням: «в законі немає вказівок щодо вирішення проблеми» [391, арк. 27^{зв}]. Отже, батьки міста не пішли на конфлікт із селянами, адже зростаюча конкуренція, гадаємо, сприяла міським мешканцям здешевити вантажні перевезення.

Подібна ситуація виникала в Харкові під час літніх будівельних робіт. До управи звернулись власники цегельних заводів міста і околиць із проханням змінити обов'язкові постанови щодо візничого промислу, щоб спростити отримання дозволів для тих селян, які наймаються на термін один тиждень возити цеглу в місто [510, 1913, № 3, с. 131-132]. Питання розглядала «Ізвозная комісія» думи. Вона визнала клопотання обгрунтованим. За її поданням дума ухвалила: дозволити власникам цегельних заводів придбати в управі номери на своє прізвище для роздачі особам, які працюють на завод; запровадити ветеринарний нагляд за конями на території заводів, адже на огляд в міській управі витрачається два дні. Крім того, тим, хто займається перевезенням цегли, піску, сміття, снігу, дозволено мати по одному вожатому на дві підводи [510, 1913, № 3, с. 28]. У Чернігові, очевидно, проблема із вантажними перевезеннями не стояла так гостро, як у Харкові. Але дума звернула увагу на необхідність вантажним підводам робити інтервал після кожних трьох запряжок, заборонила прикажчикам, що супроводжують товари, сідати на вантажні підводи [377, арк. 177].

Більші міста, паралельно із легковиками та ломовиками, використовували і рейкові шляхи. У Кременчуці ще перед 1890 р. постала кіннозалізнична дорога для перевезення вантажів від кам'яноломень до вокзалу. У 1896 р. міська дума склала угоду з Поляковим про проведення конки містом по трьох коліях: Олександрівській, Катерининській та Херсонсько-Київській вулицях [776, с. 41]. Очевидно наприкінці XIX ст. лінія була переведена на електрику [550, с. 470].

У Харкові конка, створена ще у 1880-х роках, сприймалась городянами як анахронізм. Досвід Києва (перший в Російській імперії трамвай розпочав рух 1892 р.) та Катеринослава (трамвай існує із 1897 р.) примусив міську владу до активних дій в напрямку осучаснення пасажирських перевезень [580, с. 616; 800, с. 73, 75, 77-78]. У Харкові 1906 р. також з'явився міський трамвай, який разом із конкою склали розгалужену мережу. Вони конкурували між собою перш за все як різні типи організації справи, ніж безпосередньо за пасажира, адже діяли по різних маршрутах, що перетинались лише в центрі міста. У 1904 р. довжина ліній конки становила 17,5 км. Напередодні війни діяли дві лінії конки довжиною 10 верст та шість трамвайних довжиною близько 17 верст [193, с. 241; 1266, с. 15-16]. Коли у серпні 1912 р. харківська міська управа через епідемію сапу примусила конку скоротити рух, у місті зріс попит на «ваньків». Вони почали вимагати не передбачувану таксами плату «за посадку» і відмовлялись везти «по годинам» мовляв, «за один час можно четыре конца сделать» [1363, 1912, 19 августа, 26 августа].

Поява трамваю в Харкові змінила вигляд вулиць, додала світлової гамми у вечірне освітлення, адже кожний номер мав індивідуальний колір сигнального вогника [1266, с. 46-47]. Особливо важливим це було вночі в центрі міста на Павлівській площі, де перетинались всі лінії.

У Харкові розробили диференційовану плату за проїзд, яка мала заохочувати деякі категорії населення користатися ним інтенсивно. Так, від 5 години ранку до 7 ранку вартість проїзду становила 3, 5 або 8 коп. в

залежності від відстані проїзду, щоб заохотити робітників якнайскоріше потрапити на роботу, а торговців – доправити продукти на базари. Таку саме плату за проїзд мали сплачувати учні цілодобово. Решту часу – від 7 години ранку до 10 год. 40 хв. вечора – діяв так званий звичайний тариф 5, 8, 10 коп. До першої години ночі – нічний тариф, що удвічі перевищував звичайний. Вважалось, що вночі трамваєм користується зазвичай заможна публіка, яка повертається із театрів, ресторанів тощо і яка спроможна заплатити дорожче. Ці нічні пасажери компенсували втрати від виручки трамваю протягом двох ранкових годин [510, 1913, № 2, с. 285; 1266, с. 48].

По інших містах після 1908 р. почали міркувати над осучасненням транспортних перевезень. Міська дума Конотопа 1907-1908 рр. розробила проект умов щодо концесії на створення в місті кінної залізниці («конки»). Проект залишився не реалізованим, але, на наш погляд, він показовий в тому плані, яким бачили майбутнє міського транспорту гласні міської думи. Ним передбачалось, що пасажирський рух має здійснюватись між залізничним вокзалом і Вознесенською площею з 6 години ранку до 8 години вечора від 10 жовтня до 1 квітня, а в інші місяці року з 6 ранку до 10 години вечора. Швидкість руху мала бути від 7,5 до 12 верст на годину. Оплата проїзду для пасажирів першого класу мала становити 5 коп., другого – 3 коп., для учнів – 3 коп. Безоплатний проїзд передбачався для дітей до п'яти років, а також багажу, якщо вони не займають окремого місця. Інтервали руху між вагонами мають складати не більше 30 хв. [365, арк. 22-22^{зв}, 24].

У проект документу була закладена можливість трансформації конки в електричний трамвай. Згідно параграфа 24 проекту «рух може здійснюватися кінською силою, електричного або іншого механічного двигуна, не забороненого законом». А ось впровадження парового двигуна могло бути дозволено лише міською управою [365, арк. 23]. Очевидно, гласні дбали як про зручності, так і про екологічні аспекти.

Важливе значення у містах мав приватний транспорт: екіпажі, а згодом автомобілі і велосипеди. Приміром, у Харкові напередодні війни існувало близько 300 автомобілів [1266, с. 15], що ненабагато менше, ніж, приміром, в Одесі [160, с. 260]. Для порівняння, в столиці імперії у 1913 р. нараховувалось 2585 автомобілів, з яких казенних 221 [884, с. 910]. Значних масштабів набуло використання велосипедів в якості індивідуального засобу пересування. На жаль, нам не вдалося відшукати даних щодо кількості велосипедів у Харкові.

4.5. Формування урбаністичного обличчя. У 1910 р. сукупна площа міст Лівобережжя становила 578,3 кв. км (0,4% від всієї площі регіону), зокрема в Харківській губернії – 274,9, Полтавській – 173,1, на Чернігівщині 130,3 кв. км [194, с.374-540]. Найбільшим за площею містом був Харків – 67,2 кв.км. За регіональним лідером (помітно поступаючись) розташувались Слов'янськ, Ніжин, Лубни, Охтирка, Ізюм (площі від 22,6 до 31,3 кв.км). Найменшими за площею містами були Костянтиноград, Глинськ, Зміїв, Старобільськ (2,4-3,7 кв.км) та Козелець, Новгород-Сіверський, Пирятин, Градизьк (4-5 кв.км) [194, с.374-540].

На той час найбільшими за площею містами українських губерній імперії були Херсон – 460 кв.км, Київ – 173,7 кв.км, Миколаїв – 170,4 кв.км. Однак зауважимо, що площа не є головним показником для характеристики міст. Найбільшими за площею були села Велика Знамянка – 352,9 кв.км, Берестове – 269,9 кв.км в Таврійській губернії, Петриківка – 262,2 кв.км у Катеринославській та деякі інші, які так і не перетворились на міста [194, с. 534-540]. Різниця у розмірах площі між окремими містами пояснювалась також невизначеністю поняття «міські землі». В ті часи їх розуміли як у вузькому смислі слова, тобто землі міст як юридичних осіб, так і у широкому – землі всіх городян в межах міста і у передмістях; не існувало і чіткого відокремлення між поняттями «вся площа міста» та «забудована площа міста» [1164, с. 32, 34].

Під житловими та діловими кварталами, вулицями, площами, тобто всім, що вкладалося в поняття заселена територія, 1910 р. перебувало понад 73% території міст Чернігівщини та Полтавщини, близько 60% – Харківщини. Для порівняння, у Катеринославській губернії 44%, а в материковій Таврії 21% міських земель використовувалось під забудову, дороги, площі та ін.

У кожній з губерній регіону були міста як із суцільною забудовою, так і такі, що мали великі обшири для подальшого розвитку. Так, у 1910 р. понад 87% площі вважались заселеними в Чернігові, Полтаві, Гадячі, Костянтинограді, Миргороді, Глинську, Змієві, Золочеві. Натомість понад 30% площі міст залишались вільними для розвитку в Харкові, Вовчанську, Валках, Кременчуці, а по таких містах, як Остер, Городня – понад 75% [194, с.374-540].

Міста жодною видимою межею не відокремлювались від навколишнього простору. Останні фортечні мури були зриті ще у XVIII ст. Навіть у Чернігові старовинні вали, які обов'язково показували кожному приїжджому, були символом минулої військової слави, а не міською межею [634, т.6, с.292; 680, с.127]. Існуючі на той час плани міст, складені повітовими землемірами і губернськими межовими конторами та затверджені у XIX ст., переслідували економічні та фіскальні цілі свого часу. Так, квартали були показані заливкою і штриховкою залежно від валової прибутковості житлових приміщень [936, с. 678; 1310, с. 460,630]. Вони не відповідали новітнім вимогам. У реальному житті поняття «міська межа» на самому початку XX ст. було дуже умовним. Міські думи, статистики, податкові органи, поліція, земства, рядові громадяни часто-густо трактували її на свій розсуд. Траплялись випадки, коли в межах офіційно визнаної території міста проживало населення, яке сплачувало податки земству, і навпаки. Але ні влада, ні мешканці не надавали цим змішанням особливого значення.

Ситуація докорінно змінилась після 1905-1907 рр. Реалії міського життя – економічне піднесення, зростаючі фінансові можливості як представників

міської еліти, так і держави, муніципалітетів, земств – владно вимагали розмежування із сільською місцевістю. Міську межу почали ретельно розшукувати або уточнювати. Питання породжувало жваві дискусії щодо приналежності тих чи інших місцевостей до міст, без чого неможливо було створювати і розвивати нові житлові квартали, відводити ділянки під промислові підприємства. В Харкові, коли час від часу поставали питання про поліпшення благоустрою, сплату податків, відкриття навчальних закладів, охорону порядку тощо мешканці деяких районів і навіть вулиць Лисої Гори, Журавлівки, здається, дивувались тому, що формально не належать до міста, хоча протягом тривалого часу вважали себе мешканцями навіть не передмістя, а міської околиці [314, арк. 11, 30^{зв}] У Чернігові, Полтаві, Новгород-Сіверському в 1908-1909 рр., Харкові в 1914-1916 рр. проводили зйомки планів міст [686, с. 33; 936, с.705; 1310, с.553,932]. В ході робіт з'ясувалось, наприклад, що площа Харкова досягла у 1916 р. 85 кв.км, тобто зросла не менше ніж на чверть порівняно із 1910 р. [686, с. 34].

Міста Лівобережжя багато в чому нагадували сільську місцевість. Мальовничі краєвиди, наявність земель сільськогосподарського призначення були таким само неодмінним елементом міського пейзажа, як собор, крамниця або будка поліцейського. Скрізь територія міста непомітно переходила в землю, що належала городянам або селянам, і на якій вони вели сільськогосподарське виробництво. У Чернігові 164 дес. (близько 1,8 кв.км) [194, с. 374-375; 554, с. 114] – чверть площі міста займали сади, які не лише милували око, захищали влітку від пилових бурь, а і мали велике економічне значення для міської економіки.

Місто в регіоні настільки тісно було пов'язане з навколишньою місцевістю, що поліцейський надзиратель, який заповнював анкету Краснокутська у 1909 р. в графі «Особливості (Особливі прикмети)» визначив їх таким чином: «М. Краснокутськ більшою своєю частиною стоїть на горі, а

частиною понад горою, в ньому є багато садів фруктових», і поетично додав уточнення «(майже весь у садах)» [1040, арк. 24^{зв}].

Не менше половини міст Лівобережжя мали передмістя. По деяких містах наприкінці XIX ст. нараховували десять і більше таких місцевостей: «пригородів», хуторів, слобід, сел, садиб, поселень при заводах, окремих будівель тощо. Так, під час розробки перепису 1897 р. до Чернігова приєднали 14 пунктів, Кролевець – 15, Полтави – сім [903, с. III; 906, Приложение], до Харкова найбільше – 21. В анкеті 1910 р. зустрічаємо лише два: Залютин і частина Рубанівки. Але це не означало зменшення кількості передмість. Ті, що не були названі, очевидно, вже не вважалися за такі, адже перебували ближче до міської межі, визначеної в XIX ст., ніж названі пункти [194, с. XXII; 905, Приложение]. Крім названих міст, передмістя мали Глухів, Козелець (по два), Краснокутськ, Куп'янськ (по чотири) [193, с. 164; 194, с. XXV].

На початку XX ст. суттєві зміни відбулись у взаєминах міст і передмість, характері економічного життя, соціальній структурі мешканців останніх. Ось як змінився статус одного з передмість Харкова протягом 10 років. У виданні початку XX ст. «Россия. Полное географическое описание» зазначалось, що село Іванівка є фабричною слободою, де працюють сім фабрик і заводів, проживає близько 2 тис. жителів. В тексті розповідалось про власників підприємств, рік заснування та обсяги виробництва продукції [1069, с. 248]. У вересні 1910 р. Харківський повітовий справник так змальовував слободу: «Приміська слобода Іванівка безпосередньо стикається із містом Харковом і тому населення там являє собою прийшлий елемент; головним чином майстрові і робітники залізничних майстерень і різних фабрик і заводів розташованих у місті Харкові, жінки – займаються переважно дрібною торгівлею на базарах в місті Харкові і кравецьким ремеслом. Серед жителів Іванівки є, хоча і незначний процент, інтелігентного класу, з вищою освітою, які живуть частково у власних будинках, а частково винаймають квартири і

займаються по різних галузях своєї спеціальності в місті Харкові. В торгово-промисловому відношенні слобода Іванівка нічого особливого не являє через близькість міста Харкова» [346, арк. 20].

Як бачимо, з населеного пункта із самостійним соціально-економічним значенням, слобода перетворилась на такий собі «спальний район». Відтепер жителі Іванівки переважно працюють у Харкові і щодня повертаються після роботи туди, де житло дешевше, ніж в самому місті, де є певний затишок від міської метушні.

Модернізація комунального господарства, інших сфер життя міст вимагала наведення ладу у примхливій мережі вулиць і провулків, з яких складався кожний населений пункт. Не буде перебільшенням стверджувати, що у більшості міст Лівобережжя лише на початку ХХ ст. вони привернули увагу до себе як об'єкт благоустрою. В архівних документах дуже часто натрапляємо на згадки про те, як гласні міських дум, податківці, поліцейські з'ясовують, скільки вулиць було в тому чи іншому місті, яка їх загальна довжина, куди вони ведуть, якими мають бути.

По губернських центрах проблем, звісно, було менше. Особливо в центральних районах вулиці були чітко визначені, охайні, забруковані. Навіть позначені на туристичних планах. Але це не означає, що й тут не було проблем. Вулиці великих і малих міст нагадували живий організм, який звивався поміж будинків, ховався за них.

На рубежі ХІХ-ХХ ст. в Харкові було 110 вулиць та 150 провулків [1262, с. 534]. У 1904 р. в місті нараховували 461 вулицю та провулок загальною довжиною 225 верст. Через шість років вулиць і провулків було 698 загальною довжиною 243 версти [193, с. 181; 194, с. 376]. За даними міської управи, станом на 1914 р. довжина вулиць міста становила 191 версту [510, 1914, № 6-8, с. 146].

Інші губернські центри виглядали значно скромніше за показником кількості вулиць. Зокрема в Полтаві 1904 р. нараховували 132 вулиці і провулки,

а 1910 р. – 143; в Чернігові відповідно 67 і 68. За їх кількістю на рівних із Полтавою були Кременчук (відповідно 133 і 136) та Суми (122 і 117). До Чернігова за цим показником у 1910 р. наближались Ромни, Глухів, Конотоп, Миргород, Переяслав, Прилуки, Куп'янськ, Білопілля, Чугуїв, Вовчанськ, Богодухів (від 52 до 59 вулиць і провулків).

Саме поняття вулиці, як шляху, що має привести до подвір'я мешканця, на той час, очевидно, було відсутнє у багатьох містах. Значна частина вулиць та провулків у повітових та безповітових центрах не мали нумерації будинків, чітко визначеної назви, іноді нагадували стежки. Так, 1904 р. у маленькій Березні нарахували 125 вулиць і провулків; Золотоноші – 123; Білопіллі – 117, Коропі – 82. Тому зовсім невипадково, що приїжджий губився на цих стежках. Ось як не без гумору оповідав Д.Дорошенко про свої мандри Новгород-Сіверським, в якому офіційні дані подавали існування 46 вулиць і провулків [194, с. 374-375], у пошуках пам'ятника О.С.Пушкіну: «Пішов я подивитись. Сказали – на горі за собором. Блукав – ніде не видно. – Та ось там, перейти тільки цим городом! – Напутили добрі люде. Переліз я через тин і чкурнув через чужий город. Угледів мене господарь і вилаяв добре, – чого товчу йому огірки! Я нарешті перед малим бюстом на вбогому постаменті і немало здивувався, – хто це надумавсь поставити монумента в закуткові, трохи не на смітнику, куди нема іншої тропи, як тільки через приватні городи...» [438, с. 19]. Звертає на себе увагу той факт, що ніхто з місцевих мешканців не прив'язував свої поради Д.Дорошенку до назв вулиць. «Та ось там» – було найнадійнішим орієнтиром навіть 1911 р., коли відбувались події.

Модерні тенденції у містобудуванні владно вимагали від міст випрямляти ці викривлення, загини, цю невизначеність. Планів містобудування губернські центри Російської імперії не мали. Наприкінці XIX ст. місцеве самоврядування Харкова ініціювало питання про розробку нового розподілу міста на квартали, врегулювання та благоустрою існуючих вулиць, площ, скверів, річок, набережних. Обраний за конкурсом землемір-таксатор К.

Бранднер здійснив геодезичну зйомку території міста. В 1896 р. К. Бранднером спільно з членами спеціально створеної комісії було розроблено проектний план Харкова, яким передбачалось розширення міської межі. Районами нової забудови визначались на півночі – Сумська вулиця, на півдні – місцевість навколо Балашівського вокзалу. Старі вулиці пропонувалось випрямляти та розширювати до 20 метрів; за межі міста винести десять заводів, цвинтарі [686, с. 32 - 33]. Але більшість з намічених цілей виконані не були. Харків розвивався переважно хаотично, непередбачувано. Сучасні дослідники зазначили: "Громади багатоповерхових будинків, що здіймались по різних випадкових місцях, порушували логічну об'ємно-просторову структуру міста, що складалась перед тим, спотворюючи силует Харкова" [1264, с. 13]. Міська управа Харкова лише в кошторис 1914 р. заклала 5 тис. руб. на оплату ділянок землі, що підлягали відчуженню у домовласників з метою врегулювання вулиць, особливо, на окраїнах міста [510, 1913, № 10, с. 100]. Але ця робота знаходилась на початковій стадії.

Згідно анкети 1910 р. у Березні «залишили» лише 89 вулиць і провулків, Коропі – 30, Золотоноші – 25, Лохвиці – 15, Білопільлі – 55 [194, с. 374-375]. Отже, в повітових та безповітових містах, на відміну від більшості губернських центрів, кількість вулиць зменшувалась, що відображало процес упорядкування населених пунктів, набуття ними урбаністичних ознак.

На рубежі XIX-XX ст. православні храми залишались головними архітектурними і духовними центрами будь-якого міста Лівобережжя. Записки мандрівників, путівники, спогади старожилів акцентували увагу на спорудах Кафедральних соборів, монастирів як найбільш значних, вартісних елементах зовнішнього вигляду міста [45, с. 19-25, 99-100, 129-132; 87, с. 158-257; 173; 538, арк. 67^{зв}; 539, арк. 1; 746, с. 12-20]. На площі поруч із Кафедральним собором відбувались найголовніші урочистості загальноімперського і міського рівня. Площа, проспект, вулиця, що вела до храму або монастиря, були краще впорядковані і слугували візитівкою міста.

Зведення нових храмів та реконструкція існуючих розглядались як один з найважливіших елементів упорядкування території, творення архітектурних доміант окремого району [116, с.146,277-278, 388, 431, 516-517; 624, с. 34; 686, с.76-85; 944, 1913, 1 января; 1207, с.16-28].

На початку століття міста прикрасили споруди виконані у архітектурному стилі, в якому еkleктично поєднувались різноманітні історичні форми та мистецькі течії. Неоренесанс, псевдоготика, російсько-візантійський стиль, модерн, зокрема український, неокласицизм були характерні для нього. Найпоширенішим типом будинків початку ХХ ст. стали багатопверхові, багатоквартирні "доходные дома" з центральним опаленням, водогоном, каналізацією, навіть ліфтами. Найвідоміший з них – будинок страхового товариства "Саламандра", що зведений у Харкові на Сумський вулиці (№ 17) за проектом петербурзького архітектора М.М. Верьовкіна в 1914 – 1915 рр. Вражаючий архітектурно-мистецький ансамбль у Харкові являє собою вул. Дарвіна, Миколаївська площа (1898 - 1907 рр.). Прикрасили міста багато споруд громадського призначення: приміщення міських дум, міських та комерційних банків, гімназій, реальних та комерційних училищ, лікарень, благодійних установ [816].

Видатну роль у визначенні архітектурного обличчя міст відігравали академік архітектури О. М. Бекетов, міський архітектор Харкова Б.М.Корнієнко [686, с. 326-328]. В Харкові на початку століття О.М.Бекетовим зведено більше 30 споруд та ансамблів.

Як наслідок, зовнішній вигляд Харкова, Полтави, Чернігова, деяких повітових міст зазнав істотних змін на початку ХХ ст. Так, в Харкові 1901 р. більшість будинків були дерев'яними. Серед них 7 465 приватних, 41 казенних та громадських житлових і 936 торгових будинків із загальної кількості 16 178 споруд. У 1910 р. із загальної кількості 17 880 будинків житлового призначення, було 10 184 мурованих і 7 696 дерев'яних. Із загальної кількості будівель 20 016, мурованих було 11 365, дерев'яних – 8

651. Напередодні світової війни статистики Харківського ГСК нарахували в місті 17 802 споруди, серед яких мурованих – 8 796 приватних, 365 казенних та громадських житлових, 864 приватні лавки, 159 складських приміщень, 15 театрів. Загальна кількість дерев'яних будинків житлового і нежитлового призначення становила 7 315 [850, Ведомость "О числе зданий в городах Харьковской губернии за 1910 год"; 853, Ведомость "О числе зданий в городах Харьковской губернии за 1914 год"; 1273, с. 116 - 117]. У 1911 р. 46% із загальної кількості будинків було побудовано у ХХ ст., в тому числі 27% – між 1906 - 1911 рр. [1266, с. 17]. Певний сумнів може викликати зменшення кількості будинків в Харкові протягом 1910 – 1914 рр. на більше, ніж 2 тис. одиниць. Крім недоліків, притаманних статистичним публікаціям ГСК, на які звертали увагу ще Д.Багалій та Д.Міллер [31, т. 2, с. 73], зазначимо, що будівництво численних багатопверхових "доходных" будинків, куди переселялись мешканці міста, здійснювалось не лише на нових ділянках в Нагірному районі, але і в місцевостях старої забудови. Отже, можемо припустити, що в районі Катеринославської, Благовіщенської, Москалівської вулиць мали місце ліквідація старих хатинок. Цілком вірогідно, процес витискання корінних мешканців з центру на окраїни, про яку писали харківські історики, тривав і в зазначений період. У 1911 р. більше 97 % квартир розташовано в будинках критих залізом [1267, с. 78 – 80].

У ХІХ ст. монументальні пам'ятники, тісно пов'язані із архітектурним ансамблем, були характерною ознакою столиць [649, с. 57-117]. У периферійних містах імперії їх було небагато і вони найчастіше були знаком вшанування тієї чи іншої особи, події з боку місцевих мешканців або окремих станових груп, як, наприклад, пам'ятник М.В.Гоголю в Ніжині (1881 р.) [1310, с. 174-175]. На рубежі ХІХ-ХХ ст. із розвитком міського життя та настанням нової стадії розвитку міської архітектури, яку А.Е.Брінкман образно характеризує так: «відтепер будувати міста означає забудовувати земельні ділянки» [74, с. 243], змінюється ставлення до пам'ятників. Вони

мають пропагувати певну ідею (єдність імперії або регіональної спільноти), фіксувати видатні культурні досягнення та «організовувати» міський простір, рятуючи нові квартали міст від одноманітності.

На початку ХХ ст. поруч і паралельно із святинєю – пам'яткою давнини – поставали твори мистецтва, створені руками сучасників для сучасників. Монументальний пам'ятник, бюст ще не став пам'яткою, а був засобом пропаганди певної ідеї, знаком вшанування тієї чи іншої події, особи з боку місцевих мешканців.

Першою в регіоні значною за масштабами та суспільним розголосом спробою встановлення пам'ятника місцевому діячу було увічнення І.Г.Харитоненка в Сумах. Боротьба сумчан за це тривала вісім років. Саме вона висвітила проблеми, які ставали на заваді ініціативам міської громадськості і дум. Влада імперії спершу відмовляла у дозволі на встановлення пам'ятника, тому що заслуги І.Г.Харитоненка «не ставлять його ім'я поруч із іменами значних російських діячів, монументами яких прикрашені міста Росії» [920, с. 55]. І хоча 1894 р. згода царя була отримана, а в жовтні 1899 р. пам'ятник, на який витратили 45 тис. руб., відкрили, ставлення влади до таких акцій громадськості принципово не змінилось. Влада боялася, по-перше, будь-якої ініціативи знизу, що могла об'єднати людей. По-друге, що місцеві пам'ятники «затмят» (рос.) монументи царям [1180, с. 329]. Згодом місце навколо пам'ятника І.Г.Харитоненку було впорядковане: висаджені дерева, встановлено чавунні світильники, а навколо постаменту зроблено декоративний ланцюг із гербом міста Суми [920, с. 57].

По деяких губернських містах відкривали монументи, які засвідчували лояльність до влади – імператорам всеросійським. У Києві 1896 р. відкрили пам'ятник Миколі I [580, с. 712]; Чернігові 1897 р. – бюсти Олександрю II і Олександрю III [959, с. 20, 22]. В Харкові порушили питання про встановлення пам'ятника Олександрю III [31, т.2, с. 310; 1063, с. 192.].

Вихованню патріотизму мали слугувати встановлені в цей час у Чернігові (1900 р.), Харкові (1903 р.), Новгород-Сіверському бюсти О.Пушкіна. Але вони, на нашу думку, виконували подвійну функцію, розглядались місцевою громадськістю не лише крізь призму данини відданості імперській культурі. Як свідчить контекст ухвалених міськими думами відповідних рішень та перебіг урочистостей із їх відкриття, не меншу вагу для мешканців міст набували загальнолюдські цінності, ідеї прекрасного, що пронизували твори видатного представника російської культури. Тому пам'ятники О.С.Пушкіну мали пропагувати культуру як таку. Те, наскільки бракувало культури, звичайної культурності, шанобливого цивілізованого ставлення до пам'яток минулого серед міського населення яскраво продемонстрували події 1917 р. і наступних років.

Знаковою подією, своєрідною точкою відліку у процесі творення штучного урбаністичного середовища, самоусвідомлення, самоідентифікації населення міст стало відкриття пам'ятника І.Котляревському у Полтаві в 1903 р. [910, с. 19-20; 930, с. 113-114; 932, с. 99; 936, с. 392-393]. Саме дискусії навколо цієї події засвідчили, якої ваги набуло вшанування людини, яка є символом місцевого минулого, уособлює традиції, цілісність місцевого суспільства і пам'ятник на честь якої має прикрашати центральну площу, вулицю або сквер. Значимість постаті особи, вибраної для вшанування, оригінальність самої скульптури мали стати родзинкою міста, робити його таким, що швидко розпізнається серед інших. Для молоді, найбільшої за чисельністю групи городян, такий монумент мав нагадувати про славетне минуле міста, закликав пишатися предками.

Інтенсивність процесу пам'яткотворення наростала із року в рік і досягла апогею між 1909-1914 рр., коли у багатьох великих і малих містах регулярно відкривалися і освячувались монументи російським імператорам, діячам культури, меценатам.

Полтава до ювілею Полтавської битви збагатилась цілою низкою скульптур та пам'ятних знаків: пам'ятники шведам від росіян, шведам від шведів, коменданту фортеці О.С.Келіну, 10 обелісків на місцях розташування редутів. У 1915 р. на кошти випускників Полтавського кадетського корпусу було встановлено у вестибюлі закладу фігуру Петра I (з 1950 р. – перед музеєм історії Полтавської битви) [936, с. 792-794].

Одним із символічних кроків на шляху утвердження в українських землях імперської самосвідомості стало відкриття пам'ятника Олександрові II у Києві в 1911 р. Подія відбувалась у присутності Миколи II з родиною, столичної верхівки. Щоправда, урочистості були затьмарені вбивством П.Столипіна. Але місцеві урядовці отримали сигнал: відзначати «Великі реформи» треба «монументальною пропагандою».

Відкриттям пам'ятників імператору опікувались представники влади, держслужбовці: у повітових містах – земські начальники, як наприклад у Глухові, Хоролі, Березні [372, арк. 65^{зв}; 376, арк. 134-134^{зв}; 934, 1912, 4 листопада], або директор гімназії у Кобеляках [934, 1912, 29 жовтня].

Міське суспільство неоднозначно ставилося до таких кроків. У Харкові справа зведення монумента Олександрові III, розпочата 1894 р., просувалась вкрай повільно (вірніше, не просувалась взагалі), хоча підстави так би мовити «місцевого характеру» були наочні: імператор дивом врятувався від загибелі під Борками в 1888 р. На місці аварії було встановлено храм, але міське самоврядування проявляло, за висловом одного з сучасників, «холодну байдужість» до втілення рішення [1063, с. 192]. Харків до самої революції залишився єдиним в регіоні губернським містом, де було відсутнє скульптурне зображення представника правлячої династії.

Драматичні пристрасті вирували у Глухові навколо встановлення пам'ятника Олександрові II. Земський начальник першої ділянки Глухівського повіту протягом двох років, починаючи із 1912 р., намагався реалізувати задум. З цією метою він добився від волосного сходу асигнування 1 тис. руб

на придбання місця для пам'ятника – близько 400 саж.² – у місті. Влітку 1914 р. земський начальник планував встановити монумент на мурованому п'єдесталі, а навколо облаштувати сквер із деревами, доріжками для прогулянок. Земський начальник просив міську думу Глухова надати допомогу розміром 1 тис. руб. для облаштування сквера. Міська управа, подаючи на розгляд думи клопотання, зазначила у своїй доповіді: «...призначене місце для встановлення пам'ятника в Бозе почівшему Імператору Олександрю ІІ знаходиться досить далеко від центра міста і не є зручним місцем для гуляння, як таке, що мало відвідується публікою, тим більше що в місті є достатньо зручних місць для гуляння. Т.ч. надаючи субсидію для облаштування сквера навколо пам'ятника і у таких значних обсягах, особливо при напрузі міських фінансів, навряд-чи є доцільним. Що ж стосується субсидії на встановлення пам'ятника, то ідея встановлення пам'ятника Імператору Олександрю ІІ належить селянському населенню і викликана знаменною в їх житті подією, як 50-ліття звільнення від кріпацтва і при втручанні в цю справу міста, пам'ятник вже втрачає те ідейне значення, яке б він мав, якби був влаштований виключно лише на селянські гроші. Враховуючи ці міркування, на думку Міської Управи, клопотання Земського Начальника про надання субсидії на встановлення пам'ятника Імператору Олександрю ІІ слід відхилити» [372, арк. 65^{зв}].

28 квітня 1914 р. Дума ухвалила асигнувати на сквер 100 руб. і «витратити їх з зекономленого залишка від платні ветеринарному лікарю» [372, арк. 60^{зв}]. Через два місяці 30 червня 1914 р. дума повернулася до розгляду питання. В засіданні розглядалась заява гласного Ф.А.Кулешова про необхідність встановити пам'ятник Олександрю ІІ в центрі міста. Гласний намагався довести, що імператором зроблено дещо корисне, необхідне і для городян, а саме запроваджено гласний суд, міське самоврядування; є селяне і серед міського населення. Але ця спроба, очевидно, не мала наслідків [372, арк. 47^{зв}-48].

За схожим сценарієм розгортались події в Хоролі. За ініціативи земського начальника на кошти волосного селянського сходу шляхом відрахування двох процентів від касового прибутку пам'ятник Олександрю II був відкритий восени 1912 р. Але на відкритті були відсутні вінки від міського самоуправління і міщанського общества [934, 1912, 4 ноября]. У Березні влітку 1914 р. пам'ятник Олександрю II планували відкрити перед Народним Домом. Міська управа виділила на святковій гуляння 25 руб., що ніяким чином не відповідало рангу події [376, арк. 134-134^{3в}].

Історія встановлення пам'ятників у Глухові, Хоролі, Березні важлива для розуміння міської самосвідомості. Очевидно, справа не була органічно близькою міським самоврядуванням і мешканцям міст. Головна заслуга Олександра II – ліквідація кріпацтва – вважалась внеском у розвиток селянського стану і не сприймалась як така, що безпосередньо позначилась на житті міст. Ми вважаємо, що Олександр II насправді заслужив на повагу і вшанування. Але, на наш погляд, на рішеннях міських установ не брати участь в тих чи інших ювілейних заходах, обмежитись суто символічними сумами тощо позначились також адміністрування, недостатнє знання історії. В тих випадках, коли міським думам боязко було вголос заявити про ігнорування особи імператора, роздратування від підписних листів, які надходили із нав'язливою регулярністю, взагалі «пам'ятникової лихоманки», проривалося назовні стосовно інших осіб або у мовчазному ігноруванні.

Але ставлення самоуправлінь та громад міст до зведення пам'ятників місцевим діячам також не обходилося без тривалих дискусій, тяганини, байдужості. Хоча акценти тут треба розставляти трохи інакше, ніж у випадку із монументами царям. Звісно, із налігачем ніхто не примушував прискорювати справу. Вистачало косності і лінощів працювати над реалізацією добрих намірів, а можливо й елементарні заздрощі. Не вистачало, як завжди, коштів. Так, у Глухові 1909 р. встановили пам'ятник благодійнику, меценату М.Терещенку. Один із фундаторів Глухівського музею, постав

справжнім велетнем, хоча за життя виглядав маленьким і непоказним [1242, 1909, 30 сентября]. На пам'ятнику було зазначено «Вдячний Глухів». Але як із сарказмом зазначав місцевий дописувач у газету «Утро», 200 тис. руб. на пам'ятник дав син покійного цукрозаводчика, а глухівчани спромоглися зібрати кошти лише на урочистий обід [Там само]. У Харкові відкриттю пам'ятника В.Н.Каразіну 20 червня 1907 р. [1276, 1907, 21 июня] передувала бурхлива дискусія, в ході якої деякі особи намагались поставити під сумнів моральні якості та значення його діяльності для заснування університету [1276, 1905, 11 сентября]. Але і сам процес підготовки до встановлення пам'ятника розтягнувся у часі на майже 35 років [1276, 1892, 13 марта, 30 апреля, 11 ноября; 1895, 8 декабря; 1363, 1892, 17 января, 5 ноября, 6 ноября].

Однією з маловідомих сторінок є дискусія в харківській міській думі щодо планів встановлення пам'ятника М.Лисенку. Вона спотворено висвітлюється у небагатьох публікаціях.

Так, у статті в журналі «Самостійна Україна» розповідалось про конфлікт між «радником» (так названо гласного) харківської міської думи М.Міхновським і великим підприємцем М. фон-Дітмаром щодо встановлення пам'ятника Т.Шевченку. Останній «рішуче висловився проти Шевченка, провокаційно висуваючи проект спорудження пам'ятника ще одному московському письменникові, Лермонтову. Московська і москвофільська більшість магістратської ради пристала до фон Дітмара», але «пізніший розвиток подій», зокрема, замах на погруддя Пушкіна, «поклав край дальшій розбудові пам'ятників москалям у Харкові» [704, с. 18].

У іншій публікації, в харківському журналі «Прапор», зазначається, що за пропозицією Д.І.Багалія та інших гласних у Харкові вирішили збирати кошти на пам'ятник М.Лисенку. «Однак за кілька місяців рішення почали переглядати. Виявляється, один із гласних думи – голова союзу гірзаводчиків півдня Росії фон-Дітмар – висловив протест проти

спорудження пам'ятника М.Лисенку. Він запропонував спочатку з'ясувати «значення покійного композитора в російському пантеоні» [477, с. 104]. Далі цитується фрагмент виступу гласного М.Міхновського на захист М.Лисенка. Підсумок у публікації такий: «Після дебатів дума ствердила своє рішення. Та, як відомо, пам'ятники не були споруджені. Лише за радянських часів стало можливим по-справжньому шанувати світлу пам'ять видатних діячів української культури і мистецтва» [Там само].

Із надрукованих матеріалів можна зробити висновок, що великий харківський буржуа чи то опікувався російським культурним впливом у місті, чи то став в опозицію демократично налаштованим гласним; що дума в одному випадку навіть не збиралась, а в другому, попри декларовані наміри, виявилася неспроможною увічнити видатних українців. В обох публікаціях присутній оптимістичний, з огляду на українські культурні інтереси, фінал. На наш погляд, в «Самостійній Україні» і «Прапорі» ведеться про один і той самий інцидент в міській думі, оскільки в першій з них переплутано хронологію подій, адже замах на бюст О.Пушкіна мав місце 1904 р., а М.Міхновський був обраний гласним лише 1910 р. [1363, 1910, 12 мая]. Тому постають питання: як виглядала програма «монументальної пропаганди», затверджена харківською міською думою? Що насправді відбувалось у місті навколо пам'ятника М.Лисенку? Чому М.фон-Дітмар раптом висловив протест? Чому і як дума ухвалила/підтвердила своє рішення?

Крім вище згаданих, в Харкові існували плани зведення ще семи монументів. Серед претендентів на увічнення домінували діячі української культури: Г.Квітка-Основ'яненко, М.Л.Кропивницький, М.Лисенко, Т.Шевченко та місцевий купець В.І.Пащенко-Тряпкін, а також М.Лермонтов і В.Жуковський [1063, с. 192-195].

Постанова харківської міської думи про пам'ятник М.Лисенку відбулась 7 лютого 1913 р. Питання розглядалось в комплексі з іншими заходами щодо увічнення пам'яті композитора. Було ухвалено рішення про стипендії імені

М.Лисенка в харківських Музичному і Художньому училищах, премії на кращі студентські твори з етнографії народної пісні і музики; помістити портрет М.Лисенка у міському драматичному театрі; асигнувати у фонд пам'ятника М.Лисенку 3 тис. руб із передачею цієї постанови на висновок фінансової комісії думи [510, 1913, № 2, с. 186-187].

Через сім місяців до міської управи надійшла заява М.фон-Дітмара (не протест!), пов'язана із запланованими на осінь виборами комісії думи, яка матиме опікуватися лютневим рішенням. Підприємець писав: «Діяльність нещодавно померлого Лисенка має відношення до музичної області і мені здається слід питання про пам'ятник йому відкласти до більш точного з'ясування значення його музичної творчості... для мене особисто, так і для багатьох гласних, (як я переконався із розпитувань) не з'ясовано як значення Лисенка в області місцевої музики, так і обсяг його музичної творчості, наприклад, порівняно із Глінкою, Чайковським, Даргомизьким, Серовим, Римським-Корсаковим, Бородіним, Кюї і іншими, інакше кажучи, не з'ясовано місце Лисенка в російському пантеоні музики і театру» [510, 1913, № 10, с. 49-50]. М.фон-Дітмар пропонував звернутись до спеціалістів щодо оцінки творчості М.Лисенка і дуже обережно зазначав: «Можливо з іншого боку і не настав час для належної оцінки померлого композитора». В заяві прочитується і інший мотив: багато років точаться в думі розмови щодо увічнення М.Лермонтова і чи не варто дотриматися послідовності в роботі щодо увічнення діячів культури.

З критикою М.фон-Дітмара доволі емоційно виступив М.Міхновський: «метод порівнювання або навіть конкуренції небіжчиків на пам'ятники ... не може заслуговувати на серйозну увагу. Заслуги М.В.Лисенка перед українським народом неоціненні, хоч з причини особливих умов більшість значних творів Лисенка майже невідомі широкій публіці. Славнозвісний композитор П.І.Чайковський вважає його оперу «Тарас Бульба» шедевром. Ім'я Лисенка цінне як рятівника національного багатства українських пісень.

Ця праця склала Лисенку ім'я серед українського народу» [510, 1913, № 10, с. 16].

М. фон-Дітмар, відповідаючи М.Міхновському, заявив, що він за встановлення пам'ятників Т. Шевченку і Г. Квітці, але пропонує почекати із М. Лисенком: «Я зовсім не розумію, чому це на думку гласного Міхновського композитор Лисенко непорівнянний з Глінкою, Чайковським і іншими російськими композиторами. Ведучи мову про те, що треба визначити місце Лисенка в Російському пантеоні музики і театру, я зовсім не обмежував цей пантеон лише великоросами, а вважав, що в цей пантеон увійдуть не лише російські з їх поділом на великоросів, малоросів і білоросів, але і інші народи Росії. Якщо п. Міхновський говорить, що це письменники – письменники не російські, а якогось іншого народу, то цього я взагалі не розумію, тому що вважаю, що і малороси, і великороси, і білоруси становлять один російський народ» [510, 1913, № 10, с. 17]. Наостанок М.фон-Дітмар знов підкреслив: «через те, що пам'ятник встановлюється в Росії і у російському місті, необхідно знати як *місцеве, так і загальноросійське значення* [виділено нами – Д.Ч.]».

Тонка межа, по якій балансували гласні, помітна і з газетного звіту, який дещо уточнює офіційну думську версію. У викладі кореспондента М. фон-Дітмар висловився так: «Існує єдиний російський народ, спільна родина великоросійського, малоросійського і білоруського племені. І тому важливий загальноросійський пантеон літератури і мистецтва». Міхновський відповів: «Дітмар не знає про існування 27 млн. народу, хоча живе в Україні». Дітмар: «Я живу в Росії, а не в Україні» (причому в газеті було надруковано «Я живу в Росії, а в Україні»). Наступного дня в «Южном крае» було вміщено листа пильного М.Міхновського, який уточнював, що М.фон-Дітмар сказав саме «живе в Росії, а не на Україні» і що в газетному звіті цього немає. [1363, 1913, 17 жовтня]. Гласний О.А.Піддубний запропонував вшанувати пам'ять

М.Лисенка, а М. фон-Дітмару ознайомитися із творами композитора [1363, 1913, 16 жовтня].

Дума ухвалила постанову, в якій зазначалось, по-перше, що вона «не знаходить підстав для перегляду постанови» від лютого 1913 р., по-друге, вжити заходів щодо встановлення пам'ятника М.Ю.Лермонтову. В члени комісії із пам'ятників обрали В.Є.Мороховця, В.Г.Коренева, В.М.Пономаренка, Д.І.Багалія, В.В. Величка, С.О. Раєвського, М.І.Міхновського [510, 1913, № 10, с. 19].

Як бачимо, в позиції М.фон-Дітмара не було беззастережного відкидання М.Лисенка, так само як і інших українських діячів, чого, здавалось, можна очікувати від представника верхівки імперського суспільства. Проти інших пунктів лютневої ухвали він не виступав. На нашу думку, заява М.фон-Дітмара, як лакмусовий папірець, виявила особливості самосвідомості не лише одного заможного харків'янина, а багатьох мешканців Харкова, які приїхали до міста в ХІХ ст. і осіли тут. По-перше, слід враховувати походження М.фон-Дітмара і освітню базу (центральна Росія, Санкт-Петербурзький Гірничий інститут). По-друге, він перебував в полі уявлень про єдиний російський народ і співвідношення між українцями, великоросами і білорусами, яке домінувало на той час у Росії. Відомо, що навіть українці за походженням на той час не відкидали подібного тлумачення; цей стереотип просякав свідомість вищих і нижчих верств українського суспільства навіть у 1917-1920 рр. Так чого можна було очікувати від вихідця з родини обрусілих німців? По-третє, М.фон-Дітмар чудово розрізняв «місцеве» і «загальноросійське» значення. В його уяві почалось відокремлення цих понять. Кінцева фраза його виступу чи не найкраще підтверджує це. Натомість слова М.фон-Дітмара, що «пам'ятник встановлюється в Росії і у російському місті» означає державну приналежність території і не зачіпає національний контекст, який побачив М.Міхновський. У 1918 р. М. фон-

Дітмар брав активну участь в економічному та політичному житті Української Держави. [1327, с. 45].

Чому саме М.фон-Дітмар виступив із застереженнями? На наш погляд вирішальну роль відіграли обізнаність гласного із фінансовим станом міста, деякі особистісні моменти, а не міркування політичного характеру. Сума, яку передбачалось виділити на пам'ятник М.Лисенку, навіть для Харкова була чималенькою. Під час обговорення питання у фінансовій комісії думи лунали голоси щодо доцільності увічнення пам'яті композитора іншим шляхом. Наприклад, організацією викладання малоросійської музики і співів у Харківському музичному училищі [510, 1913, № 2, с. 213].

Крім того, М. фон-Дітмар і раніше з приводу інших питань неодноразово йшов проти течії, виступаючи із особистим поглядом щодо тих чи інших рішень думи [Див. докл.: 1327, с. 37 – 40]. Отже, рішучість, із якою виступав підприємець – результат особистісних рис його характеру, взаємин із керівництвом міського управління.

Напрямки та темпи розвитку міст залежали від спроможності еліти визначати пріоритети модернізації. Представляли її перш за все керівники самоврядувань та гласні дум. Серед міських голів і старост 46% були особи із майновим цензом не менше, ніж дві тисячі рублів, серед гласних 35% представляли особи із цензом понад 1,5 тис. руб. Голови дум відрізнялись від решти гласних більш високим рівнем освіти, зокрема середньої (особливо міста Чернігівщини і Полтавщини). У Харкові абсолютно домінували гласні із вищою освітою, становлячи не менше 60%. Голови дум спирались на значний досвід роботи: більше половини працювали у міських самоврядуваннях понад п'ять років, четверта частина – понад 20.

Рух міського суспільства від традиційного до модерного стану суттєво стримували недосконале Міське положення, збереження адміністративного контролю з боку МВС та губернаторів за діяльністю дум та управ, заборони повною мірою використовувати податки, що збираються з міського

населення. Між 1905-1914 рр. політика уряду щодо міст пройшла від стадії внесення косметичних змін у Міське Положення до збільшення фінансових повноважень самоврядувань у сфері оподаткування, відкриття міських громадських банків, заохочення витрат на освіту. Зроблені урядом напередодні Першої світової війни незначні поступки у сфері фінансів, першій досвід використання нових можливостей засвідчили, що міські управління були спроможні використати їх для покращення життя городян.

Міста Лівобережжя відігравали провідну роль у боротьбі за виділення в окрему земську одиницю. Вона пройшла три етапи, які відрізнялись цілями, масштабами участі в них міст та способами боротьби. Після 1908 р. Харків відігравав у цій боротьбі фактично провідну роль не лише в регіоні, а й в імперії в цілому.

Причинами, що висунули міста Лівобережжя на провідні позиції у цій боротьбі, були історичні чинники, соціально-економічні та політичні обставини. Для Гетьманщини більше значення мав досвід функціонування за Магдебурзьким правом; для Слобожанщини – специфіка виникнення та заселення в якості форпостів колонізації в Дикому полі, що сприяло розвитку окремої міської самосвідомості; юридичне закріплення в Російській імперії XIX- початку XX ст. суворого відокремлення міст від повітів; зосередження по містах значного інтелектуального потенціалу суспільства, що робило їх опозиційними до існуючих порядків та практик управління; протистояння ліберальних міст і консервативних земств, що загострилось після революції 1905-1907 рр. Водночас не можна трактувати даний рух як суб'єктивно спрямований на відокремлення від оточуючого українського селянського світу. Про відсутність подібних мотивів свідчать оприлюднені містами документи із цього приводу; участь в русі міст із абсолютним домінуванням українців, наявністю українського національного руху, присутністю їх діячів у самоврядуваннях; представництво у міських думах та управах (особливо великих та значних міст) значного прошарку ліберальної інтелігенції,

налаштованої на просвітництво народу без розділення на місце проживання, національне походження; приклади співробітництва міст із земствами.

Розроблена в Харкові, Кременчуці доказова база щодо можливості та доцільності виділення міст в окремі земські одиниці спиралась на тривалий досвід співіснування їх із земствами, чого не мали міста Правобережної України; реальні практики оподаткування, перспективи еволюції міського самоуправління в бік самодіяльного громадянського суспільства. Значний внесок у цю боротьбу зробив харківський міський голова О.К.Погорілко, який на нарадах в Санкт-Петербурзі. В регіональній пресі наполегливо і аргументовано відстоював позиції міст.

Історія діяльності міських дум Лівобережжя дозволяє стверджувати, що затягування із реформуванням міського самоврядування в Російській імперії, повільні зрушення у багатьох сферах міського життя були викликані не лише неспроможністю уряду, бюрократії адекватно реагувати на назрілі та цілком необхідні зміни у законодавстві, а й висвітили неготовність міського суспільства. Останнє проявлялося у відсутності цілком розробленої і збалансованої програми реформ, консервативності населення. Міста краще розуміли, чого вони не бажають, але так і не встигли розробити пакет «позитивних» пропозицій, що влаштовував би не лише їхні інтереси, а був би узгоджений із інтересами держави, земств. Причина полягала у особливості розвитку імперії, коли заборонено було об'єднуватись та координувати зусилля, співставляти позиції. Фактично лише на першому з'їзді в вересні 1913 р. міста отримали легальну можливість на повний голос заявити про свої наміри. Представництво міст Лівобережжя на цьому з'їзді було найбільшим, порівняно з іншими регіонами України та імперії.

Сукупний прибутковий бюджет міст Лівобережжя зріс в 1904-1912 рр. з 4,6 до 10,5 млн. руб., або в 2,28 рази. Особливо інтенсивний приріст розпочався після 1910 р. і тривав до початку Першої світової війни. Частка бюджетів міст Лівобережжя (по прибутках) зросла на 4,1% серед всіх

бюджетів міст української частини Російської імперії. Аналогічним темпом зростали і видаткові частини бюджетів міст регіону. Найбільші прирости мав Харків, витрати якого між 1904-1914 рр. зросли в 3,4 рази. Аналіз бюджетів міст свідчить, що в 1904-1910 рр. найбільш динамічно зростали витрати міст Чернігівщини. Протягом п'яти передвоєнних років випереджаючими темпами розвивались витрати міст Харківщини, Полтавщини.

Структура прибутків міст Лівобережжя в 1912 р. свідчить, що найважливішою статтею наповнення міських кас були надходження від міських підприємств. За даним показником, який вважається важливим з точки зору критеріїв розгортання модернізаційних процесів, міста регіону (без Харкова) поступались містам Північного та Середньо-Промислового районів імперії, Царства Польського. Порівняно із містами імперії в цілому, Харків більш ефективно господарював, збільшуючи надходження від міського нерухомого майна, оброчних статей та міських підприємств. Частка цих статей поповнення бюджетів зросла між 1902-1912 рр. з 51% до 64%, залишаючись найменшою по малих містах (близько 35%).

Видатки міст також демонстрували устремління міст до модернізації деяких ключових сфер життя. Так, міста вдавались до запозичень, сплачуючи по боргах понад 16% бюджетних видатків; друге місце посідали витрати на утримання міських підприємств (близько 15%), третє – народну освіту (14%). Причому частка витрат на освіту зростала в міру зменшення розмірів міста, досягаючи по малих та найменших 21-23%. Гальмували розвиток міського благоустрою, медицини, освіти існування так званих обов'язкових витрат міст на загальнодержавні потреби. Великі міста найбільше потерпали від витрат на утримання армії, менші – на поліцію.

Запозичення міст Лівобережжя 1912 р. в 1,8 рази перевищували сукупний бюджет, що свідчило про активізацію зусиль у даному напрямку. Витрачаючи 36% отриманих коштів на розвиток прибуткових підприємств, що

обслуговують транспортні, санітарно-гігієнічні та інші потреби городян, міста продемонстрували намагання діяти по-сучасному.

Як наслідок, на початку ХХ ст. міста регіону почали більше уваги приділяти заходам із забезпечення мешканців водою, що знайшло втілення у розвитку мережі колодязів громадського користування, водогонів, які збудували, розширювали або переводили у комунальну власність не менше п'ятої частини міст. Водогін суттєво полегшував доступ городян до води, економив їхній час, хоча не завжди забезпечував її якість. Чернігів, який обрав варіант розвитку водопостачання без залучення річкової води, демонстрував поєднання якості та технічної досконалості свого проекту. Міські самоврядування регіону активно почали дбати про санітарні умови: 60% організували асенізаційні обози під контролем міста для вивезення нечистот, сміття, а Харків почав розвивати каналізацію. На початку ХХ ст. губерньські центри, а згодом і інші міста посилили заходи щодо регулювання урбаністичного середовища. Вони включали упорядкування мережі вулиць, їх випрямлення та брукування, контроль над транспортними перевезеннями. Необхідною складовою цього упорядкування були заходи щодо прикрашення вулиць, площ, скверів пам'ятниками видатним особистостям, що відіграли помітну роль в розвитку міського суспільства. Дискусії навколо встановлення монументів перетворились на один з елементів формування міської самосвідомості.

РОЗДІЛ 5

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ

5.1. Зарплати, ціни, рівень життя. Одними з найсуттєвіших чинників, що обумовлювали повсякденне життя городян, були рівень заробітної плати, ціни на головні продукти харчування, житло, послуги, товари масового споживання. Саме вищий рівень зарплат та доступність останніх створювали уявлення про міста, як осередки комфорту, всіляких зручностей, доступності будь-яких товарів, розваг, інформації, новітніх стандартів проведення вільного часу. Воно міцно трималось у масовій свідомості тих часів. Вище наводились приклади того, якою мірою не співпадали уявлення міських робітників і селян про стандарти роботи та дозвілля, шляхи витрачання зароблених грошей, що виливалося кінець-кінцем у ставлення більшості населення регіону (селян) до городян як до пануючої верстви, більш заможних, ситих і задоволених життям. Представникам міст доводилось виправдовуватись, доводячи, що соціальні контрасти по містах більші, ніж в селах, що питома вага малозаможного населення по містах значно більша [1214, с.59-63]. Та весь масив аргументації навряд-чи досягав вуха

пересічного селянина, а отже суттєво долав поширені стереотипи. Це і не дивно, адже місто Російської імперії, так само як і в інших країнах, справді було більш заможним і забезпеченим. Дослідженнями А.Л.Вайнштейна доведено, що душеві норми вартості різноманітного майна у різних категорій міського населення (робітників, ремісників, середньої та великої буржуазії) і селян напередодні Першої світової війни суттєво різнились: городянин був у середньому в чотири рази заможніший за селянина [92, с.353].

Заробітна плата найменш оплачуваних категорій зайнятих – служників («прислуги») та чорноробів надає уявлення про життя найнижчих верств населення міст. Хоча треба враховувати, що служники наймались на роботу, переважно, на так званих «домашніх харчах» і забезпечувались дахом над головою.

На Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині чоловіки-домашні служники отримували від 5 (Старобільськ) до 30 руб. (Кременчук, Куп'янськ), причому на Чернігівщині максимальний заробіток не перевищував 20 руб. (Городня, Новгород-Сіверський). Жінки-служниці отримували мінімально 2-6 руб. (Козелець), 4-8 руб. (Лубни, Прилуки, Конотоп), 3-7 руб. (Старобільськ, Краснокутськ, Недригайлів), максимального 8-12 руб. (Лебедин, Чугуїв, Костянтиноград) [194, с. 434-435,605-606].

Чорнороби-чоловіки найбільше заробляли в Полтавській губернії – 50-150 коп. на день, в той час як на Харківщині – 35-130 коп. (Валки, Вовчанськ), Чернігівщині – від 20-30 коп. до 100 коп. (Кролевець). Жінки-чорнороби найбільше заробляли по містах Полтавщини 25-150 коп. Найменше їм платили на Харківщині (25-80 коп.) і Чернігівщині 30-60 коп. [194, с. 434-435,605-606].

Порівняно із 1904 р., оплата праці цих категорій зайнятих зросла в Полтавській губернії, наприклад, чоловіків-служників в Полтаві, Гадячі, Переяславі в 2,5-3 рази, по інших – в 1,3-1,4 рази, чорноробів-чоловіків – на 25-70%, жінок – на 25-30% [193, с. 264-265; 194, с. 435,605]. На Харківщині

діапазон заробітної плати служників чоловічої статі залишився без суттєвих змін, хоча по деяких містах (Охтирка, Лебедин, Суми) зростання становило 50-100%, а у Вовчанську, Куп'янську, Слов'янську максимальна плата дещо знизилась. Верхня планка жінкам зросла на 25%, досягнувши 10 руб. (Харків, Лебедин, Слов'янськ, Чугуїв). На 10-25% зросла на Слобожанщині плата чорноробам [193, с. 264; 194, с. 434]. На Чернігівщині збільшилась оплата праці чоловіків-служників (на 30%, зокрема в Ніжині – вдвічі), та мінімальна жінок-чорноробів (втричі), а жінок-служниць та чоловіків-чорноробів залишилась без змін або навіть зменшилась [193, с. 265; 194, с. 435].

Характерно, що великі і значні міста, як правило, не гарантували даним категоріям найбільшої зарплати. Так, максимум по містах «своєї» губернії могли заробити лише чоловіки-чорнороби у Полтаві. Діапазон зарплатні по губернських центрах був значним. Наприклад, у Харкові оплата праці жінок-служниць коливалась від 6 до 10 руб. По інших категоріях міст розрив був меншим, хоча подекуди доволі значним: чоловікам-чорноробам в Сумах платили від 50 до 120 коп., чоловікам-служникам в Острі – 8-15 руб [194, с. 434, 435, 605].

На протилежному полюсі за рівнем заробітку перебували працівники кредитних, страхових установ, найвищі категорії держслужбовців, прикажчиків, професура вищих навчальних закладів, прибутки яких могли становити кілька тисяч рублів на рік. Так, серед працівників Харківського відділення Волзько- Камського банку управляючий отримував 7 тис. руб. на рік, бухгалтер – 2,5 тис. Значний діапазон мав місце в оплаті праці конторників: від 480 до 1740 руб., що залежало від терміну праці та посадових обов'язків [977, л. 238-241]. Члени правління окружного страхового товариства у Харкові визначили собі оклади 8-12 тис. руб. на рік [1363, 1914, 21 июня].

Зарплати та заробітки абсолютної більшості городян: дрібних чиновників, службовців, поліцейських, прикажчиків, учителів міських шкіл, торговців на базарах, власників лавок, висококваліфікованих робітників перебували в діапазоні 25-50 рублів на місяць. Так, у 1903-1904 рр. середній заробіток на найбільшому підприємстві Харкова – паровозобудівному заводі, становив 1,71 руб. на день. Значна частка робітників оплачувалась вельми високо. Так, 36% робітників ливарного цеху заробляли по 2,76 руб., 45% модельників – по 2,55 руб.; 29% ковалів – 2,85 руб. на день. Високооплачуваними категоріями були токарі, стругальники, слюсарі, розмітники, що отримували 2,66-3,22 руб. за день [526, с. 107-109]. Середня зарплата на заводі помітно зросла після 1905 р. і досягла 1908 р. 2,3 руб. на день. Але через суттєве зниження розцінок вона повернулась у 1911 р. фактично на рівень 1904 р. [526, с. 241].

Сучасники оцінювали рівень забезпеченості багатьох дрібних чиновників Харкова як «блискучу бідність», адже за можливість носити кокарду отримували вони 30-50 руб. на місяць. Це ж саме стосувалось більшості залізничних службовців: 30-40 руб. [1363, 1913, 12 октябрю]. Учителі міських початкових шкіл Харкова з липня 1912 р. почали отримувати 540 руб. на рік та 200 руб. на оплату квартири [1134, вип I, с.20]. По малих містах рівень оплати праці був нижчим, наприклад, завідуючий професійним училищем у м. Березна отримував 360 руб. на рік, майстер – 300 руб. [391, арк. 60^{зв}].

Ціни на головні продукти харчування (житний хліб, м'ясо, цукор) дають уявлення про можливості харчування мешканців міст. Загальною тенденцією початку ХХ ст. стало їх зростання. Воно було викликане низкою факторів, які вступали у дію поступово. У 1905-1906 рр. ціни на продукти харчування коливались через ускладнення політичної ситуації. Так, у Чернігові на початку 1906 р. м'ясо подорожчало в 1,5-1,6 рази, фунт хліба – майже вчетверо [1307, 1906, 11 лютого]. Після стабілізації політичного життя ціни так і не повернулись на передреволюційний рівень [194, с. 432]. Наступним чинником стало змінення 1907 р. тарифів на перевезення хліба і борошна, які

торкнулись як внутрішньодержавних перевезень, так і експортних поставок [589, с. 246-255]. Внаслідок цих змін ситуація у Харкові характеризувалась Думою як катастрофічна, а міське самоврядування присвятило обговоренню проблеми кілька засідань [475, 1907, № 30, с.145-161; № 31, с163-166]. Початок нової стадії промислового піднесення, коли обсяги виробництва відставали від попиту населення, також вплинули на зростання цін [92, с.408; 1240, с. 9]. Впливали на динаміку цін наближення свят (Різдва, Великодня), наприклад, у квітні 1906 р. в Ніжині [1307, 1906, 8 апреля], погані погодні умови, що ускладнювали підвезення продуктів. У грудні 1912 р. на Благовіщенському базарі Харкова ціна на необхідні для святкового столу продукти: гусей, курей, сало, ковбаси виросла через раптове потепління і таяння снігу, що унеможливило довозення селянами відповідних товарів [1276, 1912, 25 декабря].

У 1910 р. житний хліб по містах регіону був найдорожчим у повітових і безповітових містах Харківщини – 2,5-4 коп. за фунт, найдешевшим у Харкові – 2-2,5 коп., на Полтавщині і Чернігівщині – 2-3 коп. [194, с. 428,430,432,600]. Значний діапазон цін спостерігався на м'ясо. Так, у переважній більшості населених пунктів Чернігівської і Полтавської губерній воно коштувало 12-14 коп. за фунт першого сорту, досягаючи максимуму в Полтаві, Кременчуці, Харкові, Вовчанську, Сумах, Слов'янську – 18 коп. [194, с. 428,430,432]. Найдорожчим воно було для мешканців Ізюма – 20 коп. Для порівняння, на Катеринославщині і в Північній Таврії фунт м'яса коштував не менше 14 коп., найбільше в Катеринославі – 17 коп., Олешках – 18 коп.

Між 1904-1910 рр. житний хліб подорожчав у більшості міст на 20-50%. Істотних коливань зазнали ціни на м'ясо: в 11 містах подорожчання становило понад 50%, у 22 – 16-44%, в Ізюмі та Краснокутську – на 100%. У Кременчуку, Лубнах, Конотопі, Сосниці, Березні ціна залишалась стабільною або навіть зменшилась. Дещо подорожчала сіль (на 0,5 коп., а Чернігові,

Коропі – на копійку). Фунт солі коштував в середньому 1,5 коп., хоча в місцях видобутку (Слов'янськ, Бахмут, Генічеськ) вартість залишалась незмінною – півкопійки. Ціни на цукор залишались стабільними або навіть зменшились на 1-2 коп. за фунт. Так, якщо 1904 р. вони перебували в діапазоні 14-16 коп., то 1910 р. – 13-16 коп. [193, с. 278, 280, 284; 194, с. 428, 430, 432, 600]. Здешевлення виробництва цукру відбилась і на його вартості по інших регіонах імперії, де на початку ХХ ст. зафіксовано зростання його споживання робітниками [585, с. 189].

Споживання міським населенням хліба напередодні Першої світової війни становило 14 пуд (229 кг) в середньому на особу на рік, м'яса – 2,9 пуд (47,5 кг), коливаючись від 1,6 пуд (26,2 кг) у найменш заможних категорій городян до 3,8 пуд (62,2 кг) у вищих категоріях [96, с.89; 418, с.58]. А це означало, що в середньому городянин споживав близько 614 г хліба та 127 г м'яса на день. Денний раціон харківського робітника з сім'єю, що складалася із чотирьох дорослих та двох дітей, включав в цей період чотири фунти хліба, півтора фунта м'яса, один оселедець, дві склянки молока, два яйця, чай та цукор на 7 коп., а також приварок (загалом – на суму 85 коп.). Крім того, до видатків входили витрати на гас – два фунти (10 коп.) та на культурні потреби – 10 коп. Квартирна плата становила 15 крб. на місяць [705, с. 30]. А отже на одну особу припадало хліба – близько 100 кг на рік, м'яса – 37,4 кг [96, с.89]. Останній показник не такий вже і малий, зважаючи на те, що навіть в середині 1950-х рр. по деяких країнах Європи (Іспанія, Португалія, Італія, Греція) споживання м'яса коливалось в межах 10,5- 21,7 кг на душу на рік, в Угорщині в 1930-х рр., 1950-х рр. – 33 кг [470, с. 38,220].

Ніжинський професор М.М.Бережков, перебуваючи на пенсії, витрачав на харчування своє та прислуги (дві особи) 700-800 руб. на рік, крім того щомісячно сплачував молочниці 2,5 руб. Одяг, взуття, білизна коштували 100-200 руб., купівля книг, газет, паперу, чорнил – близько 50 руб. на рік. І це

при тому, що він мав город, тримав курей (пенсія становила 196 руб. на місяць) [540, арк. 45-45^{зв}].

Однією з найважливіших характеристик повсякденного життя населення міст є стан житлового фонду, ціни та доступність житла. Джерела свідчать, що на початку ХХ ст. міста регіону інтенсивно забудовувались та перебудовувались. Справжній будівельний бум охопив Харків. Кількість житлових будинків у 1900-1914 рр. зросла з 11,4 тис. до 15,5 тис., або в 1,4 рази, в тому числі мурованих з 4,4 тис. до 9,2 тис., або в 2,1 рази. [853, Ведомость «О числе зданий в городах Харьковской губернии»; 1272, с. 93]. Із загальної наявної в 1911 р. кількості будинків у місті 46% було побудовано в ХХ ст., зокрема 27% – між 1906-1911 рр. [1266, с.17]. У Вовчанську кількість приватних мурованих будинків між 1910-1914 рр. зросла в 1,9 рази (на 73 споруди), а дерев'яних незначно (на 62 споруди); у Слов'янську – у півтора рази (на 149 споруд), дерев'яних – в 1,1 рази (200) [850, 853, Ведомости «О числе зданий в городах Харьковской губернии»].

За даними анкет 1910 р., в цілому по містах регіону зафіксовано близько 137,1 тис. житлових споруд, з них близько 62% – дерев'яних, 18,4% – мурованих, решта – змішаних або зведених з інших матеріалів. Найбільшою частка мурованих будинків була по містах Харківщині та Полтавщині – 21% (стільки ж було, приміром, по містах Царства Польського). На Чернігівщині таких будівель було значно менше – лише 8% [194, с. 371-376,540]. Для порівняння, по містах Європейської Росії мурованих житлових будинків було близько 20% [1067, с. 131], зокрема на Катеринославщині вона становила 48,5%. Частка дерев'яних будинків була значною на Харківщині – 68,5% та Чернігівщині – майже 84% [194, с. 371-376,540], в той час як по Європейській Росії – 61,5%.

Частка мурованих будинків була найбільшою в Кременчуці – 43,5%, Харкові – 41%. Близько третини мурованих будинків мали Суми, Вовчанськ, Лубни; 30% – Полтава, 20% – Чернігів, Ізюм. Решта міст суттєво поступалися

вище названим. Питома вага мурованого житла не перевищувала 17%, а у 26 населених пунктах, переважно повітових та безповітових Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній, була суто символічною: не більше двох відсотків. Наприклад, у Градизьку нараховувалось 13 таких будинків, Борзні, Городні, Сосниці – по сім, Глинську, Недригайлові – по одному [194, с. 371-376,540].

На один житловий будинок у повітових і безповітових містах регіону припадало близько восьми мешканців на Чернігівщині і Полтавщині, семи – Харківщини. За цим показником лідерами були Ромни, Пирятин (по 15), Харків (13), Суми (12), Полтава, Чернігів (11), Глухів, Остер, Валки, Конотоп (10). Найменш населеними були будинки у Білопільлі, Чугуєві – близько трьох осіб, Золотоноші, Кременчуці – близько п'яти. Для порівняння, на початку ХХ ст. по вісім осіб припадало на один будинок в Бремені, Лондоні, близько 16 – Кьольні, 34 – Парижі, 60 – Відні [158, с.140], а у Катеринославі – понад 27 [194, с. 540].

Про доступність житла надають уявлення ціни на квартири із однієї-чотирьох кімнат, тобто таких, що потенційно були доступними більшості городян. Максимальні ціни на такі помешкання зафіксовано в Харкові – 480 руб. на рік [194, с. 420]. Але у місті спостерігався значний діапазон цін. Так, на околицях одну кімнату можна було винайняти за 42 руб., дві – за 100 руб., три – за 176 руб. на рік [863, с.74]. У Конотопі, Полтаві одна-чотирикімнатні квартири коштували 400 руб. На чверть меншою була вартість такого житла в Сумах, Костянтинограді, Ромнах. Найдешевше квартиру такого типу можна було винайняти в Ізюмі, Лебедині, Старобільську, Валках, Краснокутську, Хоролі, Градизьку, Козельці, Березні, Коропі – за 60-80 руб. на рік [194, с. 420,422-423,590-592].

Великі помешкання для міської еліти (понад шість кімнат) були найдорожчими у Харкові – до 2 тис. руб., Сумах – 500-1 тис. руб.,

Слов'янську – 900 руб. У інших містах вони коштували 400-500 руб., по деяких – більше, але в межах 800 руб. [194, с. 420, 422-423, 590-592].

Ціни на житло по містах регіону стабільно зростали, що обумовлено було загальним підвищенням цін, покращенням деяких параметрів житла внаслідок нового будівництва, збільшення державного і земського оподаткування власників нерухомості. Останні перекладали частину їх на квартиронаймачів [1214, с. 21-40]. Тож найбільш поширений тип квартир, від однієї до чотирьох кімнат, зростав в ціні значно швидше, ніж більші за розмірами елітні помешкання. Між 1904-1910 рр. їх ціна зросла у 6-8 рази в Глухові, Конотопі, у п'ять – в Лохвиці, вчетверо – у Слов'янську, Валках, у два з половиною-три рази – в Борзні, Костянтинограді, Золотоноші, Куп'янську, Старобільську, Золочеві, Білопільі, Богодухові. Ціни на такі помешкання зменшились або залишились на рівні 1904 р. у Чернігові, Полтаві, Городні, Гадячі, Лубнах, Охтирці, Лебедині. [193, с. 255-260; 194, с. 420-423, 590-592].

Зважаючи на специфіку кліматичних умов, проблема опалення приміщень була однією з найважливіших у повсякденному житті городян. Головним видом палива залишалися дрова. Найдорожчі, дубові, коштували 40 руб. за куб. саж. (Харків). Найдешевше вони обходились мешканцям міст Чернігівщини, що і не дивно, зважаючи на наявність в губернії значних лісових масивів. Сажень дров коштувала 16-18 руб. (Сосниця, Березна), 12-18 руб. (Остер).

Найсуттєвішою зміною соціального характеру, що відбулась на початку ХХ ст., став прихід у повсякденне споживання мешканців міст вугілля. Так, якщо 1904 р. лише у 23% населених пунктів регіону використовували його, то 1910 р. – вже у 68% [193, с. 255-257, 259-260; 194, с. 420-423, 590-592]. А це означало, що поставали склади вугілля, змінювались конструкція систем опалювання будинків, характер та масштаби внутрішньоміських вантажних перевезень.

Використання вугілля стабілізувало, а по деяких містах зменшило ціни на дрова. Так, у Харкові їх вартість не перевищувала 40 руб. як 1904 р., так і 1910 р.; у Слов'янську – 30 руб. У Чернігові максимальна вартість куб. сажени зменшилась із 30 руб. до 24 руб., а у Конотопі – з 28 до 27 руб., Ніжині – з 35 до 32 руб. Дані анкет міст підтверджуються свідоцтвами сучасників. Професор М.М.Бережков записував у своєму щоденнику, що мусив заготовлювати 3,5 саж. куб. дров на рік, що тягнуло на 110-125 руб. (із розпилюванням) [540, арк. 6]. Але ціна на дрова підвищилась по містах півдня регіону, що було пов'язане із ускладненнями зі сплавом лісу Дніпром [1292, арк. 53].

Ціни на вугілля, порівняно із дровами, вражали мешканців міст дешевизною, адже вимірювались у копійках, що вже є психологічно привабливіше для споживача. Донецьке паливо не вимагало додаткових витрат на розпилювання. Тепловіддача кам'яного вугілля була удвічі більшою, ніж сухих дров [96, с. 515]. Але попри наявність поруч із регіоном вугільного басейну, ціна на паливо зростала. Якщо у Харкові в 1904 р. один пуд коштував 16-18 коп., то 1910 р. – 18-22 коп., Чугуєві, відповідно, 18 та 25 коп. (в цьому місті вугілля відіграло головну роль). Для порівняння, у Катеринославській губернії, місцях наближених до копалень, один пуд палива коштував: у Бахмуті – 12 коп., Луганську – 7-10 коп., Павлограді – 15 коп. (1904 р.), а через шість років, відповідно 13, 9-11 та 16-17 коп. [193, с. 256; 194, с. 591].

Для освітлення приміщень головним чином використовувались гас та стеарінові свічки. У 1909 р. ціна гасу коливалась від 3,5 коп. (Слов'янськ) – 4 коп. (Чернігів, Березна) до 5 коп. (Вовчанськ, Зміїв, Золотоноша, Зіньків, Городня, Остер, Короп) [194, с. 420-423, 590-591]. Свічки коштували максимально дорого мешканцям Городні (36 коп. за фунт), Вовчанська, Ізюма, Недригайлів, Лохвиці (35 коп.). Найдешевшими вони були у Білопільлі (20 коп.), Кременчуці (26 коп.), Ніжині (29 коп.) [194, с. 371-376, 540].

Електричним освітленням користались частина мешканців Харкова, Сум, Полтави, Кременчука, Чернігова. Вартість одного квт була найбільшою у Полтаві – 40 коп., найменшою у Чернігові – 27 коп. [194, с. 420-423, 590-592]. У сім'ях дрібних чиновників, наприклад, Чернігова, електричне освітлення ввійшло у повсякденний побут напередодні війни [1214, с. 428].

5.2. Формування міської самосвідомості. Прискоренню формування самосвідомості мешканців міст України сприяла низка факторів. Точкою відліку в цьому процесі стали урочистості з приводу 1000-ліття Русі та 900 років Хрещення Русі. Виняткового значення святкування різноманітних ювілеїв, впровадження нових або відродження старих ритуалів, обрядів набули в період з кінця XIX ст. до самого початку Першої світової війни. Початок XX ст. надав цілу низку приводів для влаштування масових свят загальнодержавного рівня: у 1903 р. виповнювалося 200 років із заснування Санкт-Петербурга, 1909 р. – 200 років Полтавської битви, 1911 р. – 50 років скасування кріпацтва, 1912 р. – 100 років Бородинської битви, 1913 р. – 300 років перебування на престолі династії Романових. Всі заходи відбувались за ініціативи та підтримки держави. На думку американського дослідника Р.Уортмана, верховна влада Російської імперії намагалась творити політичний ритуал, використовуючи міф про націю на зразок тих, що існували у Європі [1230, с. 25]. У такий спосіб вона сподівалась духовно об'єднати народи, що опинились під скіпетром Романових, підвести під спільний знаменник краї і регіони, відмінні за своїми природними, економічними ознаками, історією, мовою, віруваннями, традиціями, менталітетом населення. Святкування цих ювілеїв стимулювало інтерес до минулого, спонукало жителів міст Лівобережжя України замислюватись над питанням, яким чином вони та їх предки причетні до тих перемог, появи династії. Важливе значення для формування самосвідомості мешканців міст Лівобережжя мали святкування 1000-ліття Чернігова, 100 років від дня народження М.В.Гоголя,

Т.Г.Шевченка, увічнення інших осіб, що відзначились на ниві громадської діяльності, літератури, науки, мистецтва.

Пробудженню громадянської свідомості та активності жителів міст сприяли події Першої російської революції. Соціально-економічні та суспільно-політичні зрушення 1906-1914 рр. посилили потяг до пошуків ними власної ідентичності.

Довідатись більше про своє місто, а отже про себе, визначитись із тим, «хто ми є», владно спонукав городян оточуючий світ – світ українського села. Після 1905 р. селянин все наполегливіше вимагав від «осередків культури» різноманітної інформації, зокрема для власного самоусвідомлення. Так, серед селян Харківської губернії існував попит на книжки про козацтво (вони йшли другими у списку замовлень після фахової літератури) [1363, 1906, 5 мая]. В даному випадку селянин виступав не просто як споживач, а й замовник продукта, виробленого в місті. Тому останнє мало враховувати його інтереси і задовольняти його потреби. З іншого боку, село залишалось конкурентом міста, який значно переважав чисельно. В разі більш швидкого піднесення (а столипінська аграрна реформа створювала такі можливості), конкурент ставав небезпечним. Утвердившись матеріально, виробивши свою власну самосвідомість, він спроможний був підім'яти місто під себе. За будь-яких обставин місто не могло не шукати важелів інтелектуального впливу на селянський світ, зокрема, виховуючи його за своїми уподобаннями, але і підлаштовуючись під нього. А ефективно впливати здатен лише той, хто сам чітко усвідомлює своє місце у навколишньому світі. Тому цілком природно, що на початку ХХ ст. значно зросла потреба на видані масовим тиражем книжки з історії та сьогодення міст, бажання запровадити відзначення власних ювілеїв, прикрасити вулиці і площі пам'ятниками місцевим знаменитостям.

Розвиток української історичної науки на початку ХХ ст. також сприяв пробудженню інтересу до минулого. В роботах О.А.Удода, В.В.Масненка

з'ясовано теоретико-методологічні аспекти взаємозв'язку народної історичної пам'яті та пропонованої елітою моделі минулого, досліджено механізм впливу історичної науки на суспільство [737, с. 113; 738, с. 74, 105-153; 1225, с. 113-223].

Ще однією обставиною, яка владно спонукала жителів міст до пошуків коріння, була демографічна ситуація. Домінування дітей та молоді у населенні вимагало виховання городянина, здатного не лише виконувати певні функції на виробництві, у конторі, за прилавком, але і бути патріотом міста. Кампанія впровадження загальної освіти, до якої прилучилися міські думи і громадськість, обговорення змісту історичної освіти на початку ХХ ст. [899, с. 69-71; 938, с.17] додали актуальності пошукам ідентичності.

Видання нарисів з історії міст розпочалось ще у ХІХ ст. Харків, Кременчук були спроможні запропонувати городянам, допитливим мандрівникам книжки, що втамовували голод на історичну інформацію, плекали місцевий патріотизм.

На початку ХХ ст. попит на історію міста суттєво зріс не лише по великих, але і менших за розмірами населених пунктах. Так, визначити зв'язок між минулим і сучасним становищем міста, можливостями та перспективами розвитку, намагались у січні 1910 р. під час чергового засідання гласні думи Березни [394, арк. 1^{зв}-2]. Д.Дорошенко із повагою писав про відвідини Новгород-Сіверська у 1911 р.: у «...бакалійно-гастрономічній крамниці, певно пізнавши в мені приїзжу людину, показали мені історію Новгород-Сіверська, невеличку книжечку М.Рклицького. Значить, новгородці таки свідомі колишньої слави свого рідного міста! Це не скрізь трапляється» [438, с. 18].

Сприяли появі містознавчих публікацій діяльність губернських учених археографічних комісій [1, с. 275-286; 3, с. 40-44; 1118, с. 9-13; 1215, с. 3-15; та ін.], ювілейні дати, що на початку ХХ ст. святкували Харків, Чернігів, Полтава, Переяслав.

У Харкові міська дума виступила замовником і спонсором виданої в 1905-1912 рр. фундаментальної історії міста, аналогів якої не було не лише в тогочасній Україні, а в усій Російській імперії [637, с. 60; 890, с. 54-67]. Дослідження жваво обговорювалось у місцевій та столичній пресі. Газетні публікації надають змогу відтворити враження, яке справила книга на харків'ян, почути думки, якими обмінювались читачі двотомника. Їх вразило перш за все те, що минуле міста, «порівняно із сучасністю бідне» (від себе додамо – незрівнянно, якщо брати до уваги історичний вік Києва або Чернігова), виявилось доволі насиченим, яскравим, повчальним [1363, 1912, 26 октября, 30 декабря]. Справді, Д.І.Багалій і Д.П.Міллер, розповідаючи про виникнення і зростання міста, вдало поєднали сухі факти і цифри із цікавими побутовими деталями, подробицями життя рядових і знатних мешканців, переказами, легендами, спогадами. Почуття особливої гордості викликала у читачів друга половина ХІХ ст., коли «інтенсивність життя міста стала схожим на столичне» [1363, 1912, 27 ноября, 30 декабря]. Звісно, в останньому вислові відчувається співпричетність городян початку ХХ ст. до змін, які відбулися буквально у них на очах і не без їх участі. Але у цих словах не можна не відчувати подолання синдрому меншовартості, який завжди переслідує мешканця провінційного міста.

На фоні промайнулих 250-ти років життя Харкова між 1905-1912 рр. бачилося харків'янину як таке, що постійно прискорюється. Тому книгу Д.І.Багалія і Д.П.Міллера сприйняли як заклик збирати та накопичувати поточний матеріал, «важливі миттєвості» швидкоплинного сьогодення [1363, 1912, 30 декабря].

Санкт-Петербурзький журнал «Городское дело», віддаючи належне Харківській міській думі, писав: «Не можна не відчувати почуття глибокої поваги і вдячності до ініціаторів «Історії». Вона – славетний пам'ятник їм за життя і серед нащадків» [196, 1915, № 7, с. 403-404]. Але найголовнішим, на думку столичного видання, є те, що книга має теоретичний і практичний

інтерес, вона збагачує муніципальних діячів досвідом того, як необхідно підходити до розбудови міст. Таким чином, дослідження Д.І.Багалія і Д.П.Міллера стало не лише цеглиною у формування самосвідомості харків'ян, а й надало приклад, визначило напрямок здійснення містознавчих студій.

Інші міста регіону саме на початку ХХ ст. ставали безпосередніми об'єктами уваги істориків, а міські самоврядування сприяли дослідженням минувшини, публікації книжок. Між 1905-1914 рр. з'явилися публікації з історії Валок, Чернігова, Полтави, Миргорода, Кролевця. Подібні студії розгортались по містах сусідніх регіонів – Олександрівську, Катеринославі [225; 787; 818, с. 79-82; 879; 934, 1910, 21 лютого; 936, с. 309]. Між 1907-1915 рр. з'явилися публікації з окремих аспектів історії Переяслава, Новгород-Сіверського, Лубен, Кременчука (посад Крюков) [752 (видано окремим відбитком та в «Трудах» 14 Археологічного з'їзду); 1215, с. 21, 31, 39].

Названі праці не були такими масштабними і всеохоплюючими, як «Історія Харкова», але сама увага до міста та міських проблем, намагання вичленувати їх із загальнодержавних, загальнополітичних, була суттєвим показником зміни самосвідомості городян. Названі видання спрямовані були на те, щоб відтінити зрушення останніх десятиліть у житті міст, сприяти самовизначенню міської громади, допомогти «батькам міста» сформулювати пріоритетні напрямки розвитку.

Проблеми історії міст викликали на початку ХХ ст. все більше і більше зацікавленості з боку широких кіл громадськості. Опубліковані книжки, матеріали, що готувались до друку, викликали дискусії, спонукаючи істориків до більш глибокого висвітлення теми, переконливої аргументації, уваги до деталей, мови викладу тощо. Ніжинський історик М.М.Бережков свою статтю про реакцію населення на появу шведської армії в Україні, зокрема міські перекази 1709 р., перш ніж відіслати до друку, читав і обговорював у

громадському колі. Обговорення її пройшло не дуже комфортно для автора, очевидно, тому, що намагання деміфологізувати місцеве минуле, піддаючи сумніву звитяги предків, завжди сприймається болісно [541, арк.2^{зв}].

Зі сторінок фахових видань публікації історичних документів та розвідок, записки та спогади старожилів, інші матеріали про життя міст частіше потрапляли на шпальти газет, довідників [12, с. 161-169; 934, 1910, 26 февраля, 24 апреля]. У 1913 р. в Харкові викликала розголос публікація в газеті «Южный Край» народного переказу про заснування міста, записаного свого часу старожилом М.Первухіним. Селянська версія історії життя козака Харька відрізнялась від козацько-старшинських, які наведені були в історії Д.І.Багалія та Д.П.Міллера. Такою само інакшою, менш героїчною, буденною постає із тогочасного оповідання старожила міста Суми заснування міста, версія походження герба [1168, 1916, 5 августа; порівняйте: 1095, с. 4]. На початку ХХ століття у масовій свідомості переважали версії та здогадки щодо історії походження, герба тощо й інших міст [540, арк. 27^{зв}; порівняйте зображення і сучасне тлумачення: 1310, с. 498–499].

Перебіг святкувань різноманітних ювілейних дат, з одного боку, підтверджує висновок Р. Уортмана, а з іншого, дуже важливий для з'ясування ставлення міських жителів, міських дум до визначних подій. Саме в цей час остаточно визначились параметри вшанування видатної події чи визначної особистості, які мали організувати згідно із компетенцією, фінансовими можливостями та доцільністю міські самоврядування. Крім того, почали проростати паростки політизації ювілеїв.

Ініціатори та організатори ювілейних урочистостей звертались до міських самоврядувань із циркулярами (влада), проханнями і закликами (міські та земські самоврядування) гідно відгукнутись, зокрема, направити делегацію, організувати святкові заходи у себе вдома і пожертвувати гроші на монумент, музей або видання альбому/книжки на батьківщині події чи ювіляра.

Стандартний набір ювілейних заходів, оформлюваних ухвалами міських дум, включав: панахиду у Соборі і/або міському Народному домі, перейменування однієї з вулиць міста, установка пам'ятника або бюста на честь особи, роздачу учням брошур про подію, творів та біографій видатного письменника, проведення літературно-вокальних ранків і/або вечорів, започаткування стипендії (стипендій) для учнів у міських навчальних закладах. Подія більшого значення супроводжувалась військовим парадом (або просто присутністю військ), урочистим прийомом для делегацій тощо.

У серпні 1908 р. в Чернігові пройшли святкування 1000-ліття міста, яким передувала значна підготовча робота. Чернігівська міська дума асигнувала на проведення свята 1 тис. руб. Відгукнулись і міста губернії, виділивши певні кошти, зокрема Глухів – 50 руб., Ніжин і Конотоп – по 25 руб., Козелець – 10 руб. Чернігівське губернське земство 1906-1908 рр. асигнувало 1,25 тис. руб. [1307, 1908, 2 августа].

Власне торжества тривали чотири доби. Розпочались вони 6 серпня 1908 р., коли відбувся молебень за участі представників губернської влади, місцевих організацій та установ, делегацій з інших міст, зокрема, від всіх міст Чернігівської губернії. Помпезності надавала постійна присутність військ – Острозького та Глухівського драгунського полків, які оточували центральну площу міста під час офіційних заходів. Полкові оркестри розважали публіку під час народних гулянь. В урочистому засіданні міської думи ухвалили текст вітальної телеграми імператору [1307, 1908, 8 августа].

Складовою частиною святкування став XIV Археологічний з'їзд, який відбувався 1-12 серпня 1908 р. На з'їзді, крім наукових доповідей, було передбачено виголошення вітальних промов, адресів. Саме під час цих церемоній визначилась прихована у вітаннях відмінність поглядів не лише на історичну минувшину, але й сьогодення. Особливо помітною вона була у спробах визначити приналежність Чернігова – до України, Росії, Малоросії, Південної Росії тощо. Відкриваючи з'їзд, міський голова Чернігова

А.Верзілов підкреслив, що старовинне місто всіяне пам'ятниками. «Названі пам'ятники зодчества, предмети живопису і мистецтва, зібрані на археологічній виставці, нададуть з'їзду багатий матеріал для висновків щодо співвідношення між давньоруською і наступною південноруською культурою» [1307, 1908, 2 августа]. У вітанні Полтавського церковного історико-археологічного комітету були названі головні віхи історичного поступу Чернігова і наприкінці зазначалось: «давньому Чернігову, рідному місту нашої одноплемінної України слава і сердечні вітання від Полтавської країни (*«Полтавской страны»*), що не забуває свого старого зв'язку із сьогоднішнім ювілеєм» [1307, 1908, 9 августа]. Зовсім по іншому місце Чернігова поставало з вітання секретаря Московського археологічного товариства В.К.Трутовського, який, віддаючи шану історичному минулому міста, зробив акцент на його *«русскости»*: «друге вже тисячоліття починає жити славетне старовинне місто Чернігів! Ані міжусобиці перших руських князів, ні полон лютої монгольської орди, ні литовські розрухи не вигнало з нього пам'яті славетного сивого минулого, не знищило в ньому перших коренів його самобутності, його чистої, чудової російської старовини» [1307, 1908, 9 августа]. Якщо представники Полтави та Москви тільки обережно позначили відмінності у трактуванні місця Чернігова в історії, то на спеціальних ювілейних зборах СРН Чернігова 7 серпня політизація минулого набула конкретності та загостреності. Вона лунала в кожному виступі: голови місцевого відділу СРН о.Ф.Васютинського, істориків Д.І.Іловайського, Д.Я.Самоквасова, вітаннях Тульського, Ніжинського відділів СРН та ін. Особливою відвертістю відзначився постійний співробітник газети «Киевлянин» і один з лідерів російських націоналістів А.І.Савенко: «У кожному місті сьогодні існує по суті кілька міст і в усякому випадку – два. В Чернігові також виявилось два міста: одне – кадетсько-хохломансько-єврейське; а інше російське. Прикро, але Чернігівське міське управління нинішнього складу є представником інтересів думок і настроїв кадетсько-

хохломансько-єврейського міста... Але є і російський Чернігів, тобто справжній хазяїн міста. Цей Чернігів становить більшість, що він і довів на останніх виборах в Державну Думу, здобувши перемогу по обох розрядах виборців. Представником цього, тобто «*русского*» Чернігова, є місцевий відділ Союзу Русского Народа» [1307, 1908, 10 августа]. Протистояння із політичним підтекстом набули значної сили під час практично всіх засідань. Навіть захищати необхідність збереження історичних пам'яток доводилось у вельми специфічний спосіб. Так, П.М.Добровольський під час закриття Археологічного з'їзду переконував не чіпати іконостас Введенської церкви Троїцько-Іллінського монастиря тому, що він пов'язаний не просто із Мазепою, а із однією з найкращих поем О.С.Пушкіна [1307, 1908, 12 августа]. Мабуть, не випадково у сучасників залишилось не дуже приємне враження від ювілею, який замість створення урочистої атмосфери, єднання породив невдоволення і протистояння. Зокрема, М.Коцюбинський писав у листі до М.Грушевського: «Ювілейне свято, як і археологічний з'їзд, вийшло цілком чорносотенне», а у листі до В.Гнатюка висловився ще більш гостро, назвавши «свинством» та «брудним патріотичним шумуванням» «наполовину хуліганський з'їзд» [634, т. 6, с. 75, 84]. Зі свого боку А.І.Савенко зізнавався, що на офіційне ювілейне свято не ходив через їх антиросійську спрямованість [1307, 1908, 10 августа].

У березні 1909 р. виповнилось 100 років із дня народження М.Гоголя. Ювілей набув загальноросійського значення. Головним ініціатором та організатором вшанування виступала громадськість. Натомість влада протягом тривалого часу докладала зусиль, щоб не дати можливості об'єднатися місцевому суспільству навіть на ґрунті любові до М.Гоголя. Письменник, який висміював суспільні вади, зображував у несприятливому вигляді місцевих урядовців, залишався підозрілим для них. А українські мотиви творчості посилювали сумніви, особливо в зв'язку із дискусіями про

національну і історичну ідентичність, що розгортались в українських губерніях.

Міські думи регіону організовували громадськість для гідного вшанування М.Гоголя. У Полтаві воно тривало протягом значного відрізка часу і мало свою передісторію. Ще 1902 р. полтавчани здійснили спробу вшанувати 50 років з дня смерті земляка, ініціювали збирання коштів на пам'ятник письменнику. Місцева адміністрація усіляко перешкоджала роботі спеціального комітету на чолі із В.Г.Короленком, а згодом – із представником міської думи. Нав'язливе адміністрування із збиранням коштів на пам'ятник набуло розголосу по всій імперії [1314, с. 4-7].

У 1907 р. в Полтаві перейменували на честь письменника вулицю Іванівську, прокладену на початку XIX ст. Номер «Полтавских губернских ведомостей» до 100-річчя письменника було випущено із окремим додатком «1809. К юбилею Николая Васильевича Гоголя.1909», що містив поетичну присвяту та статті [50, с. 32]. Підпискою на пам'ятник М.Гоголю до 1 жовтня 1913 р. було зібрано 29,3 тис. руб. [931, с. 31]. У 1915 р. планувалось встановлення бронзової скульптури письменника, подарованої місту скульптором Л.В.Позеном. Але через Першу світову війну воно було відкладене [936, с. 188-190]. У Миргороді коштом предводителя дворянства А.А.Малинки 1912 р. було встановлено бюст М.В.Гоголя в дворянському домі [934, 1912, 13 июля].

У Ніжині, де ще 1881 р. відкрито перший в Росії пам'ятник М.Гоголю, названо вулицю його іменем, у день народження письменника відбулось покладання вінків до монумента. Тексти промов, виголошені під час цієї події, були одразу надруковані окремою брошурою «Речи у памятника Н.В.Гоголя в Нежине, произнесенные при возложении венков» [50, с. 34].

Вшанування пам'яті М.В.Гоголя відбулося по інших містах Чернігівщини, Харківщини. «Харьковские губернские ведомости» надрукували редакційну статтю до ювілею, «Южный край» подав три великих матеріали. У Харкові

було видано кілька книжок, розрахованих як для народу, так і для освіченого (інтелігентного, як казали в ті часи) читача. [50, с. 12, 16, 24]. Урочисте відкриття бронзового бюста М.В.Гоголя, створеного на замовлення міської управи [1063, с. 194], стало епіцентром «Гоголівського дня» у Харкові, хоча планувалось це зробити ще 1903 р. [1276, 1903, 17 апреля].

Ось як проходив типовий «Гоголівський день» в одному з найменших міст регіону – Золочеві Харківського повіту. Зранку 20 березня 1909 р. в Народному домі відслужили панахиду, після якої учні міських училищ виступили із читанням фрагментів з повісті «Тарас Бульба». Всім дітям були роздані твори і біографія письменника. Для дорослої публіки проводився вечір, під час якого ветеринарний лікар Л.В.Андренко прочитав біографію М.Гоголя, а п-ні Белгородська – оповідання «Страшна помста» [1242, 1909, 24 марта]. За схожим сценарієм, із внесенням деяких уточнень, відбувались події в інших містах. У Чернігові, Чугуєві, Слов'янську перейменували по вулиці [1242, 1909, 8 марта, 20 марта, 21 марта; 1310, с. 174-175, 176]; в Охтирці вирішили роздавати учням Повне зібрання творів М.Гоголя видання І.Д.Ситіна як нагороду по закінченні навчального року [1242, 1909, 24 марта]; у Лебединській чоловічій гімназії учні влаштували виставу «Вечорниці» у «малоросійських костюмах», а в Куп'янську відбувся літературний ранок [1242, 1909, 24 марта].

Як видно із публікацій початку ХХ ст., присвячених М.В.Гоголю, головна увага зосереджувалась на аналізі творчості письменника, зокрема модної в ті часи психологічної теми. Події революції призвели до політизації постаті М.В.Гоголя. Громадська думка вимірювала письменника не лише за мистецькими ознаками, а і намагалась визначитись із політичною системою координат: у найкращих своїх творах він виступає як противник, критик «устоев», чи захисник православних загальноросійських цінностей, ідеалів. Кожен з політичних таборів намагався зробити його своїм. Проурядові газети, як наприклад згадуваний вище додаток до «Полтавских Губернских

Ведомостей», акцентували увагу на проблемі «Гоголь, как русский человек». У Прилуках було випущено брошуру І.Г.Сеннаторського «Любовь к человеку и к отечеству, как основная черта личности и творчества Н.В.Гоголя» [50, с. 23, 32, 41]. М.С.Грушевський на початку 1909 р. у статті «Ювілей Миколи Гоголя» доводив: письменника неможливо протиставити українському національному руху, що намагались зробити російські націоналісти, що «Він наш, він не їх!» [217, т. 2, с. 381]. Емоції, що захопили міське суспільство, вихлюпувалися під час ювілейних зборів, на засіданнях міських дум. Коли під час урочистостей у Ніжинській жіночій гімназії професор М.М.Бережков збирався запропонувати, щоби після виконання гімну на честь М.В.Гоголя проспівали ще й народний гімн, колега переконав не робити цього [540, арк. 14]. В засіданні чугуєвської думи один із гласних при обговоренні питання вшанування М.Гоголя заявив: «Гоголь хоча і справжній хохол, але він не був схожим на інших, сучасних письменників: він не мріяв про відновлення України. Тому я приєднуюсь до пропозиції вшанувати» [1242, 1909, 20 марта].

Сам факт можливості таких інцидентів, заяв у стінах офіційних установ дозволяє зробити припущення, що настрої місцевої громадськості були дуже строкаті: від політизації постаті та творчості М.Гоголя до сприйняття їх виключно у культурно-просвітницькому аспекті. Теж саме, очевидно, стосувалося і О.С.Пушкіна, Т.Г.Шевченка. Судячи з усього контексту подій навколо вшанування видатних письменників і поетів, серед еліти міст Лівобережжя перемогла тенденція зваженого ставлення до них, як носіїв культурних традицій та цінностей, необхідних для виховання дітей та молоді. Хоча для представників кожної політичної течії О.С.Пушкін, М.В.Гоголь, Т.Г.Шевченко залишались ідеологічними символами. Також слід додати: згадані інциденти свідчать, що національні почуття по містах із відмінним національним складом населення (у Ніжині українці становили майже 68%

населення, росіяне – 7%, у Чугуєві 86% вважали себе росіянами і лише близько 9% українцями), були дуже вагомими чинниками буття городян.

Влітку 1909 р. увага суспільства була прикута до Полтави, де відбувались урочистості з нагоди 200-ліття перемоги над шведами. На святкування, яке тривало протягом чотирьох днів, прибули імператор Микола II з родиною, голова Ради міністрів П.А.Столипін, численні групи урядовців та військових із столиці, делегації від міст. Чорносотенні партії мали намір, користуючись перебуванням імператора, влаштувати у Полтаві політичну маніфестацію із демонстрацією своєї сили і в такий спосіб на загальноросійському рівні привласнити собі монополію на історичне минуле. Але П.А.Столипін зірвав участь правих у Полтавських урочистостях [1160, с. 178]. Можливо, приймаючи таке рішення, він зважав на досвід ювілея Чернігова, коли всі заходи перетворились на пікіровку між політичними опонентами. У будь-якому разі чи то завдяки присутності царя, чи то урядовим заходам, демонстрації єдності, порядку, помпезності у Полтаві було значно більше, ніж у Чернігові.

По інших містах регіону урочистості виглядали скромніше. На Харківщині намагались поширювати інформацію про пам'ятки, пов'язані із ім'ям Петра I. Наприклад, в Ізюмі під час літургії у Преображенському соборі підкреслювали, що читається Євангелія, використовувались Хрест і дарохранительниця із срібла, подаровані Петром I [1242, 1909, 11 июня]. У Краснокутську в засіданні Успенського церковно-приходського попечительства прочитано доповідь про Полтавську битву, в якій наголошувалось, що у Миколаївській церкві міста зберігається ікона Божої Матері, перед якою молився Петро I у Полтаві в 1709 р. [1276, 1908, 28 мая] .

На периферії Чернігівщини, наприклад, у Ніжині, саме відділи СРН брали на себе ініціативу у святкуванні, [539, арк. 19^{зв}; 1242, 1909, 3 июля] організовуючи гуляння із музикою, ілюмінацією, демонстрацією *«туманных картин»* про Полтавську битву у приміщенні міського театру [1242, 1909, 3

июля; 5 июля]. У Лубнах міська дума ухвалила рішення перейменувати одну з вулиць на Петровську [Там само].

Те, наскільки неоднозначно сприймало місцеве населення події 200-річної давнини, видно із публікацій місцевих газет. Якщо малотиражні монархічні проурядові органи висвітлювали подію у дусі «гром победы раздавайся», то найбільш поширені щоденні ліберальні видання допускали певні вільності. Межа їх буде зрозумілою, якщо порівняємо матеріали газет із навчальною літературою того часу. Харківське «Утро» у двох номерах 26 і 27 червня друкувало велику статтю «Нашествие Карла XII в 1708-1709 г. и Полтавская победа». Автор, В.Фаусек, не місцевий за походженням журналіст, а уродженець Саратова, [736, т.4, с. 487] докладно знайомив городян із історичною ситуацією початку XVIII ст., перебігом подій Північної війни, перемогами російської армії. Не виходячи за межі офіційної термінології, як то «Мазепа – зрадник», він зазначав, що вільнолюбна Малоросія була незадоволена політикою Москви, а її населення «глухо шумувало» [1242, 1909, 26 июня]. Це істотно суперечило положенням підручника А.О.Турцевича «Русская история», призначеного для міських та повітових училищ, тобто найдоступнішого школяру, а отже пересічному городянину. В останньому мова йшла лише про «намір Мазепи звабити (*увлеч*) за собою всю Малоросію, але народ залишився вірним царю» [1218, с. 115].

Подібне балансування «на межі» проглядає і з оцінок історичного значення перемоги під Полтавою. У викладі В.Фаусека вона – камінь у підмурок держави; після цієї перемоги змінилась карта Європи, «Московське царство з Азії було поставлено (*воздвигнуто*) в Європу під назвою Російської Імперії (*Русской Империи*)», що переформується із положеннями підручника [1218, с. 117]. Але паралельно В.Фаусек називає Петра I «цар-європеець», вбачає його заслуги у тому, що він прищепив Росії європейські державні форми, [1242, 1909, 27 июня] в той час як міський школяр міг довідатись, що Петро I був таким собі «царем-робітником» [1218, с. 124]. До

речі, саме такий образ монарха пропагували під час урочистостей з нагоди 200-ліття заснування Санкт-Петербурга. Столицю імперії прикрашали зображення Петра I у вигляді тесляра, коваля [1067, с. 544].

У 1911 р. настала черга ювілею селянської реформи 1861 р. Влада ставилася до події неоднозначно, супроводжуючи всілякими заборонами її попередні «круглі дати». Так, у 1885 – на початку 1886 р. МВС розіслало кілька обіжників, якими застерігало газети від будь-яких публікацій на дану тему. Як наслідок, 19 лютого 1886 р. у газетах були відсутні згадки про реформу, а «Русские ведомости» не вийшли взагалі [482, с. 271]. У 1901 р. ситуація повторилася, причому на фоні ухвалених кількома міськими думами постанов клопотатися про скасування тілесних покарань для селян [794, с. 138]. Отже, сам факт широкої підготовки до святкувань у 1910-1911 рр. свідчить про суттєву зміну атмосфери у суспільстві. Влада намагалась зробити акцент на вшануванні пам'яті імператора Олександра II. Громадськість головну увагу приділяла аналізу суспільно-політичного значення події на шляху європеїзації країни.

Харківська газета «Утро» присвятила скасуванню кріпацтва більшість матеріалів номера за 19 лютого 1911 р. Було надруковано 11 спеціальних статей [1242, 1911, 19 февраля], які знайомили читачів регіону із історією утвердження кріпацтва в 1765-1783 рр, важкою долею кріпаків, акцентували увагу на зміні самосвідомості частини представників верхівки тогочасного місцевого суспільства, які взяли участь у підготовці громадської думки до необхідності скасування кріпацтва. Міська преса і надалі неодноразово зверталась до подій 1861 р. [1242, 1911, 20 февраля, 11 марта].

19 лютого 1911 р. в Харкові заходи щодо відзначення 50-ї річниці скасування кріпацтва відбулись у гімназіях, училищах, Ветеринарному інституті, Нічліжному притулку, Народному домі, деяких громадських установах [1242, 1911, 20 февраля].

Для міських самоврядувань Лівобережної України 50-та річниця скасування кріпацтва стала нагодою підтримати городян, що походили із селянського стану. В Ізюмі міська дума започаткувала стипендію 120 руб. корінному городянину – селянину за походженням, звільнила від сплати недоїмок в обсязі до 2 тис. руб. найбідніших мешканців міста та виділила 50 руб. на проведення урочистостей [870, с. 40; 1242, 1911, 9 февраля]. У Сосниці запровадили дві стипендії у чотирикласному училищі, одну – у жіночій гімназії для дітей селянського стану – мешканців міста, порушили клопотання про найменування першого міського училища імені царя-визволителя «Олександрівським», перейменувати вулицю Вьюницьку на вулицю «19 лютого», придбати портрет Олександра II [367, арк. 274^{зв}]. У Куп'янську шляхетна пропозиція започаткувати стипендію 150 руб. на рік для виховання городянина-селянина від початкової школи до вищої викликала бурхливу дискусію. Довелось ставити на закриті голосування, яким пропозиція не була підтримана: лише 6 голосів «за» та 12 – «проти» [1242, 1911, 4 февраля]. Виглядало це досить дивним у місті, понад 70% мешканців якого належали до селянського стану. Швидше за все така поведінка частини гласних віддзеркалювала специфіку міської самосвідомості, помножену на звичайну косність та псевдопатріотичну пильність. Через кілька місяців Куп'янське самоврядування відмовилось пожертвувати на пам'ятники одразу трьом видатним письменникам А.П.Чехову, Д.В.Григоровичу і Т.Г.Шевченку із такого мотиву: мовляв, «як можна жертвувати на пам'ятники, коли жоден з них не пожертвував власних творів на чию-небудь користь» [1242, 1911, 21 мая], але увічнила пам'ять Вітчизняної війни 1812 р. та Дома Романових чотирма стипендіями для учнів міських гімназій і вищого початкового училища на загальну суму 120 руб. [872, с. 49-50].

Паралельно із ювілеєм селянської реформи по містах розпочали підготовку до 300-річчя Дому Романових. Міські думи обирали відповідні комісії з організації свят, визначали коло заходів, які мали завершитися

урочистим святкуванням на початку 1913 р. [944, 1913, 1 января; 1242, 1911, 18 января]. Романівський ювілей набув рис справді загальнонародного свята [1067, с. 559-572; 1231, с. 592-647]. До нього залучились не лише самоврядування, політичні сили, а й громадські інституції, міщанські, купецькі громади міст. Рішення, які ухвалювалися, були спрямовані на те, щоб зробити свято справді пам'ятною, вагомою подією для кожного городянина. На першому місті серед заходів стояла підтримка освіти. Так, загальні збори сумської купецької громади висловились за відкриття на честь 300-річчя Дома Романових комерційного училища і ухвалили відрахувати на це 3% чистого прибутку [1363, 1913, 20 марта]. Міщанська управа Богодухова започаткувала п'ять «романівських» стипендій для найбільш бідних учнів початкових училищ, склала недоїмки в 1,2 тис. руб. [1363, 1913, 23 февраля]. Міська дума Козельця – «романівські» стипендії у чоловічій гімназії і міському чотирикласному училищі [1294, арк. 518-522]. Ізюмська міська дума вирішила клопотатися про відкриття жіночого професійного училища, започаткувала стипендії для учнів, звільнення від сплати недоїмок [1363, 1913, 5 марта]. У Кременчуці відкрили чоловічу гімназію [1067, с. 570]. Костянтиноградська гімназія отримала назву «ім. Дома Романових» [1294, арк. 553]. Полтава висловила за відкриття вищого навчального закладу імені Дома Романових [1363, 1913, 28 февраля].

Історія святкування 100-ї річниці із дня народження Т.Г.Шевченка у Російській імперії багато разів привертала увагу дослідників. Цій події присвячена значна за обсягом, жанрами та проблематикою література. Особливо докладно висвітлено історію конкурсу на пам'ятник Т.Г.Шевченку в Києві [599, с. 215-231; 635, с. 119; 733, с. 181; 788, с. 317-320; 891; 942, с. 45; 1072, с. 16; 1296, с. 290-292; та ін.].

Шевченківські події 1914 р. розглядаються у літературі крізь призму протистояння загальноросійського демократичного руху царизму або боротьби українського руху за національні, культурні та політичні права. В

СРСР тему Шевченківських ювілеїв експлуатували з метою дати додатковий приклад бруталності самодержавства та підкреслити провідну роль робітничого класу у святкуванні. Невипадково в публікаціях радянської доби часто наводилися слова В.І.Леніна зі статті «До питання про національну політику»: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна» [558, т. 4, с. 289; 688, т. 25, с. 64; 733, с. 181; 942, с. 45; 1072, с. 16; та ін.]. Лише у деяких публікаціях згадується про призупинення ухвал міських дум щодо вшанування Т.Шевченка та обговорення цього питання у Державній Думі [733, с. 185; 1370, с. 80-84]. Але дослідження причин та обставин того, чому саме факт заборони святкування Шевченківського ювілею по містах отримав значний розголос, не привернув уваги дослідників. Спробуємо докладно зупинитись на даній проблемі.

Три обставини, три аргументи знаходяться, як то кажуть, «на поверхні». По-перше, міста концентрують головний інтелектуальний потенціал суспільства і цілком природно стають епіцентром будь-яких суспільно значних подій. По-друге, у 1912-1914 рр. посилилась опозиційність щодо уряду імперії як з боку лібералів, так і соціалістів. Обидві сили використовували будь-яку нагоду, щоб гучно заявити про себе, дати ляпаса або попсувати нерви столичним та місцевим урядовцям. По-третє, потужно проявив себе український національний рух, діячі якого на початку 1914 р. домовились «вжити всіх заходів, аби свято вийшло якнайбучніше... щоб городські та земські установи самоврядування взяли на себе ініціативу улаштування свят... подбати, щоб своїм людям увійти в найбільшому числі в комісії по впорядкуванню свят» [1313, с. 303]. Визнаючи, що українські політики сприяли святкуванню, не будемо перебільшувати їхні можливості у міських думах: протягом кількох тижнів неможливо вирішальним чином вплинути на події. До того ж український політичний чинник по містах,

особливо великих, як визнають більшість дослідників, був не такий вже і значний.

Проте масштаби шевченківських урочистостей 1914 р. по містах виявилися вражаючими. Це стало можливим тому, що у 1906-1914 рр. відзначення Шевченківських днів стало подією не лише українського національно-визвольного руху. Вони набули великої суспільної значущості для будь-якого міста, міського жителя українських губерній Російської імперії. Бідність історичного минулого спонукала місцеву еліту наполегливо шукати те, на що можна опертися у виробленні самосвідомості жителів. На початку століття визначилось коло питань, навколо яких зосереджувались ці пошуки. Звісно, примішувались політичні уподобання. Але фактом є те, що без української складової, без козаків, Гетьманщини, української мови ця ідентифікація відбутися не могла. А Т.Г.Шевченко найяскравіше персоніфікував долю і сподівання на краще життя значної кількості населення українських губерній Російської імперії.

Київ та Харків були центрами, з яких виходили важливі для міського населення регіону інтелектуальні імпульси. Київська міська дума на підставі заяви 32 гласних від 31 травня 1905 р. ухвалила постанову про встановлення пам'ятника Т.Г.Шевченку в Києві. Згодом у місті постав Об'єднаний комітет із спорудження пам'ятника, який 16 березня 1907 р. визнав «бажаним для організації і об'єднання діяльності, призначити в м. Києві з'їзд представників комітетів інших міст» [1180, с. 150]. Сама по собі така постановка питання суперечила імперському законодавству, яке не дозволяло містам об'єднувати свої зусилля.

Кампанія із збирання коштів на пам'ятник була в 1906-1914 рр. одним із напрямків мобілізації місцевої громадськості. Міські думи та управи Харкова, Хорола, Лубен та інші, земства ухвалювали рішення про асигнування коштів (як правило не менше 50 руб.) [88, с. 63-64, 66-67; 475, 1907, №3, с. 48; 972, 1910, 5 червня, 6 червня, 8 жовтня, 13 листопада]. В Україні

розповсюджувались література та листівки, проводились благодійні вечори, збирались пожертви. Станом на січень 1911 р. було зібрано 80 тис. руб., а загалом протягом 1907-1917 рр. – 150 тис. руб. [542, с. 155; 1174, с. 174-175].

Паралельно по великих і малих містах Лівобережної України і сусідніх губерній стали проводитися публічні вечори-концерти пам'яті Кобзаря в приміщеннях громадських установ: залах міських дум, дворянських зборів, міських бібліотеках [612; 1307, 1906, 26 апреля].

Потужним джерелом поширення інформації про Т.Шевченка стала російськомовна преса Харкова. Найпоширюваніша в регіоні газета «Южный Край» систематично відгукувалась на роковини поета. В Харкові поєднанням публіцистичної майстерності і науковості виділялись публікації професора університету М.Сумцова, літератора О.Станкевича, в яких підкреслювалось, що Т.Шевченко був «співцем України» [1363, 1906, 26 февраля; 1907, 25 февраля; 1908, 24 апреля; 1913, 24 января, 26 февраля, 20 апреля]. Це словосполучення поступово набувало легітимності в російськомовній масовій пресі регіону, в той час як раніше поєднання Т.Шевченка і України було більш характерне для україномовних видань. Із виникненням періодики у інших містах вона так само відгукувалась на Шевченківські свята [1179, с. 209, 224, 231].

Міська преса уважно стежила за всіма питаннями, пов'язаними із Т.Шевченком. Крім статей у день народження Кобзаря, російськомовна преса регулярно подавала матеріали про відвідування могили поета і значення такого паломництва для місцевого населення; поширення творів та їх переслідування цензурою; хід збирання коштів на пам'ятник у Києві [944, 1907, 25 сентября; 1363, 1908, 24 апреля; 1912, 20 декабря; 1913, 20 апреля].

Не оминала Т.Г.Шевченка і проурядова, чорносотенна преса. Звісно, у дуже своєрідний спосіб: від стислих інформаційних повідомлень, примітивних коментарів вона перейшла до залякування небезпекою так званого «мазепинського руху» та промивання мізків [1307, 1906, 26 апреля;

1912, 26 февраля]. Але сам факт того, що оминути увагою постать поета, Шевченківські дні було неможливо, свідчить про зміну настроїв міського мешканця.

Поширення творів Т.Г.Шевченка через книжкову торгівлю та просвітницькими установами, щорічні Шевченківські вечори, публікації різноманітних матеріалів про життя та творчість видатного поета і художника на шпальтах провідних міських газет привернули увагу до нього навіть людей, далеких від українства, зокрема, верхівки міського суспільства: міських голів, гласних міських дум. Очевидно, найскладніше ця еволюція давалася міським головам. Адже вони вважались державними службовцями, перебували під суворим контролем губернської влади та МВС. Існуючі стереотипи, тиск, перш за все психологічний, з боку звичного середовища подолати було нелегко. Не те що відсвяткувати Шевченківські дні, просто схвально відгукнутись про Т.Г.Шевченка – вже було з їх боку актом громадянської мужності. Про те, як це було складно, свідчать скупі рядки документів. Так, харківський міський голова О.К.Погорілко, людина освічена, професор Харківського університету і Технологічного інституту, лише десь на рубежі 1907-1908 рр. став проявляти певне співчуття українським проблемам. Х.Алчевська в листі до М.Сумцова обережно констатувала цю еволюцію: «З'явилась надія, що Погорілко такою мірою співчуває українській справі, що можливо і зараз погодився б провести в управі цю думку» – назвати одну із шкіл Харкова іменем Т.Шевченка [614, с. 81]. Публічно заявили свою прихильність до Т.Г.Шевченка міські голови Чернігова – А.Верзилов, Полтави – С.С.Заньковський [542, с. 190; 1296, с. 291]. Під жорстким психологічним тиском перебував київський міський голова І.М.Дьяков, який очолював Об'єднаний комітет із спорудження пам'ятника Кобзарю в Києві [542, с. 191, 196-197, 202; 1174, с. 228, 236].

Відчуваючи настання зламу у настроях міського суспільства до українських питань, Київський охоронний відділ забив на сполох. З приводу

підготовки до вшанування 50-ї річниці з дня смерті та 100-ї річниці від дня народження Т.Г.Шевченка його начальник, підполковник М.М.Кулябко, 22 листопада 1910 р. надіслав доповідну записку київському генерал-губернатору, в якій зазначав: «Ці урочистості готуються винятково із метою влаштування великої протидержавної маніфестації, за участі міських самоврядувань і інших громадських організацій, яких уміло залучає Комітет [Об'єднаний комітет по спорудженню пам'ятника Т.Г.Шевченкові у Києві – Д.Ч.] на майбутні свята» [1174, с. 165].

Цей документ та листування київського генерал-губернатора Ф.Ф.Трепова із П.А.Столипіним, розкривають як ставлення населення, масштаби підготовки до Шевченківського ювілею, так і масштаби очікуваної небезпеки для імперії. Фактично, М.М.Кулябко визнав: вже у 1910 р. міські самоврядування залучаються до святкування. Більше того, в доповідній записці не згадується, що з боку міст існує небажання, опір або нехтування діяльністю Комітета. Навпаки, автор абстрактно посилається на «низи населення» і «громадськість», які нібито можуть реагувати на дії українофілів. Отже, занепокоєння М.М.Кулябка викликає слабкість протиукраїнських настроїв. Якби мова йшла лише про українських політичних діячів, «покидьків малоросійського народу» (за висловом М.М.Кулябка) [1174, с. 165], то переляк підполковника виглядає дуже необгрунтованим. Імовірно, поінформований охоронець знав більше. Невипадково наприкінці записки він пропонує урядовцям паралізувати діяльність комітету, не даючи «можливості йому організувати протидержавну маніфестацію за участю громадських і міських організацій» [1174, с. 166].

Якщо київський охоронець М.М.Кулябко непокоївся можливістю створення українцями національних святинь [1174, с. 164], що може сприяти розгортанню ворожого до Росії так званого «мазепинського руху», то П.А.Столипін вважав небезпечним виникнення прецеденту об'єднання міст та міст із земствами [1180, с. 323, 324-326, 329-331]. Головне управління у

справах місцевого господарства додало свої міркування: «Усі ці відомості при дозволі повсюдного збору пожертв на увічнення пам'яті осіб, що відзначилися на ниві громадської діяльності, літератури, мистецтва і т.ін., мають суттєве значення, тому що навряд чи з державної точки зору можна допустити встановлення по містах особам цієї категорії таких пам'ятників, які за величчю своєю (*«величчю своєму»*), що залежить від суми збору і часу, протягом якого збирання здійснюється, можуть затьмарити у тих само містах пам'ятники осіб царюючого дому» [1180, с. 329].

Оскільки попри усі намагання віднайти в рішеннях та діях міських дум нічого ніяк антидержавницького не вдалося, влада через численні обіжники, розпорядження, листи губернаторів, градоначальників та інших посадовців скасовувала рішення дум, забороняла брати участь у святкуванні, спираючись на неіснуючі невідповідності прийнятих міськими думами рішень букві закону, затверджених міністерством освіти програм та ін. [542, с. 205-206, 209-210; 1174, с. 236-237, 239].

Отже, у 1912-1914 р. міська громадськість ставилась до Т.Шевченка як до явища місцевої рідної історії та літератури. І це відчуття було притаманне різним верствам міського суспільства. Серед робітників міст Т.Шевченко був знаний та шанований не менше, ніж в українському селі. Фактично визнавав цей факт і народжений у селі на Слобідській Україні мешканець Бердянська А.Ф.Бурьянов, який з трибуни Державної Думи висловив переконаність, що пролетаріат є справжнім борцем за захист національних святинь українського народу [199, стлб. 1191-1192; 1315, с. 323]. Радянські історики багато уваги приділили з'ясуванню ставлення міського пролетаріату до Шевченківських роковин [558, с. 289; 678, с. 81-83; 968, с. 511-512, 522, 529]. Але маємо зробити важливе уточнення: не лише самі політичні мотиви рухали пролетаріатом та його керманічами. Постать Кобзаря, образи його творів органічно увійшли в самосвідомість людей, народжених у великому місті. Про це свідчить зошит, який виконував роль особистого ліричного

щоденника і на сторінках якого зберігся, поруч з іншими, призначеними не для друку поетичними пробами пера робітника залізничних майстерень, одного з лідерів харківських соціал-демократів більшовиків О.Г.Скорохода [317, арк. 3], вірш про Т.Шевченка – «батька Тараса» [1257].

Треба зазначити, що сама по собі просвітницька робота інтелігенції, дискусії щодо постаті Т.Шевченка все більше орієнтувались не на село і селянина, а були розраховані на міського жителя. Серед авторів, які писали в газети про Т.Шевченка, переважали діячі «Просвіт», українських громадських інституцій, політичні діячі. Зважаючи на те, яким тонким у ті часи був прошарок не лише української інтелігенції, а й інтелігенції взагалі, що висловлювати власну думку на шпальтах газет залишалось небезпечним, то нічого дивного в даній обставині немає. Особливо яскраво це помітно із публікацій 1914 р. Номер газети «Южный край» 25 лютого відкривався передовицею С.Яковлєва «Пам'яті Т.Г.Шевченка» у якій наголошувалось, що 100 років від дня народження Т.Шевченка вирішили вшанувати «багато міст півдня Росії». Самого поета в передовій статті названо патріотом України, народу. Особливо підкреслювалось, що він був «далекий будь-якої націоналістичної вузькості», був демократом, виступав за всеслов'янську єдність. Літератор О.Станкевич присвятив Т.Г.Шевченку велику, понад три стовпці, статтю, у якій продовжувалась маніфестація єдності Т.Г.Шевченка і місцевих традицій, проводилась думка, що український Кобзар – батько всіх, хто живе по містах українських губерній. В номері також було вміщено статті професора К.Н.Арабажина «Т.Г.Шевченко і панславізм (До питання про Кирило-Мефодіївське Товариство)», М.Сумцова «Етюд про Т.Г.Шевченка», М.Міхновського «Тарас Шевченко». Факт наявності статті останнього ігнорувався в радянські часи [1179, с. 304-366]. Міський читач отримав доволі ґрунтовну добірку аналітичних матеріалів, в яких не тільки дано оцінку творчості поета, а й розглянуто окремі твори («Буває, іноді старий», щоденник, «Ян Гус»).

Проурядовий «Полтавський вестник» відгукнувся статтею С. Орехова «Два слова про Шевченка». Автор, не приховуючи роздратування, писав: Т.Г. Шевченко не титан, а «нешасний істерик, людина із хворою душею і дряблою волею. У нього було щось від генія: це – жіночість серця; але через те, що вона не доповнювалась чоловічою волею, то він і недорозвинувся до геніального поета». Далі чорносотенний автор заявив, що «Шевченко зовсім не є національним», що він – «нездоровий письменник, безумовно шкідливий письменник», а «люди, що поставили Шевченка провідною зіркою для малоросів, що піднесли його на кумира і зробили прапором, – очевидно ставлять собі за мету розслабити народну волю, попсувати, збабити народний характер, принизити народність» [934, 1914, 27 лютого].

Стаття С.Орехова вкрай симптоматична. Вона адресована мешканцям міста, інтелігентним читачам. Автор матеріалу – типовий продукт міського суспільства початку ХХ ст. Відчувається його обізнаність у сучасних дискусіях про волю, чоловіче і жіноче начала, з творами З.Фрейда, Ф.Ніцше, намагання відповідними поняттями переконати міського жителя в шкідливості Т.Шевченка. Адже навряд чи подібна аргументація могла бути зрозумілою пересічному селянину. Попри твердження, що Т.Шевченка вип'ячує українська інтелігенція, автор, як то кажуть, не зводить кінці з кінцями, і наприкінці визнає, що поет має вплив на «розум, серця і волю» українського народу.

Права преса робила фронтальний наступ на міського читача. Але мусила давати різнобічну інформацію [934, 1914, 31 лютого, 25 лютого, 26 лютого, 1 березня].

У такій атмосфері та за таких обставин на початку 1914 р. міські думи регіону розглядали питання про вшанування Т.Шевченка. У губернських центрах формальним приводом були клопотання жителів, зокрема, у Чернігові за підписом 200 осіб (серед них А.К.Рачинський, Є.І.Молявко, П.Н.Солонина) [377, арк. 94, 97; 510, 1914, № 1, с. 22-23]. У Конотопі ініціатива виходила від

гласних думи М. Рубісова, В. Саєвського, К. Чеботкевича, П.Кащенко, І.Ковшаря, С.Думи, І.Марченка [379, арк. 43, 43^{зв}, 138], Ромнах – від Роменського Українського Драматично-Музичного Товариства [1030, арк. 11].

Спільним у поданих клопотаннях та підготовлених на їх основі доповідях управ було підкреслення ролі Т.Г.Шевченка, по-перше, як представника українського народу, по-друге, одного з найвидатніших слов'янських поетів, по-третє, у документах зазначалось, що Кобзар – знаний та шанований місцевим населенням [85, с. 68,69-70; 377, арк. 94, 97^{зв}; 379, арк. 43, 43^{зв}, 138; 1174, с. 242].

Рішення щодо святкування та відзначення ювілею Т.Шевченка були ухвалені міськими думами всіх губернських міст регіона, а також Кременчука, Конотопа, Ромен, Сум, Прилук. Вони стосувалися проведення урочистого засідання, виділення коштів, перейменування вулиць або скверів, присвоєння імені Т.Г.Шевченка навчальним закладам, започаткування стипендій імені Т.Г.Шевченка, встановлення бюстів або пам'ятників [85, с. 68-70 (в публікації документа відсутні прізвища гласних Конотопа, не зазначені результати голосування); 379, арк. 43, 43^{зв}, 138; 510, 1914, № 2, с. 27; 1030, арк. 11; 1174, с. 242].

Обговорення питання в деяких містах (Конотопі, Ромнах) точилось навколо того, як проводити святкування, які суми виділяти і на які потреби. Рішення ухвалювались одногосно. У Чернігові, Харкові мали місце дискусії щодо оцінки постаті поета. Їх перебіг важливий для розуміння ставлення міського населення до постаті Т.Г.Шевченка.

У Харківській міській думі з «особливою думкою» виступив гласний А.Вязігін. Її повний текст було подано в думу. Чорносотенці поширювали документ по містах регіону, надаючи значення своєрідного методичного матеріала для «розвінчування» Т.Г.Шевченка [934, 1914, 31 январа].

А.Вязігін висловив протест проти вшановування Т.Шевченка, посилаючись на заборону цензурою «Кобзаря». Він вживав визначення

Т.Шевченка як українського поета у дужках і заявив, що поділиться своїми переживаннями щодо нього. Зізнавшись у любові до Т.Г.Шевченка, професор визнав, що лише протягом останнього часу ознайомився із повним виданням «Кобзаря» особисто (!). А.Вязігін старанно перерахував твори, у яких поет «підриває головні засади християнства і повністю розходиться з євангельським благоговінням», особливо критикуючи «Марію» як «наймерзотніше і богохульне з творів Шевченка» і наполягаючи, що автор – «ворог християнської віри» [510, 1914, № 1, с. 26, 27, 28]. Висновки А.Вязігіна стосувались двох аспектів: не допустити вшанування пам'яті поета харківською міською думою і встановлення пам'ятника в Києві. «Чи не буде це вшанування сіянням вітру, який віщує бурю, джерелом вічних глузувань і знущань для єретиків, сектантів і євреїв над святою православною вірою і російською державністю (*«русской государственностью»*)?» [510, 1914, № 1, с. 27] із надривом запитував лідер чорносотенців.

Харківська дума не піддалась на демарш і ухвалила рішення комісії більшістю голосів [510, 1914, № 1, с. 22-23]. Проти був лише А.Вязігін! В засіданні думи вшанували пам'ять Т.Шевченка вставанням, було зачитано вітальну телеграму члена Державної Ради Д.І.Багалія [510, 1914, № 1, с. 30]. Але повномасштабних урочистостей в Харкові не відбулося. Губернатор, посилаючись на «особливу думку» А.Вязігіна, призупинив постанову міської думи про вшанування Т.Шевченка [1370, с. 83-84].

Журнал засідань Чернігівської думи містить відомості про те, що міський голова у короткому виступі на початку обговорення зазначив: «сьогодні вся Росія і Європа урочисто вшановують пам'ять найвидатнішого поета-художника Тараса Григоровича Шевченка. Чернігів, з яким Шевченко мав за життя зв'язки, має також вшанувати пам'ять його» [377, арк. 94]. Із застереженнями виступили троє гласних. Аналіз змісту їх виступів надає можливість встановити мотиви, що рухали цими особами. Так, В.С.Іващенко висловився за збереження в постанові думи лише пункта про панахиду, тому

що решта будуть скасовані адміністрацією. А.В.Червінський побачив у заяві слова не лише про поета, але і політичного діяча. Дещо іншу позицію зайняв М.М.Сухотін. Він заявив, що виступає проти, тому що пропонується вшанування не російського, а українського поета, «а це питання політичне». «Я пропоную, – говорив М.М.Сухотін, – вшанувати його лише як поета, але не як представника відомого політичного напрямку» [377, арк.98^{зв}]. У відповідь міський голова пояснив: «Ваше побажання не іде всупереч пропозиції Комісії, яка і пропонує його вшанувати як поета». Але М.М.Сухотін наполягав: «В заяві пропонують його вшанувати не як поета, а як сина України, який боровся за самостійність своєї батьківщини». Тому міський голова звернув увагу присутніх на той факт, що «комісія не торкалась цього питання». Далі він роз'яснив, що громадські панахиди по Т.Шевченку духовенству служити заборонено [377, арк 99]. Постанова думи містила три пункти: відкрити український відділ при міській громадській бібліотеці; перейменувати сквер та встановити бюст поета; встановити стипендії за навчання для кількох дітей мешканців міста. Із присутніх в засіданні 49 гласних, лише двоє – В.С.Іващенко та Тударовський, голосували проти ухвалення постанови [377, арк. 94^{зв}]. Як бачимо, абсолютна меншість виступила проти вшанування, що означає одне: така позиція була мало популярною серед населення міста. Навіть аргументація у виступах В.С.Іващенко, М.М.Сухотіна, А.В.Червінського (останні двоє не проголосували проти!) більше була спрямована проти деяких пунктів заяви жителів Чернігова, а не проти проекту рішення думи. На нашу думку, логічно припустити, що якби Т.Шевченко був далекий від інтересів населення Чернігова, більшість гласних навряд чи вдалась до нав'язування вшанування. І справді, навіщо, по-перше, зайвий раз гратися із довірою населення, по-друге, вигадувати ще один привід до підозр з боку адміністрації.

Як бачимо на прикладі Чернігова, Харкова, публічний протест проти Т.Шевченка висловлювали лише окремі особи. Очевидно, так само ситуація

складалась і по інших містах, що співпадає із ситуацією у суспільстві дво-трирічної давнини [1180, с. 321].

Роменська міська дума розглянула питання про пам'тник Шевченку в Ромнах. Міська Управа, гласні Е.М.Гардецький, Я.М.Данилов, Т.А.Іващенко, П.Н.Сопов, І.Я.Симонов, Г.П.Зенченко, голова повітової земської управи І.Ф.Чигринцев підтримали питання принципово [1030, арк. 11]. Губернська адміністрація стала на заваді втіленню проекту. Губернатор 10 червня 1914 р. писав до МВС, що упорядкування Ігольної вул. і бульвару особливого значення для міста не має, а витрати «можуть обмежити (*«стеснить»*) міську касу через нестачу коштів для більш суттєвих потреб міста» [1030, арк. 9]. В Журналі губернського присутствія від 7 липня 1914 р. зазначалось, що ідея «не викликана міркуваннями користі і потреб населення» [1030, арк. 10^{зв}]. Департамент поліції також висловився про небажаність установки монумента, враховуючи події в Києві 1914 р. [1030, арк. 5]. Натомість, Головне управління у справах місцевого господарства кілька разів пояснювало Полтавському губернатору, що його дії суперечать закону, а витрати 500 руб. при бюджеті міста понад 175 тис. руб. не можуть бути обтяжливими [1030, арк. 3].

Через скасування урочисте святкування 100-ї річниці від дня народження Т.Шевченка не відбулось у Полтаві, Кременчуці, Сумах. В умовах, коли міста Лівобережної України опинились під жорстким адміністративним пресом, Катеринослав організував і провів урочисте засідання громадськості з нагоди 100-річчя від дня народження Т.Шевченка 25 лютого 1914 р. В ньому взяли участь широке коло громадських організацій, які задекларували належність міст губернії до спільного українського простору – батьківщини Т.Г.Шевченка [491, с. 2-9, 11, 25]. Газети Лівобережжя використали цей факт для пропаганди спорідненості населення міст різних губерній Наддніпрянщини, повідомляли про переслідування владою студентів, конфіскацію поліцією 10-тисячного ювілейного видання «Кобзаря»

видавництва «Криниця» [1363, 1914, 26 феврала]. Активність мешканців міст Наддніпрянщини проявлялася у надісланні телеграм до Галичини, де урочистості відбувались масово і цілком легально. «Не маючи змоги в своїм часі святкувати столітній ювілей незабутнього Батька Тараса, прилучаємося думкою до нашого спільного свята», – писали українці міста Зінькова в Полтавській губернії [635, с. 115].

До Державної Думи надійшов запит щодо неправомірності дій уряду, який перешкоджав відзначенню 100 років з дня народження поета. Обговорення запиту в Думі у лютому 1914 р. та його прийняття засвідчило, що в Україні Т.Шевченко був знаним, глибоко шанованим не лише серед селянства і сільської інтелігенції, а й з боку жителів міст, зокрема еліти тогочасного міського суспільства. Показова в цьому відношенні промова А.Ф.Бурьянова – депутата від Таврійської губернії, члена соціал-демократичної фракції [1315, с. 323]. Його виступ насичений притаманною соціал-демократам риторикою. Але найголовнішим у ньому є не полемічний запал, а констатація зміни настроїв міського суспільства, міських дум. А.Ф.Бурьянов акцентував увагу на тому, що відзначати Шевченківській ювілей було побажанням не революційно налаштованих селян, а міських самоврядувань, «що у переважній більшості складаються із великих землевласників і домовласників» [199, стлб. 1178-1179]. Далі він зупинився на вимогах міської громадськості, рішеннях дум Києва, Харкова, Полтави, Катеринослава, Ромен, Прилук, Умані, Миколаєва, Одеси; викрив антинародну сутність антиукраїнських циркулярів, підготовлених бюрократією, підступність чорносотенців, зокрема А.І.Савенка [199, стлб. 1177, 1179, 1182, 1183-1184]. Як наслідок, зауважує А.Ф.Бурьянов, навіть «теперішні муніципалітети міст, які не з нашого табору опозиції, а, навпаки, з вашого, п.п., табору, з табору тієї поміркованої особистості, яка завжди веде боротьбу із опозицією» вимушені вдаватися до усіляких хитрощів, обхідних маневрів, щоби вшанувати Т.Шевченка [199, стлб. 1179-1180]. Факти, наведені

А.Ф.Бурьяновим, були неспростовні. Показово, що ніхто з його політичних опонентів (як монархістів, так і лібералів), обраних від українських губерній, і не намагався їх заперечити [199, стлб. 1195-1203]. А це означає, що виступати проти Т.Г.Шевченка означало іти проти настроїв більшості населення. Запит у частині, яка стосувалася діяльності МВС щодо призупинення виконання постанов міських дум та заборон громадських зібрань було ухвалено більшістю голосів [199, стлб. 1206].

Отже, сприяння публікації книжок про минуле міст, участь у святкуванні різноманітних ювілеїв – лакмусовий папірець, який виявив, що мешканці міст Лівобережжя перебували в стані пошуку духовних орієнтирів. Співіснування у сфері культури протилежних цінностей породжувало амбівалентність поведінки переважної більшості городян. Примирити (або поєднати) домінуючі загальноімперські культурні реалії із регіональними, національними, міськими ставало однією з нагальних потреб суспільства. Особливо гостро вона проявила себе на початку ХХ ст. Святкування Шевченківських ювілеїв, рішення міських дум з цього приводу свідчили, що мобілізаційні здатності українського руху, про які писав Я.Грицак [209, с. 99-100], по містах Лівобережжя існували. Справа полягала в тому, як використати потяг городян до творення такої системи культурних координат, яка органічно поєднувала б загальноімперське із регіональним і національним.

5.3. Розширення комунікативного поля. До початку Першої російської революції преса існувала по 8 містах регіону. У Харкові, Чернігові, Полтаві, Ніжині, Кременчуці, Лохвиці, Хоролі, Слов'янську видавалися 15 газет та 47 журналів, переважна більшість з яких виникли ще у ХІХ ст.

Справжній газетно-журнальний «бум» припадає на 1905-1907 рр., коли нові засоби масової інформації з'являлися як гриби після дощу у вже існуючих «центрах» друкованого слова, постали у восьми повітових містах: Сумах, Гадячі, Зінькові, Кобеляках, Лубнах, Ромнах, Борзні, Козельці. Саме в

цей час виникли 50 газет та 29 журналів, або 23% від понад 340 російськомовних видань, що існували по містах Лівобережжя між 1901-1916 рр. [51, т. 4, с. 103-197]. Найбільше газет постало в 1906 р. – 40, понад четверту частину від загальної кількості, та 20 журналів. Але на цей рік припадає і найбільший відсоток тих з них, що припинили існування після виходу кількох, навіть одного номера.

Після дворічного спаду процес створення нових друкованих органів відновив оберти у 1910 р. Між 1910-1913 р. щороку виникали газети та журнали в Харкові (54 назви), Полтаві (16), Кременчуці (11). Від одного по кілька нових видань з'явилися в Чернігові (3), Золотоноші, Кобеляках, Слов'янську, Сумах. Вперше виникли газети у Лебедині (1909 р.), Костянтинограді (1911 р.), Лохвиці (1912 р.), Вовчанську (1912 р.). Новий пік «газетної лихоманки» припадає на 1912-1913 рр., коли по містах регіону було започатковано 57 видань, або близько 17% від тих, що існували протягом зазначеного часу. Таким чином, починаючи з 1909 р. по містах виникло 89 періодичних видань, або 26% тих, що існували між 1901-1916 рр. Напередодні Першої світової війни преса існувала у 18 містах (загалом між 1901-1914 рр. вона зафіксована у 22 населених пунктах регіону).

Найважливішим центром місцевої періодики був Харків. У місті в 1901-1916 рр. зафіксовано 187 видань, зокрема, 60 газет та 127 журналів, відповідно 38% та 69% їх загальної кількості в регіоні. У Полтаві, яка за цим показником посідала другу сходинку, між 1901-1916 рр. існували 52 видання, в тому числі 26 газет і 27 журналів [51, т. 4, с. 103-197].

Інші міста суттєво відставали від лідерів. Так, у губернському місті Чернігові видавались 17 газет та журналів, менше, ніж у повітовому Кременчуці, де існували 22 видання; у Ніжині – 12 органів преси. Від п'яти до восьми зафіксовано в Кобеляках, Хоролі, Сумах по три-чотири – у Золотоноші, Лохвиці, Лубнах, Ромнах, по два – у Зінькові, Костянтинограді,

Прилуках, Слов'янську, по одному – у Борзні, Козельці, Гадячі, Вовчанську, Лебедині, Охтирці.

Із понад 340 друкованих органів, що видавалися по містах Лівобережжя на початку ХХ ст., близько 110 (32%), були суспільно-політичні за характером. Серед них переважали газети, журналів нарахувалось не більше десяти. Всі видання можна поділити на декілька типів, серед яких найпоширенішими були щоденні газети. Обумовлено це тим, що між 1906-1914 рр. швидко змінювався ритм, темп міського життя. Міський житель вимагав більше оперативної інформації з усіх без винятку питань політичного, економічного, культурного життя. Внаслідок цього постав новий тип видань – вечірні газети, «вечірки», що виходили близько 16-17 години дня. Першою серед них в регіоні стала «Харьковская вечерняя газета». Заявка на її відкриття була подана міщанином В. С. Пархоменком 4 січня 1906 р., програма затверджена 15 січня 1906 р. Редактор-видавець планував мати 14 відділів: «дії та розпорядження уряду», «передові статті з політичних, суспільних та економічних питань», «телеграми кореспондентів», «телеграми агентські», «повідомлення власних кореспондентів», «останні новини», «про що пишуть (вісті з інших газет та журналів)», «про що говорять (чутки та вісті)», «місцева хроніка», «театр, мистецтво і література», «сумішь», «фейлетон», «довідкові відомості», «оголошення» [250, арк. 1, 4]. Перший номер вийшов 1 серпня 1906 р. о 5-й годині вечора. Мета видання була визначена таким чином: «надавати у передвечір'я читачам усі факти і новини, що накопичилися з ранку до 3-ї години дня, отримані як телеграфом, так і поштою» [1268, 1906, 1 августа]. Враховуючи опозиційний настрій газети, після виходу третього номера 3 серпня 1906 р. вона була «призупинена» генерал-губернатором [250, арк. 7, 8] і більше не відновилась. Отже навіть попри короткий час існування першість серед таких видань належить саме їй, а не «Харьковскому листку» М.І.Кожуховського (1910 р.) [762, с. 288].

Але ідея В.С.Пархоменка знайшла більш прагматичних і успішних продовжувачів. Починаючи з 1910 р. «вечірки» «Харьковский листок», «Харьковская вечерняя газета», «Вечер», «Харьковские вечерние новости» боролись за читача губернського міста. Так, у першому номері «Харьковской вечерней газеты» зазначалось, що її поява продиктована саме нагальною потребою городян отримувати новини, не чекаючи наступного дня [1269, 1910, 13 декабря]. З грудня 1911 р. «Южный край» почав випускати вечірнє видання, яке вроздріб коштувало 2 коп. за примірник, в той час як основна газета – 5 коп. [286, арк. 1]. Через невеликий проміжок часу воно монополізувало місцевий ринок.

Другим типом міської газети стали так звані «газети-копійки», орієнтовані на малозаможні верстви населення. Вони друкувалися на поганому папері петітом. Вміщуючи подібні до щоденних солідних газет рубрики, обсяги інформації, вони і справді коштували одну копійку, виконуючи дуже важливе завдання – призвичаїти нижчі верстви городян до читання. У 1910 р. «копійки» постали в Харкові, Полтаві, 1913 р. – в Кременчуці, Ніжині. Загалом до початку війни на Лівобережній Україні видавалося шість «копійок». Свідомі свого покликання, такі газети не приховували наміру просвітити робітників, ремісників, дрібних торговців, зробити питання міського життя близькими і актуальними. У першому номері «Харьковской копейки» констатувалось: щоденна преса стала невід'ємним елементом життя міста [1271, 1910, 19 сентября]. Газета «Харьковская воскресная копейка» заявляла, що в центрі її уваги – «інтереси широких мас міського населення, подорожчання життя, міський благоустрій, народна освіта (початкова)» тощо [1270, 1912, 9 сентября]. Великі газети намагались поставити подібні видання під свій контроль так само, як «вечірки». У Харкові видавці «Утра» з цією метою навіть заснували власну газету «Наша копейка» («Южная газета-копейка») [309]. Розпочинаючи свою діяльність,

вона декларувала серед пріоритетних мету захищати інтереси міських околиць [1362, 1914, 1 юня].

У Харкові снували чотири видання із суто міського життя. Серед них найважливіше значення мали «Известия Харьковской городской думы» (1907-1917 рр.). Саме воно доклало багато зусиль для того, щоб широкий спектр питань роботи міської думи та управи був знайомий городянам, так би мовити, з перших рук. Окремо слід сказати про журнал «Горожанин», шість номерів якого побачили світ 1911 р. у Харкові. В передовій статті першого номера видавці зазначали, що головним завданням «Горожанина» є висвітлення загальних питань життя міст та відображення інтересів регіонів, що тяжіють до Харкова [198, 1911, № 1, с. 1]. Як бачимо, декларація суто міських інтересів висувається на перший план.

За характером розташування матеріалів, кількістю рекламних оголошень нові газети конституційної доби відрізнялись одна від одної. Політична, економічна та літературна газета «Черниговское Слово» розпочала видаватися у 1906 р. замість неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей», а отже, спиралась на певні досягнення офіційного видання. Вона мала чітку рубрикацію, виробила певні прийоми подання матеріалу. Передова стаття, як правило, вміщувалась на першій полосі. За нею йшли розділи «Хроніка», «Кореспонденції «Чернігівського Слова», «Огляд преси», «Внутрішні вісті», «Вісті з-за кордону», «Телеграми», «Місцеве життя». Як бачимо, інформація загальнодержавного, загальнополітичного характеру чергувалася із місцевою. Реклама на її шпальтах займала приблизно 18% площі кожного номера, що віддзеркалювало не дуже високий фінансовий потенціал місцевих фірм, які могли б підтримати видання. Тому на першій полосі переважали оголошення місцевих кінотеатрів, ресторанів, лікарів; близько половини останньої займали приватні оголошення [1307, 1912, 2 сентября; 1913, 1 ноября].

Інакше виглядав заснований 1907 р. «Полтавський голос», який позиціонував себе як політичне і громадсько-літературне позапартійне, помірковано-прогресивне видання. Перша і четверта полоси кожного номера повністю віддавались рекламі. Причому, якщо перша – переважно місцевим оголошенням: театр, лікарі, типографії тощо, то на останній переважала реклама значних торгових фірм. Постійними рубриками газети були «Внутрішнє життя», «Учбова справа», «На порозі думи», «Іноземні вісті», «Телеграми», що розміщувались на другій полосі. На третій вміщували передову статтю, за якою йшли «Місцевий відділ», «Пригоди», «Із залу суду», «Випадкові замітки», «Театр та музика», «Листи до редакції», «По нашому краю» [935, 1907, 21 октябрю].

У Харкові в 1907 р. почали видаватися «Харьковские ведомости», які мали б замінити офіціоз «Харьковские губернские ведомости», що не користувався популярністю серед громадськості. Газета виходила на шести полосах. Дві з них займала так звана «Частина офіційна», де друкувались розпорядження губернатора, обов'язкові постанови міських дум, списки виборців до міських дум тощо. Більшу частину першої полоси займала реклама самої газети, магазинів Ф.Єнуровського, циркових та театральних вистав, «Харьковського календаря», останньої – приватні оголошення (частка реклами становила близько 18% площі газети). На першій вміщувалась передова стаття та урядові телеграми. Газета мала постійні рубрики «Державна Дума», «Останні вісті», «Огляд преси», «Харківські хроніки», «Повітові хроніки», «Залізничні хроніки», «Театр і музика», «Спорт. В Росії. За кордоном», «Телеграми», на деякі з яких не натрапляємо у виданнях інших міст. Значне місце на другій-третьій полосах займала публіцистика – статті місцевих авторів, присвячені гострим проблемам суспільного життя, в тому числі міського [1276, 1907, 28 лютого].

Беззастережним лідером серед регіональних видань була щоденна харківська газета «Южный Край». Типовий недільний номер – 28 березня

1910 р. – мав 14 газетних полос (газети інших міст були здебільшого чотири-шести полосними), з яких перша, друга, приблизно половина третьої, 10-14 повністю, загалом майже 46% площі, були зайняті рекламними оголошеннями. Газета залучала читача можливістю отримати різноманітну інформацію, якій цілком відводилось понад шість полос.

Після газет і журналів суспільно-політичного характеру, другу групу за кількістю та місцем в житті регіону посідали видання для сільського населення: сільськогосподарського профілю, в тому числі із садівництва, ветеринарії – 46, понад 13% загальної кількості. Найпотужнішими центрами таких видань були Харків: дві газети, 21 журнал, та Полтава – одна газета, 11 журналів. П'ять журналів видавалися по інших містах Полтавської губернії: Кременчуці, Хоролі, Золотоноші, Костянтинограді.

У Полтаві саме навколо тижневика «Хуторянин», видання, присвяченого інтересам місцевого сільського господарства, промисловості і торгівлі, склалась потужна інформаційно-видавнича мережа, що включала журнали-«супутники», календарі «Хуторянина» (1909-1916 рр.), бібліотечну серію та ін. Тижневик видавався із 1896 р. до 1915 р. по 52 номери на рік [51, т. 3, с. 571]. На шпальтах видання друкувались також матеріали із краєзнавства, літературно-критичні статті, передруковувались статті на актуальні політичні теми з столичних видань [936, с. 959; 1363, 1907, 30 марта]. Журнал надсилався до безкоштовних бібліотек-читалень та бібліотек сільськогосподарських навчальних закладів [1363, 1907, 30 марта]. Він користувався широкою популярністю серед селян та козаків як через відносно невисоку вартість передплати – два рублі на рік, так і через вдало підібраний, корисний зміст [1242, 1908, 4 октябрю]. 1913 р. тираж «Хуторянина» досягнув 12 тис. примірників [51, т. 3, с. 571; 1242, 1908, 4 октябрю].

Важливе значення для повсякденного життя міст мали видання торгово-довідкового характеру, яких на початку ХХ ст. по містах регіону було 23, або 6,7% всієї періодики. Майже 70% з них припадала на Харків. 22 видання

(6,4%) були присвячені проблемам промисловості, техніки, економіки в цілому, з яких 19 журналів видавалися в Харкові. Помітну групу становили медичні журнали – 21 (6%), з яких 16 видавалися в Харкові.

Розмаїття інтелектуального життя міст регіону, запитів і потреб мешканців відображали 17 видань суто наукового характеру, серед яких домінували історичні, 15 газет та журналів сатири та гумору, 14 – присвячених проблемам мистецтва, театру, фотографії. В різні роки по містах існували також професійні (7 назв), релігійні (8), політичні (20 газет політичних партій) видання. Міста регіону відзначались практично відсутністю видань для дітей – три назви, та спортивних. Серед останніх можна згадати хіба що єдиний спеціалізований журнал у Харкові «Русский спорт» (1906-1907 рр.). Між 1911-1913 рр. у Харкові одним з лідерів місцевого українського руху, членом міської управи В.Є. Мороховцем видавався журнал «Тяжелее воздуха». Поміж 23 видань про авіацію, що постали в імперії у 1908-1914 рр., харківський журнал одним з перших закликав покінчити із рекламним галасом і похвальбою, циркацтвом у авіаційних справах, вимагав перейти до розробки складних технічних проблем повітроплавання [1094, с. 74, 95]. Журнал видавався тиражем 500 примірників, сьогодні відомо не менше ніж про 23 номери.

Починаючи з 1905 р. у Лубнах брати В. і М.Шемети, Полтаві Г.Маркевич, 1906 р. у Харкові М.Міхновський видавали газети та журнали українською мовою («Хлібороб», «Рідний край», «Слобожанщина»). Процес творення україномовних видань поширився на міста інших губерній, зокрема Катеринославщини [469; 762, с. 239-248, 299-313; 1188].

Між 1906-1914 рр. відбувся величезний злам у самосвідомості та фінансових можливостях міського населення, в результаті чого свої власні газети стали домінувати в провінції. Справді, по містах Лівобережжя ще у 1906-1909 рр. переважав попит на столичну пресу. Обиватель Харкова згоден був три дні чекати надходження газети чи журналу з Санкт-Петербурга [1242,

1909, 22 мая]. Дуже типовим явищем для повітових центрів було відсутність газет взагалі. Охтирський кореспондент газети «Утро» повідомляв, що газета – «рідкісна гостя» в місті [1242, 1907, 7 сентября]. У 1906-1907 рр. в деяких повітових містах Харківщини і Полтавщини розгорнулась битва за відкриття газетних кіосків, стимульована передвиборчою агітацією до Державних Дум [1242, 1907, 24 июля]. Але суттєвих змін у забезпеченні населення пресою так і не відбулося.

Становище і ставлення в регіоні до місцевої преси через кілька років докорінно змінилось. «Наша провінція рветься до життя», – зауважував А.Погодін, оцінюючи пресу повітових міст. І додавав: «в Росії вже створилась потреба у власній газеті», яка приділяє увагу міським проблемам, роботі міської думи, вміщує власні фейлетони, телеграми власних кореспондентів [1242, 1911, 11 июня]. «Газети в наш час майже всі письменні читають; декотрі нічого крім газет не читають, навіть і неспроможні читати; багато читають їх із незадоволенням, із презирством – і всеж-таки читають. Дивна річ! Але схоже на куріння тютюну, або на вживання горілки» [540, арк. 62], – занотовував у своєму щоденнику ніжинець М.М.Бережков, який чимало часу присвячував ретельному перегляду столичної і регіональної преси. Через вісім років після зникнення «Южного края» Б.Антоненко-Давидович в повісті, написаній 1926 р., чудово передав тяжіння до місцевої преси, той дух, що створювала вона у громадян повітового міста: вони «читали щодня коло самовару «Южный край», зберігали комплекти газети [18, т. 2, с. 247]. Саме ця газета надавала містам регіону власний неповторний присмак, шарм, образ.

Із повітових міст газета все частіше і у більшій кількості потрапляла на село. Головна заслуга в цьому процесі належить друкованим органам губернських центрів, а оперативність залежала від наявності залізничного сполучення. Передплатникам Слов'янська харківські газети надходили на другий день після виходу номера, у Валки та повіт – на четвертий-п'ятий

[1363, 1913, 21 июня]. Навіть за таких умов протягом 1905-1913 рр. кількість газет, що передплачувались на селі, невпинно зростала, наприклад у Валківському повіті – у п'ять разів [1363, 1913, 17 апреля].

Між 1906-1914 рр. в губернських і повітових містах регіону виник особливий тип міського мешканця – редактор-видавець. Започаткована ним газета створювалась фактично однією особою, яка писала по два-три матеріали на день під різними псевдонімами. Подібна ситуація простежується по інших містах українських губерній [944, 1914, 30 апреля]. І хоча заможні конкуренти з губернських міст характеризували подібні видання відверто негативно, наприклад так: «зовнішній вигляд огидний» [944, 1907, 19 сентября], не можна недооцінювати сам факт появи газети у повітовому місті. Адже історія преси у Західній Європі свідчить, що саме такі одинаки-подвижники, яких називали «письменник газет», стояли біля витоків міської преси на початкових стадіях її існування [68, с. 143]. Без стадії учнівства, на якій якість матеріалів і не могла бути високою, досягнути прогресу було складно. Серед газет повітових міст були і цілком респектабельні видання, як, наприклад, «Сумской вестник», який започаткував місцевий приватний підприємець І.Г Ільченко.

Редактор газети в 1906-1914 рр. – це перш за все людина дієва, із відчуттям свободи слова, підприємництва, адже хто з них не бачив себе не лише диригентом та володарем суспільної думки місцевого масштабу, а й заможною людиною. Тим більше за прикладом далеко ходити не треба було. Видавець «Южного края» був наочним зразком громадського і комерційного успіху.

Соціальний портрет харків'ян, що намагалися видавати друковані органи, постає з архівних матеріалів. Серед тих, хто подавав заявки, двоє спадкових дворян, помічник і присяжний повірений, професор і приват-доцент харківського університету, редактор-видавець газети «Откровенные разговоры» (ось так фіксував свій соціальний статус подавець заяви!), двоє

студентів юридичного факультету Харківського університету, дантист, ризький цеховий, троє селян, «швейцарський громадянин», двоє міщан, «чорногорський підданий», «колишній вихованець семінарії і служив у клірі Благовіщенської церкви м.Валки»; невідомий статус шістьох осіб [254, арк. 1; 256, арк. 1; 258, арк. 1; 260, арк. 1; 261, арк. 10-11; 262, арк. 1; 266, арк. 1; 267, арк. 1; 268, арк. 4; 270, арк. 1; 272, арк. 1; 274, арк. 1; 277, арк. 1; 281, арк. 1; 282, арк. 1; 283, арк. 1; 297, арк. 1; 299, арк. 1; 300, арк. 1; 301, арк. 1; 302, арк. 1; 304, арк. 364; 305, арк. 1; 307, арк. 1; 308, арк. 1].

Серед тих, хто спромігся видавати періодичне видання, зустрічаємо двох міщан, двох присяжних повірених, кандидата прав, спадкового почесного громадянина, трьох дворян, дружину дворянина, трьох селян, помічника присяжного повіреного, лікаря, надвірного радника, колезького радника, агронома, помічника провізора, секретаря Біржового комітету; невідомий статус двох осіб [251, арк. 1; 252, арк. 1; 253, арк. 1; 255, арк. 1; 257, арк. 1; 259, арк. 1; 263, арк. 1; 265, арк. 1; 269, арк. 1; 271, арк. 2^{зв}; 273, арк. 1; 275, арк. 1; 276, арк. 1; 277, арк. 1; 284, арк. 3; 288, арк. 1; 289, арк. 3; 293, арк. 1; 294, арк. 1; 295, арк. 1; 296, арк. 1; 298, арк. 1; 306, арк. 1].

У Харкові пресу українською мовою спробували видавати дворянка О. П. Базилевич та її чоловік, армійський лікар в запасі, дворянин А. О. Голубаєв, статський радник М.Д.Пільчиков та ін. [264, арк. 1-8; 278, арк. 1, 4, 5; 279, арк. 1, 3, 6-7, 10; 287, арк. 1, 2, 5; 310, арк. 1-2; 311, арк. 1-3; 312, арк. 1-6].

Як бачимо, серед осіб, що видавали або робили кроки до започаткування газети, понад сімдесят відсотків становили ті, хто визначали свій соціальний статус не за становими, а професійними ознаками, або не визначали взагалі. Це свідчило про втрату ідентифікації, притаманної традиційному суспільству.

Кошти на видання газет були предметом напруженої боротьби за ринок рекламних оголошень, державні дотації, за читача. Газети великих міст в цей час ставали значними капіталістичними підприємствами. Яскраво свідчить про це «Южный Край». Він багато місця віддавав рекламним оголошенням,

але існувати лише завдяки ним навряд чи був би спроможний. Враховуючи зростаючі можливості газети, тираж якої досягнув 30 тис. примірників, [985, арк. 112] постала необхідність привести у відповідність із сучасними вимогами організаційну структуру. В лютому 1914 р. у Харкові відбулись перші організаційні збори «Товариства на паях О.О.Іозефовича «Южный Край», які обрали Раду та ревізійну комісію. За Товариством закріплювалось нерухоме майно по вул. Сумській, 30, оцінене у 370 тис. руб., та рухоме майно газети [290, арк. 11-11^{зб}, 21]. Основний капітал товариства становив 1 млн. руб. і поділявся на 2000 паїв по 500 руб. [1238, с. 3].

У §2 Статута зазначалось, що «Товариство може, із дотриманням законів і встановлених владою правил, видавати будь-які види друкованої продукції, відкривати та купувати будь-які друкарські заклади, паперові і інші фабрики, купувати рухоме та нерухоме майно, влаштовувати книжкові магазини, склади, кіоски і інші способи торгівлі друкованими творами, власними і чужими» [1238, с. 2]. Разючий контраст із добою 1880-х років, коли тільки-но починалась справа і приносила власнику значні збитки.

Система фінансування інших газет була далекою від модерних новацій. «Полтавский вестник» і неофіційна частина «Полтавских губернских ведомостей» фактично фінансувалися попечительством про народну тверезість, яке передплачувало по 600 примірників кожного видання [1242, 1907, 17 декабрія]. Передплату на «Полтавские губернские ведомости», які за своїм політичним обличчям були близькими до столичної газети «Россия», здійснювали при квартирах станових приставів у повітах та у поліцейських надзирателів в повітових містах. Коштувала вона 4 руб. на рік. Щодо можливостей доступу до державних коштів, то між цією газетою та «Полтавским Вестником», спорідненим із «Земщиною», постійно виникала дискусія. Містом ходили звинувачення, мовляв, у першій співробітникам платять 400 руб. на місяць, а отримувати такі кошти «чесним» шляхом неможливо [1242, 1911, 26 января]. Можемо припускати, що за цими

обвинуваченнями приховувалась боротьба проурядових газет за так званий «рептильний фонд» уряду для підтримки «своїх» видань, яка не припинялася до початку Першої світової війни. На серйозні проблеми із фінансуванням журналу «Мирный труд» скаржився А.С.Вязігін [152, с. XII, 264]. Схожа ситуація навколо подібних видань мала місце у Катеринославській губернії [1363, 1912, 24 февраля, 12 декабря, 28 декабря; 1913, 2 января, 25 июля, 28 июля, 1 августа, 5 ноября, 21 декабря].

В науковій літературі домінує точка зору про пряму залежність преси від бізнесових структур, виконання нею певного замовлення з боку спонсорів. Особливих нападків із цього приводу ще в часи свого існування зазнавав «Южный край», редактора і видавця якого праві обвинувачували у продажності. Так, «Южный край» отримував через фірму «Метцль і К^о» доступ до рекламного ринку всієї імперії, що надавало більше коштів. Але ці кошти сприяли розвитку саме цієї газети, залученню кадрів кореспондентів з міст українських губерній від Чернігівщини до Таврії, можливості організувати оперативну доставку і т. ін. Навколо газети склалась мережа репортерів, ціла школа харківських журналістів, які постачали в «Южный край», інші місцеві газети докладні звіти із засідань міських дум. Харківська дума навіть вирішила відмовитись від публікації офіційних протоколів як цілком зайвих: все достовірно і повно відтворює щоденна преса. Але цим репортерам потрібно було платити за копітку, невдячну, часом небезпечну роботу! І спонсори, звісно, були потрібні. Теж саме стосується взаємин газет і великих банків.

Вплив бізнесу на міську пресу був більш конструктивним, ефективним, ніж держави. Наприклад, уряд імперії через так званий «рептильний фонд» підтримував проурядові, чорносотенні видання по містах. Але попри великі кошти, витрачені на ці потреби, ефект був незначним. Навколо головного конкурента «Южного края» «Харьковских губернских ведомостей» так і не

склалось коло яскравих особистостей-журналістів, а тираж не перевищував 3 тис. примірників.

В цей час почався перехід до якісно нової журналістики. У газетах великих і середніх міст розгорталась полеміка навколо болючих, гострих питань місцевого життя. Особливо бурхливо вона проходила в Харкові між ліберальним «Южным краем», ліволіберальним «Утро», з одного боку, і правими «Харьковскими губернскими ведомостями», з іншого, а також між «Южным краем» і «Утром» протягом всього періоду. Прикметою газет Харкова стала полеміка на шпальтах одного видання між дописувачами, міськими діячами, що тримались неоднакових поглядів на комунальне господарство, цінову політику дум тощо. В 1906-1907 рр. в період існування суто партійних видань кадетів, октябристів, монархістів між ними також точилась запекла полеміка навколо місцевого виміру загальнодержавних політичних питань. У «Харьковских губернских ведомостях» навіть запровадили постійну рубрику «Ложь печати, освободившей себя от правды и совести», в якій С.П.Скубачевский надрукував статтю під назвою «Батки, бережіть своїх дітей» від газет [1276, 1907, 18 ноября]. Подібне мало місце у Полтаві, де ламали списи «Полтавский вестник» і ліберальний «Полтавский голос». Щоправда, значно більшої ваги у цих газетах набувало викриття особистих якостей опонентів [1242, 1909, 30 июля].

В ці роки гостро постало питання про суспільно значиме і другорядне, про межі свободи інформації, відбір матеріалів для публікації. В центрі цих дискусій були проблеми суто міського життя, а також як відбивались загальноімперські політичні події на місцевому суспільстві. Так, харківське «Утро» розповіло про, на перший погляд, дрібну подію, що сталася у Катеринославі в травні 1909 р. В трамваї побилися два інженери через питання знищення фортець на західному кордоні, яке обговорювалось у Росії. Місцева ліберальна преса, яка дуже багато приділяла уваги скандальним витівкам В.Пуришкевича в Державній Думі, обійшла інцидент мовчанкою.

Але увагу городян бійка привернула. Населення жваво смакувало інцидент. Деякі представники громадськості відчували, що за ним проглядала не лише побутова пригода. Трамвайна бійка віщувала загрозову для суспільства тенденцію: силою з'ясовувати політичні суперечки. Чи варто писати на такі теми, виховуючи політичну культуру городян, чи замовчувати подібні «пригоди», ставили питання з цього приводу харківські журналісти [1242, 1909, 16 мая]. Проте, на жаль, і це, і багато інших питань не знаходили повноцінних рекомендацій на шпальтах газет.

Харківський журналіст А.Смолянов виступив у серпні 1908 р. із статтею під промовистою назвою «Для газети?...Зайве...Не можна...». Він писав, що важливим наслідком останніх років стала гласність щодо роботи громадських і державних установ. У друкованому слові всі верстви міського суспільства побачили велику силу. Звідси випливало як бажання заявити про себе, свої потреби, про наболіле, так і намагання приховати інформацію. Останнє торкалось як питань першорядних, так і дрібних, «частних» [1242, 1908, 12 августа]. Але поступово недовіра до преси, система заборон, табу зменшувалась. У Харківській міській управі започаткували правило, коли на документі службовець мав позначати олівцями різного кольору ступінь відкритості для преси (в місті існували значні муніципальні підприємства, тож частина інформації невідворотно підпадала під категорію комерційної таємниці). Такі, що не містили комерційної або іншої таємниці, мали безвідмовно показуватися журналістам на їх прохання.

У 1913 р. суспільного розголосу набула справа Бахмутського справника О.П.Неровні, яку розкрутили газети. Він зарекомендував себе брутальною поведінкою із затриманими, катуваннями, ситематичним використанням позазаконних методів поліцейської роботи. Крім того, О.П.Неровня піддавав не просто цензурі, а навіть редагував (!) місцеві газети [1363, 1913, 12 января, 3 мая]. Попри те, що справник був відсторонений, згодом переведений на інше місце роботи, катеринославську газету «Южное слово» та її редактора

Г.Ф.Семашко почали переслідувати за викриття зловживань місцевого Нерона [1363, 1913, 23 марта]. Катеринославський губернатор вирішив «карати газетярів, що створюють їй [губернії –Д.Ч.] славу неспокійної». «Южная заря» була оштрафована на 500 руб. [1363, 1913, 26 мая]. Зокрема, одним із дієвих заходів було визнано доцільним зменшити кількість паперів, які дозволено показувати газетярям [1363, 1913, 15 июня]. Наслідували губернатора і по інших містах [1363, 1914, 30 мая]. Міський голова Бахмута В.І.Першин висловив незадоволення публікацією в «Донецком слове» в серпні 1912 р. свого листування та Голови педагогічної ради жіночої гімназії із Катеринославським губернатором таким чином: «Не знаю, з яких міркувань газета вмістила це листування повністю: тому, що визнала його цікавим для своїх читачів, чи, – що більш імовірно, – через необхідність заповнити відділ хроніки» [1363, 1912, 26 октября]. Як бачимо, жодних аргументів проти публікації листування з боку посадовця не наведено, але незадоволення газетою висловлено, поставлено під сумнів право городян знати більше про ухвалення рішень щодо питань місцевого життя.

Роль столиць імперії в ці часи проявлялася у допомозі, а не визначенні обличчя міської преси Лівобережжя. Для цього існували різні канали. Так, Бюро преси через поширення матеріалів своїх співробітників задавали планку якості журналістських матеріалів, а не лише нав'язували політичні та тематичні параметри. До того ж серед журналістів, що залучались у газети Харкова, були вихідці з регіону, що пройшли школу Санкт-Петербурга. Серед них слід відзначити П.Д.Манича, що друкувався під псевдонімом Тавричанін. Столичні «світила», такі як М.Василевський (Не-Буква), І.Озеров, намагались враховувати специфіку регіону, в якому і для якого доводилось певний час працювати. Яскравим доказом слугує стаття останнього про переваги багатокультурності в Харкові перед уніфікацією в «*единонеделимском*» дусі. Враховуючи ту обставину, що з огляду на політичні реалії доби, журналіст не міг сказати більшого, навіть подібний фрагмент сприяв формуванню

місцевих, регіоналістичних уподобань городян. Інший автор, Н.Яворський доводив, що на друковані видання провінції покладається навіть більш складні завдання, більша відповідальність. Через неможливість мати відверто політичну пресу, вона має бути більшою мірою дидактичною, що потребує від журналістів енциклопедичності [1363, 1912, 23 июля]. Проурядові «Харьковские Ведомости» систематично піддавали критиці центральну пресу за зневажливе, примітивне, недостатнє висвітлення провінційного життя, у своєрідний спосіб захищаючи міста від столичної некомпетентності [1276, 1907, 18 ноября].

Уряд спрямовував місцеву владу на боротьбу проти поширення преси. Головне управління у справах друку 17 липня 1906 р. інструктувало губернаторів, що «посадовими особами у справах друку» є не лише спеціально призначені особи, а і всі ті, хто до ухвалення закону від 24 листопада 1905 р. виконував відповідні функції, а саме віце-губернатори. Показовою є стилістика документу. Так, в ньому відзначалося, що «маючи разом із тим на увазі, що злочинні дії, здійснювані через пресу (*«посредством печати»*) не є якимись окремими злочинами, а являють собою лише один з видів карних законопорушень і беручи до уваги, що віце-губернатори, через величезне значення преси, самим посадовим своїм положенням найближчих помічників начальників губерній зобов'язані стежити за її спрямуванням і оприлюднюваними нею фактами», вони мають це за одне з найважливіших обов'язків, особливо по губернських містах, де немає спеціальних установ [249, арк. 247].

По повітових містах розгорнулось справжнє полювання на друковане слово. В Лебедині, Богодухові, Вовчанську, Куп'янську повітові справники займались конфіскаціями газет. За основу бралися списки «небезпечних» видань, що регулярно надсилалися з Санкт-Петербурга. Але харківський губернатор М.М.Пешков особисто доповнював їх місцевими. Так, 26 лютого 1907 р. до списку столичних та провінційних газет, що не підлягають видачі

волосним і сільським правлінням, він додав харківські газети «Южный Край» і «Утро» [280, арк. 7, 11, 19-20, 25, 26, 33, 40].

Істерія навколо преси не припинялась і по завершенні революції. Поліцейські чини по містах затримували осіб, що поширювали газети, вилучали видання. Під роздачу потрапляли навіть проурядові органи. Так, у серпні 1911 р. в Куп'янську городовой Шевченко затримав такого-собі С.Демьяненка під приводом торгівлі без належного дозволу газетою «Харьковские губернские ведомости». Чорносотенці здійняли галас. До губернатора через п'ять днів надіслали листи депутат Державної Думи від Харкова А.Вязігін, виконуючий справи Голови Ради Харківського СРН І.Хоменко, доводячи, що затриманий – член СРН, продає газету, яка є «противагою лівим виданням, що розбещують населення» [285, арк. 1, 7^{зв}, 12]. Міські поліцейські у рапортах виправдовувалися тим, що городовой не заарештував, а лише «доправив до поліцейського надзирателя»; що сам 23-річний С.Демьяненко винний, адже хоч і мешкає у місті 15 років, «являє собою людину не сповна розуму, з його пояснень не можна було второпати як і чому він торгує газетами» [285, арк. 5, 7]. Інцидент показовий з двох обставин. По-перше, він піднімає завісу над методами, які влада відтепер використовувала для переслідування опозиційних видань – незаконна торгівля. По-друге, міському поліцейському навіть не спало на думку, що друковане слово може бути безпечним для влади, уряду. Психологічна атмосфера, яку влада створювала навколо преси, зіграла в даному випадку проти неї.

Одним з найпоширеніших способів тиску на демократичні видання залишались штрафи [987, арк. 56; 989, арк. 36, 47; 1242, 1911, 12 январа, 25 мая; 1363, 1912, 31 марта; 1913, 1 сентября, 9 октября; 1914, 15 марта, 1 апреля].

Із поширенням власних газет в повітових містах у влади з'явився новий головний біль, адже контроль з боку губернських інспекторів у справах друку

ставав практично неможливим. У листопаді 1912 р. харківський чиновник скаржився, що з повітових міст газета надходить на другий-третій день, а отже тираж встигає розійтись. Він запропонував покласти обов'язки цензури на місцеву поліцейську владу в Сумах та Вовчанську. Губернатор відреагував майже миттєво, доручивши повітовим справникам цю тонку та інтелектуальну роботу [985, арк. 89, 93].

Таким чином, зростання по містах регіону ваги місцевої преси було одним з найголовніших здобутків модернізації. У губернських центрах склалась розгалужена мережа друкованих органів, що включала різні типи видань. В результаті зросла оперативність інформування населення, змінились форми організації видавничої справи, на якісно новий рівень виходила місцева журналістика. Власні засоби масової інформації виникли у багатьох повітових містах. Газета перетворилась на важливий елемент повсякденного життя городян. Публічне обговорення гострих суспільних проблем на їх шпальтах стало одним з потужних чинників творення міського суспільства, громадянського суспільства. Саме в цей час формується видавець, редактор газети, як особа модерної доби, для якої втрачає головне значення станова самоідентифікація.

5.4. Нові стандарти проведення вільного часу. Наприкінці XIX- на початку XX ст. театр посідав важливе місце визнаного вогнища культури. У всіх на слуху були імена акторів і режисерів В.Ф.Комісаржевської, І.Алчевського, К.С.Станіславського, В.І.Немировича-Данченка, М.Г.Савіної, В.Стрельської, В.Н.Давидова, М.Заньковецької, П.Саксаганського та ін. Вони вважались кумирами публіки, дарували глядачам відчуття співпричетності до сценічного дійства. Театр був доступним для буржуа і робітника, студента і торговця. Кожна поважна газета губернських міст мала постійний відділ театральних рецензій, коло журналістів – професійних оглядачів театального життя [934, 1910, 12 февраля; 944, 1913, 1 января; 1914, 22 февраля; 1276,

1903, 3 октябрю; 5 октябрю; 6 октябрю; 9 октябрю; 1907, 13 декабрю; 30 декабрю; та ін.].

1910 р. постійні театри існували у 11 містах регіону, у 13 – тимчасові, переважно літні театри. Отже понад 50% міст не мали подібних закладів культури. Крім названих, по містах функціонували 34 клуби та 22 Народних будинки, обов'язковим елементом яких була наявність театральної сцени [194, с. 456-457, 630-631]. По цих закладах, у різноманітних просвітницьких товариствах, шкільних актових залах великих і малих міст, влітку на дачі влаштування аматорських вистав було однією з найпоширеніших форм залучення людей до високого мистецтва, проведення вільного часу, розваг [132, с.94; 338, арк. 15-21; 430; 537, с.36, 53; 616, с. 112-156; 669, с.52; 685, с. 88-89, 91-92; 772, с. 114-115]. Протягом тривалого часу театр залишався єдиним способом втечі від буденності, самовираження молоді і дорослої людини, формування національної самосвідомості.

Однією з найяскравіших та найгучніших змін, що відбулись по містах на початку ХХ ст., став прихід кінематографа. Він швидко і упевнено торував собі шлях до сердець та гаманців городян, змінював їх свідомість, розширював знання про світ та самих себе. Ступінь цих змін була помітною буквально в усьому: в характері реклами, облаштуванні кінотеатрів, якості демонстрованих стрічок, ставленні глядачів.

Перші повідомлення харківських газет про демонстрації фільмів розміщувались наприкінці реклами інших видовищ і містили назви стрічки та фірми-виробника [1276, 1907, 1 марта; 1909, 1 сентября; 1363, 1906, 15 января]. Згодом стали повідомляти про початок кіносеансів (по буднях – з 11 години, у свята – з 12 години), підкреслювати прізвище аккомпаніатора немов би даючи знак публіці, що поруч із миготінням ми забезпечимо вас музичним супроводом у якісному виконанні [1363, 1910, 15 августа].

Ось як описував свої перші враження від зустрічі із кіно в Охтирці Б.Антоненко-Давидович: «На великдень 1909 року паноптикум приїхав до

міста з новим чудом: крім відомих уже воскових постатей, там за додаткового п'ятака показували в окремому темному відсіку «живі картини»... Я ... затаївши дух, прикинув у кромішній тьмі. І раптом на полотні щось замигтіло, блиснуло, і я побачив там якогось хлопця, який, перекидаючи стільці, раз у раз падаючи й розбиваючи тарілки, склянки, статуетки, тікав від поліція в трикутному наполеонівському капелюсі... Ця біганина тривала не більше як п'ять хвилин, знову стало темно, і хазяїн паноптикуму сквапно почав випихати надвір глядачів, щоб випустити нову партію цікавих» [18, т. 1, с. 125].

Стаття людини, що подивилась сеанс у Полтаві восени 1907 р. і сховалась під криптонімом «В.», нагадувала першу спробу рецензії й водночас бажання вихлюпнути емоції, що переповняли глядачів перших сеансів. Стаття називалась «Кинема-театр «Люкс», але мова в ній шла саме про фільми: «Син Диявола, у подробицях, зображувала химерні, фантастичні картини пекла...Але одна миттєвість, і глядач – з царини фантазії переноситься в царину жахливого реального життя. Перед його очима відбувається важка драма у поїзді. У вагоні грабіжники душать свою жертву, забрав у неї все, що тільки вона мала, і вкінці викидають її у вікно вагону на повному ході поїзда. Картина ця відбувається із такою вражаючою наочністю, що... серце мимоволі завмирає від жаху. Але ще миттєвість, і погляд відпочиває на чудовій далечині...» [934, 1907, 24 октября]. У наведених відгуках проглядає лише захоплення магією кіно, яке приворожила городянина будь якого віку, статі, стану, професії.

Але протягом першого десятиліття ХХ ст. кіно у місті – другорядний вид розваг, не сумісний із культурним відпочинком городян. Висловлювалась думка, що у міських парках не повинно бути кіно, так само як кегельбанів, більярдних, закусочних [1363, 1910, 10 марта]. Полтавська газета «Рідний край» назвала кіно «найдурнішим театром у світі» [930, с. 125].

Поступово кінематограф завойовував право бути представленим на рівних із іншими явищами міського життя. Завдячує він перш за все хроніці, яка надавала кожному глядачу можливість бути причетним до події, яка відбулась в Санкт-Петербурзі або Парижі, побачити на власні очі те, що провінційному обивателю побачити живцем не судилося протягом цілого життя. Так, у березні 1910 р. головною в кінотеатрах стала стрічка про похорон видатної актриси В.Комісаржевської, яка померла 10 лютого 1910 р. [1363, 1910, 10 марта]. У жовтні 1913 р. великого розголосу набула стрічка «До процесу Бейліса». Харківський поліцмейстер та в.о. губернатора, налякані ефектом, вирішили закрити кінотеатр «Модерн», де вона 13 жовтня була продемонстрована по закінченні сеансу і запланована демонстрація 14-16 жовтня, на весь час посиленої охорони. Власник та управляючий дали пояснення щодо мотивів показу стрічки, роблячи акцент на тому, що вона вироблена фабрикою А.Ханжонкова та має цензурний дозвіл градоначальника Москви [315, арк. 1, 3, 3^б]. Врешті-решт, начальство дозволило «сильно не карати» кінопрокатчиків [315, арк. 8, 9].

Зростанню популярності кінематографа сприяла певна агітаційно-роз'яснювальна кампанія, яку проводили провідні громадські діячі, власники кінотеатрів. Харківське технічне Товариство сприяло показу хронікально-документальних фільмів про авіацію, а місцеві журналісти пророкували, що факт показу у кіно «зробить зайвими гастрольні польоти авіаторів» [1363, 1910, 29 мая, 1 сентября, 4 сентября]. Восени 1910 р. педагог П.Г.Манден влаштував кіносеанс із поясненнями в галузі зоології, географії, етнографії, авіації [1363, 1910, 4 сентября]. «1-й Біо-театр» запровадив проведення спеціальних кіносеансів для дітей починаючи з 5 вересня о 12 годині дня [1363, 1910, 4 сентября]. Благодійницькі збори з виручки кінотеатрів у Харкові становили в середньому 8% [355, арк. 45-48].

Про необхідність залучати кінематограф у навчальний процес неодноразово висловлювались на сторінках преси [1363, 1912, 3 июля]. У

актовому залі Харківського університету відбулись читання «Кінематограф у школі» з демонстрацією фільмів з географії, фізики, медицини, астрономії [1363, 1912, 12 декабля]. Перша Маріїнська жіноча гімназія придбала сінематограф для демонстрації стрічок з географії, історії, природничих наук [1276, 1912, 17 октябля].

Хронікально-документальні зйомки регулярно відбувалися по містах регіону. У травні 1910 р. – на канатній фабриці «Нова Баварія»; серпні 1912 р. – ювілейних урочистостей в Харкові на честь 100-ї річниці Вітчизняної війни 1812 р. [1363, 1910, 16 мая; 1912, 8 сентября] тощо.

Мешканці міст сприймали кінематограф неоднозначно. Навіть відомий у Харкові журналіст, людина доволі прогресивних поглядів Ю.Волін попервах із гіркотою зазначав: вже тепер публіку більше цікавить сінематограф, ніж серйозний театр [1363, 1910, 17 августа]. Але пройшло три роки і той саме Ю.Волін визнавав: кінематограф «зробив обивателя громадянином всесвіту», а на екранах «воцарилася серйозна драма у блискучому виконанні першокласних акторів: Сара Бернар, Елеонора Дузе, Варламов, Давидов» [1363, 1913, 6 марта]. І надалі в усіх дискусіях щодо ролі кіно в житті міського мешканця поставало питання про співвідношення його із театром. Інший харківський публіцист В.Унковський застерігав, що кінематограф «розсипає сім'я раю і пекла», він є загрозою театру. Наводячи приклади Швейцарії, Санкт-Петербурга, де театри пустують, він пророкував: кіно переможе театри дшевізною [1363, 1912, 26 ноября; 1914, 1 июня, 13 июня]. Подібні відгуки мали місце і в газетах міст інших губерній [944, 1912, 8 ноября].

Консервативно налаштована громадськість міст залишалася опонентом кіно. Так, у Чернігові на шпальтах «Черниговского слова» влітку 1913 р. мала місце ціла кампанія із дискредитації виробників та прокатників кіно. Газета підносила адміністрацію Царицина, яка вела боротьбу із «розбезчучим впливом кінематографа», критикувала російських кінематографістів за те, що

вони не звертають уваги на художність, науковість; повідомляла, щоправда не конкретно, нібито багато земств звернулися із клопотаннями до МВС щодо впровадження цензури в кіно, заборону відвідання сеансів учнями тощо [1307, 1913, 21 юня, 4 юля, 12 юля].

Керівництво навчальних округів також ставилося до кінематографа із побоюваннями. Попечитель Харківського учбового округу 1913 р. клопотався перед губернатором, щоб той зробив розпорядження не продавати білети учням в усі сінематографи після 8 години вечора [303, арк. 1].

Але, на наш погляд, кіно завойювало міського жителя надійно і безповоротно. Адже сам факт того, що кінотеатри були повні, глядач регулярно відвідував сеанси, найяскравіше свідчить: життя міського жителя відтепер завдавалось не лише ритмами робота-дім, Різдво-Новий рік-Великдень тощо, а й змінами програм у кінотеатрах.

Через чотири роки після першої короткої зустрічі із кіно атмосфера, умови демонстрації змінились. Б.Антоненко-Давидович залишив замальовку показу стрічки «Оборона Севастополя» у стаціонарному кінотеатрі Охтирки з озвучкою. «За екраном сидів військовий духовий оркестр, який грав бравурні марші, а коли в картині стріляли гармати, за екраном гучно бухав барабан. Директор кінотеатру й сторож раз у раз кричали за лаштунками: «Давай!», «Єсть!», «Урра-а-а!» Це мало оживляти німі постаті солдатів у фільмі, які заряджали на батареях гармати й стріляли. Але й цей безперервний галас за екраном під супровід духової музики й удари барабана справляв на глядачів велике враження й здавався новим кроком у кіномистецтві. Та це був крок на місці» [18, т. 1, с. 125].

Перші стаціонарні кінотеатри в підросійській Україні виникають на початку 1904 р. в Одесі, а згодом Ялті, Києві, Харкові [758, с. 41]. Але як свідчать окремі розрізнені дані, демонстрація кінострічок почала регулярно здійснюватись у арендованих балаганах, інших приміщеннях на рубежі 1904-1905 рр. У Полтаві 1903 р. з'явився перший кінотеатр, організований

Азраїлянком і Холоденком, що працював лише влітку [930, с. 125]. У 1903-1907 рр. кінотеатри зазвичай розташовувались поблизу базарів, ярмаркових площ, на окраїнах [1336, с. 307-308]. Причиною було, на думку М.Шатрова, те, що кіно «не визнавали спочатку мистецтвом, вважали видовищем вульгарним, для дітей чи неосвіченого «простолюду», чимось схожим на балагани із вивісками-зазиваннями» [1336, с. 308]. Перші кінотеатри ще не працювали протягом цілого року, часто банкрутували. Так, у Харкові навесні 1907 р. одразу три – «Іллюзія», «Хронофон» і «Еден» було закрито через збитковість [1276, 1908, 17 мая].

Промайнуло яких-небудь два-три роки і ситуація змінилась. Станом на 1911 р. в Полтаві і Кременчуці працювали по 4 кінотеатри, по одному – в Гадячі, Золотоноші, Кобеляках, Костянтинограді, Лубнах [1017, арк. 156-158, 159^{зв}-164^{зв}, 167]. Напередодні Першої світової війни у Полтаві вже працювали п'ять стаціонарних кінотеатрів у спеціально збудованих приміщеннях: «Ампір», «Колізей», «Палас», «Патеграф», «Рекорд» [936, с. 31, 369, 633, 637, 822]. У 1913 р. у будь-якому повітовому місті вже функціонували 1-2 кінотеатри, [1307, 1913, 4 июля] а бути знайомим із власником сінематографа дорівнювало отриманню ордена Почесного легіону [1363, 1913, 25 марта].

У даний період по одному кінотеатру виникло і постійно функціонувало у Костянтинограді (на 100 місць), Куп'янську (1911 р.), Вовчанську (1912 р.), Ніжині («Вега»), Сосниці (з 1911 р), Городні (1916 р.), Старобільську («Фурор», купець Руднєв, 1912 р.), Лохвиці, Ромнах, по два у Новгород-Сіверському з 1909-1910 рр., Гадячі (1912 р.) [144, с. 130, 147; 512, с. 76, 653; 550, с. 150; 552, с. 283, 434, 482; 554, с. 242-254, 428-430, 475, 635; 769, с. 21; 1039, арк. 32, 142]. Кролевецька міська дума в травні 1914 р. розглядала одразу два подання – штабс-капітана П.М.Романенка та І.Ш.Кукуя, Б.Я.Шацова про відкриття кінематографів. Перший збирався відкрити у прибудованому мурованому приміщенні до власних лавок на базарній площі, другі – в арендованому будинку на Гоголівській вул. [375, арк. 125-125^{зв}].

Губернські центри мали значно більше таких закладів культури. У Чернігові з 1907 р. діяли «Иллюзион», «Люкс», «Экспресс», «Мираж» та ін. [520, с. 122]. Рішення щодо надання дозволу на відкриття кінотеатру супроводжувались гострими дискусіями в засіданнях міських дум. Так, дума Чернігова 24 лютого 1910 р. розглядала заяву міщан Е-Г.М.Гореліка, З.А.Богатиренка та Ш.Брусіна про дозвіл на відкриття електро-біографа «Экспресс» в Пасажі на 200 місць. Головні застереження, висловлені гласними Зубком, Доброгаєвим, стосувались тісноти Пасажа та сирості. Гласний Камінер відповідав їм: «... я побував у Люкса і знаходжу, що у нього значно небезпечніше (вихід), ніж у приміщенні Пасажа. Треба ставитись однаково до всіх». Підтримав заяву і міський голова, який зазначив, що існуючий електро-біограф Штремера розташований у дерев'яній будівлі, а тому не існує перешкод надати дозвіл для відкриття нового. Дума ухвалила позитивне рішення [369, арк. 77-78].

За кількістю кінотетрів, розмахом кінопрокату беззаперечним лідером в регіоні був Харків. Вже 1910 р. в межах однієї, четвертої поліцейської дільниці міста, працювали два кінотеатри «Чары» і «Двадцатый век», що означало приблизно один кінотеатр на 10 тис. жителів району [348, арк. 126-127]. Мережа кінотеатрів у місті постійно зростала. На початку 1912 р. в Харкові відкрився «Модерн» [1276, 1912, 15 январа]. 27 березня 1913 р. на вул. Сумський – «Ампір» на 800 (за іншими даними – 1000) місць. Сам факт зведення будівлі спеціально залученим архітектором А.І.Гороховим, чудове оформлення входу художником П.І.Андріашевим «виправдовувало кінематограф» в очах вибагливої інтелігентної публіки як справжнє мистецтво [1363, 1913, 28 марта, 29 марта]. У 1913 р. в Харкові відкрився «Буфф», 7 квітня 1914 р. – «Весь мир». Лише в межах другої податкової дільниці губернського центра на початку 1914 р. працювали 5 кінематографів, зокрема 4 постійних «Боммер» (Катеринославська вул.), «Буфф» (Благовіщенська вул., 19, в саду Харківської артілі офіціантів) (протягом п'яти

літніх місяців), «Развлечение» (Велика Панасівська, 73), «Весь мир» (Кузінська вул., 14) і один при театрі мініатюр Машель [355, арк. 43]. Постійні кінотеатри працювали щоденно і водночас були спроможні вмістити 1262 глядачі. По буднях «Боммер» і «Буфф» давали в середньому по чотири сеанси, а два інші – по два. У святкові дні кількість сеансів збільшувалась до 5-6. Мережа кінотеатрів Харкова поділялася на такі, що демонстрували лише нові фільми і такі, що демонструвалися раніше (так званий другий і третій екран, квиток на які, звісно, коштував дешевше). Новий сезон видовищ 1913 р. у Харкові розпочинали 8 кінотеатрів і 5 театрів, 2 мініатюри [1363, 1913, 4 октябрю].

Відкриття першокласних кінотеатрів у Харкові співпало із бумом на такі дії і в столиці імперії. Якщо у Санкт-Петербурзі наприкінці 1911 р. було близько 100 кінотеатрів, то у 1916 р. їх стало 144. Лише на Невському проспекті на початку 1914 р. їх було 23 на 10000 місць загалом [884, с. 838]. У Москві 1916 р. працювали 67 кінотеатрів, [1075, с. 447] Києві в 1911 р. – 30 [544, т. 2, с. 396]. Напередодні революції 1917-1920 рр. в підросійській Україні діяли 500 кінотеатрів [414, с. 6-7; 1120, с. 6-7].

Кінематограф почав виходити поза межі міста. У приміському селищі Харкова Карачівка діяв сінематографічний театр «Шантеклер», у слободі Вільшана Харківського повіту відкрився кінематограф «Наука і життя»; демонстрували фільми і у слободі Кабаняче Куп'янського повіту [315, арк. 1; 1276, 1911, 5 мая; 1913, 1 августа].

Починаючи з 1909 р., міські думи ухвалюють обов'язкові постанови з облаштування та утримання театрів-кінематографів. В Харкові перший документ постав у лютому 1909 р., зміни та уточнення до нього вносилися у 1912 та 1913 роках [327, арк. 13]. У документі регулювалися розміри залу та апаратної камери, порядок розташування та розміри сидінь, наявність протипожежних пристроїв, телефону тощо. Так, вікна залу не дозволялось загороджувати щитами. В залі мали бути проходи: по середині – 2 арш., між

рядами – 11 вершків. Між двома проходами мало бути не більше 12 місць, біля стінки – 6. Глибина сидіння – 9 вершків. Розміри апаратної камери 3×3×3 аршини, а довжина стрічки, яка знаходиться в ній, не повинна бути більше 1500 м [327, арк 3-6]. З часом подібні документи ухвалювалися міськими думами інших міст: Вовчанська, Костянтинограда, Валок, Чугуєва [328, арк. 73; 331, арк. 78-79; 334, арк. 238; 933, 1913, 13 февраля; 1276, 1913, 4 апреля]. По містах Чернігівщини обов'язкову постанову «Про облаштування і утримання театрів-кінематографів» було прийнято на кінець 1913 р. лише в Новгород-Сіверському [371, арк. 17^{зв}]. Існували відповідні постанови в Золотоноші, Миргороді [564, с. 298-300]. За основу обов'язкових постанов по містах Харківщини брався документ, ухвалений в губернському центрі. У 1914 р. документи корегувались та доповнювались. У Валках дума встановила параметри вентиляції, пристрої якої мали забезпечувати чотириразовий обмін повітря в приміщенні. В разі знаходження кінотеатру у спеціальній будівлі, остання мала мати по колу вільного місця не менше 5 саж. і не менше 10 саж., якщо сеанси відбуваються в балагані [330, арк. 40, 74-77]. Міська дума Вовчанська у липні 1914 р. ухвалила обов'язкову постанову щодо зберігання целулоїдної стрічки [332, арк. 78].

Відвідання престижних кінотеатрів коштувало недешево. У харківському «Боммер» вартість квитків коливалась від 2 руб. 60 коп. в ложі до 25 коп. в третій ряд, причому крісло коштувало 75 коп., перший ряд – 50 коп., другий – 35 коп. У «Буфф» вартість квитка коливалась від 50 до 25 коп. в першому-третьому рядах, «Развлечение» і «Весь мир» пропонували квитки від 35 коп. в перший до 20 коп. в третій ряд. Для учнів білет коштував на 5 коп. дешевше на місця в другий і третій ряди [355, арк. 45-48]. Під час демонстрації блокбастерів ціни підвищувались. Так, в «Аполло» на фільм за романом В.Гюго «Отверженные», перший ряд коштував 65 коп., другий – 50 коп., третій – 40 коп. [1363, 1912, 12 ноября]. Ціна квитків могла коливатись від 5 руб. в престижному «Ампірі» до 15 коп. у «Экспресс» [616, с. 188]. Для

порівняння: у Києві було встановлено жорстку таксу на квитки – від 30 коп. до одного руб. [777, с. 177]; у Санкт-Петербурзі ціни становили в середньому 1 руб.–35 коп. у найкращих кінотеатрах, 20-15 коп. – у менш облаштованих [884, т. 3, с. 838]; у кінотеатрі на околицях Москви можна було подивитись фільм за 10-20 коп. (стоячи) [1075, с. 448].

Прем'єри фільмів почали супроводжуватись рекламними кампаніями. Міський житель заздалегідь налаштовувався на необхідність відвідати фільм, побачити грандіозне дійство. Цьому сприяли афіші, які розвішувались у місті, рекламні оголошення на перших шпальтах місцевих газет. Друкувались і програмки на зразок театральних.

Мав місце й так званий передпоказ. Фільм «Камо грядеши» італійського виробництва за романом Г.Сенкевича в Харкові демонстрували спочатку у залі дворянських зборів за присутності інтелігенції, дітей. В газетах повідомлялось, що фільм – є «найкращим посібником для пізнання давнього Риму»; відтворено картини і видовища, яких неможливо відтворити в театрі, як то пожежа або цькування левами тощо [1363, 1913, 30 марта].

Замість коротких інформацій про фільми в рубриці «замітки» за підписом, приміром, «Маркиз Кики-Мора» [1276, 1907, 3 июля], газети перейшли до серйозних рецензій на фільми. Стрічка «Вітчизняна війна 1812 р.», яка демонструвалася одночасно в усіх кращих кінотеатрах Харкова з 25 серпня 1912 р., отримала живий та неупереджений відгук. Вразили місцеву публіку натуралізм зйомок із залученням вовків Дурова, показ роздертих трупів, оригінально подана (через підзорну трубу Наполеона) пожежа Москви. Із захватом публіка сприймала живих ветеранів Вівтонюка, Пятаченкова, яких майстерно ввели у фільм. Не сподобалась харків'янам мелодраматичність фільму, а деякі епізоди, як то «Пир мародерів», «Милосердя росіян» викликали сміх у глядачів [1363, 1913, 27 августа]. Кіно почало «обрастати» власними легендами, анекдотами [1363, 1912, 4 ноября].

На початку 1914 р. кіно перетворилось на потужний бізнес. Податкові інспектори по всіх губернських центрах, міські думи обговорювали спосіб оподаткування кінематографічних театрів, враховуючи просвітницький характер діяльності. Так, один з найкращих кінотеатрів Харкова «Боммер» за рік від 4 квітня 1913 р. до 24 квітня 1914 р. дав валової виручки 31069 руб. 77 коп., що в середньому становило 170 руб. на день, але власники повідомляли, що виручка сягає 50 тис. руб. Добові витрати становили близько 150 руб., або 88% від виручки [355, арк. 43]. «Буфф» давав близько 21 тис. руб., а кінотеатри, які «крутили» старі стрічки, приміром, «Весь мир» або «Развлечение» – 6-8 тис руб. [355, арк. 48, 51]. Загальна виручка кінотеатру «Олимп» за півтора місяці роботи наприкінці 1914 р. становила 1506 руб. 20 коп., витрати – 1484 руб. 50 коп., прибуток власниці – 21,7 руб. [351, арк. 98]. Не менш прибутковими були кінотеатри і в повітових містах. У 1910 р. річна виручка лише одного такого закладу в Новгород-Сіверському становила 6 тис. руб. [508, с. 49-50].

Період 1913-1914 рр. вважався найкращим у діяльності харківських (та і інших міст) кінематографів, але, на думку податкового інспектора, «зменшились ті колосальні прибутки, які мали місце 10-15 років тому» [351, арк. 43^{зв}]. (Саме так! Чи то насправді регулярний кінопрокат у місті існував із виникнення кіно в 1895 р., чи то заздрощі інспектора до прибутків були надто великими, чи то кіно вважалось вже одвічним видом розваг, бізнесу, існування людини у великому місті. Сподіваємось, що останнє наше припущення найближче до істини). Причина полягала у зростанні конкуренції та вимогливості публіки.

У жителів міст, як правило, не виникало жодних сумнівів щодо свого статусу. Навіть постійні нарікання, якими рясніє преса того часу, на недостатню розвиненість міської інфраструктури, відсутність тих або інших зручностей, порівняння свого населеного пункту із селом, лише підкреслювали ступінь розуміння городянином особливостей місця свого

проживання. І це стосувалося як Харкова, так і малих міст Чернігівщини або Полтавщини. Головне питання, яким переймався пересічний робітник, прикажчик, студент, базарний торговець, домовласник, чиновник, службовець, стосувалося реалізації в повному обсязі переваг, які мало надавати урбаністичне середовище.

Життя городян зосереджувалось навколо вирішення звичайних повсякденних проблем: пошук роботи, отримання гідної зарплатні, забезпечення хліба насущного, даху над головою, тепла в оселях, нормального відпочинку. Коло турбот залишалось незмінним, повторюючись щодня, з року в рік, від покоління до покоління. Змін в цей період зазнали якісні параметри цих повсякденних турбот та бажань.

Збільшення кількості міського населення не було таким значним, щоб загострити конкуренцію на ринках праці, споживчому, житла тощо. Оплата праці більшості категорій городян залишалась в цілому стабільною. Так само стабільними залишались суттєві диспропорції в прибутках цієї більшості і верхівки. Зарплата найнижчих категорій зайнятих зростала в міру просування із півночі на південь регіону. 1910 р. у чоловіків-служників вона коливалась в діапазоні 5-30 руб., жінок – 2-12 руб. Чорнороби найбільше заробляли по містах Полтавщини, значно менше – на Харківщині і Чернігівщині. Однак не спостерігається прямої залежності між розмірами міста і заробітною платою. Служник або чорнороб повітового міста мав можливість заробляти не менше, ніж зайнятий у губернському центрі. Водночас джерела свідчать: неможливо вирахувати універсальний середній показник для міст регіону. Ситуація із заробітною платою (доречі, так само, як і з цінами) сильно різнилась по містах навіть в межах однієї губернії або по окремих типах міст. Названі обставини пояснюють існування постійного міграційного руху між містами регіону із тяжінням відтоку з півночі на південь.

На початку ХХ ст. подорожчали хліб, м'ясо. Натомість більш стабільними залишались вартість цукру, солі. Ціни на головні продукти харчування були

нижчими по менших містах порівняно із великими та значними. Тож можемо припускати, що саме такі фактори забезпечували містам спокійне і розмірене існування, формуючи уявлення про острівці заможності посеред відносно бідної сільської стихії. Найбільшою загрозою соціальній стабільності стали політичні потрясіння. У 1905-1907 рр. ціни стрибнули вгору. Повернутись на вихідний рівень після стабілізації ситуації завадили, по-перше, урядова політика, зокрема щодо цін на хліб, що призвело до його подорожчання після 1907 р., та збереження специфічної сітки тарифів на залізничні перевезення. Останні, так само, як і в другій половині ХІХ ст., надавали перевагу вантажам, що рухались на далекі відстані, а отже міста регіону не завжди мали можливість користатись перевагами наближеності до місць видобутку солі, вугілля, виробництва цукру. Роздрібні ціни на названі товари були найнижчими лише в містах безпосереднього виробництва (приміром, солі в Слов'янську, Бахмуті). По-друге, фактор економічного піднесення, коли попит випереджав пропозицію, також негативно позначався на цінах. Не менш дошкуляли городянам і погані погодні умови. Доправлення продуктів у міста погіршувалось настільки, що призводило до суттєвого зростання цін. Останній чинник, хоч і був тимчасовим, знайомим городянам на протязі ХІХ ст., сприймався значно дошкульніше, ніж названі вище модерні фактори. Останні не виглядали чимось надто небезпечним, загрозливим. Модерні зрушення у житті міського населення проявилися у зростанні житлового будівництва, а отже поліпшенні умов проживання, приході вугілля на заміну дровам, як засобу опалення, поширенні електрики.

На початку ХХ ст. по містах Лівобережжя процес становлення місцевої самосвідомості відбувався через виховання городян на образах минулого. Поруч і паралельно із пропонованими державою згори духовними орієнтирами місцеве суспільство намагалось вибудувати власну ієрархію цінностей із включенням подій, осіб, на яких необхідно було виховувати громадські почуття. Тому публікація книг про історичне минуле міст

перетворилась на вагому маніфестацію регіональних цінностей. Активна участь у святкуванні ювілеїв «своїх», «рідних» письменників-земляків М.В.Гоголя і особливо Т.Г.Шевченка виводила міську еліту з стану провінційності. Саме в такий спосіб місцева еліта намагалась довести своє право бути репрезентантом інтересів всього населення краю, а не лише імперських або суто міських.

Матеріали щодо ставлення жителів міст Лівобережжя до ювілеїв загальнодержавного характеру, їх участі в урочистостях, наведені у даному і попередніх підрозділах, дозволяють стверджувати: вони чітко усвідомлювали себе як громадяни Російської імперії. В цьому плані городяни нічим не відрізнялись від інших жителів українських губерній [1046, с. 11-12]. Так само чітко вони усвідомлювали, що проживають в особливому регіоні. Для більшості мешканців міст він був Малоросією, і не лише у значенні історичного регіону, а більш широкому – краю, де переважають малоросійські мовні та культурні особливості. Для частини цей край був Україною в модерному розумінні. Зберігалось усвідомлення себе як уродженця (мешканця) певної губернії. Але не менше значення мало усвідомлення себе мешканцем міста.

Інтенсифікація всіх сфер міського життя, зростання фінансових можливостей міського населення, попиту на інформацію викликали необхідність модернізації міжміського комунікативного поля та обміну інформацією в середині кожного міста. Якщо на самому початку ХХ ст. періодична преса існувала у 17% міст регіону, то напередодні Першої світової війни – у 38% міст. Процес творення засобів масової інформації мав два піки, які припадають на 1906-1907 і 1912-1913 рр. Лідером на інформаційному полі був Харків, в якому існували 38% газет та 69% журналів регіону. Харківська газета «Южный край» перетворилась на абсолютного лідера по тиражах, за мережею кореспондентів, авторитетом у інших містах регіону. Вона вплинула на формування місцевого суспільства, в тому числі завдяки постійній увазі до

українського чинника. По містах виникли вечірні газети, «газети-копійки», що суттєво прискорило інформування населення, залучило до читання нові верстви городян, сільське населення. Одним з найважливіших соціальних явищ стала поява новітнього типу міських мешканців – редакторів-видавців газет. Враховуючи, що преса перебувала під жорстким контролем влади, а газети позиціонували себе як незалежні, сам факт появи і поширення нових видань у Харкові, Полтаві, Чернігові, виникнення преси по інших містах слід розглядати як елемент творення громадянського суспільства.

Період між 1906-1914 рр. визначається проникненням у міське суспільство нових стандартів проведення вільного часу. Читання газети, відвідування кінематографу увійшло в повсякденне життя городян, відсуваючи на другий план театр, традиційні народні розваги. Так, якщо постійні театри існували у 23% міст, то кіно демонстрували практично в кожному населеному пункті. Документальні і художні стрічки стали потужним джерелом інформації з політичного життя, науки, культури. Екранізація творів літератури надавала можливість знайомитись із ними навіть неписьменним, побачити «живцем» талановитих виконавців. Відтепер ритм життя великого і малого міста залежав не лише від годин роботи торгових точок, базарів, фабрично-заводських підприємств, а і зміни програми у кінотеатрі. Обговорення останніх кінопрем'єр стало не менш важливим явищем культурного життя, як і театральних вистав, літературних новинок. Завдяки газеті і кіно вироблявся справжній модерний світогляд міського жителя.

ВИСНОВКИ

На рубежі XIX-XX ст. міста Лівобережжя України були складовою частиною кількох реальних політико-адміністративних та історико-

географічних просторів. Їхній розвиток обумовлювався особливостями приналежності до держави – Російської імперії, регіонів – колишніх Гетьманщини та Слобожанщини, нарешті – України.

Матеріальні і духовні зміни по містах регіону, початок яким поклали реформи 1860-1870-х рр., не припинялись і відбувались паралельно. Особливість кінця XIX – початку XX ст., порівняно із другою половиною XIX ст., полягала в тому, що більшої ваги набули саме останні. Вони мали привести у відповідність із досягненнями періоду економічного, промислового піднесення 1890-х рр. суб'єктивну складову буття, витворити з нових мешканців міст справжніх городян – громадян міст.

Найважливішим зрушенням модерного характеру слід вважати поширення розуміння того, що міста даного регіону належать до простору, який не вписується ані в адміністративні кордони, ані у старі історичні виміри, відрізняється від імперського, російського і замалий для губерньського, міського. Це явище добре ілюструє приклад Слобідської України. На початку XX ст. в уявленні сучасників вона була вже частиною більш широкої структури – Малоросії, об'єднувалась із колишньою Гетьманщиною, до якої спочатку власне і вживалось це поняття. Таким чином визнавалась спорідненість цих історико-географічних регіонів. Інтерес до історичного минулого невідворотно приводив городян Харкова, а за ними Полтави і Чернігова до спільних витоків, в основі яких лежало українське козацтво. Під впливом святкувань ювілеїв М.В.Гоголя, Т.Г.Шевченка по містах визрівало відчуття належності до іншої спільності, в якій поєднуються місцеві риси із козацькими/малоросійськими. Поширення образу малоросійської спільності могло стати перехідною ланкою як до модерної української, так і російської. Навколо формування цих майбутніх ідентичностей і точилася боротьба по містах регіону.

Складність переходу полягала в тому, що міська еліта, яка була носієм ідеї змін, сприймала їх у цілком модерному вигляді. Звідси походили дві

небезпеки для модернізації. Першою були імперські реалії. Тягар бюрократичної опіки уособлювали губернатори, земські начальники, повітові справники. В роки Першої російської революції він доповнився військовим контролем. Розташовані по містах військові частини відтепер не лише обтяжували міські бюджети. Залучені для придушення революційних виступів, вони демонстрували, що можуть втручатися у перебіг внутрішньоміського життя, становити потенційну загрозу міській стабільності. Інша небезпека походила від світу українського села. Селянин в очах мешканця міста був іншим: дивним, незрозумілим, бідолашним через темноту і інтелектуальну недорозвиненість. Але він міг стати і чужим, загрозливим, що проявилось під час участі в погромах кінця 1905 р. Столипінська аграрна реформа дала селянам шанс реалізувати себе на землі, а заможній верхівці – додаткові можливості для збагачення. Отже, він міг стати заможнішим за пересічного городянина, а тому спроможним диктувати місту свої умови, правила поведінки. Ці побоювання переростали в острах, і були присутні, очевидно, як у підсвідомості еліти, так і робітників. Тож можна погодитись із дослідниками, що вважають: на міського мешканця тиснув механізм проблем модерного світу – остраху перед тим, що може статися завтра. Але це не відміняло присутності домодерних проблем.

Кожна країна тогочасної Європи рухалась до модерного світу власним шляхом. Вважаємо, теж саме стосувалось і окремих регіонів. Попри зростання приросту населення між 1897-1914 рр. порівняно із попередніми майже 40 роками, між 1909-1914 рр. він уповільнився. Останнє було модерним явищем і надає підстави скоригувати поширене стереотипне уявлення, що ознака модернізації полягає у постійному прискоренні припливу населення до міст. Адже міста Лівобережжя в цей час перебували в стані глибоких внутрішніх змін. Кризові явища початку століття, а згодом переоснащення промисловості на новій технічній основі призводило до зменшення попиту на нових робітників. На фабрики і заводи прийшло нове

покоління, що народилось і виховувалось по містах. Зменшували тиск на міста, стабілізували міграційний потік зміни на селі, переселення багатьох малоземельних та безземельних селян з України. Міста започаткували перспективне планування розвитку комунального господарства. Показники майбутніх водогонів, каналізації, освітлення, транспорту, а отже і обсяги запозичень, межі рентабельності підприємств закладались згідно прогнозів темпів приросту міського населення.

До модерних процесів на Лівобережжі слід віднести збільшення удвічі кількості та населення середніх і значних міст при збереженні позицій великих міст і зменшенні найменших. Особливістю доби стало збільшення руху населення між містами, зміни статевого балансу: після 1904 р. частка жінок у міському населенні зростала. Модерні процеси меншою мірою торкнулись станової структури: зростала кількість і частка почесних громадян, осіб, що не належали до найпоширеніших в регіоні станових груп, зменшувалась частка дворян, купців, православного духовенства. На відміну від центрального регіону Росії, на Лівобережжі більшу мобільність проявляли міщани, ніж селяни. Зберігалось значення станових ознак, причому поява модерних національних ідентичностей накладалась на них і посилювала їх. Суттєвих змін не зазнали національна та конфесійна структура населення, що робило стабільним етноконфесійне ядро міст і відкривало можливості до консолідації міського суспільства. Між 1897-1914 рр. рівень урбанізації незначно зріс. Наприкінці XIX ст. Харківська губернія домінувала за цим показником.

Промисловий потенціал міст Лівобережжя (за часткою продукції) становив понад половину від загального по регіону. Співвідношення на користь сільської місцевості мало місце по більшості повітів як Чернігівщини, Полтавщини, так і Харківщини. Серед новітніх тенденцій стало зростання промисловості повітових міст. По деяких з них обороти промислової продукції стали співставимими із оборотами Харкова, що відкривало перед

першими нові перспективи розвитку. Серед самодіяльного населення міст домінували зайняті в промисловості, ремеслі, торгівлі та фінансах, тобто ті категорії, що належать до суто міських верств.

У містах концентрувалась значна торгівля: близько 44% закладів та 74% оборотів. Проявом модернізації стало вироблення містами політики щодо розвитку залізничної мережі, а також кроки до розширення (у губернських центрах) або формування (у повітових) власної мережі кредитно-фінансових установ.

Концентроване уявлення про розвиток міст дають міські бюджети. Темп приросту їх був вищим порівняно із містами інших регіонів України, випереджав приріст населення і прискорився між 1910-1914 рр. На початку ХХ ст. бюджети міст Лівобережжя зросли більш ніж удвічі, що мало закласти підвалини змін у розвиток їх благоустрою. Структура бюджетів змінювалась у бік зростання витрат на міські підприємства, освіту, тобто на цілі модернізації. Все це віддзеркалює наявність у еліти регіону розуміння важливості осучаснення різних сфер життя міст, готовність до збільшення фінансових витрат, зокрема вдаючись до такого модерного способу фінансування, як запозичення. В зв'язку з цим потребують уточнення поняття «фінансова криза», «фінансове банкрутство» міст, що вживаються для характеристики стану міст в останній період існування Російської імперії. Вони поширювались у пресі того часу з метою тиску на владу, а в радянські – використовувались як доказ загального краху царських порядків. Але як свідчить історія міст Лівобережжя, за фінансовою кризою стояла перш за все нестача вільних коштів для розвитку комунальних підприємств, тобто криза домодерних джерел поповнення бюджетів та фінансування міських потреб.

Характер та спрямованість розвитку міст безпосередньо залежали від готовності міської еліти: міських голів, гласних ініціювати та очолювати модернізаційні перетворення. За вартістю майна, а отже бізнесовою успішністю, освітою, досвідом управлінської роботи вони були спроможні

вести міста до модерних зрушень. Стримуючу роль відігравали не лише загальна відсталість Російської імперії, консерватизм та неповороткість владних структур, але і традиціоналістські риси ментальності городян, особисті амбіції та міжгрупові конфлікти. Причому це стосувалось як мешканців малих, так і великих міст. Протистояння на політичних засадах не проявило себе повною мірою. Визнаними лідерами у своїх містах, регіоні в цілому виступали міські голови Харкова, Чернігова, Сум. Вони ініціювали прогресивні зміни та сміливо захищали реалістичність ухвалених програм у владних коридорах, під час роботи Першого Всеросійського з'їзду представників міст з питань поліпшення міських фінансів, на сторінках періодичної преси.

Міста Лівобережжя опинились на чолі руху за виділення в окрему земську одиницю. Підготовлені в Харкові матеріали із обґрунтуванням необхідності виділення, темпів та форм реалізації озброїли муніципальних діячів не лише регіону, а й імперії в цілому.

Наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст. міста регіону перебували в стані постійних змін. Успішність їх треба вимірювати ступенем просування від досягнутого у ХІХ ст. рівня, а не прийнятими у частині літератури критеріями співставлення із тогочасними європейськими зразками. Звісно, порівняно із провідними містами Європи, про які писали журнал «Городское дело», газети, міста регіону значно програвали. Але обраний ними напрямок розвитку комунальної сфери, формування урбаністичного середовища свідчив, що вони діяли оптимально, зважаючи, по-перше, на реальні фінансові можливості, по-друге, на доступність технічних і технологічних засобів, наявність підготовлених інженерних кадрів для втілення проектів. По-третє, в цей час розгортались дискусії навколо пріоритетів: муніципалізації чи залучення приватної ініціативи (концесій). Без проходження стадії обговорення принципових питань, досягнення консенсусу всередині міської еліти, достатнього, щоб забезпечити реалізацію обраного варіанту дій,

неможливо було розпочинати справу. Дискусії з цього приводу не можна трактувати як неповороткість, свідчення консерватизму, намагання затягувати зміни, адже в умовах ринкових відносин та відносної самостійності міських структур, вони були обов'язковими. Можна сказати, що міська еліта регіону була налаштована будувати, а не гальмувати, тим більше ламати через коліно суспільство.

Тож заходи міст із поліпшення водопостачання, організації вивезення відходів, регулювання умов роботи транспорту, що виглядають незначними з точки зору людини початку ХХІ ст., були цілком адекватними в ті часи. Напередодні Першої світової війни міста регіону, особливо ті, що перетнули поріг у 20 тис. жителів, розпочали активно розбудовувати комунальне господарство. Причому вони обрали складний шлях: зосереджувати капіталовкладення не на вирішенні однієї справи, а на паралельній розбудові електричних станцій, водогонів (а у Харкові ще і каналізації), що давало змогу закласти фундамент подальших змін в інших областях.

Початок ХХ ст. – важливий, навіть визначальний період у формуванні самосвідомості городян Лівобережжя України. Особливість його полягала у співпадінні двох різноспрямованих процесів: зростаючого під впливом соціально-економічних і політичних зрушень роздрібнення, розпорошення міських жителів на групи за становою, майновою, національною, конфесійною, професійною, політичною ознаками, і руху до інтеграції у цілісне, перейняте спільними інтересами та цінностями міське суспільство. Релігійні забобони, культурна відсталість, що дістались містам у спадок від попередньої доби, створювали не менше умов для соціальної напруги, ніж прогрес капіталістичної промисловості, боротьба політичних партій тощо. Існування конфліктів, на наш погляд, було зумовлено саме поєднанням традиційних і модерних проявів в житті міст. Напередодні Першої світової війни для мешканця міст Лівобережжя більшу вагу набули соціально -

економічні і культурні чинники. Політична складова життя відсувалась на другий план.

Вироблення суто міської урбаністичної свідомості відбувалось у ході ознайомлення з історичним минулим міст, святкувань різноманітних ювілеїв, серед яких виділялися урочистості з дня народження М.В.Гоголя, Т.Г.Шевченка, 200 років Полтавської битви, 300 років Дому Романових та ін. Важливого значення набуло належне архітектурне оформлення міського середовища, зокрема, встановлення пам'ятників, бюстів, що мали не просто прикрашати вулиці і площі, а візуально закріплювати у свідомості мешканців певну систему цінностей. Коло осіб, що обиралися для вшанування, мало відчутну перевагу в бік діячів української культури, місцевих підприємців-меценатів. Це віддзеркалювало бажання міст стати центрами території, яка за складом населення, в історико-культурному сенсі носила виразно український характер. Тому участь міст у вшануванні 100-ї річниці з дня народження Т.Г.Шевченка набула політичної і культурної ваги. В цей час у свідомості мешканців міст співіснували кілька «регіональних ідентичностей»: належність до імперії, губернії, історико-культурного регіону, України, Малоросії, Півдня Росії, власне свого міста. Хитку рівновагу в той чи інший бік могли порушити будь-які соціально-економічні, політичні або культурні зміни. Багато чого в даному плані залежало від вибору еліти. Найважливіше значення для формування суто урбаністичної модерної самосвідомості мало поширення на початку ХХ ст. міської преси. Газета стала невід'ємним атрибутом життя мешканця міста.

Городяни – представники як освічених, заможних верств, так і робітничого класу регіону, чітко відокремлювали себе від мешканців сільської місцевості, навіть протиставляли себе селянину і селянському світу. В цьому полягає один з парадоксів розвитку міст України, адже зростаюча вага українського фактора в регіоні не призводила автоматично до зближення городян із селянами, тобто більшістю українського населення. Вищий соціальний статус

відштовхував мешканця міста від села, що обумовило трагічні колізії в період національно-демократичної революції.

ДОДАТКИ

Додаток А

Динаміка кількості та середньорічний приріст міського населення.

Варіант ЦСК.¹

Губернія	Кількість населення, осіб					Середньорічний приріст, осіб				
	1897	1904	1908	1911	1914	1897- 1904	1904- 1908	1908- 1911	1911- 1914	1897- 1914
Чернігівська	163611	178200	187800	196800	251000	2084	2400	3000	21367	5141
Полтавська	274294	307900	332400	350000	403400	4801	6120	5750	17800	7595
Харківська	367343	409800	441700	497200	536400	6065	9320	20400	13067	9945
Всього	805248	895900	961900	1044000	1190800	12950	17840	29150	52234	22681

¹ Складено автором на основі: 450, с. 57, 61, 64, 66-67; 454, с. 32, 38, 40-43; 903, с. 4-5; 905, с. 4-5; 906, с. 4-5; 1155, с. 36, 42, 44, 46; 1156 с. 46-47.

Додаток Б

Динаміка кількості та середньорічний приріст міського населення.

Варіант «Міста».¹

	Кількість населення, осіб				Середньорічний приріст, осіб			
	1897	1904	1910	1914	1897-1904	1904-1910	1910-1914	1897-1914
Губернії								
Чернігівська	163611	188764	219222	231509	3593	5076	3071	3994
Полтавська	274294	300399	373336	402481	3729	12156	7286	7540
Харківська	367343	410092	478022	497962	6107	11322	4985	7683
Всього	805248	899255	1070580	1131952	13429	28554	15342	19217

¹ Складено автором на основі: 1034, арк. 5^{3В}-10; 1035, арк. 15^{3В}-22; 1036, арк. 16-23. Звірено: 193, с. 163-167; 194, с. 364-367, 531-532; 903, с. 4-5; 905, с. 4-5; 906, с. 4-5.

Додаток В

Динаміка змін населення в містах Лівобережної України згідно адміністративного статусу.

1897-1914 рр.¹

Тип міста	1897			1904			1910			1914		
	Міст	Населення, осіб	Пересічно, осіб	Міст	Населення, осіб	Пересічно, осіб	Міст	Населення, осіб	Пересічно, осіб	Міст	Населення, осіб	Пересічно, осіб
Губернські	3	<u>255408</u> 31,7%	85136	3	<u>286913</u> 31,9%	95638	3	<u>320352</u> 29,9%	106784	3	<u>366177</u> 32,3%	122059
Повітові	34	<u>457732</u> 56,84%	13463	34	<u>511645</u> 56,9%	15048	34	<u>645661</u> 60,3%	18990	34	<u>631079</u> 55,8%	18561
Безповітові, позаштатні	10	<u>92108</u> 11,5%	9211	10	<u>100697</u> 11,2%	10070	10	<u>104567</u> 9,8%	10457	10	<u>134696</u> 11,9%	13470
Всього	47	<u>805248</u> 100%		47	<u>899255</u> 100%		47	<u>1070580</u> 100%		47	<u>1131952</u> 100%	

¹ Складено автором на основі: 193, с. 163-167; 194, с. 364-367; 903, с. 4-5; 905, с. 4-5; 906, с. 4-5; 1034, арк. 5^{ЗВ}-10; 1035, арк. 15^{ЗВ}-22; 1036, арк. 16-23.

Додаток Д
Динаміка змін міст Лівобережжя в залежності від кількості
населення. 1897-1914 рр.¹

Категорія	1897		1904		1910		1914	
	Міст	Населення, осіб	Міст	Населення, осіб	Міст	Населення, осіб	Міст	Населення, осіб
Великі, понад 100 тис.	1 ————— 2,1%	173989 ————— 21,6%	1 ————— 2,1%	206315 ————— 22,9%	1 ————— 2,1%	234862 ————— 21,9%	1 ————— 2,1%	239688 ————— 21,2%
Значні, 50-100 тис.	2 ————— 4,3%	116710 ————— 14,5%	2 ————— 4,3%	113614 ————— 12,6%	3 ————— 6,4%	191105 ————— 17,9%	3 ————— 6,4%	218114 ————— 19,3%
Середні, 20-50 тис.	5 ————— 10,6%	133302 ————— 16,5%	7 ————— 14,9%	195904 ————— 21,8%	7 ————— 14,9%	215618 ————— 20,1%	11 ————— 23,4%	294144 ————— 25,9%
Малі, 10-20 тис.	17 ————— 36,2%	224498 ————— 27,9%	18 ————— 38,3%	244926 ————— 27,3%	25 ————— 53,2%	356171 ————— 33,3%	21 ————— 44,7%	295005 ————— 26,1%
Найменші, до 10 тис.	22 ————— 46,8%	156749 ————— 19,5%	19 ————— 40,4%	138496 ————— 15,4%	11 ————— 23,4%	72824 ————— 6,8%	11 ————— 23,4%	85001 ————— 7,5%
Всього	47 ————— 100%	805248 ————— 100%	47 ————— 100%	899255 ————— 100%	47 ————— 100%	1070580 ————— 100%	47 ————— 100%	1131952 ————— 100%

¹ Складено автором на основі: 193, с. 163-167; 194, с. 364-367; 903, с. 4-5; 905, с. 4-5; 906, с. 4-5; 1034, арк. 5^{3В}-10; 1035, арк. 15^{3В}-22; 1036, арк. 16-23.

Додаток Е
Приріст населення Харкова. 1900-1916 рр. (осіб).¹

Рік	Загальний Приріст	Природний приріст	Механічний приріст
1900	+ 1 923	+ 2 424	– 501
1901	+ 832	+ 2 424	– 1 592
1902	+ 7 052	+3 012	+ 4 040
1903	+ 1 026	?*	?*
1904	– 2 340	+3 411	– 5 751
1905	+ 5 750	+ 1 871	+3 879
1906	+ 10 887	+3 397	+ 7 490
1907	– 7 970	+3 030	– 11 000
1908	+8 051	+1 586	+6 465
1909 + 1910	+ 15 649	+ 2 268 **	+ 13 381
1911	+2 275	+2 330	– 55
1912	+ 1 287	+ 1 636 **	– 349
1913	+ 9 794	+1 065	+8 729
1914	– 3 732	+ 1 061	– 4 794
I. 1915 – V. 1916	+ 36 995	?*	?*

* даних немає

** дані лише по населенню православного віросповідання

¹ Складено автором на основі: 169, с. 39; 527, с. 1-2; 845-850, 852-853, Ведомости «О движении народонаселения в Харьковской губернии»; 1272, с. 33 - 99; 1273, с. 33 - 125; 1274, с. 247-333.

Додаток Ж

Приріст населення міст Полтавської губернії. 1908-1914 рр. (осіб).¹

Роки	Загальний приріст	Природний приріст	Механічний приріст
1908	8 631	4 778	3 853
1909	11 037	4 740	6 297
1910	52 998	4 199	48 799
1911	10 935	6 068	4 867
1912	13 475	5 525	7 950
1913	20 532	4 544	15 988
1914	-26 433	4 555	-21 878

¹ Складено автором на основі: 836-842, Ведомости «О движении населения», «О количестве населения»

Додаток 3

Урбанізація Лівобережжя України. 1897-1914 рр.¹

Губернії	Населення губернії, осіб	1897		Населення губернії, осіб	1914	
		Населення міст, осіб	% міського населення		Населення міст, осіб	% міського населення
Чернігівська	1 662 541	163 611	9,8	2 234 700	251 000	11,2
Полтавська	2 778 151	274 294	9,9	3 801 145	462 600	12,2
Харківська	2 492 316	367 343	14,7	3 510 243	541 527	15,4
Загалом	6933008	805248	11,6	9546088	1255127	13,1

¹ Складено автором на основі: 841, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»; 852, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 903, с. 4-5; 905, с. 4-5; 906, с. 4-5; 1156, с. 46-47.

Додаток И

Розподіл самодіяльного населення міст за сферами діяльності. 1897 р.¹

	Чернігівщина	Полтавщина	Харківщина	Лівобережжя	Чернігівщина	Полтавщина	Харківщина	Лівобережжя
	осіб							
Адміністрація державних і станових установ	2 373	3 529	3 978	9880	3,6%	3,1%	2,4%	2,8%
Збройні сили	3 819	10 002	13 749	27570	5,8%	8,8%	8,2%	7,9%
Релігійна діяльність	1 007	942	1 392	3341	1,5%	0,8%	0,8%	0,9%
Інтелігенція	1 871	3 647	5 502	11020	2,8%	3,2%	3,3%	3,2%
Слуги та чорнороби	12 302	25 024	34 967	72293	18,6%	21,9%	20,9%	20,8%
Рантьє	7 224	10 558	15 455	33237	10,9%	9,3%	9,2%	9,6%
Сільське господарство	5 607	7 999	13 938	27544	8,5%	7,0%	8,3%	7,9%
Промисловість та ремесло	17 498	25 451	42 663	85612	26,4%	22,3%	25,5%	24,6%
Будівництво	2 574	3 684	5 496	11754	3,9%	3,2%	3,3%	3,4%
Транспорт і зв'язок	2 035	4 385	8 235	14655	3,1%	3,8%	4,9%	4,2%
Торгівля та фінанси	7 803	16 604	17 803	42210	11,9%	14,5%	10,6%	12,2%
Інші	1995	2 344	4 414	8753	3,0%	2,1%	2,6%	2,5%
В цілому	66 108	114 169	167 592	347869	100%	100%	100%	100%

¹ Складено автором на основі: 903, с. 198-203; 905, с. 200-205; 906, с. 222-251, 256-259, 264-275.

Додаток К

Розподіл міського населення Лівобережжя за статтю.

1897-1914 рр. (осіб).¹

	1897		1904		1910		1914	
Міста	чол	Жін	чол	Жін	чол	жін	Чол	Жін
Чернігів	14 548	13 168	15 981	14 216	15 641	16 143	*	*
%	52,5	47,5	52,9	47,1	49,2	50,8	*	*
Інші	66 242	69 653	81 772	76 795	97 197	93 129	101100**	102 200**
%	48,7	51,3	51,6	48,4	51,1	48,9	49,7	50,3
Всього	80 790	82 821	97 753	91 011	112 838	109 272	125 000	126 000
%	49,4	50,6	51,8	48,2	50,8	49,2	49,8	50,2
Полтава	28 390	25 313	26 285	24 116	32 967	26 913	45 967	41 979
%	52,9	47,1	52,2	47,8	55,1	44,9	52,3	47,7
Інші	109 333	111 258	124 399	125 599	161 141	160 594	191 069	183 585
%	49,6	50,4	49,8	50,2	50,1	49,9	51	49
Всього	137 723	136 571	150 684	149 715	194 108	187 507	237 036	225 564
%	50,2	49,8	50,2	49,8	50,9	49,1	51,2	48,8
Харків	92 182	81 807	110 814	95 501	131 242	113 284	127 093	122 605
%	52,9	47,1	53,7	46,3	53,7	46,3	50,9	49,1
Інші	98 013	95 341	102 209	101 568	126 672	119 817	151 085	140 744
%	50,7	49,3	50,2	49,8	51,4	48,6	51,8	48,2
Всього	190 195	177 148	213 023	197 069	257 914	233 101	278 178	263 349
%	51,8	48,2	51,9	48,1	52,5	47,5	51,4	48,6
Загалом	408708	396540	461460	437795	565196	529880	640214	614913
%	50,7	49,3	51,5	48,5	52,1	47,9	51,0	49,0

* Даних немає

** Без Чернігівського повіту.

¹ Складено автором на основі: 193, с. 163-167; 194, с. 364-367; 841, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»; 852, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 903, с. 4-5; 905, с. 4-5; 906, с. 4-5; 1156, с.46-47.

Додаток Л
Розподіл населення в містах та сільській місцевості Лівобережної
України за віком. 1897. (осіб).¹

Вікові групи (роки)	Міське населення	Губерн- ські міста	Повітові та безповіто- ві міста	Сільська місцевість	%, міське населення	%, губернські міста	%, повітові та безповітові міста	%, сільська місцевість
менше 10	187601	45638	141963	1860930	23,3	17,9	25,8	30,37
10-19	181705	54477	127228	1343005	22,6	21,3	23,1	21,9
20-29	154459	63422	91037	863755	19,2	24,8	16,6	14,2
30-39	102941	36107	66834	735276	12,8	14,1	12,2	11,9
40-49	73631	24312	49319	552105	9,1	9,5	8,9	9,0
50-59	51901	16305	35596	391311	6,4	6,4	6,47	6,4
понад 60	52642	14920	37722	379801	6,5	5,9	6,9	6,2
невідомо	368	227	141	1578	0,1	0,1	0,03	0,03
Всього	805248	255408	549840	6127761	100	100	100	100

¹ Складено автором на основі: 903, с. 65; 905, с. 67; 906, с. 71-100.

Додаток М
Розподіл міського населення за національністю, (осіб).¹

Губернії	1897		1910		1897, %		1910, %	
	Губернський центр	Інші міста	Губернський центр	Інші міста	Губернський центр	Інші міста	Губернський центр	Інші міста
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Чернігівська	27716	135895	31727	187495	100	100	100	100
Українці	10085	91840	**	**	36,4	67,6	**	**
Росіяне	7985	11612	**	**	28,8	8,5	**	**
разом українці,росіяне та білоруси	18179	103907	17058	144698	65,6	76,5	53,8	77,2
Євреї	8780	30636	13954	40803	31,7	22,5	44	21,8
Поляки	374	741	703	580	1,3	0,5	2,2	0,3
Німці	111	219	12	940	0,4	0,2	0,00..	0,5
Інші	272	392	-	474	1	0,3	-	0,2
Полтавська	53 703	220 591	53 763	319 573	100	100	100	100
Українці	30 086	126 666	**	**	56	57,4	**	**
Росіяне	11 035	20 211	**	**	20,5	9,2	**	**
разом українці,росіяне та білоруси	41 217	147 318	41 280	220 976	76,7	66,8	76,8	69,1
Євреї	10 690	69 801	9 460	97 060	20	31,6	17,6	30,4
Поляки	1 076	1 865	2 600	797	2	0,8	4,8	0,3
Німці	302	790	353	454	0,6	0,4	0,7	0,1
Інші	418	817	70	286	0,8	0,4	0,1	0,1
Харківська	173 989	193 354	234 862	243 160	100	100	100	100
Українці	45 092	153 682	**	**	25,9	79,5	**	**
Росіяне	109 914	35 590	**	**	63,2	18,4	**	**
разом українці,росіяне та білоруси	155 618	189 406	205 490	237 894	89,4	98	87,5	97,8
Євреї	9 848	1 947	16 243	2 615	5,7	1	6,9	1,1
Поляки	3 969	688	6 232	1 400	2,3	0,4	2,6	0,6
Німці	2 353	456	4 592	568	1,3	0,2	2	0,2
Інші	2 201	857	2 305	683	1,3	0,4	1	0,3
Загалом	255408	549840	320352	750228	100	100	100	100
Українці	85263	372188	**	**	33,4	67,7	**	**
Росіяне	128934	67413	**	**	50,4	12,3	**	**
разом українці,росіяне та білоруси	215014	440631	263828	603568	84,2	80,1	82,4	80,4
Євреї	29318	102384	39657	140478	11,5	18,6	12,4	18,7
Поляки	5419	3294	9535	2777	2,1	0,6	2,9	0,4
Німці	2766	1465	4957	1962	1,1	0,3	1,6	0,3
Інші	2891	2066	2375	1443	1,1	0,4	0,7	0,2

** Невідомо.

¹ Складено автором на основі: 194, с. 392-393,394-395,396-397; 903, с.286-289; 905, с. 270-273; 906, с. 308-327.

Додаток Н

Розподіл міського населення в містах Лівобережної України за конфесійною приналежністю. 1897-1910 рр.¹

	1897	1910	1897	1910
Конфесійні групи	Кількість (осіб)	Кількість (осіб)	%	%
Православні	653865	867116	81,2	81,0
Католики	10264	13375	1,3	1,3
Протестанти	4719	6451	0,6	0,6
Мусульмани	2082	1428	0,2	0,1
Іудеї	133768	178521	16,6	16,7
Інші	550	3689	0,1	0,3
Загалом	805248	1070580	100	100

¹ Складено автором на основі: 194, с. 392-395; 903, с. 2-3; 905, с. 2-3; 906, с. 2-3.

Додаток П

Промисловість в містах Лівобережної України. 1900-1914 рр.¹

Губернії	1900			1904			1909			1914		
	Підприємства	Робітники	Вироб-во (тис. руб.)	Підприємства	Робітники (осіб)	Виробництво (тис. руб.)	Підприємства	Робітники, (осіб)	Виробництво (тис. руб.)	Підприємства	Робітники, (осіб)	Виробництво (тис. руб.)
Чернігівська	82	–	1 425	132	690	1 885,1	24	366	2 191,5	–	–	–
Полтавська	217	–	20 221	181	4 296	32 533,5	801	5 273	14 554,7	949	8 102	24 615,6
Харківська	487	–	50 004	367	15 843	33 527,0	271	14 069	30 150,5	358	18 867	51 058,9
Загалом	786	–	71650	680	20829	67945,6	1096	19708	46896,7	1307	26969	75674,5

¹ Складено автором на основі: 193, с. 341-342,344-345; 194, с. 470, 472-473; 837, Ведомость «О фабриках и заводах»; 842, Ведомость «О фабриках и заводах»; 853, Ведомость «О фабриках и заводах»; 855, Ведомость «О фабриках и заводах»; 947, Ведомость «О фабриках и заводах»; 1154, стлб. 212; 1199, с. 153-155; 1200, с. 18-60; 1201, с. 5-86; 1202, с. 1-222; 1203, с.1-81.

¹ Складено автором на основі: 845, 849, 852, Ведомости «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»; 1271, с. 62-64.

Додаток С

Торгівля по містах Лівобережної України у 1900 р.¹

Губернії	Підприємства (шт.)			Обороти (тис. руб.)		
	По губернії	По містах	% міст від губернії	По губернії	По містах	% міст від губернії
Чернігівська	5 756	2 118	36,8	26 437	13 422	50,8
Полтавська	8 627	3 995	46,3	66 701	46 093	69,1
Харківська	9 706	4 433	45,7	122 458	101 156	82,6
Разом	24089	10546	43,8%	215596	160671	74,5%

¹ Складено автором на основі: 1199, с. 153-155; 1200, с. 18-60; 1201, с. 5-86; 1202, с. 1-222; 1203, с. 1-81.

Додаток Т

Кредитні установи по містах Лівобережної України. 1904-1910 рр.¹

Губернії	1904 р.			1910 р.			1910 більше, ніж 1904 р.(разів)		
	Банки та відділення	Т-ва взаємного кредиту	Позичково-ощадні каси	Банки та відділення	Т-ва взаємного кредиту	Позичково-ощадні каси	Банків та відділень	Т-ва взаємного кредиту	Позичково-ощадних кас
Чернігівська	10	2	9	15	10	31	1,5	5	3,4
Полтавська	16	7	21	25	22	47	1,6	3,1	2,2
Харківська	20	10	18	32	13	51	1,6	1,3	2,8
Загалом	46	19	48	72	45	129	1,6	2,4	2,7

¹ Складено автором на основі: 193, с. 369, 371; 194, с. 486, 488-489.

Додаток У
Прибутки міст Лівобережної України у 1912 р. (руб).¹

	Чернігівська	Полтавська	Харківська	Разом
З міської нерухомості і оброчних статей	209 233 18,4%	775 676 26,1%	1 332 514 20,8%	2 317 423 22,1%
З міських підприємств	266 804 23,4%	450 353 15,16%	2 323 584 36,4%	3 040 741 28,9%
Оціночний збір з нерухомості	144 426 12,7%	230 396 7,8%	761 837 11,9%	1 136 659 10,8%
З торгівлі та промислів	44 943 3,9%	143 037 4,8%	301 575 4,7%	489 555 4,7%
Із транспортних засобів	3 039 0,3%	6 352 0,2%	18 395 0,3%	27 786 0,3%
Із собак	600 0,05%	1 259 0,04%	3 040 0,1%	4 899 0,05%
Лікарняний збір та плата за лікування	480 0,04%	3 000 0,1%	85 040 1,3%	88 520 0,85%
Спеціальний збір з домовласників	377 0,03%	35 523 1,2%	—	35 900 0,3%
Різні мита	13 102 1,18%	29 160 1%	30 717 0,5%	72 979 0,7%
Надходження: від казни	145 858 12,8%	388 312 13,1%	479 697 7,5%	1 013 867 9,7%
від земств	10 339 0,9%	27 389 0,9%	23 359 0,4%	61 087 0,6%
від міських банків	131 207 11,5%	79 459 2,7%	213 722 3,3%	424 388 4%
Міські запозичення	64 552 5,7%	637 064 21,4%	539 145 8,4%	1 240 761 11,8%
Із спеціальних коштів	9 154 0,8%	54 665 1,8%	56 529 0,9%	120 348 1,2%
Інші надходження	94 096 8,3%	110 042 3,7%	222 924 3,5%	427 062 4,1%
Разом	1 138 209 100%	2 971 687 100%	6 392 078 100%	10 501 974 100%

¹ Складено автором на основі: 439, с. 46-49, 66-73.

Додаток Ф
Прибутки міст Лівобережної України у 1912 р. (руб.).¹

	Великі	Значні	Середні	Малі	Найменші	Разом
З міської нерухомості і оброчних статей	928657 19%	496557 21,7%	334229 23,5%	422271 27,8%	135709 34,6%	2317423 22,1%
З міських підприємств	2189634 44,8%	378258 16,6%	334608 23,5%	104555 6,9%	33686 8,6%	3040741 28,9%
Оціночний збір з нерухомості	570000 11,7%	154629 6,8%	210673 14,8%	157551 10,4%	43806 11,2%	1136659 10,8%
З торгівлі та промислів	232088 4,7%	87557 3,8%	76629 5,4%	74957 4,9%	18324 4,7%	489555 4,7%
Із транспортних засобів	17470 0,4%	5146 0,22%	3885 0,27%	1133 0,1%	152 0,04%	27786 0,3%
Із собак	3000 0,1%	839 0,...	507 0,...	553 0,04%	–	4899 0,05%
Лікарняний збір та плата за лікування	84700 1,7%	3480 0,2%	340 0,...	–	–	88520 0,85%
Спеціальний збір з домовласників	–	31645 1,4%	3462 0,24%	793 0,06%	–	35900 0,3%
Різні мита	18880 0,4%	14923 0,7%	17851 1,25%	16007 1,1%	5318 1,36%	72979 0,7%
Надходження: від казни	380068 7,8%	352275 15,4%	109260 7,67%	112106 7,4%	60158 15,3%	1013867 9,7%
від земств	5000 0,1%	6185 0,3%	15217 1,07%	32160 2,1%	2525 0,6%	61087 0,6%
від міських банків	148504 3%	46531 2%	162415 11,4%	65263 4,3%	1675 0,4%	424388 4,0%
Міські запозичення	171874 3,5%	630987 27,7%	29000 2,04%	383282 25,3%	25618 6,5%	1240761 11,8%
Із спеціальних коштів	21808 0,5%	27406 1,2%	30770 2,16%	32129 2,1%	8235 2,1%	120348 1,2%
Інші надходження	113557 2,32%	46627 2%	95510 6,7%	114056 7,5%	57312 14,6%	427062 4,1%
Разом	4885240 100%	2283045 100%	1424356 100%	1516816 100%	392518 100%	10501975 100%

¹ Складено автором на основі: 439, с. 46-49, 66-73.

Додаток X
Видатки міст Лівобережної України у 1912 р. (руб.).¹

	Чернігівська	Полтавська	Харківська	Разом
Утримання урядових установ	3 904 0,3%	11 746 0,4%	13 603 0,2%	29 253 0,3%
Утримання міського управління	121 321 10,7%	246 036 8,3%	461 925 7,2%	829 282 7,9%
Військова квартирна повинність	91 377 8%	304 398 10,2%	584 117 9,1%	979 892 9,3%
Утримання поліції	122 883 10,8%	206 441 6,9%	338 521 5,3%	667 845 6,4%
Утримання пожежних команд	52 418 4,6%	127 040 4,3%	229 532 3,6%	408 990 3,9%
Благоустрій	92 149 8,1%	203 844 6,9%	434 448 6,8%	730 441 6,9%
Утримання міських підприємств	131 990 11,6%	183 111 6,2%	1 277 515 20,1%	1 592 616 15,2%
Народна освіта	185 897 16,3%	411 648 13,8%	695 916 10,9%	1 293 461 12,3%
Громадська опіка	11 939 1%	33 556 1,1%	88 822 1,4%	134 317 1,3%
Медична, ветеринарна і санітарна частина	66 327 5,8%	115 950 3,9%	648 049 10,1%	830 326 7,9%
Утримання нерухомого майна	40 464 3,6%	524 907 17,7%	425 399 6,6%	990 770 9,4%
Сплата боргів	168 993 14,8%	469 910 15,8%	1 030 415 16,1%	1 669 318 15,9%
Відрахування на утворення капіталів	3 505 0,3%	23 238 0,8%	25 074 0,4%	51 817 0,5%
Інші	45 042 4,1%	108 781 3,7%	142 729 2,2%	296 552 2,8%
Разом	1 138 209 100%	2 970 606 100%	6 396 065 100%	10 504 880 100%

¹ Складено автором на основі: 439, с. 200-207, 240-255.

Додаток Ц
Видатки міст Лівобережної України у 1912 р. (руб.).¹

	Великі	Значні	Середні	Малі	Найменші	Разом
Утримання урядових установ	7088 0,2%	9672 0,4%	5143 0,4%	5224 0,4%	1326 0,3%	29253 0,3%
Утримання міського управління	304885 6,24%	136591 5,98%	166184 11,6%	169613 11,2%	52009 13,1%	829282 7,9%
Військова квартирна повинність	484159 9,9%	331146 14,5%	102347 7,2%	51265 3,4%	10975 2,8%	979892 9,3%
Утримання поліції	202491 4,14%	132210 5,8%	125679 8,8%	156980 10,4%	50485 12,7%	667845 6,4%
Утримання пожежних команд	132324 2,71%	67730 2,97%	90558 6,3%	90882 6%	27496 6,9%	408990 3,9%
Благоустрій	308366 6,31%	124435 5,5%	148268 10,4%	121937 8,1%	27435 6,9%	730441 6,9%
Утримання міських підприємств	1190306 24,4%	149083 6,6%	175644 12,3%	58295 3,9%	19288 4,9%	1592616 15,2%
Народна освіта	453552 9,28%	265848 11,64%	182103 12,7%	278656 18,4%	113302 28,6%	1293461 12,3%
Громадська опіка	72538 1,48%	25996 1,2%	17963 1,3%	11743 0,8%	6077 1,5%	134317 1,3%
Медична, ветеринарна і санітарна частина	604669 12,38%	118687 5,2%	63894 4,5%	29766 1,9%	13310 3,4%	830326 7,9%
Утримання нерухомого майна	181705 3,72%	459005 20,1%	94599 6,6%	240626 15,9%	14835 3,7%	990770 9,4
Сплата боргів	826063 16,9%	392491 17,2%	209919 14,7%	202870 13,4%	37975 9,6%	1669318 15,9%
Відрахування на утворення капіталів	21494 0,5%	795 0,...	6057 0,4%	22460 1,5%	1011 0,3%	51817 0,5%
Інші	95300 1,95%	69356 3,1%	39695 2,8%	71102 4,7%	21099 5,3%	296552 2,8%
Разом	4885240 100%	2283045 100%	1428053 100%	1511919 100%	396623 100%	10504880 100%

¹ Складено автором на основі: 439, с. 200-207, 240-255.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аббасов А.М. Вклад Полтавской ученой архивной комиссии в развитие исторического краеведения // История и историки: историографический ежегодник. 1980. – М.: Наука, 1984. – С.275-286.
2. Аббасов А.М., Герасименко О.Я. Миргород. – Х.: Прапор, 1967. – 80 с.
3. Абросимова С.В. Катеринославська вчена архівна комісія і її внесок у дослідження історії міста // Грані. – 2001. – №4. – С.40-44.
4. Абросимова С.В., Журба О.І. З історії суспільного життя Катеринослава на початку ХХ ст. // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1991. – С.63-67.
5. Абросимова С., Мицик Ю. Спільна праця на загальну користь України (листування Є.Чикаленка і Д.Яворницького) // Київська старовина. – 1996. – №1. – С.30-39.
6. Авдаков Ю.К. К вопросу о концентрации капитала в городской торговле дореволюционной России // Ученые записки Москов. эк.-ст. ин-та. – 1956. – Т.7. – С.105-122.
7. Аврех А.Я. Столыпин и Третья Дума. – М.: Наука, 1968. – 520 с.
8. Аврех А.Я. Царизм и третьеиюньская система. – М.: Наука, 1966. – 182 с.
9. Аврех А.Я. Царизм и IV Дума 1912-1914 гг. – М.: Наука, 1981. – 293 с.
10. Адамович Е. Восстановление подпольной большевистской организации в Харькове в 1911-12 гг. // Летопись революции. – 1924. – №1. – С. 137-170.
11. Адлер Б. Харьков // Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. – 7-е совершенно перераб. изд. – М., [Б.г.]. – Т.45, ч.2. – Стлб. 138-141.
12. Адрес-Календарь города Александровска и его уезда на 1910 г. (4-й год). – Александровск, 1909. – Разд. пагин.

13. Акічев Ш.М. Місто Конотоп в світлі топонімії // Історичне краєзнавство і культура: VIII Всеукраїнська наукова конференція. (Наукові доповіді та повідомлення). – К.-Х.: Рідний край, 1997. – Ч.І. – С.239-241.
14. Алексеев В.П., Бромлей Ю.В. К изучению роли переселений народов в формировании новых этнических общностей // Советская этнография. – 1968. – №2. – С.35-45.
15. Алексеенко А. Городские советы Украинской ССР (1917-1920 гг.). – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1960. – 131 с.
16. Ананьич Б.Д. Банкирские дома в России 1860-1914 гг.: очерки истории частного предпринимательства. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1991. – 198 с.
17. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – 2-е вид., перероб. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
18. Антоненко-Давидович Б.Д. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 747 с.; Т.2. – 624 с.
19. Антонов А.Л., Маслийчук В.Л., Парамонов А.Ф. История харьковского городского самоуправления 1654-1917. – Х.: «Регион-Информ», 2004. – 191 с.
20. Анфимов А.М. Неоконченные споры // Вопросы истории. – 1997. – №9. – С.82-113.
21. Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода. – 2-е изд., испр. и доп. – Л.: Книгоиздательство «Сеятель» Е.В.Высоцкого, 1926. – 151 с.
22. Анциферов Н.П., Анциферов Т.Н. Книга о городе. – Л.: Брокгауз-Ефрон, 1926. – Кн.1. Город, как выразитель сменяющихся культур. – 224 с.
23. Артамонов В.А. Национальный характер и история // Стили мышления и поведения в истории мировой культуры. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1990. – С.54-81.
24. Артемовск / Рева А.А., Шилов В.Ф., Скиба Л.К. и др. – Х., 1996. – 84 с.

25. Арутюнов Г.А. Рабочее движение в России в период нового революционного подъема. 1910-1914 гг. – М.: Наука, 1975. – 408 с.
26. Аскарлов Ю.М. Из истории печатного дела Бахмута-Артемовска // Былое. – 1993. – №4-5. – С. 19-26.
27. Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетаріат Харкова в трьох революціях. – Х.: Харківське книжкове вид-во, 1959. – 279 с.
28. Ахтырка // Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб., 1901. – Т.2. – С. 321-322.
29. Бабич Г. Історія Миргорода в назвах вулиць та провулків // Сторінки історії Миргородщини: Зб. наук. праць. – Полтава, 2001. – Вип. 2. – С.180-206.
30. Бабко В.А. Из истории рабочего движения в Конотопе (1903-1920 гг.). – К.: Госполитиздат УССР, 1950. – 180 с.
31. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). – Харьков, 1905-1912. – Т. 1-2.
32. Багалій Д.І. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури // Вибрані праці. – Х.: ХГП «НУН» «Золоті сторінки», 1999. – Т. I. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. – С. 57-211.
33. Бадєєва Л.І. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у ХХ столітті: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Харків. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х.,2004. – 20 с.
34. Балабанов М. История рабочей кооперации в России: Очерки по истории рабочего кооперативного движения (1864-1917). – 2-е изд. – К.: Изд-во «Сорабкоп», 1924. – 198 с.
35. Балабанов М. От 1905 к 1917 году: Массовое рабочее движение. – М.-Л.: Госиздат, 1927. – 456 с.
36. Балабанов М. Рабочее движение в России в годы подъема 1912-1914 гг. – Л.: Изд-во Ленингр. губпрофсовета, 1927. – 91с.

37. Балабанов М. Царская Россия XX века (накануне революции 1917 года). – [X.]: Изд-во «Пролетарий», 1927. – 240 с.
38. Барабоха О.Г. З історії вшанування пам'яті Шевченка // Збірник праць Чотирнадцятої наукової Шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 392-398.
39. Баранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии: Пособие для учителей. – М.: Учпедгиз, 1960. – 451 с.
40. Баранский Н.Н. Об экономико-географическом изучении городов // Вопросы географии. – М.: Гос. изд-во географической л-ры, 1946. – Сб.2.– С. 19-62.
41. Барышников М.Н. Деловой мир России: историко-биографический справочник. – СПб: «Искусство–СПБ» «LOGOS», 1998. – 448 с.
42. Басара Г.Б. Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 - квітень 1918 рр.): Автореф. дис. ... кан. іст. наук: 09.00.12 / Київський національний ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2003. – 20 с.
43. Баткин Л.М. К спорам об исторических путях социального развития России. О монографии Б.Н.Миронова // Одиссей. Человек в истории. 2004. – М.:Наука, 2004. – С.390-398.
44. Белашов В.И. Глухов: Забытая столица гетманской Украины. – К.: Вид-во «Україна», 1992. – 132 с.
45. Беляев П. У Великих святых (из путевых заметок). Тамбов, Воронеж, Курск, Чернигов, Киев, Полтава и Харьков. – Саратов: Типография Союза Печатного Дела, 1909. – 138 с.
46. Бердянск. [Путеводитель]. – Днепропетровск: Промінь, 1973. – 71 с.
47. Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття). / Упорядники В.М.Константинова, І.І.Ліман // Матеріали з історії Бердянського держ. пед. ун-ту. Т.І. – К.: «Освіта України», 2006. – 526 с.

48. Бережной А.Ф. Русская легальная печать в годы первой мировой войны. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1975. – 152 с.
49. Бережной А.Ф. Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895-1914). – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1967. – 288 с.
50. Бертенсон С. Библиографический указатель литературы о Гоголе за 1900-1909 гг. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1910. – 42 с.
51. Библиография периодических изданий России. 1901-1916. – Л., 1958-1961. – Т. 1-4.
52. Біленчук П.Д., Кравченко В.В., Підмогильний М.В. Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право). Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2000. – 304 с.
53. Білецька В. Шахтарські пісні // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн.5. – С.50-71.
54. Білий П.Х. Лубни: Історико-краєзнавчий нарис. – Х.: Прапор, 1968. – 120 с.
55. Білоконь М.В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження: Монографія. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2003. – 260 с.
56. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белоруссов в XIX - начале XX в. – Труды института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. – Новая серия. Т. XXXI. – М., 1956. – С.5-458.
57. Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX - на початку XX століть: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1998. – 18с.
58. Бовыкин В.И. Динамика промышленного производства в России (1896 - 1910 гг.) // История СССР. – 1983. – №3. – С. 20-52.

59. Бовыкин В.И. «Красный договор» Продугля // Исторические записки. – М., 1965. – Т. 78. – С. 248-271.
60. Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России конец XIX в. - 1908 г. – М.: Наука, 1984. – 287 с.
61. Бовыкин В.И., Шацилло К.Ф. Личные унии в тяжелой промышленности накануне первой мировой войны // Вестник Московского ун-та. – Сер. IX. История. – 1962. – №1. – С.55-74.
62. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
63. Богодухів: Зб. арх. док. і матеріалів. – Х.: Фоліо, 1995. – 128 с.
64. Богорад Д.И., Жембровский М.А., Косенко В.Н. Региональные особенности роста городского населения Украинской ССР // Вопросы демографии: материалы конференции, посвященной состоянию и задачам демографической науки на Украине, г.Киев, 27-29 окт.1966 г. – К.:Статистика, 1968. – С.188-195.
65. Бокарев Ю.П. Еще раз о темпах роста промышленного производства в России в конце XIX - начале XX века // Отечественная история. – 2006. – №1. – С.131-141.
66. Болсуновський С. Катеринослав-Дніпропетровськ-225. Видатні особистості та обличчя міста. – Дніпропетровськ: Вид-во ІМА-ПРЕС, 2001. – 248 с.
67. Большевистская фракция IV Государственной Думы: Сб. документов и материалов. – Л.: Гос. соц.-эк. изд-во, 1938. – 631 с.
68. Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение. –СПб.: Книгоиздательское Т-во «Просвещение», [1905]. – 204 с.
69. Борисов Т.М. Харьков // Советская историческая энциклопедия. – М., 1974. – Т.15. – Стлб. 540-541.
70. Борошнев В.О. З історії художнього життя на Конотопщині // Сумська старовина. – 1998. – № III-IV. – С.90-95.

71. Боханов А.Н. Буржуазная пресса России и крупный капитал: конец XIX в. - 1914 г. – М.: Наука, 1984. – 152 с.
72. Боханов А.Н. Крупная буржуазия России конец XIX в.-1914 г. – М.: Наука, 1992. – 264 с.
73. Боцюрків Б. Соціально структура підсоветської України // Самостійна Україна. – 1957. – Ч.3. – С.12-17.
74. Бринкман А.Э. Площадь и монумент как проблема художественной формы / Пер. с 3-го нем. изд. – М.: Изд-во Всесоюзн. Акад. Архитектуры, 1935. – 296 с.
75. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV - XVIII ст. – К.: «Основи», 1995-1998. – Т.1-3.
76. Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика численности и расселения русского этноса (1678-1917 гг.) // Советская этнография. – 1982. – №4. – С. 9-25.
77. Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII - начале XX // Советская этнография. – 1981. – №5. – С. 15-31.
78. Брук С.И., Кабузан В.М. Этнический состав населения России (1718-1917 гг.) // Советская этнография. – 1980. – №6. – С. 18-34.
79. Будина О.Р., Шмелева М.Н. Город и народные традиции русских. (По материалам Центрального района РСФСР). – М.: Наука, 1989. – 255 с.
80. Будницкий О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX-начало XX в.). – М.:РОССПЭН, 2000. – 399 с.
81. Булацев Х.С. Пионеры провинциальной печати: (Первые шаги демократической прессы российской провинции второй половины XIX в.). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1981. – 142 с.
82. Буров С. Д. Мариуполь: Былое. – Мариуполь: ТРК «Сигма-ТВ»: ЗАО «Газета Приазовский рабочий», 2003. – 465 с.
83. Буряк В.В. Памятник Екатерине II в Екатеринославе // Грані. – 2001. – №3. – С.12-16.

84. Буряк Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації // Пам'ять століть. – 2006. – №2. – С.52-61.
85. Бутич І. Заборона відзначення 100-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1964. – №2. – С.67-75.
86. Бухараев В.М. Провинциальный обыватель в конце XIX - начале XX века: между старым и новым // Социальная история. Ежегодник, 2000. – М., 2000. – С.19-33.
87. Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Полтава: Типо-литография Губернского правления, 1902. – 449 с.
88. Б-ч. До історії спорудження пам'ятника Т.Г.Шевченку в Києві // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1964. – №2. – С.58-67.
89. Быстряков А. Екатеринослав в 1905 (революция, погромы, самооборона). – Днепропетровск: АРТ-ПРЕСС, 2004. – 64 с.
90. Быстряков А.Г. История Екатеринославского политехнического института (1916-1921). – Днепропетровск: Січ, 1999. – 64 с.
91. Вайнберг Э.И. О типологии городов СССР// Урбанизация как мировой процесс и его география. – М., 1974. – С.68-76.
92. Вайнштейн А.Л. Народное богатство и народнохозяйственное накопление предреволюционной России (статистическое исследование). – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. – 483 с.
93. Валентей Д.И., Хорев Б.С. Миграция в системе демографических процессов в СССР // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов. – М.: Статистика, 1970. – С.5-12.
94. Валитов О.К., Умеркаев Ф.Г. Была ли цивилизационная «дыра» в нашей истории? // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – №1. – С.307-330.
95. Валки: Зб. архівних документів і матеріалів. – Х.: Філія «Експрес» СП «ІНАРТ», 1992. – 47 с.

96. Ванков С.Н. Полный карманный техник. – 2-е изд, испр. и доп. – СПб., 1914. – 835 с.
97. Васильев Б.Н. Численность, состав и территориальное размещение фабрично-заводского пролетариата Европейской России в конце XIX - начале XX века // История СССР. – 1976. – № 1. – С.86-105.
98. Васькина К изучению численности городов и городского населения СССР // Русский город (историко-методологический сборник). – М.:МГУ,1976. – С.181-202.
99. Ващенко В.П. рец.[Herlihy Patricia. Odessa: A History, 1794-1914. Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute.1986. – 411 p.] // Український історичний журнал. – 1993. – №9. – С.130-133.
100. Вебер А. Рост городов в 19-м столетии. – СПб: [Б.и.], 1903. – 464 с.
101. Вебер М. Город. – Пг.: Наука и школа, 1923. – 136 с.
102. Велигура И. Большевистская газета «Донецкий колокол». – Луганск: Луганское областное изд-во,1962. – 108 с.
103. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства. – М.,Л.: Гос. изд-во, 1928. – 468 с.
104. Верменич Я.В. Історичне місто як об'єкт регіональних досліджень // Історія України: маловідомі імена, події, факти (Зб.статей). – Вип.10. – К.,2000. – С.73-87.
105. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
106. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С.21-38.
107. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Українські проекти в Російській імперії. – К.: Наук. думка, 2004. – Т.1. – 503 с.

108. Вершини долають сильні: Нариси: До 300-річчя м.Новомосковська. – Дніпропетровськ: Промінь, 1988. – 148 с.
109. Веселовский Б. История земства за сорок лет. – СПб.: Изд-во О.Н.Поповой, 1909. – Т.1. Бюджет. Медицина. Общественное призрение. Народное образование. Систематический указатель литературы по земским вопросам. – 724 с.
110. Веселовский Б.Б. Коммунальное хозяйство в цифрах и диаграммах. 1917-1927 гг. – М.: Изд-во НКВД РСФСР, 1928. – 102 с.
111. Веснин В.П. Все флаги в гости: Очерки истории Ждановского морского порта. – Донецк: Донбас, 1982. – 84 с.
112. Вестник финансов, промышленности и торговли: Указатель правительственных распоряжений по министерству финансов. – СПб., 1910-1914.
113. Весь Екатеринослав на 1902 г. – Екатеринослав: Изд-во Буравой, 1902. – 408 с.
114. Весь Харьков на 1906/7 год. 1-й год издания: Адресная и справочная книга. – Х., 1906. – 314 с.
115. Весь Харьков на 1913 год. – Х.: Изд. Элькина, 1913. – Разд. пагин.
116. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.
117. Вечерський В. Плани міст Гетьманщини й національне містобудування // Пам'ятки України. – 1996. – №2. – С.66-77.
118. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: теорія і практика іст.-містобуд. пам'яткоохорон. дослідж. населених місць. – К.: НДІТІАМ–Головкивархітектура, 2003. – 560 с.
119. Вечерський В., Белашов В. Глухів. – К.: Абрис, 2003. – 166 с.
120. Визначні місця України. – К.: Держполітвидав, 1958. – 723 с.

121. Визначні місця України. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – 787 с.
122. Винниченко В.К. Брехня // Вибрані п'єси. – К.:Мистецтво, 1991. – С. 143-207.
123. Винниченко В. Щоденник. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. – Т.1. 1911-1920. – 500 с.
124. Виноградов А.П. Шевченківські ювілеї 1911 та 1914 років і ставлення до них царизму // Наукова конференція, присвячена 150-річчю з дня народження Т.Г.Шевченка (19-20 березня): Програма і тези доповідей. – Х., 1964. – С.32-33.
125. Вирський Д. Єврейський погром восени 1905 р. у Кременчуці // Історичний журнал. – 2006. – №2. – С.110-117.
126. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Т-во укр. кооперації, 1964. – 624 с.
127. Витте С.Ю. Принципы железнодорожных тарифов по перевозке грузов. – К.: Издание журнала «Инженер, 1883. – 281 с.
128. Вишнеvский А.Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. – М.: ОГИ, 1998. – 432 с.
129. Власенко В.М. Забутий архітектор Сергій Тимошенко // Сумська старовина: Збірник наукових праць. – Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ЛТД, 1996. – С.17-20.
130. Власть и оппозиция: Российский политический процесс XX столетия. – М.:РОССПЭН, 1995. – 400 с.
131. Власть и реформы: от самодержавной к советской России. – СПб.: РАН СПб филиал ин-та российской истории, 1996. – 800с.
132. Вовчанськ: Зб. архівних док. і матеріалів. – Харків.: «Фоліо», 1994. – 122 с.
133. Водарский Я.Е. Население России за 400 лет (XVI-начало XX вв.). – М.: Просвещение, 1973. – 159 с.

134. Водзинский Е.Е. Учет композиционной роли памятников архитектуры в проектах планировки и застройки городов // Градостроительство: Вопросы градостроительного проектирования: Респ. Межвед. сб. – К., 1980. – Вып. 29. – С.56-61.
135. Волковинський В.М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 63-74.
136. Волковинський В.М. Україна в орбіті есерівського тероризму на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2004. – Вип. VIII. – С. 16-49.
137. Волобуев П.В. Из истории синдиката «Продуголь» // Исторические записки. – 1956. – Т.58. – С.107-144.
138. Волова Л., Чуприна А. Александровскъ-Запорожье: очерки истории города. – [Б.м.]: «Запорозька Січ», 1997. – 188 с.
139. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению городов.– Х.: Изд-во Госплана УССР, 1930. – Вып.І. – С.93-205.
140. Вормс А., Кафенгауз Л. Акционерное общество // Энциклопедический словарь Т-ва «Братъев А. и И.Гранат и К°». – М., [б.г.]. – Т.2. – Стлб. 18-54.
141. Воробей П.И. Рабочий класс и украинское национальное движение // Российский пролетариат: облик, борьба, гегемония. – М.:Наука, 1970. – С.67-81.
142. Ворошиловград. Исторический очерк. – Донецк: Донбасс, 1974. – 240 с.
143. Воскресенский А.А. Революционная борьба рабочих Харьковского Паровозостроительного завода (1895 - 1917 гг.): Краткий исторический очерк. – Х.: Изд-во Харьков. ун-та, 1958. – 240 с.
144. Вся Полтава и губерния на 1913 год: Адресная и справочная книга. – Полтава: Типография Н.М.Старожицкого, 1913. – 172 с.

145. Второй период революции. 1906-1907 годы: [Революция 1905-1907 гг. в России. Документы и материалы]. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – Часть 1. Январь-апрель 1906 года. Кн. 2. – 751 с.
146. Второй период революции. 1906-1907 годы: [Революция 1905-1907 гг. в России. Документы и материалы]. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Часть 2. Май-сентябрь 1906 года. Кн. 3. – 772 с.
147. Второй период революции. 1906-1907 годы: [Революция 1905-1907 гг. в России. Документы и материалы]. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Часть 3. Октябрь-декабрь 1906 года. – 652 с.
148. Второй период революции. 1906-1907 годы: [Революция 1905-1907 гг. в России. Документы и материалы]. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Часть 1. Январь-июнь 1907 года. Кн. 1. – 588 с.
149. Второй период революции. 1906-1907 годы: [Революция 1905-1907 гг. в России. Документы и материалы]. – М.: Наука, 1965. – Часть 4. Январь-июнь 1907 года. Кн. 2. – 522 с.
150. Вульпиус Р. Слова и люди в империи: к дискуссии о «проекте большой русской нации», украино- и русофилах, наречиях и народностях // *Ab imperio*. – 2006. – №1. – С.353-358.
151. Вульпиус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860-1906) // *Ab imperio*. – 2005. – №2. – С.191-224.
152. Вязигин А.С. В тумане смутных дней: Сб. статей, докладов и речей. – Х., 1908. – 479 с.
153. Габ Г.С. Робітничий рух у Харкові в 1912 році // Наукові записки Чернівецького державного ун-ту. – Т.LIV. Серія історичні науки. – Вип.3. – 1961. – С.131-142.
154. Гадяч // Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб., 1901. – Т.6. – С.8-9.
155. Гамбаров А. Очерк по истории революционного движения в Луганске. 1901-1921 гг. // *Летопись Революции*. – 1923. – №4. – С.41-82.

156. Гапоненко Л.С., Кабузан В.М. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916-1917 гг. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции // История СССР. – 1961. – №6. – С.97-115.
157. Гармиза В.В. Земская реформа и земство в исторической литературе // История СССР. – 1960. – №5. – С.82-107.
158. Гассерт К. Города. Географический этюд / В переводе и переработке с немецкого с добавлениями Л.Д.Синицкого. – М.: [Б.и.], 1912. – 170 с.
159. Геническ // Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб., 1901. – Т.6. – С.399.
160. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 / Пер. з англ. Ю.Олійника – К.: Критика, 1999. – 382 с.
161. Герман Г.О. Боротьба більшовиків проти меншовиків на Україні по питанню виборів у Другу Державну думу // Наукові записки Київського ун-ту. – 1955. Т.14. – Вип.5. – С.131-158.
162. Гиндин И.Ф. Банки и промышленность в России: К вопросу о финансовом капитале в России. – М.,Л.: Промиздат, 1927. – 208 с.
163. Гиндин И.Ф. Государство и экономика в годы управления С.Ю.Витте // Вопросы истории. – 2006. – №12. – С. 84-106; 2007. – №1. – С.100-124; №2. – С. 78-93; №3. – С. 95-120; №4. – С. 70-97; №5. – С. 91-117; №7. – С.64-93; №8. – С.65-91; №9. – С. 62-96.
164. Гиндин И.Ф. Московские банки в период империализма // Исторические записки. – М., 1956. – Т.58. – С.38-106.
165. Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. – М.: Госфиниздат, 1948. – 453 с.
166. Гиндин И.Ф. Социально-экономические итоги развития российского капитализма и предпосылки революции в нашей стране // Свержение самодержавия: Сб. ст. – М.: Наука, 1970. – С. 39-88.

167. Гиндин И.Ф., Шепелев Л.Е. О некоторых недостатках использования архивных документов в исследованиях по истории СССР XIX- начала XX в. // Проблемы архивоведения и источниковедения: Материалы научной конференции архивистов Ленинграда 4-6 февраля 1964 г. – Л.: Наука, 1964. – С. 263-282.
168. Гинзбург С. Кинематография дореволюционной России. – М.: Искусство, 1963. – 405 с.
169. Главные итоги переписи города Харькова 8 декабря 1912 г. – Х.:Типография А.А.Либин, 1914. – 68 с.
170. Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року // Україна. – 1925. – Кн.4. – С.9-63.
171. Гнатенко П.И. Национальный характер. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. – 140 с.
172. Гнатенко П.И. Национальный характер: мифы и реальности. – К.: Вища школа, 1984. – 152 с.
173. Годун Н. З історії Миргородських церков // Сторінки історії Миргородщини: Зб. наук. праць. – Полтава, 2001. – Вип.2. – С.258-260.
174. Гозулов А.И. Местные переписи населения до революции // Ученые записки Ростовского-на-Дону финансово-экономического ин-та. – 1941. – Т1. – С.249-307.
175. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
176. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX - початку XX століття: Дослідження. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.
177. Головка А.Н., Ярьмыш А.Н. Сделал, что мог... Харьковский городской голова Александр Константинович Погорелко. – Х.: «Основа», 1998. – 140 с.

178. Головка О.М. Харківське міське самоврядування у 1893-1917 роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський державний університет. – Х., 1997. – 18 с.
179. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України: Нариси з історії української соціал - демократії початку ХХ ст. – Х.: «Майдан», 1996. – 190 с.
180. Голомб Э.Г., Фингерит Е.М. Распространение печати в дореволюционной России и в Советском Союзе. – М.: Связь, 1967. – 152 с.
181. Гольц Г.А. Урбанизация как феномен культуры: закономерности социально-информационного разнообразия // Известия Российской Академии наук. – Сер. географическая. – 1994. – №3. – С.24-37.
182. Гонімов І.Я. Стара Юзівка. 1869-1905. – К : Державне літературне вид-во, 1937. – 319 с.
183. Гончаренко І. Уваги до українського національного характеру. – Новий Ульм: «Українські вісті», 1961. – 29 с.
184. Гончаренко М.І. До питання еволюції системи управління розвитком міст // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 року). – Рівне, 1993. – С.182-183.
185. Гончаров В.В. Чисельність єврейського населення Донбасу (середина ХІХ - початок ХХ ст.) // Нові сторінки історії Донбасу: Статті. – Донецьк, 2000.– Кн.8. – С.239-247.
186. Горбань Т. Українці в структурі етнонаціональної ієрархії Російської імперії (ХІХ- початок ХХ ст.) // Історичний журнал. – 2005. – №6. – С.90-97.
187. Город // Энциклопедический словарь Т-ва «Братъев А.и И.Гранат и К°». – 7-е совершенно перераб. изд. – М., 1913. – Т.16. – Стлб. 1-79.
188. Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики. – М.: Наука, 2001. – 392 с.

189. Город в северо-восточной Европе в новое и новейшее время (XV-середина XX в.): Докл. симпозиума, 3-5 сент. 1974 г. – Таллин: АН ЭССР, 1978. – 93 с.
190. Город, регион, государство: Проблемы распределения полномочий: Материалы III международной науч-практ. конф., Донецк, 24-26 апреля 2003 г. – Донецк: Юго-Восток, 2003. – 224 с.
191. Город, регион, государство: Проблемы распределения полномочий: Сб. научных трудов. – Донецк: Юго-Восток, 2003. – 434 с.
192. Города Полтавской губернии по оценочному описанию: сводный очерк по оценке городских недвижимых имуществ по закону 1893 г. – Полтава, 1909. – 111 с.
193. Города России в 1904 году. – СПб: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1906. – 870 с. Разд. пагин.
194. Города России в 1910 году. – СПб: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1914. – 1158 с.
195. Городничий Р.А. Боевая организация партии социалистов-революционеров в 1901-1911 гг. – М.: РОССПЭН, 1998. – 239 с.
196. Городское дело. – СПб, 1909-1916.
197. Городяненко В.Г. Социология города: историографический анализ знания // Соціологія міста: Наукові проблеми та соціальні технології: (матеріали міжнародної науково-практичної конференції 27 квітня 2001 р. м.Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ, 2001. – С.6-12.
198. Горожанин. Еженедельный литературно-политический журнал. – Х., 1911.
199. Государственная дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. 1914 г. Сессия вторая. Часть II. Заседания 29-52 (с 22 января по 19 марта 1914 гг.). – СПб.: Государственная типография, 1914. – 1946 стлб.
200. Государственный архив Харьковской области. Путеводитель. – 2-е, доп. и перераб. изд. – К., 1981. – 294 с.

201. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1912-1913 годы. Сессия восьмая. Заседания 1-51 (1 ноября 1912 г. – 4 июля 1913 г.). – СПб.: Государственная типография, 1913. – 2822 стлб.
202. Грабовська І. Українська ментальність крізь призму ХХ століття // Пам'ять століть. – 2000. – №1. – С.3-13.
203. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К.: Генеза, 1995. – 608 с.
204. Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX начало XX в.): Новые подсчеты и оценки. – М.: РОССПЭН, 2003. – 256 с.
205. Грехов В. Механическое движение в городах СССР (1 апреля 1927 по 31 марта 1928 г.) // Статистическое обозрение. – 1928. – №12. – С. 96-106.
206. Григоренко П.Б., Соколовський В.І., Шаповалов М.Х. Золочів. Історико-краєзнавчий нарис. – 2-е вид., доп. – Х: Прапор, 1977. – 64 с.
207. Григорієв Н.Я. Українська національна вдача. – Вінніпег, Манітоба: Видво української видавничої спілки в Канаді, 1941. – 62 с.
208. Гринь Д.К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920-1930-ті рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Т.Шевченка. – К., 2000. – 19 с.
209. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
210. Гриценко А.П. Розміщення основних галузей промисловості та концентрація пролетаріату України в 1917 р. // Український історико-географічний збірник. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 2. – С.145-204.
211. Гриценко О. «Своя мудрість»: Національні міфології та «громадянська релігія» в Україні. – К.: УЦКД, 1998. – 184 с.
212. Груза И. Теория города. – М.: Стройиздат, 1972. – 247 с.
213. Грушевский Д.Н. Жданов: историко-экономический очерк. – Донецк: Донбасс, 1971. – 153 с.

214. Грушевський Д. Імени Ільича: Из истории ордена Ленина Ждановского завода им. Ильича. – Донецк: Донбасс, 1966. – 190 с.
215. Грушевський Д.Н., Руденко Н.Г. Жданов: Историко-краеведческий очерк. – 2-е изд., перераб. и доп. – Донецк: Донбасс, 1978. – 183 с.
216. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.
217. Грушевський М.С. Твори: У 50 томах. – Львів: Видавництво «Світ», 2002-2005. – Т. 1-3.
218. Гудименко Д.В. Политическая культура России: преемственность эпох // Полис. – 1994. – №2. – С.156-164.
219. Гузеватый Я. Н. О демографических факторах внутренней миграции в развивающихся странах // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов. – М.: Статистика, 1970. – С.53-56.
220. Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині ХІХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. – К., 1993. – 16 с.
221. Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина ХІХ ст.) // Український історичний журнал. – 1993. – №10. – С.77-85.
222. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
223. Гуревич А.Я. Средневековый купец // Одиссей: Человек в истории: Личность и общество. 1990. – М.: Наука, 1990. – С.96-131.
224. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 191 с.
225. Гурьев А.Д. История города Кролевец. – Кролевец: Типография Левина, 1914. – 36 с.

226. Гусев В.І. Бундівські організації України в 1905 р. // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. науковий збірник. – Вип.173. Партії і соціальні групи в першій російській революції. – К.:Либідь, 1992. – С.35-49.
227. Гутянський С.К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 106 с.
228. Давиденко Ю. З історії Ніжинської «Просвіти» (1907-1920 рр.) // Сіверянський літопис. – 1997. – №4. – С. 75-81.
229. Даниленко Л.А. Промислова династія Харитоненків і розбудова міста Суми (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.) // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 року). – Рівне, 1993. – С.138-139.
230. Даниленко Л.А. Промислова династія Харитоненків на початку ХХ століття // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. (Ч.І. Історія). – Суми, 1994. – С.91-93.
231. Дарниченко І., Костенкова Л., Ткаченко А. Утворення й функціонування банківської мережі у м. Ромни // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. 7-8 грудня 1999 р. Зб. статей. – Суми, 1999. – С.41-42.
232. ДАСО. – Ф. 1. Сумська міська управа. – Оп. 1. – Спр. 83. – 196 арк.
233. ДАСО. – Ф. 1. Сумська міська управа. – Оп. 1. – Спр. 93. – 94 арк.
234. ДАСО. – Ф. 1. Сумська міська управа. – Оп. 2. – Спр. 18. – 221 арк.
235. ДАСО. – Ф. 354. Сумська міська дума. – Оп. 1. – Спр. 34. – 67 арк.
236. ДАСО. – Ф. 354. Сумська міська дума. – Оп. 1. – Спр. 41. – 104 арк.
237. ДАСО. – Ф. 997. Роменська міська управа. – Оп. 1, т. 2. – Спр. 1200. – 70 арк.
238. ДАСО. – Ф. 997. Роменська міська управа. – Оп. 1, т. 2. – Спр. 1202. – 80 арк.

239. ДАСО. – Ф. 997. Роменська міська управа. – Оп. 1, т. 2. – Спр. 1237. – 206 арк.
240. ДАСО. – Ф. 997. Роменська міська управа. – Оп. 1, т. 2. – Спр. 1238. – 213 арк.
241. ДАСО. – Ф. 997. Роменська міська управа. – Оп. 1, т. 2. – Спр. 1254. – 12 арк.
242. ДАСО. – Ф. 997. Роменська міська управа. – Оп. 1, т. 2. – Спр. 1310. – 260 арк.
243. ДАСО. – Ф. 997. Роменська міська управа. – Оп. 1, т. 2. – Спр. 1311. – 142 арк.
244. ДАСО. – Ф. 1093. ПДІ Роменського повіту. – Оп. 1. – Спр. 8. – 140 арк.
245. ДАСО. – Ф. 1093. ПДІ Роменського повіту. – Оп. 1. – Спр. 9. – 220 арк.
246. ДАСО. – Ф. 1093. ПДІ Роменського повіту. – Оп. 1. – Спр. 20. – 35 арк.
247. ДАСО. – Ф. 1153. Роменська міська дума. – Оп. 1, т. 4. – Спр. 3702. – 155 арк.
248. ДАСО. – Ф. 1153. Роменська міська дума. – Оп. 1, т. 4. – Спр. 3709. – 87 арк.
249. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 735. – 393 арк.
250. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 736. – 8 арк.
251. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 740. – 113 арк.
252. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 745. – 18 арк.
253. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 746. – 16 арк.
254. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 747. – 5 арк.
255. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 748. – 8 арк.
256. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 749. – 3 арк.
257. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 750. – 13 арк.
258. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 752. – 5 арк.
259. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 753. – 52 арк.
260. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 754. – 3 арк.

261. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 757. – 11 арк.
262. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 758. – 11 арк.
263. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 759. – 11 арк.
264. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 770. – 6 арк.
265. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 771. – 10 арк.
266. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 772. – 7 арк.
267. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 786. – 5 арк.
268. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 787. – 11 арк.
269. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 789. – 19 арк.
270. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 790. – 4 арк.
271. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 791. – 9 арк.
272. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 792. – 3 арк.
273. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 793. – 8 арк.
274. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 794. – 14 арк.
275. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 795. – 6 арк.
276. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 796. – 5 арк.
277. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 820. – 6 арк.
278. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 907. – 5 арк.
279. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 917. – 10 арк.
280. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 283. – Спр. 939. – 342 арк.
281. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 23. – 10 арк.
282. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 27. – 9 арк.
283. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 52. – 3 арк.
284. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 55. – 5 арк.
285. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 64. – 23 арк.
286. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 91. – 14 арк.
287. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 115. – 5 арк.
288. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 137. – 10 арк.
289. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 158. – 10 арк.

290. ДАХО. – Ф.3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 225. – 31 арк
291. ДАХО. – Ф.3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 239. – 31 арк.
292. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 248. – 21 арк.
293. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 273. – 10 арк.
294. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 274. – 16 арк.
295. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 278. – 8 арк.
296. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 296. – 15 арк.
297. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 297. – 7 арк.
298. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 299. – 12 арк.
299. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 300. – 3 арк.
300. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 339. – 3 арк.
301. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 344. – 21 арк.
302. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 346. – 6 арк.
303. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 352. – 32 арк.
304. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 364. – 9 арк.
305. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 366. – 25 арк.
306. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 369. – 2 арк.
307. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 372^a. – 3 арк.
308. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 386. – 25 арк.
309. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 430. – 22 арк.
310. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. – Спр. 505. – 3 арк.
311. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. Спр. 512. – 3 арк.
312. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 285. Спр. 516. – 7 арк.
313. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 287, т.3. – Спр. 2799. – 33 арк.
314. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 287, т.3. – Спр. 3544. – 54 арк.
315. ДАХО. – Ф. 3. КХГ. – Оп. 287, т.3. – Спр. 4118. – 9 арк.
316. ДАХО. – Ф.10. Матеріали колишнього Харківського обліспарта. – Оп. 1.
– Спр. 186. – 13 арк.

317. ДАХО. – Ф. 10. Матеріали колишнього Харківського обліспарта. – Оп. 1.
Спр. 465. – 4 арк.
318. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 46. – 18 арк.
319. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 48. – 14 арк.
320. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 54. – 35 арк.
321. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 61. – 11 арк.
322. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 63. – 30 арк.
323. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 64. – 44 арк.
324. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 91. – 230 арк.
325. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 110. – 227 арк.
326. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 114. – 421 арк.
327. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 122. – 13 арк.
328. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 172. – 160 арк.
329. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 173. – 41 арк.
330. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 175. – 77 арк.
331. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 179. – 91 арк.
332. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 181. – 19 арк.
333. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 185. – 34 арк.
334. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 244. – 251 арк.
335. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 256. – 393 арк.
336. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 257. – 67 арк.
337. ДАХО. – Ф. 19. Харківське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 261. – 431 арк.
338. ДАХО. – Ф. 29. Харківське губернське в справах про товариства та спілки присутствіє. – Оп. 1. – Спр. 618. – 89 арк.
339. ДАХО. – Ф. 29. Харківське губернське в справах про товариства та спілки присутствіє. – Оп. 1. – Спр. 619. – 78 арк.
340. ДАХО. – Ф. 45. Харківська міська управа. – Оп. 4. – Спр. 2071. – 127 арк.
341. ДАХО. – Ф. 45. Харківська міська управа. – Оп. 14. – Спр. 43. – 21 арк.
342. ДАХО. – Ф. 51. Харківський ГСК. – Оп. 1. – Спр. 208. – 158 арк.

343. ДАХО. – Ф.51. Харківський ГСК. – Оп.1. – Спр. 212. – 93 арк.
344. ДАХО. – Ф.51. Харківський ГСК. – Оп.1. – Спр. 215. – 55 арк.
345. ДАХО. – Ф.51. Харківський ГСК. – Оп.1. – Спр. 221. – 50 арк.
346. ДАХО. – Ф. 51. Харківський ГСК. – Оп. 1. – Спр. 223. – 29 арк.
347. ДАХО. – Ф.51. Харківський ГСК. – Оп.1. – Спр. 229. – 49 арк.
348. ДАХО. – Ф. 182. Пристав четвертої поліцейської ділянки м. Харкова. –
Оп. 1. – Спр. 54. – 127 арк.
349. ДАХО. – Ф. 536. ПДІ першої ділянки м. Харкова. – Оп. 1. – Спр. 110. –
148 арк.
350. ДАХО. – Ф. 536. ПДІ першої ділянки м. Харкова. – Оп. 1. – Спр. 125. –
275 арк.
351. ДАХО. – Ф. 536. ПДІ першої ділянки м. Харкова. – Оп. 1. – Спр. 149. –
316 арк.
352. ДАХО. – Ф.536. ПДІ першої ділянки м. Харкова. – Оп.1. – Спр.157. –
277 арк.
353. ДАХО. – Ф.537. ПДІ другої ділянки м. Харкова. – Оп. 1. – Спр. 203. –
315 арк.
354. ДАХО. – Ф.537. ПДІ другої ділянки м. Харкова. – Оп. 1. – Спр. 205. –
235 арк.
355. ДАХО. – Ф. 537. ПДІ другої ділянки м. Харкова. – Оп. 1. – Спр. 210. –
681 арк.
356. ДАХО. – Ф. 539. ПДІ четвертої ділянки м. Харкова. – Оп. 1. – Спр. 3. –
188 арк.
357. ДАХО. – Ф. 541. ПДІ шостої ділянки м. Харкова. – Оп. 1. – Спр. 6. – 36
арк.
358. ДАХО. – Ф. 541. ПДІ п'ятої ділянки м. Харкова. – Оп. 1. – Спр. 11. – 203
арк.
359. ДАХО. – Ф. 922. Канцелярія старшого фабричного інспектора
Харківської губернії. – Оп. 1.– Спр.77. – 366 арк.

360. ДАХО. – Ф. 922. Канцелярія старшого фабричного інспектора Харківської губернії. – Оп. 1.– Спр. 104. – 110 арк.
361. ДАХО. – Ф. 922. Канцелярія старшого фабричного інспектора Харківської губернії. – Оп. 1.– Спр. 145. – 548 арк.
362. ДАХО. – Ф. 922. Канцелярія старшого фабричного інспектора Харківської губернії. – Оп. 1.– Спр. 169. – 355 арк.
363. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 424. – 114 арк.
364. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 434. – 309 арк.
365. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 436. – 180 арк.
366. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 464. – 6 арк.
367. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 567. – 372 арк.
368. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 574. – 776 арк.
369. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 575. – 480 арк.
370. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 663. – 21 арк.
371. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 783. – 88 арк.
372. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 830. – 276 арк.
373. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 839. – 392 арк.
374. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 871. – 5 арк.
375. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 874. – 488 арк.
376. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 888. – 175 арк.
377. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 890. – 566 арк.
378. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 891. – 155 арк.
379. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 893. – 642 арк.
380. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 921. – 112 арк.
381. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 937. – 27 арк.
382. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 946. – 42 арк.
383. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 1. – Спр. 974. – 3 арк.
384. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 2. – Спр. 1052. – 62 арк.
385. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 3. – Спр. 1475. – 19 арк.

386. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 3. – Спр. 1485. – 5 арк.
387. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 3. – Спр. 1939. – 84 арк.
388. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 3. – Спр. 1974. – 10 арк.
389. ДАЧО. – Ф. 145. Чернігівське ГЗМСП. – Оп. 3. – Спр. 2096. – 4 арк.
390. ДАЧО. – Ф. 467. Березнянська міська дума. – Оп. 1. – Спр. 163. – 39 арк.
391. ДАЧО. – Ф. 467. Березнянська міська дума. – Оп. 1. – Спр. 164. – 68 арк.
392. ДАЧО. – Ф. 467. Березнянська міська дума. – Оп. 1. – Спр. 165. – 13 арк.
393. ДАЧО. – Ф. 467. Березнянська міська дума. – Оп. 1. – Спр. 166. – 52 арк.
394. ДАЧО. – Ф. 467. Березнянська міська дума. – Оп. 1. – Спр. 167. – 28 арк.
395. ДАЧО. – Ф. 467. Березнянська міська дума. – Оп. 1. – Спр. 168. – 30 арк.
396. ДАЧО. – Ф. 467. Березнянська міська дума. – Оп. 1. – Спр. 169. – 52 арк.
397. ДАЧО. – Ф. 1003. Остерського повіту ПДІ. – Оп. 1. – Спр. 2. – 699 арк.
398. ДАЧО. – Ф. 1040. Сосницького повіту ПДІ. – Оп. 1. – Спр. 57. – 85 арк.
399. Двуреченська О.С. Інформаційні можливості фонду «Катеринославська міська дума і управа міста Катеринослава» // Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство). (Матеріали наукових читань, присвячених заслуженому діячу науки і техніки України, доктору історичних наук, професору Г.К.Швидько 6 травня 2004 р.). – Дніпропетровськ, 2004. – С.56-62.
400. Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П.Таращук. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.
401. Дейли Дж. Пресса и государство в России (1906-1917 гг.) // Вопросы истории. – 2001. – №10. – С.25-45.
402. Демократична революція 1905-1907 рр. в Україні: актуальні проблеми вивчення: Матеріали міжрегіон. наук. конф. (Дніпропетровськ, 24 лют. 2005 р.). – Дніпропетровськ: Дніпропетр. нац. ун-т, 2005. – 181 с.
403. Демченко Т. Документи Чернігівської міської думи як джерело до вивчення революції 1905-1907 рр. // Спеціальні історичні дисципліни:

- питання теорії та методики: Зб. наук. праць: У 2 частинах. – Ч.ІІ. – К.: НАН України, Ін-т історії України. – 2006. – Число 13. – С. 68-85.
404. Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році (До століття першої російської революції) // Сіверянський літопис. – 2005. – №6. – С.27-35.
405. Демченко Т.П., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Вип. 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900-1917. – Чернігів: Чернігівський обласний ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1998. – 66 с.
406. Денисенко М.Б., Ионцев В.А., Хорев Б.С. Миграциология. – М.: МГУ, 1989. – 96 с.
407. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. – К.: Наукова думка, 1975. – 279 с.
408. Державний архів Дніпропетровської області. Путівник. – Дніпропетровськ: Кн. вид-во, 1960. – 193 с.
409. Державний архів Полтавської області. Путівник. – Х.: Кн. вид-во, 1959. – 244 с.
410. Державний архів Сумської області: Путівник. – Суми; К., 2002. – 320 с.
411. Державний архів Харківської області. Путівник. – Х.: Кн. вид-во, 1959. – 532 с.
412. Державний архів Чернігівської області: Анотований реєстр описів. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2005. – Т.1. – Ч.1: Фонди дорадянського періоду. – 408 с.
413. Державний архів Чернігівської області: Путівник. – Чернігів: Деснянська правда, 2001. – 600 с.
414. Дзінкевич Б. Кіно-сіть України // Кіно. – 1927. – №6. – С.6-7.
415. Дзюба І.В. Категорія рівня життя населення: сучасний підхід // Статистика України. – 2004. – №1. – С.68-73.

416. Дилигенский Г.Г. Историческая динамика человеческой индивидуальности // Одиссей: Человек в истории: историк и время. 1992. – М.: Кругъ, 1994. – С. 79-108.
417. Димиров М.Ф. Студентський рух на Україні в період нового революційного піднесення (1910-1914 рр.) у висвітленні газет «Звезда» і «Правда» // Український історичний журнал. – 1986. – №10. – С. 72-81.
418. Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 237 с.
419. Дмитренко Н. Розвиток промисловості в Ніжині (XIX - початок XX ст.) // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип. 3. – С.31-34.
420. Дмитрієв В.В. Градоначальства Півдня України в XIX - на початку XX ст.: Автореф. дис... кан. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
421. Дмитрієва В.А. Особливості урбанізації в Україні в середині 20-х років XX століття: технології баз даних та математико-статистичні методи аналізу: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2002. – 19 с.
422. Дмитрук Р. Джерела вивчення історії політичного руху в Чернігівській губернії 1890-1917 рр. (До визначення проблеми) // Сіверянський літопис. – 2001. – №1. – С.34-41.
423. Днепропетровск: Архитектурно-исторический очерк / Андрущенко Н.П., Зубарев С.Е., Ленченко В.А. – К.: Будівельник, 1985. – 151 с.
424. Днепропетровску 200: Историко-публицистический очерк. – Днепропетровск: Промінь, 1976. – 143 с.
425. Днепропетровску 200 лет. 1776-1976 : Сб. док. и материалов. – К.: Наукова думка, 1976. – 511 с.
426. Дніпрові хвилі. – Катеринослав, 1910-1914.
427. Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 256 с.

428. Дністряняський М.С. Міста в системі територіального політико-адміністративного устрою: методологічні, історико-географічні і соціальні аспекти // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 року). – Рівне, 1993. – С.7-9.
429. До завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» // Український історичний журнал. – 1974. – №12. – С.3-12
430. До історії Сумського театру // Сумська старовина. – 2001. – № 8-9. – С.135-143.
431. Довжук І.В. Деякі аспекти соціально-економічного розвитку Луганська (кін.ХІХ – поч. ХХ ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб.ст.). Вип.15. – К.;Донецьк: Рідний край, 2001. – С.157-160.
432. Довнар Г.С. Луганцы: Историческое повествование в рассказах. – Донецк: «Донбасс», 1994. – 432 с.
433. Долбилов М., Сталюнас Д. Слова, люди и имперские контексты: дискуссия продолжается // *Ab imperio*. – 2006. – №1. – С.359-365.
434. Донбасс в революции 1905-1907 годов: Сб. док. и материалов. – Сталино: Обл. изд-во, 1957. – 218 с.
435. Донецк: Ист.-краеведческий очерк. – 2-е изд., испр. и доп. – Донецк: Донбас, 1981. – 328 с.
436. Донецк: ист.-экономический очерк. – Донецк: Донбас, 1969. – 288 с.
437. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.
438. Дорошенко Д. По рідному краю (Дорожні вражіння й замітки). – К.: Друкарня Вид-ва Тов. «Друкарь», 1919. – 93 с.
439. Доходы, расходы, специальные капиталы и задолженность городских поселений на 1912 год. / Сост. Стат. Отделением Министерства Финансов. – Пг., 1917. – 532 с.

440. Доценко А.І. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (XIX-XX ст.) // Український історико-географічний збірник. – К.:Наукова думка, 1972. – Вип.2. – С.46-69.
441. Дудченко К.М., Тичина В.Е. Лебедин: іст.-краєзнавчий нарис. – Х.: Прапор, 1974. – 70 с.
442. Дьяконова Е.Б., Череповский В.А. Из истории культуры края // Бахмутский часопис. – 1996-1997. – №5-6. – С. 29-32.
443. Дьяченко Н.Т. Улицы и площади Харькова. – 3-е изд, перераб. и доп. – Харьков, Прапор, 1974. – 319 с.
444. Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911-1914 гг.: Разложение третьейюньской системы. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1988. – 229 с.
445. Дякин В.С. Германские капиталы в России: электроиндустрия и электрический транспорт. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1971. – 288 с.
446. Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1978. – 247 с.
447. Дякин В.С. Столыпин и дворянство. (Провал местной реформы) // Проблемы крестьянского землевладения и внутренней политики России. Дооктябрьский период. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1972. – С.231-274.
448. Дятлова Н.П. Отчеты губернаторов как исторический источник // Проблемы архивоведения и источниковедения: Материалы научной конференции архивистов Ленинграда 4-6 февраля 1964 г. – Л.: Наука, 1964. – С.227-246.
449. Дяченко М.Т. Ізюм: історико-краєзнавчий нарис. – Х.: Харків. кн. вид-во, 1963. – 168 с.
450. Ежегодник России 1904 г.(год первый). – СПб., 1905. – 404 с.
451. Ежегодник России 1905 г.(год второй). – СПб., 1906. – 749 с.

452. Ежегодник России 1906 г. (год третий). – СПб., 1907. – 370 с.
453. Ежегодник России 1907 г. (год четвертый). – СПб., 1908. – 422 с.
454. Ежегодник России 1908 г. (год пятый). – СПб., 1909. – 463 с.
455. Екатеринослав // Большая советская энциклопедия. – М., 1935. – Т. 22. – Стлб. 745-757.
456. Екатеринослав // Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб, 1902. – Т. 9. – С. 172-173.
457. Екатеринослав // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб, [Б.г.]. – Т.22. – С. 587-588.
458. Екатеринослав // Энциклопедический словарь Т-ва «Братьев А. и И.Гранат и К^о». – 7-е совершенно перераб. изд. – М., 1913. – Т.20. – Стлб. 19-20.
459. Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі. – Полтава, 1927. – 67 с.
460. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1983. – 352 с.
461. Есин Б.И. Государственные меры поощрения прессы в России конца XIX - начала XX в. // Вестн.Москов. ун-та. – 1995. №4. – Серия 10. Журналистика. – С.23-27.
462. Есин Б.И. Русская газета и газетное дело в России (задачи и теоретико-методологические принципы изучения). – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1981. – 132 с.
463. Есин Б.И. Русская дореволюционная газета 1702-1917 гг. Краткий очерк. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1971. – 88 с.
464. Етногафічні щоденники Євгенії Спаської (підготовка до друку Тетяни Діденко, передмова Олександра Морозова) // Ніжинська старовина. – Вип.2. – Ніжин: Вид-во «Аспект-Поліграф», 2006. – С.151-169.

465. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. Єврейські погроми 1905 р. і відношення української демократії // Єврейське населення Півдня України: Історія та сучасність: Тези до наукової конференції 19-20 листопада 1992 р. – Запоріжжя: [Б.м.], 1992. – С.38-41.
466. Єрмак О.П. Історія обласного державного підприємства «Полтававодоканал». До 100-річчя заснування Полтавського міського водопроводу. 1900-2000. – Полтава: Дивосвіт, 2000. – 311 с.
467. Єфремов С. Щоденники. 1923-1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.
468. Жданов Г.В. Верность традициям: очерк истории Ворошиловградского ордена Ленина и ордена Октябрьской революции тепловозостроительного завода им. Октябрьской революции. – М.:Мысль, 1981. – 200 с.
469. Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1989-1990. – 334 с.
470. Жизненный уровень: Сб. ст./ Пер. с венгерского. Под ред. Я.Н. Ханелиса. – М.: «Статистика», 1966. – 240 с.
471. Жирнова Г.В. Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем. (По материалам городов средней полосы РСФСР). – М.: Наука, 1980. – 149 с.
472. Жук В. Архівне будівництво на Полтавщині (1918 - 1965 рр.) // Архіви України. – 1966. – №2. – С.20.
473. Жук В.Н., Олексащенко Г.П. Градизьк: історико-краєзнавчий нарис. – Х.: Прапор, 1968. – 104 с.
474. Журба О.І. Архівні джерела з історії Катеринославської «Просвіти» // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1991. – С.68-74.
475. Журнал очередного собрания Харьковской Городской Думы. – Х., 1904-1909.

476. Журов Г.В. З минулого кіно на Україні. 1896-1917. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 139 с.
477. З позовклих сторінок // Прапор. – 1962. – № 5. – С. 104.
478. Завада Л.В. Медицина Бахмута в ХІХ столетии // Бахмутский часопис. – 1996-1997. – №5-6. – С. 25-28
479. Задніпровський О.І., Задніпровська Л.Д. Історія адміністративно-територіального поділу м. Донецька (кінець ХІХ - 90-ті рр. ХХ ст.) // Нові сторінки історії Донбасу: Статті. – Кн.8. – Донецьк, 2000. – С.253-259.
480. Задорожнюк А. Кустарні промисли в містах та містечках Поділля у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. // Київська старовина. – 2005. – №4. – С.41-54.
481. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860-1870 годов в России. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1952. – 370 с.
482. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце ХІХ столетия (политическая реакция 80-х– начала 90-х годов). – М:Мысль, 1970. – 444 с.
483. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже ХІХ-ХХ столетий. 1881-1903. – М.: Мысль, 1973. – 351 с.
484. Залізник Л.Л. Україна в Російській імперії. – К.: ПКП «Фотовідеосервіс», 1994. – 128 с.
485. Запорізький обласний державний архів та його філіал у м. Маріуполі: Путівник. – К.: Наукова думка, 1968. – 295 с.
486. Заспенко Я.П., Чайковский Ф.Г., Яценко Н.Г. В строю ветеранов: Краткий очерк истории Днепропетровского металлургического завода имени Коминтерна. – Днепропетровск: Промінь, 1977. – 119 с.
487. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
488. Захаров И.И. Волчанск и Волчанский район: От века к веку. – Х.: РИП «Оригинал», 1999. – 240 с.
489. Захаров І. Історія Вовчанщини. – Вовчанськ: [Б. в.], 1995. – 244 с.

490. Захарченко В. Третій (1901-1950 рр.) цикл індустріального розвитку і особливості формування промислових територіальних систем // Економіка України. – 2003. – №4. – С.34-40.
491. Звідомлення Ювілейного Шевченківського Комітету у Катеринославі. – Катеринослав: Друкарня К.А.Андрущенко, 1914. – 28 с.
492. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1901-1916.
493. Земское самоуправление в России. 1864-1918: В. 2 кн.: – М.:Наука, 2005. – Кн. 2: 1905-1918. – 384 с.
494. Зинухов А. Революционеры, жандармы и провокаторы (Опыт регионального словаря-справочника. Харьков и Харьковская губерния. 1860-1917 гг.) // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: Філософія, релігія, культура: Міжнар. наук. конф. 22-23 листопада 2000 року, м.Харків. №4: Зб. наук. статей за матеріалами конференції. – Х., 2000. – С.49-94.
495. Змиев: Старинные города Харьковщины. – Х., 1992. – 39 с.
496. Зозуля С. Участь кобзаря Т.М.Пархоменка в культурно-мистецькому житті Ніжина початку ХХ ст. // Ніжинська старовина. – Вип.2. – Ніжин: Вид-во «Аспект-Поліграф», 2006. – С.110-113.
497. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 424 с.
498. Золочів: Зб. архівних док. і матеріалів. – Харків.: «Фоліо», 1995. – 104 с.
499. Зорин А.Н. Застройка и экология малых городов. Опыт регионального историко-этнографического исследования. – [Б.м.]: Изд-во Казан. ун-та, 1990. – 280 с.
500. Зорин А.Н. Уездные города Казанского Поволжья. Опыт историко-этнографического изучения планировки. – [Б.м.]: Изд-во Казан. ун-та, 1989. – 156 с.
501. Зотова О.И., Новиков В.В., Шорохова Е.В. Особенности психологии крестьянства (прошлое и настоящее). – М.: Наука, 1983. – 168 с.

502. Зырянов П.Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905-1907 гг. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1984. – 224 с.
503. Зырянов П.Н. Социальная структура местного управления капиталистической России (1861-1914 гг.) // Исторические записки. – М.:Наука, 1982. – Т.107. – С.226-302.
504. Иванов А.Е. Демократическое студенчество в революции 1905-1907 гг.// Исторические записки. – М.:Наука, 1982. – Т.107. – С.171-225.
505. Иванов Л.М. Октябрьская политическая стачка 1905 г. на Украине // Исторические записки. – М.:Изд-во АН СССР, 1955. – Т.54. – С. 53-73.
506. Иванов Л.М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России: Сб. ст. – М.: Наука, 1971. – С.312-340.
507. Иванова Н.А., Желтова В.П. Сословно-классовая структура России в конце XIX - начале XX века. – М.: Наука, 2004. – 574 с.
508. Из истории Новгорода-Северского. (Документы и материалы). – Чернигов: [Б.и.], 1989. – 137 с.
509. Известия Екатеринославского городского общественного управления. – Екатеринослав, 1907-1916.
510. Известия Харьковской городской думы. – Х., 1907-1916.
511. Историческая демография: проблемы, суждения, задачи. – М.: Наука, 1989. – 288 с.
512. История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. – К.: Главная редакция УСЭ, 1976. – 727 с.
513. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. – К.: Украинская советская энциклопедия, 1977. – 838 с.
514. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1976. – 811 с.
515. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. – К.: Украинская советская энциклопедия, 1981. – 726 с.

516. История городов и сел Украинской ССР: Крымская область. – К.: Ин-т истории – Укр. сов. энциклопедия, 1974. – 624 с.
517. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К.: Украинская советская энциклопедия, 1980. – 698 с.
518. История городов и сел Украинской ССР: Харьковская область. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1976. – 722с.
519. История городов и сел Украинской ССР: Херсонская область. – К.: Украинская советская энциклопедия, 1983. – 668 с.
520. История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область. – К.: Украинская советская энциклопедия, 1983. – 814 с.
521. История Москвы. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – Т.5: Период империализма и буржуазно-демократических революций. – 821 с.
522. История предпринимательства в России. – М.:РОССПЭН, 1999.– Кн. 2. Вторая половина XIX - начало XX века. – 575 с.
523. История России. Ч.II. Расцвет и закат Российской империи (XIX-начало XX в.). – М.: [Б.и.], 1994. – 239 с.
524. История русского драматического театра: В 7 т. – М.: Искусство, 1987. – Т.7: 1898-1917. – 586 с.
525. История СССР: С древнейших времен до наших дней: В 12 т. – М.: Наука, 1968. – Т. 5-6.
526. История Харьковского паровозостроительного завода, 1895 - 1917 гг.: Сб. док. и мат. – Х.: Харьковское областное издательство, 1956. – 380 с.
527. Исчисление населения г.Харькова и его пригородов 10-го мая 1916 года. – Х.: Типо-литография П.Д.Калугина, [б. г.] – 143 с.
528. Ищук В.П., Михайличенко В.И. Бердянск. Город на побережье Азова: Ист.-краеведческий справочник-путеводитель. – Бердянск: Південна Зоря, 1997. – 32 с.

529. І.Б. Переслідування творів Т.Г.Шевченка царською цензурою // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1964. – №2. – С.53-57.
530. Іваненко В.В., Кавун М.Е. Катеринослав-Дніпропетровськ: віхи історичного поступу // Грані. – 2001. – №1. – С.3-9.
531. Іволгін В. Старий Харків: Нариси. –Х.: Державне видавництво України, 1929. – 31 с.
532. Івченко А. Міста України. Довідник. – К.: НВП «Картографія»,1999. – 136 с.
533. Івченко А. Містечка України. Довідник. – К.: НВП «Картографія»,2000. – 184 с.
534. Ігнатієнко В. Українська преса (1816-1923 рр.). (Іст.-бібліограф. етюд). – [Б.м.]: Державне вид-во України, 1926. – 78 с.
535. Ігнаткін І.О., Вайнгорт А.Л.С. Полтава: історико-архітектурний нарис. – К.: Будівельник, 1966. – 103 с.
536. Ізюм: Збірник архівних документів і матеріалів. – Харків.: «Фоліо», 1994. – 104 с.
537. І.Л.Шраг. Документи і матеріали. – Чернігів: [Б.в.], 1997. – 163 с.
538. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. XXIII. Бережков М.М. – Од. зб. 30. – 71 арк.
539. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. XXIII. Бережков М.М. – Од. зб. 33. – 45 арк.
540. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. XXIII. Бережков М.М. – Од. зб. 34. – 76 арк.
541. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. XXIII. Бережков М.М. – Од. зб. 35. – 62 арк.
542. Іофанов Д. Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1957. – 237 с.

543. Ісаєнко О. Доповідь у міській думі (до 135-річчя від дня народження А.В.Верзілова) // Сіверянський літопис. – 2002. – №6. – С.108-110.
544. Історія Києва. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. – 439 с.
545. Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1969. – 958 с.
546. Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – 992 с.
547. Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – 765 с.
548. Історія міст і сіл Української РСР: Київська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1971. – 791 с.
549. Історія міст і сіл Української РСР: Луганська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1968. – 940 с.
550. Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – 1028 с.
551. Історія міст і сіл Української РСР: Сумська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. – 694 с.
552. Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – 1002 с.
553. Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972. – 788 с.
554. Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972. – 780 с.
555. Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н.Ярмиш, С.І.Посохов, А.І.Епштейн та ін. – Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
556. Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1. – 568 с.

557. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – 551 с.
558. Історія Української РСР: У 8 т. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 3-4.
559. Кабузан В.М. О достоверности учета населения России (1858-1917 гг.) // Источниковедение отечественной истории: Сб. ст. 1981. – М.: Наука, 1982. – С.100-117.
560. Казьмирчук М.Г. Благодійницька діяльність ломбардів в Україні наприкінці ХІХ- на початку ХХ ст.// Сумська старовина. – 2003. – №ХІ-ХІІ. – С.171-177.
561. Калакура О. Поляки на землях України в лещатах імперії (1900-1917 рр.) // Пам'ять століть. – 2006. – №5. – С.129-140.
562. Календарь-справочник городского и земского деятеля на 1911 год. Издание журналов «Городское Дело» и «Земское Дело». – СПб.: Типография акц. О-ва «Слово», 1911. – 474 с.
563. Календарь-справочник городского деятеля на 1912 год. (Второй год издания)/ Составил Б.Б.Веселовский. – СПб.: «Русская Скоропечатня», [б.г.]. – 350 с.
564. Календарь-справочник городского деятеля на 1913 год. (Третий год издания). Составил Б.Б.Веселовский. Издание журналов «Городское Дело» и «Земское Дело». – СПб.: «Русская Скоропечатня», [б.г.]. – 398 с.
565. Календарь-справочник городского деятеля на 1914 год. (Четвертый год издания)/ Составил Б.Б.Веселовский. Издание журналов «Земское Дело» и «Городское Дело». – [Б.м.]: [Б.и.], [б.г.]. – 376 с.
566. Календарь-справочник городского деятеля на 1915 год. (Пятый год издания)/ Составил Б.Б.Веселовский. – Пг.: Типография Двигатель, [б.г.]. – 384 с.

567. Календарь-справочник городского деятеля на 1916 год. Составил Б.Б.Веселовский. Издание журналов «Земское Дело» и «Городское Дело». – Пг.: [Б.и.], 1916.– 448 с.
568. Календарь-справочник городского деятеля на 1917 год. (седьмой год издания)/ Составил Б.Б.Веселовский. – [Б.м.]: Издание журналов «Земское Дело» и «Городское Дело», [б.г.]. – 360 с.
569. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов: Типография губернского правления, 1904. – Разд. пагин.
570. Календарь Черниговской губернии на 1910 год. – Чернигов: Типография губернского правления, 1910. – Разд. пагин.
571. Калинычев Ф.И. Государственная Дума в России: Сб. док. и материалов. – М.: Госюриздат, 1957. – 646 с.
572. Каминка А.И., Набоков В.Д. Вторая Государственная дума. – СПб., 1907. – 308 с.
573. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение, история, распад. – М.: «Прогресс-Традиция»-«Традиция», 2000. – 344 с.
574. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. – 1992. – № 7. – С.48-56.
575. Каппелер А. Формування української нації у Російській імперії ХІХ ст. на тлі націотворчих процесів у Європі // Формування української нації: історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичи, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С.78-83.
576. Карліна О. Роль міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми // Українська історична наука на порозі ХХІ століття: Міжнар. науковий конгрес. Чернівці, 16-18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення. – Чернівці: Рута, 2001. –Т.1. – С. 325-330.
577. Каспэ С.И. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика. – М.: РОССПЭН, 2001. – 255 с.

578. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX - XX століть: Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
579. К 10-летию 1-й Государственной думы: 27 апр. 1906 - 27 апр. 1916. – Пг.: Изд-во «Огни», 1916. – 231 с.
580. Киев. Энциклопедический справочник. – 2-е изд. – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1985. – 759 с.
581. Киевская Мысль. – К., 1913-1914.
582. Кизченко В.И. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма. – К.: Наукова думка, 1990. – 228 с.
583. Ким Ен Хван. В борьбе за массового читателя. Журнал «Нива» (1869-1918) // Свободная мысль– XXI. – 2004. – №1. – С. 140-150.
584. Кириленко О.П., Лучка А.В., Малиняк Б.С. Историчний досвід місцевих запозичень в Україні та Росії до 1917 р. // Муніципальні запозичення в Україні. Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми фінансування розвитку великих міст за рахунок муніципальних запозичень та шляхи їх розв'язання, Київ, 29 вересня 2004 р. – К.: [Міжнародний інститут фінансів], 2005. – С. 126-132.
585. Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX - начало XX в.). – М.: Наука, 1979. – 288 с.
586. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России 1914-февраль 1917 г. – М.: Наука, 1971. – 308 с.
587. Киселев И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В. Политические партии в России в 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение (количественный анализ) // История СССР. – 1990. – №4. – С.71-87.
588. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция. (Продовольственный вопрос в России. 1914-октябрь 1917 г.). – Л.: Изд-во «Наука», Ленинградское отделение, 1985. – 384 с.

589. Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875-1914 гг. (Очерки правительственной политики). – Л.: «Наука», Ленинградское отделение, 1978. – 287 с.
590. Киян М.Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній Думі Російської імперії першого та другого скликання (1906-1907 рр.): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид. акад. ім. Я.Мудрого. –Х., 1998. – 19 с.
591. Кіба М.П. Римо-католицька церква у Харкові // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура: (Досвід ретроспективного аналізу): Зб. наук. ст. – Х., 1999. – С.96-99.
592. Клочков Ю.А. Славянск: Историко-публицистический очерк. – Сталино: Кн. изд-во, 1960. – 166 с.
593. Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч.4 // Сочинения: В 9 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 4. – 398 с.
594. Книш З. Микола Міхновський і вибори до четвертої Думи // Самостійна Україна. – 1958. – Ч.6. – С.11-13; Ч.15-17. – С.5-11.
595. Кобзарі й лірники // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн.3. – С.63-75.
596. Ковалев А.Д. Модернизации теории // Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990. – С.193-197.
597. Коваленко І. Самогубства в Харкові // Українська А.Н. Збірник Соціально-Економічного Відділу. – №7. – Праці демографічного інституту. – Т. IV – Демографічний збірник. – К., 1926. – С. 172-200.
598. Ковалівський А. Харків (культурно-історичний нарис). – Х.: Державне видавництво України, 1930. – 87 с.
599. Коваль М.В. До історії руху за встановлення пам'ятника Т.Г.Шевченку в Києві (1904-1914 рр) // З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI - початку XX ст.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С.215-231.

600. Ковальский Н.П., Абросимова С.В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903-1916 гг.) // Археографический ежегодник за 1988 год. – М.: Наука, 1989. – С. 52-57.
601. Кованько П.Л. Местный бюджет Украины в 1912 году (в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении). – Х.: Фин.-эконом. Бюро НКФ УССР, 1923. – 82 с.
602. Кованько П. Местный бюджет Украины в 1912 году: В нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении. – 2-е изд., доп. и перераб. – Х.: Финансово-экономическое бюро НКФ УССР, 1925. – 88 с.
603. Ковтун В.В., Степаненко А.В. Города Украины: экономико-географический справочник. – К.: Вища школа, 1990. – 279 с.
604. Коган Д.М. Связи городского и сельского населения как одна из проблем этнографии города // Советская этнография. – 1967. – №4. – С.40-50.
605. Коган Л.Б. Быть горожанином. – М.: Мысль, 1990. – 205 с.
606. Коган Л.Б. Социально-культурные функции города и пространственная среда. – М.: Стройиздат, 1982. – 176 с.
607. Козаков М. Девять точек. Роман. – 3-е изд. – Л.: Изд-во писателей, [1932]. – 298 с.
608. Козаков М. Крах імперії. – К.: Дніпро, 1965. – 851 с.
609. Козлова О.Н. Поселение: потенциал урбанизации // Социально-гуманитарные знания. – 2004. – №1. – С.145-160.
610. Коковцов В.Н. Из моего прошлого (1903-1919): Воспоминания. Мемуары. – Минск: Харвест, 2004. – 896 с.
611. Колесников К.М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX -XX століть: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. – 18 с.
612. Коли будили «хиренну волю...» // Україна. – 1964. – № 19. – С. 14.

613. Коломийцев В.Ф. Методология истории. (От источника к исследованию). – М.: РОССПЭН, 2001. – 191 с.
614. Коломієць Л.І., Майборода А.В. Деякий архівний матеріал про вшанування пам'яті Т.Г.Шевченка на Лівобережній Україні після першої російської революції // Тези доповідей IV міжвузівської республіканської славістичної конференції 12-14 жовтня 1961 року. – Одеса, 1961. – С.79-83.
615. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.). – Х.: Фірма «Консум», 1998. – 192 с.
616. Коломієць Т.В., Ярмиш О.Н. Культура Харкова на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.). – Х.: Вид-во Національного ун-ту внутрішніх справ, 2003. – 256 с.
617. Коломойцев А. Из истории 1905 года в Донбассе (Пережитое) // Летопись революции. – 1923. – №4. – С.25-44.
618. Коломойцев Ал. Перед грозой. (Из пережитого в 1900-1905 гг.) // Летопись Революции. – 1925. – №5-6. – С.302-312.
619. Коник С.М. Децентралізація та деконцентрація державного управління в Україні (друга половина XIX ст.- початок XX ст.) // Статистика України. – 2004. – №3. – С.45-49.
620. Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы. (Гимназии и реальные училища с конца XIX века до Февральской революции 1917 года). – М.: Учпедгиз, 1947. – 246 с.
621. Константинов Н.А., Струминский В.Я. Очерки по истории начального образования в России. – М.: Учпедгиз, 1953. – 272 с.
622. Константиноград // Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб., 1903. – Т.11. – С.280-281.
623. Копыл А.Г. Бахмутский водопровод // Былое. – 1993. – №4-5. – С. 14-19.
624. Копыл А.Г. Из истории храмов Бахмута. – Артемовск: [Б.и.], 1993. – 50 с.

625. Копыл А.Г. Торговая площадь Бахмута // Бахмутский часопис. – 1994. – №1-2. – С.20-25.
626. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861 - 1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
627. Корель Л.В. Перемещение населения между городом и селом в условиях урбанизации. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1982. – 192 с.
628. Королев В.И. Бунт на коленях. (Политические партии в Таврической губернии 1905-1907 гг.). – Симферополь: Таврия, 1993. – 71 с.
629. Корольов В.І. Діяльність політичних партій у Криму і Північній Таврії. 1899-1918 рр.: Автореф. дис... доктора історичних наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1996. – 44 с.
630. Корчак-Чепурківський Ю. Місто й село у смертності Наддніпрянської України // Українська А.Н. Збірник Соціально-Економічного Відділу. – №7. – Праці демографічного інституту. – Т. IV – Демографічний збірник. – К., 1926. – С. 113-171.
631. Костин В.И. Ворошиловград: Архитектурно-исторический очерк. – К.: Будівельник, 1987. – 222 с.
632. Костомаров Н. Две русские народности // Исторические монографии и исследования. – 2-е изд. Д.Е.Кожанчикова. – СПб., 1872. – Т.1. – С.53-108.
633. Коцюбинська-Єфіменко З.Х. Михайло Коцюбинський. Життя і творчість. – К.: Державне вид-во художньої л-ри, 1955. – 288 с.
634. Коцюбинський М. Твори: В 6-ти томах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961-1962. – Т.5.– 463 с.; Т.6.– 491 с.
635. Кравець М. Вогненна муза Кобзаря (з хроніки вшанування Т.Г.Шевченка у 1914 р.) // Жовтень. – 1970. – №3. – С. 115-119.
636. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К.: Основи, 1997.– 423 с.
637. Кравченко В.В. Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Х.: Основа, 1990. – 176 с.

638. Кравченко О. Історичний досвід соціально-доброчинної діяльності органів місцевого самоврядування в Україні // Аспекти самоврядування. – 2006. – №5. – С. 44-46.
639. Краснокутськ: Зб. арх. док. і матеріалів. – Х.: Фоліо, 1994. – 95 с.
640. Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырехлетие 1905-1909 гг. – Чернигов: Типография губернского правления, 1909. – 116 с.
641. Кременчуг // Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб., 1903. – Т.11. – С.503.
642. Кременчуг // Энциклопедический словарь Т-ва «Братьев А. и И. Гранат и К°». – 7-е совершенно перераб. изд. – М., 1914. – Т.25. – Стлб. 417.
643. Кременчуг: краеведческий очерк. – Х.: Прапор, 1965. – 126 с.
644. Кременчуг: краеведческий очерк. – 2-е изд., доп. и перераб. – Х.: Прапор, 1966. – 141 с.
645. Криворотченко М. Місто і краєзнавство // Краєзнавство. – 1928. – №4. – С.1-4.
646. Кризис самодержавия в России. 1895-1917. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1984. – 664 с.
647. Крипак Ю.В. Історично-науковий аналіз становлення та функціонування Придніпровської залізниці (друга половина ХІХ-початок ХХ століть): Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.07 / Київ. Ун-т економіки і технологій транспорту. – К., 2007. – 20 с.
648. Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина ХІХ століття – 1917 р.) // Вісник Національного банку України. – 2000. – №9. – С.58-63.
649. Круглова М.Г. Монументы в архитектуре городов. – М.: Госстройиздат, 1952. – 124 с.

650. Кругляк Б.А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // Український історичний журнал. – 1986. – №10. – С.81-90.
651. Кругляк Б.А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Респ. міжвідомчий зб. – К., 1980. – Вип. 14. – С. 48-53.
652. Кругляк Б.А. Товарні біржі в Російській імперії // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С. 58-64.
653. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-і роки XIX ст. - 1914 р.) // Український історичний журнал. – 1994.– №6. – С.72-81.
654. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста: Походження назв міст і селищ міського типу УРСР. – К.: Наукова думка, 1978. –151с.
655. Крупина Т.Д. Теория «модернизации» и некоторые проблемы развития России конца XIX - начала XX в. // История СССР. – 1971. – №1. – С.191-205.
656. Крупный город: проблемы и тенденции развития. – Л.: Наука, ленинградское отделение, 1988. – 167 с.
657. Крупянская В.Ю. Эволюция семейно-бытового уклада рабочих // Российский пролетариат: облик, борьба, гегемония. – М.:Наука, 1970. – С.271-289.
658. Крутіков В.В. Гірничопромислова буржуазія України в початковий період революції 1905-1907 рр. // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка: Зб. наукових праць. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1991. – С.74-82.
659. Крутіков В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905-1907 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С.57-66.

660. Крымцов А.А., Шевченко Б.Е., Афанасьев О.Е. Историко-географическое районирование как один из аспектов урбоэкологических исследований городской среды г.Днепропетровска // Грані. – 2001. – №3. – С.22-30.
661. Ксензенко М. Використання «Харьковского календаря» при написанні історії міст і сіл України // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1964. – №3. – С.72-74.
662. Кузьмин Н.Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России. – Челябинск: Южно-Уральское кн. изд-во, 1971. – 280 с.
663. Кузьмин Н.Н. Учительские семинарии России и их место в подготовке учителей начальной школы. (Лекция по истории педагогики). – Курган, 1970. – 102 с.
664. Кулик В. Ніжинська міська управа // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип. 3. – С.47-51.
665. Кулик Л. З історії Ніжинських ярмарків // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2. – С.179-182.
666. Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки. (Стат. довідник). – К.: Радянська школа, 1940. – 203 с.
667. Кульчицький С.В. До історії виникнення залізничного транспорту на Україні // Економіка Радянської України. – 1963. – №2. – С. 102-106.
668. Куприянова Л.В. Города Северного Кавказа во второй половине XIX века: К проблеме развития капитализма вширь. – М.: Наука, 1981. – 232 с.
669. Куп'янськ: Зб. арх. док. і матеріалів. – Харків.: «Фоліо», 1994. – 94 с.
670. Куп'янську – 350. Історико-економічний огляд. – Х.: Золоті сторінки, 2005. – 168 с.
671. Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І.Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С.76-91.
672. Курило В.С. Образование в Донбассе (XIX- начало XX вв.). – Луганск: Луган. пед. ун-т, 1999. – 112 с.

673. Курман М.В. Воспроизводство населения дореволюционного крупного города (на примере Харькова) // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР: Сб.ст. – М.:Статистика, 1977. – С.230-246.
674. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
675. Кустарные промыслы в Харьковской губернии по данным исследования 1912 года. – Х., 1913. – 37 с.
676. Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России 1861-1900. – М.: Наука, 1974. – 252 с.
677. Лаверычев В.Я. Некоторые особенности развития монополий в России (1900-1914 гг.) // История СССР. – 1969. – №3. – С.80-97.
678. Лавров П. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910-1914 гг. – К.: Политиздат Украины, 1966. – 223 с.
679. Лавров П.Л. Украинская советская историография о рабочем движении на Украине в 1912-1914 гг.: Мат. сессии, посвященной 50-летию «Правды» и ленской стачки. – М., 1962. – 16 с.
680. Лазаревський Г. Чернігів 20 літ тому (Фрагмент зі спогадів). (Підготовка до друку, передмова та примітки Григорія Кураса і Тамари Демченко) // Сіверянський літопис. – 2002. – №6. – С.123-128.
681. Лазебник В.И. Озерка наша: исторический очерк о Днепропетровском центральном рынке. – Днепропетровск: Арт-Прес, 2001. – 400с.
682. Лазебник В.И. Почетное гражданство в дореволюционном Екатеринославе // Скарби музеїв: Матеріали обласної наукової конф. до Міжнародного дня музеїв 2003 р. – Дніпропетровськ, АР ПРЕС, 2005. – С. 76-87.

683. Лазебник В.І. Як працювала Катеринославська Міська Дума // З минувшини Подніпров'я: Зб. матеріалів конф., присвяченої міжнародному дню музеїв 17 травня 1994. – Дніпропетровськ: Пороги, 1995. – С.100-107.
684. Лаппо Г.М. Рассказы о городах. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.:Мысль, 1976. – 219 с.
685. Лебедин: Зб. арх. док. і матеріалів. – Харків: «Фоліо», 1997. – 158 с.
686. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы: заметки о старом городе – Х.:Фоліо, 1998. – 335 с.
687. Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. – М.: Мысль, 1981. – 285 с.
688. Ленін В.І. Повне зібрання творів.
689. Леонов Л.О., Рябцев В.П. До питання про взаємовідносини соціал-демократії та профспілок на Україні в 1907-1914 рр. // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. науков. зб. – К.: Либідь, 1992. – Вип.172. Політичні партії на Україні (1905-1925 рр.). – С.64-71.
690. Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. – М.: РОССПЭН, 1997. – 512 с.
691. Лепти Б. Общество как единое целое. О трех формах анализа социальной целостности // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М.: Coda 1996. – С. 148-164.
692. Летенков Э.В. «Литературная промышленность» России конца XIX - начала XX века. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1988. – 176 с.
693. Лившин Я.И. Монополии в экономике России. (Экономические организации и политика монополистического капитала). – М.: Изд-во социально-экономической л-ры, 1961. – 447 с.
694. Лившиц Р.С.Размещение промышленности в дореволюционной России. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 295 с.

695. Липський Ю. Науково-практична конференція «Історична спадщина Конотопа XII-XIX століть» // Український історичний журнал. – 1999. – №2. – С.154.
696. Лисенко О.В. Боротьба українських «Просвіт» і кооперативів проти експансії російського капіталу в Україну // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. VIII. – С. 109-123.
697. Лисенко О.В. «Просвіта» Наддніпрянської України у дожовтневий період / АН УРСР. Ін-т історії. – К., 1990. – 34 с.
698. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні першої світової війни // Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – С. 471-483.
699. Лихолобова З.Г., Бочаров В.В. Проблемы возникновения Юзовки (Донецка) в освещении Т.Фридгута // Вісник Донецьк. ун-ту. – Сер.Б. Гуманітарні науки. – 1998. – №1. – С. 24-30.
700. Лихоманов А.В. Борьба самодержавия за общественное мнение в 1905-1907 гг. – СПб.: Рос. нац. б-ка, 1997. – 134 с.
701. Лицом к огню: Краткий очерк истории Днепропетровского металлургического завода им. Г.И.Петровского. – Днепропетровск: Книжное издательство, 1962. – 432 с.
702. Лініченко А.І. Містобудівельна спадщина Катеринослава // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 року). – Рівне, 1993. – С.206-208.
703. Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншини на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX - на початку XX ст.). – К., 1993. – 87 с.
704. Літописець. Замах на пам'ятник Пушкіна в Харкові і Микола Міхновський // Самостійна Україна. – 1957. – Ч.3. – С.17-19.
705. Лобахин В. Харьковский Совет Р. и С. депутатов в марте и апреле 1917 года // Літопис революції. – 1929. – № 4. – С. 30.

706. Лозанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С.65 - 73.
707. Лозанська Т. Торговельні дома України на межі двох століть (1892-1914 рр.) // Історія України. – 2001. – №31-32. – С.12-15.
708. Локотош Б. Очерки истории Луганска. – Луганск: Редакционно-издательский отдел областного управления по печати, 1993. – 140 с.
709. Лосєв І. Українське питання у дзеркалі російського націоналізму // Пам'ять століть. – 2001. – №1. – С. 12-18.
710. Лось Ф.Є. Робітничий клас України в 1907-1913 роках. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 196 с.
711. Лубны // Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб., 1903. – Т.12. – С.333.
712. Лубны-Герцык Л.И. Механическое движение населения в городах СССР в летнее полугодие 1927 года // Статистическое обозрение. – 1928, – №5. – С. 95-103.
713. Луганск. Исторический очерк. – Донецк.: Донбасс, 1969. – 207 с.
714. Лугова О.І. Міські промислові осередки на Україні (кінець XIX - початок XX ст.) // Український історико-географічний збірник. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип.І. – С.182-197.
715. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с.
716. Лутаєва Т.В. Теорія і практика освіти учнів у гімназіях Харкова другої половини XIX - початку XX ст.: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Харьк. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 1998.–18 с.
717. Луценко В.П. Из истории среднего женского образования на Сумщине в начале XX в. // Матеріали п'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. Ч.ІІ. Історія Сумщини з найдавніших часів до кінця XIX ст. Новітня історія Сумщини. – Суми., 2003. – С.52-57.

718. Лушакова А.Н., Евселевский Л.И. Улицами старого Кременчуга. – К.: Техніка, 1997. – 152 с.
719. Любаров П.Е., Рудь А.С. Пролетариат и Государственная Дума // Российский пролетариат: облик, борьба, гегемония. – М.:Наука, 1970. – С.181-208.
720. Любарский Г.Ю. Морфология истории: сравнительный метод и историческое развитие. – М.:КМК Scientific Press, 2000. – 449 с.
721. Любичанковский С.В. Губернаторская власть начала XX века в оценке современников // Клио. – 2003. – №1. – С.102-109.
722. Любичанковський С.В. Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці XIX- на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2007. – №4. – С. 82-90.
723. Любченко В.Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С.55-65.
724. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – 4-е изд. – М.: Государственное изд-во политической литературы, 1956. – Т.П. Капитализм. – 728 с.
725. Мазур М.В. Коригування індексу споживчих цін на сезонність // Статистика України. – 2004. – №3. – С. 26-31.
726. Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма. Социально-экономический аспект. – Львов: Свит, 1990. – 156 с.
727. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон: Канадський ін-т Українських студій, Альбертський ун-т, 1985. – 416 с.
728. Малахов В.П., Степаненко Б.А. Одесса.1900-1920. Люди...События...Факты... – Одесса: «Optimum», 2004. – 448 с.
729. Маленко Е.Ю. Конотоп: іст.-краєзнавчий нарис. – Х.: Прапор, 1970. – 103 с.

730. Малый город. Социально-демографическое исследование небольшого города. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1972. – 246 с.
731. Маманчук О.І. Актуальні проблеми політичної історії України: Монографія. – К.: КНЕУ, 2005. – 309 с.
732. Манько А.В. Блюстители верховной власти: Институт губернаторства в России: Исторический очерк. – М.: Аграф, 2004. – 240 с.
733. Марголис Ю.Д. Юбилей Т.Г.Шевченко 1914 г. (из истории общественно-политической борьбы) // Вопросы истории России XIX-начала XX века. Межвузовский сборник. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1983. – С. 181-189.
734. Маркин Р. Управление розничной торговлей / Пер. с англ. – М.: Экономика, 1980. – 272 с.
735. Мармазова О.І. Розвиток земських початкових навчальних закладів у Донбасі // Нові сторінки історії Донбасу: Статті. – Кн.8. – Донецьк, 2000. – С.248-253.
736. Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 томах. – М.: Издательство Всесоюзной книжной палаты, 1956-1960. Т.1. – 442 с.; Т.2. – 387 с.; Т.3. – 415 с.; Т.4. – 558с.
737. Масненко В. Відповідність історичної та національної свідомості українців середини XIX ст. – 20-х рр. XX ст.: загальнометодологічні аспекти // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія. Ч.ІІ. XX століття. – Одеса–К.–Львів, 1999. – С.112-118.
738. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX - перша третина XX ст.). – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
739. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – М.: Наука, 1979. – 415 с.

740. Материали по вопросу о выделении г. Харькова в самостоятельную земскую единицу: Доклад Харьковской городской Управы в Городскую Думу. – Х.: Типография «Мирный труд», 1913. – 98 с.
741. Матеріали до опису округ УСРР. Дніпро-Петровська округа (Катеринославська округа). – Х.: [Б. в.], 1926. – 55 с.
742. Матеріали до опису округ УСРР. Запорізька округа. – Х.: [Б. в.], 1926. – 48 с.
743. Матушанська Ц.Б. Революційний рух на Харківщині в період спаду першої російської революції (1906-червень 1907 рр.) // Український історичний журнал. – 1959. – №1. – С.62-72.
744. Махонина С.Я. Русская дореволюционная печать (1905-1914). – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1991. – 208 с.
745. Махонина С.Я. Русская легальная журналистика XX в. (1905-февраль 1917) (опыт системного исследования) // Из истории русской журналистики начала XX века. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1984. – С.5-49.
746. Машуков В. Воспоминания о городе Екатеринославе (1887-1910 гг.). – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1910. – 89 с.
747. Межевич М.Н. Социальное развитие и город. Философские и социологические аспекты. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1979. – 176 с.
748. Меленевський А., Курій Г. Григорій Іванович Петровський. – К.: Політвидав України, 1968. – 296 с.
749. Мельник Л.Г. Формування робітничого класу на Україні: транспортний пролетаріат у 60-90-х роках XIX ст. – К.: Вид-во при Київ. держ. ун-ті видавничого об'єднання «Вища школа», 1988. – 104 с.
750. Методологические вопросы изучения уровня жизни трудящихся. – М.: Изд-во социально-экономической л-ры, 1959. – 259 с.

751. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
752. Миллер Д.П. К истории Новгорода-Северского. – М.: [Б.и.], 1910. – 9 с.
753. Минц С. Из воспоминаний о 1905 годе в Конотопе // Летопись Революции. – 1925. – №4. – С.21-24.
754. Миргород // Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб., 1903. – Т.13. – С.207.
755. Мирный труд. Повременное научно-литературное и общественное издание. – Х., 1902-1914.
756. Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л.: Наука, 1990. – 272 с.
757. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Спб.: Дмитрий Буланин, 1999.–Т.1.– 548 с. – Т.2.– 566 с.
758. Миславский В.Н. Кино в Украине (1896-1921). Факты. Фильмы. Имена. – Х.: Торсинг, 2005. – 575 с.
759. Миславский В.Н. Харьков и кино: Фильмобιοграфический справочник. – Х.: Торсинг, 2004. – 288 с.
760. Митрофанов А. Акционерные общества в металлургической промышленности Украины в конце XIX - начале XX в. // Экономика Украины. – 1992. – №12. – С.71-75.
761. Михайлик О.Ф. Харкову - 300 років: Короткий історико- економічний нарис. – Х.: Харьк. обл. вид-во, 1956. – 131 с.
762. Михайлин І.Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії 1812-1917. – Х.: Колорит, 2007. – 366 с.

763. Михайлов Б.Д. История города Мелитополя. – Запорожье: ВПК «Запоріжжя», РИО «Издатель», 1998. – 240 с.
764. Михайлов Б.Д. Мелитополь: Историко-краеведческий очерк. – Днепропетровск: Промінь, 1978. – 80 с.
765. Михайлов Б.Д. Мелитополь: Историко-краеведческий очерк. – 2-е изд., доп. – Днепропетровск: Промінь, 1978. – 95 с.
766. Михайловский А. Задачи городских управлений в новой России. – М.: Книгоиздательство «Труд и Воля», [Б. г.]. – 30 с.
767. Михайловский А. Реформа городского самоуправления в России. – М.: Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К°, 1908. – 109 с.
768. Михайлюк О.В. Про роль і місце інтелігенції в революційному процесі першої чверті ХХ століття в Росії та Україні // Філософія, культура, життя. – 1998. – Вип.1. – С.126-133.
769. Мірошніченко І. Старобільщина: історико-краєзнавчий нарис. – Луганськ: ВАТ «ЛЮД», 2002. – 112 с.
770. Місто // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина / Перевидання в Україні. – Львів, 1994. – Т.4. – С. 1585-1596; – Т. 5. – С. 1605-1609.
771. Міщенко В.І., Корогод Г.І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. ХХ ст.). – Суми: Слобожанщина, 1999. – 75 с.
772. М.М.Коцюбинський як громадський діяч: Документи, матеріали, публікації. – К.: Наукова думка, 1968. – 191 с.
773. Моисеенко В.М. Миграционные процессы населения и управление ими // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов. – М.: Статистика, 1970. – С.21-29.
774. Моисеенко В.М. Территориальное движение населения: Характеристика и проблемы управления. – М.: Мысль, 1985. – 120 с.

775. Моїсеєнко В.П., Новаківська Н.П. Суми. Історико-архітектурний нарис. – К.: Будівельник, 1966. – 79 с.
776. Молоків-Журський П.П., Нечаєв М.М., Рождественський С.М. Кременчук (короткий довідник). – Кременчук: Кременчуцьке окружне т-во краєзнавства, 1929. – 47 с.
777. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 350 с.
778. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. – К., 2000. – 20 с.
779. Молчанов В.Б. Культурно-освітні чинники добробуту міщан Правобережної України на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1999. – №5. – С.44-49.
780. Монополии и экономическая политика царизма в конце XIX - начале ХХ в.: К проблеме истории предпосылок Великой Октябрьской социалистической революции: Сб. ст. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1987. – 238 с..
781. Монополистический капитализм в России: Сб. научных тр. – М., 1989. – 228 с.
782. Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907-1914 гг. – М.: РОССПЭН, 1998. – 624 с.
783. Москаленко М. На берегах Борзни-ріки: (Краєзнавчі нариси). – Чернігів: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1995. – Частина I. – 108 с.
784. Москаленко О., Кедун І. Історична топографія Новгород-Сіверського// Сіверянський літопис. – 2001. – №1. – С.21-28.

785. Мыш М.И. Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. – 7-е изд., испр. и значительно доп. – СПб., 1910. – 1211 с.
786. Мыш М.И. Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. – 8-е изд., испр. и значительно доп. – Пг., 1915. – 1298 с.
787. Набиркин Н.А. Сведения об историческом развитии г. Екатеринослава: К открытию областной южно-русской выставки в г.Екатеринославе. – Екатеринослав: Типография бывшего братства Св.Владимира, 1910. – 18 с.
788. Назаренко И.Д. Общественно-политические, философские, эстетические и атеистические взгляды Т.Г.Шевченко. – 2-е изд., доп. – К.: Дніпро, 1964. – 408 с.
789. Нарядько А.В. Благодійна діяльність товариств піклування про народну тверезість у Полтавській губернії // Історична пам'ять. – 2001. – №1-2. – С.79-85.
790. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. Правительственная политика. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1984. – 260 с.
791. Нардова В.А. Городское самоуправление в России после реформы 1870 г. // Великие реформы в России 1856-1874 / Под ред. Л.Г.Захаровой, Б.Эклофа, Дж.Бушнелла. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1992. – С.221-238.
792. Нардова В.А. Органы городского самоуправления в системе самодержавного аппарата власти в конце XIX- начале XX в. // Реформы или революция? Россия 1861-1917: Материалы международного colloквиума историков. – СПб.: Наука, 1992. – С.55-66.
793. Нардова В.А. Первые выборы в Городские думы по избирательному закону 1892 г.// Проблемы социально-экономической истории России. К 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Романова. – СПб.: Наука, СПб. отделение, 1991. – С.224-236.

794. Нардова В.А. Самодержавие и городские Думы в России в конце XIX - начале XX в. – СПб.: Наука, 1994. – 159 с.
795. Нарис історії «Просвіти» / Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середяк, Р.Іваничук / За ред. І.Мельник. – Львів: Просвіта, 1993. – 229 с.
796. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): Навч. посібник. – К.: Заповіт, 1996. – 302 с.
797. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): В 3-х кн. – К., 1994. – Кн.І. – 138 с.
798. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К.: Політвидав України, 1980. – 318 с.
799. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.
800. Науменко І.М. З вершини століття: Короткий нарис історії будівництва і розвитку електричного транспорту міста Дніпропетровська. – Дніпропетровськ: Пороги, 1997. – 118 с.
801. Наумов С.О. Діяльність українських політичних організацій на Сумщині (кінець XIX - 1907 р.) // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. (Ч.І. Історія). – Суми, 1994. – С.138-144.
802. Наумов С.О. Організаційна мережа українського політичного руху на Сумщині (кінець XIX - початок XX ст.) // Сумська старовина. –2005. – № XVI-XVII. – С.111-118.
803. Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2006. – 344 с.
804. Национальный состав Советской Украины: Составлена зам. Народного комиссара внутренних дел Н.А.Черлюнкаевичем с участием сотрудников НКВД УССР. – Харьков: [Б.и.], 1925. – 130 с.
805. Нежинская копейка. Политическая, общественная и литературная газета. – Нежин, 1913-1914.

806. Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900-1907 рр.: Автореф. дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01 / НАН України, ін-т історії. – К., 2002. – 19 с.
807. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. – М.: Госполитиздат, 1954. – 308 с.
808. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Ч.2.Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. – 580 с.
809. Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів: У 10 т. – К.: Наукова думка, 1968. – Т.10. – 588 с.
810. Николаевская А. Как защититъ Номо Urbis? // Иностранная литература. – 1984. – №7. – С. 191-194.
811. Ніжинщина: Іст.-екон. нарис. – К.: Обласне кн-газ. Вид-во, 1964. – 106 с.
812. Ніжинщина: [Навч. посібник]. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М.Гоголя, 2004. – 174 с.
813. Нікітін Ю.О. Міське суспільне управління Чернігівської губернії в 70-80-х рр. XIX ст. // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. 7-8 грудня 1999 р. Зб.ст. – Суми, 1999. – С.62-64.
814. Нікітін Ю. Основні витратні статті міських бюджетів на прикладі міст Чернігівської губернії в 70-і роки XIX ст. // Пам'ять століть. – 2006. – №3-4. – С.176-183.
815. Нікітіна Г. Народа секретарів обласних редколегій з історії міст і сіл // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1964. – №2. – С.76-77.
816. Николаєва Т.М. Вплив підприємців на розвиток інфраструктури міських центрів України в останній третині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX-початку XX ст. – Вип.VIII. – К., 2004. – С.186-202.

817. Новейшие исследования по истории России периода империализма в советской и зарубежной историографии: Сб. ст. – М., 1985. – 135 с.
818. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. – Запоріжжя: РА «Тандем У», 1997. – 88 с.
819. Нові перспективи історіописання / За ред. П.Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 392 с.
820. Новое время. – СПб, 1901-1916.
821. Обзор Екатеринославской губернии за 1907 год. – [Б.м.], [Б.г.]. – 49 с.
822. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1910. – 83 с.
823. Обзор о состоянии Таврической губернии за 1904 год. – Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1905. – 46 с.
824. Обзор о состоянии Таврической губернии за 1905 год. – Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1906. – 38 с.
825. Обзор о состоянии Таврической губернии за 1906 год. – Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1907. – 40 с.
826. Обзор о состоянии Таврической губернии за 1907 год. – Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1908. – 40 с.
827. Обзор о состоянии Таврической губернии за 1908 год. – Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1909. – 36 с.
828. Обзор о состоянии Таврической губернии за 1909 год. – Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1910. – 36 с.
829. Обзор о состоянии Таврической губернии за 1910 год. – Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1911. – 36 с.
830. Обзор Полтавской губернии за 1901 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1902. – 7 с.
831. Обзор Полтавской губернии за 1903 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1904. – 6 с.

832. Обзор Полтавской губернии за 1904 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1905. – 7 с.
833. Обзор Полтавской губернии за 1905 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1906. – 7 с.
834. Обзор Полтавской губернии за 1906 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1907. – 6 с.
835. Обзор Полтавской губернии за 1907 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1909. – 8 с.
836. Обзор Полтавской губернии за 1908 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1910. – 8 с.
837. Обзор Полтавской губернии за 1909 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1910. – 6 с.
838. Обзор Полтавской губернии за 1910 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1912. – 10 с.
839. Обзор Полтавской губернии за 1911 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1912. – 12 с.
840. Обзор Полтавской губернии за 1912 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1913. – 10 с.
841. Обзор Полтавской губернии за 1913 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1915. – 9 с.
842. Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1916. – 9 с.
843. Обзор Таврической губернии за 1913 год. – Симферополь: Таврическая Губернская Типография, 1914. – 136 с.
844. Обзор Таврической губернии за 1914 год. – Симферополь: Таврическая Губернская Типография, 1915. – 149 с.
845. Обзор Харьковской губернии за 1904 год. – Харьков: Типография Губернского правления, [б.г.]. – 41 с.

846. Обзор Харьковской губернии за 1905 год. – Харьков: Типография Губернского правления, [б.г.]. – 48 с.
847. Обзор Харьковской губернии за 1906 год. – Харьков: Типография Губернского правления, [б.г.]. – 43 с.
848. Обзор Харьковской губернии за 1907 год. – Харьков: Типография Губернского правления, 1908. – 36 с.
849. Обзор Харьковской губернии за 1908 год. – Харьков: Типография Губернского правления, 1910. – 41 с.
850. Обзор Харьковской губернии за 1910 год. – Харьков: Типография Губернского правления, [б.г.]. – 41 с.
851. Обзор Харьковской губернии за 1912 г. // Харьковский календарь на 1914 год. – [Б.м.], [б.г.]. – С.1-84.
852. Обзор Харьковской губернии за 1913 г. – Харьков: Типография Губернского правления, [б.г.]. – 39 с.
853. Обзор Харьковской губернии за 1914 г. – Харьков: Типография Губернского правления, [б.г.]. – 38 с.
854. Обзор Черниговской губернии за 1903 г. // Календарь Черниговской губернии на 1905 год. Год 19-й. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1904. – Отдел 3-й «Статистические и справочные сведения по Черниговской губернии». – С.235-313.
855. Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданейшему отчету Черниговского Губернатора за 1904 год. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1905. – 87 с.
856. Обзор Черниговской губернии за 1906 год. (Приложение к Всеподданейшему отчету Черниговского Губернатора). – Чернигов: Типография Губернского правления, 1907. – 17 с.
857. Обнинский В. Печать и администрация // Свобода печати при обновленном строе. – СПб., 1912. – С.153-224.

858. Огієнко О. Земства Правобережної України 1904-1917 років: досвід соціально-економічної та культурно-просвітницької діяльності. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 144 с.
859. Огороков А.З. Октябрь и крах русской буржуазной прессы. – М.:Мысль, 1970. – 414 с.
860. Ольховский Е.Р. К вопросу о публикации источников по истории фабрик и заводов // Проблемы архивоведения и источниковедения: Материалы научной конференции архивистов Ленинграда. 4-6 февраля 1964 г. – Л.: Наука, 1964. – С. 186-199.
861. Омелянчук И.В. Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914 гг.). – К.: НИУРО, 2000. – 168 с.
862. Оникиенко В.В., Янковская Е.А., Доценко А.И. Миграция в экономических районах УССР // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов. – М.: Статистика, 1970. – С.78-84.
863. Опацкий А.Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. – Х.: Типография фирмы «А.Дарре», 1912. – 142 с.
864. Орехова Н.А. Місце малих міст в системі розселення Запорізької області // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Регіон-2007: Стратегія оптимального розвитку» (17-18 квітня 2007 року, м.Харків). – Х., 2007. – С.176-178.
865. Острячко А. «Щоденник» професора Бережкова // Сіверянський літопис. – 1997. – №5. – С.133-139.
866. От Александровска к социалистическому Запорожью. –Запорожье: Кн.-газ. изд-во, 1962. – 51с.
867. Отдел рукописей и редких книг российской Национальной библиотеки им. М.Е.Салтыкова-Щедрина. – Ф. 541. Озеров И. Х. – Ед. хр. 5. – 44 л.
868. Отдел рукописей и редких книг российской Национальной библиотеки им. М.Е.Салтыкова-Щедрина. – Ф. 541. Озеров И. Х. – Ед. хр. 133. – 252 л.

869. Отчет Изюмской городской управы за 1910 год. – Изюм: Типография Г.Б.Нутиса, 1911. – 65 с.
870. Отчет Изюмской городской управы за 1911 год. – Изюм: Типография Г.Б.Нутиса, 1912. – 65 с.
871. Отчет Купянской городской управы об исполнении сметы доходов и расходов по городу Купянску, Харьковской губернии за 1911 год. – [Б.м.], [Б.г.] – 195 с.
872. Отчет Купянской городской управы за 1914 год. – Купянск.: Типография «Печатный труд», 1916. – ХСII с. – 151 с.
873. Отчет о доходах и расходах гор. Харькова за 1904 год. – Х.: Типография и литография Н.В.Петрова, 1905. – 507 с.
874. Отчет о доходах и расходах за 1903 год / Харьковская городская управа. – Х.: Типография и литография Н.В.Петрова, 1904. – 485 с.
875. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1904 год. – Х.: Типография ун-та, 1905. – 210 с.
876. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1913 год. – [Б.м.],[б.г.]. – 196 с.
877. Отчет Харьковской городской управы о доходах и расходах городских сумм за 1910 год. – Х.: Типография «Печатное дело», 1911. – 255 с.
878. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского Ветеринарного института за 1913 год. – Х., 1914. – 219 с.
879. Очерк истории города Чернигова 907-1907. – Чернигов: [Б. и.], 1908. – 72 с.
880. Очерк истории Харьковского моторостроительного завода "Серп и молот". – Х.: Прапор, 1966. – Ч.I.: Революционная борьба рабочих против царизма и капитализма 1882 -1917 гг. – 248 с.
881. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – Днепропетровск: Промінь, 1979. – 616 с.

882. Очерки истории Запорожской областной партийной организации. – Днепропетровск: Промінь, 1981. – 326 с.
883. Очерки истории исторической науки в СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т.3. – 831 с.
884. Очерки истории Ленинграда. – М.-Лг.: Изд-во АН СССР, 1956. – Т.3. Период империализма и буржуазно-демократических революций 1895-1917 гг. – 1043 с.
885. Очерки истории харьковского завода «Красный Октябрь». – Х.: Прапор, 1966. – 242 с.
886. Очерки истории Харьковской областной партийной организации. – Х.: Прапор, 1980. – 528 с.
887. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 554 с.
888. Очерки развития социально-классовой структуры УССР: 1917 - 1937. – К.Наукова думка,1987. – 238 с.
889. Павлова Т.А. Алкоголь и русская революция // Вопросы истории. – 2000. – №7. – С.170-173.
890. Павлова Т.Г. До питання про написання «Истории города Харькова за 250 лет его существования» // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – № 641. – Вип. 7. – Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Х., 2004 – С. 54-67.
891. Павловський В. Шевченко в пам'ятниках 1861-1964. – Нью-Йорк, 1966. – 38 с.
892. Павлухіна В.Ф. Актуальні проблеми історичного краєзнавства Донеччини // Вісник Донецького ун-ту. – Сер.Б. Гуманітарні науки. – 1998. – №2. – С.60-64.
893. Падалка В.М. Муніципальні запозичення в Україні за часів царської Росії // Фінанси України. – 2005. – №10. – С.151-159.

894. Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление. – СПб, 1913. – 114 с.
895. Пальченкова В.М. Український суспільно-політичний рух у Харкові в кінці XIX - на початку XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2000. – 20 с.
896. Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год. – Полтава, 1910. – 479 с.
897. Панченко В. Герб міста Прилуки // Чумацький шлях. – 2001. – №2. – С.26-27.
898. Парасунько О.А., Сіман Я.П., Жевахов П.І. Розширити науково-дослідну базу для завершення роботи по створенню «Історії міст і сіл УРСР» // Український історичний журнал. – 1965. – №3. – С.113.
899. Парфенова Н.Н. Обучение истории во второй половине XIX – начале XX века // Преподавание истории в школе. – 2000. – №1. – С.69-71.
900. Пашуто В.Т., Поляков Ю.А. Вопросы истории СССР на XIII Международном конгрессе историков // История СССР. – 1971. – №1. – С.3-22.
901. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Вып.2. Население городов. – СПб., 1897.
902. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – 234 с.
903. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. – СПб., 1904. – 315 с.
904. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. 41. Таврическая губерния. – СПб., 1904. – 309 с.
905. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI Харьковская губерния. – СПб., 1904. – 297 с.
906. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – 341 с.

907. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Распределение населения по видам главных занятий и по возрастным группам по отдельным территориальным районам. Таблица XX. – [СПб]: [Б.и.], 1905. – 459 с.
908. Первая харьковская студенческая перепись. – Х.: Типография и литография М.Зильберберг и с-я, 1912. – 115 с.
909. Переяслав // Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб., 1904. – Т.15. – С.46-47.
910. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т.IV. – 704 с.
911. Петровский Г.И. Екатеринослав в первой русской революции (Воспоминания) // Коммунист Украины. – 1955. – №12. – С.32-38.
912. Петровський М. З матеріалів до історії м.Ніжина // Записки Ніжинського ін-ту соціального виховання. – Кн.ХІІ. – Ніжин: Держдруккарня Міської Ради, 1932. – С.75-109.
913. Петухов М.Я. Обговорення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» в бюро Відділення історії АН СРСР // Український історичний журнал. – 1974. – №5. – С.155-157.
914. Підмогильний В. «Третя революція» // Оповідання. Повість. Романи. – К.: Наукова думка, 1991. – С.205-232.
915. Плимак Е.Г., Пантин И.К. Драма российских реформ и революций (сравнительно-политический анализ). – М.: Изд-во «Весь мир», 2000. – 360 с.
916. Поваров П.М. Верхнеднепровску–200. – Днепропетровск: Промінь, 1979. – 118 с.
917. Погорелко А.К. Городское благоустройство. Кн.1: (Доклады Городского Головы Харьковской Городской Думе по поводу выставки в Дрездене). – Х., 1906. – 216 с.

918. Подгаецкий В.В. Города Украины в годы НЭПа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур): Монография. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. – 174 с.
919. Подъячих П.Г. Состояние статистики миграции населения в СССР и меры по ее улучшению // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов. – М.: Статистика, 1970. – С.122-128.
920. Покидченко Л.А. Архивные документы об истории памятника И.Г.Харитоненко в Сумах // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (частина I. Історія). – Суми, 1994. – С.54-58.
921. Покшишевский В.В. География населения СССР: Экономико-географические очерки. – М.: Просвещение, 1971. – 174 с.
922. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – 872 с.
923. Политические партии России в период революции 1905-1907 гг.: Количественный анализ: Сб. ст. – М., 1987. – 244 с.
924. Політична історія України. XX століття: У 6 т./ Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К.:Генеза, 2001-2003. – Т.1-2.
925. Полное собрание законов Российской империи: В 33 т. – 3 собрание.– СПб.: Государственная типография.–Т.ХІІ:1892. (№№8215-9216) и Дополнения.–1895.– Разд. пагин.
926. Полное собрание законов Российской империи: В 33 т. – 3 собрание. – СПб.: Государственная типография, 1908. – Т.ХХVІ. I отделение, № 27173-28753 и дополнения. – Раздел. пагин.
927. Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). – Чернігів: Деснянська правда, 1996. – 204 с.
928. Половников А.П. Торговля в старой России. – М.: Государственное изд-во торговой л-ры, 1958. – 100 с.

929. Полоцкий А. Налоги с городского населения. – Х.: Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1925. – 128 с.
930. Полтава. Историчний нарис. – Полтава: Вид-во «Полтава», 2001. – 280 с.
931. Полтава. Книга для туристов. – 2-е изд., дораб. и доп. – Х.: Прапор, 1989. – 196 с.
932. Полтаві 800 років. 1174-1974: Зб. документів і матеріалів. – К.:Наукова думка, 1974. – 420 с.
933. Полтавские губернские ведомости. – Полтава, 1901-1916.
934. Полтавский вестник. – Полтава, 1902-1916.
935. Полтавский голос. Политическая и общественно-литературная внепартийная, умеренно-прогрессивная газета. – Полтава, 1907-1915.
936. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К.: «Українська Енциклопедія» імені М.П.Бажана, 1992. – 1024 с.
937. Полторац С.Н. Российская урбанизация глазами историка [рец. на кн. А.С.Сенявского «Урбанизация России в XX веке. Роль в историческом процессе».– М.: Наука, 2003.– 286 с.] // Клио. – 2003. – №4. – С.250-252.
938. Пометун О.І. Проблеми розвитку шкільної історичної освіти в Україні в XX столітті: Автореф. дис... доктора пед. наук: 13.00.01; 13.00.02 / Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1996. – 51 с.
939. Попов О. Збіжжєвий торг України перед війною (1909-1913) // Україна. – 1924. – №4. – С.54-61.
940. Порш М. Із статистики України. – К.: Друк. Н.Т.Корчак-Новицького, 1907. – 27 с.
941. Посохов С.И., Ярмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. – 2-е изд., испр. и доп. – Х.: Ун-т внутренних дел, 1997. – 164 с.
942. Потьомкін І. Церква проти Т.Г.Шевченка // Людина і світ. – 1981. – №6. – С.44-45.
943. Приднепровская железная дорога. – Днепропетровск: Промінь, 1973. – 240 с.

944. Приднепровский край. Научно-литературная, политическая и экономическая газета. – Екатеринослав, 1901-1916.
945. Приднепровский курьер. – Екатеринослав, 1906.
946. Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1910 год. – Екатеринослав: Типолитография Губернского Правления, 1911. – 35 с.
947. Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1911 год. – Екатеринослав: Типолитография Губернского Правления, 1912. – 24 с.
948. Прилуки // Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб., 1904. – Т.15. – С.623.
949. Прищепа О.П. Міста Волині в другій половині ХІХ- на початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2003. – 20 с.
950. Проблемы теории и практики развития городской хозяйственной системы: Монография. – Донецк: ООО «Юго-Восток Лтд», 2006. – 381 с.
951. Проблемы урбанизации в СССР / Под ред. Д.И.Валентя, В.В.Покшишевского, Б.С.Хорева. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1971. – 116 с.
952. Прокопович С.Н. Война и народное хозяйство. – 2-е изд., доп. – М., 1918. – 266 с.
953. Птуха М.В. Очерки по статистике населения. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. – 459 с.
954. Птуха М. Смертність у Росії й на Україні. – Х.; К., 1928. – 195 с.
955. Пулинец А.С. Н.В.Гоголь и наша современность // Н.В.Гоголь (к 150-летию со дня рождения). – Ученые записки Черновицкого гос. ун-та.– Сер. филологических наук. – Т.43, вып. 12. – Черновцы, 1961. – С. 3-24.
956. Пустовіт Т. Архівні джерела про видавців Лубенського часопису «Хлібороб» (1905-1908) // Рідний край. – 2005. – №2. – С.111-121.

957. Пустовіт Т. Український клуб у Полтаві (1913-1918): відкриття та наслідки діяльності // Наукові записки: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Сер. «Політологія і етнологія». – Вип.9. – К., 1999. – С.59-66.
958. Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці ХІХ та на початку ХХ віку // Українська А.Н. Збірник Соціально-Економічного Відділу. – №7. – Праці демографічного інституту. – Т. IV – Демографічний збірник. – К., 1926. – С. 1- 68.
959. Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г.Чернигова. Издание И.А.Рахмана. – Чернигов: Типография Г.М.Веселой, 1912. – 88 с.
960. Путятин В.Д. Заметки о мемориальной скульптуре Харькова ХІХ– нач. ХХ в. // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура: (Досвід ретроспективного аналізу): Зб. нак. ст. – Х., 1999. – С.166-168.
961. Пуха И.В. Еврейские школы на Запорожье // Єврейське населення Півдня України: Історія та сучасність: Тези до наукової конференції 19-20 листопада 1992 р. – Запоріжжя: [Б.в.], 1992. – С.49-51.
962. Пушкарев Л.Н. Что такое менталитет? Историографические заметки // Отечественная история. – 1995. – №3. – С.158-166.
963. Пушкарева И.М. Рабочее движение в России в период реакции 1907-1910 гг. – М.: Наука, 1989. – 272 с.
964. Пыжиков А.В. Российская история первой половины ХХ века: новые подходы // Социально-гуманитарные знания. – 2004. – №3. – С.218-228.
965. Рабинович І. Газета «Черниговские губернские ведомости» як джерело з історії краю // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1964. – №3. – С.74-77.
966. Рабинович М.Г. Города и традиционная народная культура // Советская этнография. – 1980. – №4. – С.12-24.

967. Рабинович М.Г., Шмелева М.Н. К этнографическому изучению города // Советская этнография. – 1981. – №3. – С.23-34.
968. Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910-1914 гг.: Сб. док. и материалов. – К.: Госполитиздат УССР, 1959. – 703 с.
969. Рабочий класс России 1907- февраль 1917 г. – М.: Наука, 1982. – 464 с.
970. Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. – К.: Наукова думка, 1986. – 240 с.
971. Равич-Черкасский М. Мои воспоминания о 1905 годе // Летопись Революции. – 1925. – №5-6. – С.313-321.
972. Рада. – К., 1906-1914.
973. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811 - 1913 гг.): Статистические очерки. – М.: Государственное статистическое издательство, 1956. – 352 с.
974. Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России: историко-экономические очерки. – М.: Изд-во социально-экономической л-ры, 1958. – 623 с.
975. РГИА. – Ф.595. ВККБ. – Оп. 2. – Д. 198. – 23 л.
976. РГИА. – Ф.595. ВККБ. – Оп. 2. – Д. 326. – 171 л.
977. РГИА. – Ф.595. ВККБ. – Оп. 2. – Д. 541. – 315 л.
978. РГИА. – Ф.616. АДКБ. – Оп. 1. – Д. 47. – 10 л.
979. РГИА. – Ф.616. АДКБ. – Оп. 2. – Д. 181. – 202 л.
980. РГИА. – Ф.616. АДКБ. – Оп. 2. – Д. 184. – 75 л.
981. РГИА. – Ф.616. АДКБ. – Оп. 2. – Д. 185. – 32 л.
982. РГИА. – Ф.616. АДКБ. – Оп. 2. – Д. 553. – 135 л.
983. РГИА. – Ф.616. АДКБ. – Оп. 2. – Д. 555. – 179 л.
984. РГИА. – Ф.616. АДКБ. – Оп. 2. – Д. 556. – 671 л.
985. РГИА. – Ф.776. ГУПДП. – Оп. 16, ч.1. – Д. 49. – 112 л.
986. РГИА. – Ф.776. ГУПДП. – Оп. 16, ч.1. – Д. 812. – 182 л.

987. РГИА. – Ф.776. ГУПДП. – Оп. 17, 1911. – Д. 667^а. – 198 л.
988. РГИА. – Ф.776. ГУПДП. – Оп. 17, 1911. – Д. 667^б. – 231 л.
989. РГИА. – Ф.776. ГУПДП. – Оп. 17, 1913. – Д. 641. – 193 л.
990. РГИА. – Ф. 794. МВД. – Оп. 1 – Д. 4. – 872 л.
991. РГИА. – Ф.1284. ДОД МВД.– Оп. 194, 1911. – Д. 23. – 35 л.
992. РГИА. – Ф.1284. ДОД МВД.– Оп. 194, 1914. – Д. 36. – 60 л.
993. РГИА. – Ф.1284. ДОД МВД.– Оп. 194, 1915. – Д. 14. – 15 л.
994. РГИА. – Ф.1287. ХД МВД.– Оп. 28. – Д. 747. – 95 л.
995. РГИА. – Ф.1287. ХД МВД.– Оп. 28. – Д. 752. – 31 л.
996. РГИА. – Ф.1287. ХД МВД.– Оп. 28. – Д. 788. – 339 л.
997. РГИА. – Ф.1287. ХД МВД.– Оп. 28. – Д. 834. – 97 л.
998. РГИА. – Ф.1287. ХД МВД.– Оп. 28. – Д. 839. – 93 л.
999. РГИА. – Ф.1287. ХД МВД.– Оп. 28. – Д. 914. – 97 л.
1000. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 3, 1904. – Д. 108. – 117 л.
1001. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 3, 1904. – Д. 124. – 59 л.
1002. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1906. – Д. 60. – 19 л.
1003. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1906. – Д. 99^а. – 165 л.
1004. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД. – Оп. 5, 1906. – Д. 99^б. – 111 л.
1005. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД. – Оп. 5, 1909. – Д. 111^а. – 275 л.
1006. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД. – Оп. 5, 1909. – Д. 111^б. – 250 л.
1007. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД. – Оп. 5, 1909. – Д. 111^в. – 33 л.
1008. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1909. – Д. 113. – 117 л.
1009. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1910. – Д. 37. – 24 л.
1010. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1910. – Д. 121. – 290 л.
1011. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1910. – Д. 158. – 335 л.
1012. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1910. – Д. 179. – 53 л.
1013. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1911. – Д. 23. – 164 л.
1014. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1911. – Д. 32. – 173 л.
1015. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1911. – Д. 108. – 22 л.

1016. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1911. – Д. 124. – 378 л.
1017. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1911. – Д. 187. – 268 л.
1018. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1912. – Д. 173. – 14 л.
1019. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1913. – Д. 76. – 7 л.
1020. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1913. – Д. 85. – 11 л.
1021. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1913. – Д. 121. – 14 л.
1022. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1913. – Д. 167^a. – 209 л.
1023. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1913. – Д. 167^b. – 418 л.
1024. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1913. – Д. 245. – 23 л.
1025. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1913. – Д. 282. – 77 л.
1026. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1914. – Д.127. – 26 л.
1027. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1914. – Д.135. – 123 л.
1028. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 5, 1916. – Д. 40. – 28 л.
1029. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 1, доп., 1910. – Д. 43. – 39 л.
1030. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 7, 1914. – Д. 248. – 14 л.
1031. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 7, II делопр., 1899. – Д. 86. – 438 л.
1032. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 7, доп. – Д. 164. – 466 л.
1033. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 25. – Д. 18. – 16 л.
1034. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 25. – Д. 50. – 12 л.
1035. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 25. – Д. 77. – 83 л.
1036. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 25. – Д. 79. – 28 л.
1037. РГИА. – Ф.1288. ГУДМХ МВД.– Оп. 25. – Д. 86. – 55 л.
1038. РГИА. – Ф.1290. ЦСК МВД.– Оп. 4. – Д. 517. – 97 л.
1039. РГИА. – Ф.1290. ЦСК МВД.– Оп. 5. – Д. 230. – 205 л.
1040. РГИА. – Ф.1290. ЦСК МВД.– Оп. 5. – Д. 248. – 353 л.
1041. РГИА. – Ф.1290. ЦСК МВД.– Оп. 5. – Д. 261. – 36 л.
1042. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С.3-26.

1043. Реєнт О.П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218-232.
1044. Реєнт О. Концептуальні проблеми розвитку сучасної історичної науки в Україні // Українська історична наука на порозі XXI століття: Міжнар. науковий конгрес. Чернівці, 16-18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.1. – С. 34-37.
1045. Реєнт О. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. Ч. II. XX століття. – Одеса –К. – Львів, 1999. – С.9-22.
1046. Реєнт О.П. Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади // Проблеми історії України XIX- початку XX ст. – К.: Ін-т історії України, 2006. – Вип. XII. – С. 8-19.
1047. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX- початок XX ст.). – К.: [Б.в.], 2003. – 340 с.
1048. Репина Л.П. История и социология: основные тенденции в современной англо-американской урбанистике // История и историки. Историографический ежегодник. 1980. – М.: Наука, 1984. – С.88-111.
1049. Репина Л.П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике // Одиссей: Человек в истории: личность и общество. 1990. – М.:Наука, 1990.– С.167-181.
1050. Реформы или революция? Россия 1861-1917: Материалы международного коллоквиума историков. – СПб.: Наука, 1992. – 394 с.
1051. Речь. – СПб, 1906-1916.
1052. Рідний край: Навч. посібник з народознавства. – Х.: Основа, 1994. – 582 с.
1053. Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. - 1916 р.). – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с.

1054. Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907- жовтень 1910 р.): Зб. документів. – К.:Наукова думка, 1965. – 334с.
1055. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. – К.: Наукова думка, 1973. – 254 с.
1056. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X- поч. XX ст.): Нариси. – К.: Радянська школа, 1991. – 381 с.
1057. Розенталь И.С. Духовные запросы рабочих России после революции 1905-1907 гг. // Исторические записки. – Т.107. – М.: Наука, 1982. – С.69-99.
1058. Розенталь И.С. Москва на перепутье: Власть и общество в 1905-1914 гг. – М.: РОССПЭН, 2004. – 256 с.
1059. Розин В.М. Городская культура, человек, окружающая среда (Философско-методологические проблемы градостроительного проектирования) // Вопросы философии. – 1980. – №1. – С.43-54.
1060. Розін С. Микола Степанович Данилевський: історико-біографічний нарис. – Х.: Державне книжкове вид-во, 1962. – 103 с.
1061. Розселення в Україні: проблеми і перспективи. – К.: РВПС України НАН України, 2006. – 269 с.
1062. Романенко Ю.И., Харенко М.П. Взгляд сквозь годы. Южная железная дорога за 130 лет. – Х.: Прапор, 1999. – 288 с.
1063. Романовський В.С. Перші пам'ятники міста Харкова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наукових праць. – Вип.7. – Х.: НМЦ «СД», 2004. – С.191-197.
1064. Ромны // Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – Спб., 1904. – Т.15. – С.425.
1065. Ромни: Історико-краєзнавчий нарис. – Х.: Прапор, 1968. – 131 с.
1066. Рондина М.Г. Основатель харьковской кондитерской фабрики Ж.Борман: малоизвестные стороны деятельности // Четверті Сумцовські

- читання: Матеріали наук. конф., присвяченої 135-річчю з дня народження Є.К.Рєдіна. – Х., 1999. – С.104-106.
1067. Россия в начале XX века / А.Н.Сахаров, А.Н.Боханов, Л.С.Гатагова и др. – М.: Новый хронограф, 2002. – 744 с.
1068. Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М.: Политиздат, 1991. – 380 с.
1069. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. – СПб.: Издание А.Ф.Девриена, 1903. – Т.7. Малороссия. – 518 с.
1070. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. – СПб.: Издание А.Ф.Девриена, 1910. – Т.14. Новороссия и Крым. – 983 с.
1071. Россия 1913 год: Статистико-документальный справочник. – СПб.: БЛИЦ, 1995. – 416 с.
1072. Ротач П. Полтавщина – Великому Кобзареві // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1964. – №2. – С.7-17.
1073. Роуни Д.К. Управление промышленностью в России. Автономное государство и экономическое развитие // Отечественная история. – 1995. – №1. – С.119-134.
1074. Рубл Блэр А. Стратегия большого города. Прагматический плюрализм в Чикаго «позолоченного века», Москве серебряного века и Осаке эпохи Мэйджи. – М.: Московская школа политических исследований, 2004. – 456 с.
1075. Руга В., Кокорев А. Москва повседневная. Очерки городской жизни начала XX века. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 512 с.
1076. Руднев А.М., Михайличенко В.И., Кравцов С.А. Бердянску 150. – Днепропетровск: Промінь, 1977. – 102 с.
1077. Рудницкий Е.П. Некоторые вопросы демографического развития УССР за 100 лет (1870-1970 гг.) // Методологические проблемы изучения

- народонаселения в социалистическом обществе: Материалы Всесоюзной конференции. г. Киев, 6-8 декабря 1973 г. – К., 1973. – С.435-439.
1078. Русские. – М.: Наука, 1999. – 828 с.
1079. Русские банки в 1914 году. Полный перечень городов и селений, в коих находятся кредитные учреждения, элеваторы Государственного банка и нотариусы. К 1 января 1914 г. – СПб., 1914. – 191 с.
1080. Русские (Этносоциологические очерки). – М.:Наука, 1992. – 464 с.
1081. Русский город (историко-методологический сборник). – М.: МГУ, 1976. – 296 с.
1082. Русский провинциальный театр: Воспоминания. – М.,Л.: Искусство, 1937. – 254 с.
1083. Рындзюнский П. Городское гражданство дореформенной России. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 559 с.
1084. Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. (Взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России). – М.:Наука, 1983. – 270 с.
1085. Рындзюнский П.Г. Основные факторы горообразования в России второй половины XVIII в. // Русский город (историко-методологический сборник). – М.:МГУ,1976. – С.105-127.
1086. Савяк І. Чинбарство м. Новомосковська // Краєзнавство. – 1927. – №2. – С.21-26.
1087. Сайко Э.В. Урбанизация – явление и процесс исторического развития // Урбанизация в формировании социокультурного пространства. – М.: Наука, 1999. – С.11-46.
1088. Самарцев І.Г. Чорносотенці на Україні (1905-1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – №1. – С. 90-98.
1089. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина. Ч.1. Література. – Ніжин: [НДП], 1995. – 100 с.
1090. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина. Ч.2. Театральне та музичне життя в XVII– XX ст. – Ніжин: [НДП], 1995. – 186 с.

1091. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г., Самойленко С.Г. Нариси культури Ніжина. Ч.3. Освіта та наука. – Ніжин: НДП, 1998. – 256 с.
1092. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Нариси культури Ніжина. Ч.4. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII-XX ст. – Ніжин: ТОВ «Наука-сервіс», 1998. – 100 с.
1093. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Образотворче мистецтво та скульптура в XVII-XX ст. Нариси культури. Ч.5. – Ніжин: ТОВ «Наука-сервіс», 1998. – 146 с.
1094. Санков В.Е. У истоков авиации: Воздухоплавание и авиация в русской журналистике. – М.: Машиностроение, 1976. – 104с.
1095. Сапухіна Л.П., Скрипник В.Д. Суми. Історико-краєзнавчий нарис. – Х.: Прапор, 1972. – 103 с.
1096. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
1097. Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). – К.: Наукова думка, 1989. – 248 с.
1098. Сарбей В.Г. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С.35-46.
1099. Сарбей В.Г., Стеблій Ф.І. Шляхом національного відродження // Історія України: нове бачення: У 2-х т. – К.: Україна, 1995. – Т.1. – С.263-349.
1100. Сборник обязательных для жителей г.Харькова постановлений, изданных Харьковскою Городскою Думою с 1872 по 1902 год. – Х., 1902. – 112 с.
1101. Сборник обязательных для местных жителей постановлений Полтавской Городской Думы, изданных с 16 февраля 1871 г. по 1 января 1903 г. с приложениями. – Полтава: Типо-литогр. ТД «Л.Фришберг», 1903. – 149 с.

1102. Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской Городской Думой 1887-1909 г. – Х., 1910. – 75 с.
1103. Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской Городской Думой 1909-1914 г. продолжение сборника обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской Городской Думой 1887 - 1909 г. – Х., 1915. – 32 с.
1104. Сбруева А.А., Росіна М.Ю. Розвиток жіночої освіти на Сумщині в ХІХ– на початку ХХ століття // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. (Ч.І. Історія). – Суми, 1994. – С.75-79.
1105. Свобода печати при обновленном строе. – СПб., 1912. – 245 с.
1106. Сводная статистика перевозок по русским железным дорогам. 1906 год. Железо, жечь, сталь и чугун не в деле. – СПб., 1908.– 412 с.
1107. Сводная статистика перевозок по русским железным дорогам. 1906 год. Вып. 1. Сахар, сахарный песок и сахароваренные остатки. – СПб., 1908. – 769 с.
1108. Сводная статистика перевозок по русским железным дорогам. 1914 год. Вып. 8. Железо, жечь, сталь и чугун не в деле. – Пг., 1916.– 657 с.
1109. Сводная статистика перевозок по русским железным дорогам. 1914 год. Вып. 17. Сахар, сахарный песок и сахароваренные остатки. – Пг., 1916.– 1250 с.
1110. Секретный донос Полтавского губернатора Багговута Министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним. Коштом Полтавської кооперації. – Полтава, 1917. – 11с.
1111. Селунская Н.Б. «Москва и москвичи»: новое прочтение старой проблемы. О книге Дж. Брэдли «Мужик и москвич. Урбанизация в России в конце императорского периода» // Отечественная история. – 1995. – №1. – С.204-206.

1112. Семенов А.К. Проблема изучения процессов становления провинциального самоуправления в городах Центрального Черноземья // Отечественная история. – 2006. – №5. – С.117-125.
1113. Семенов-Тянь-Шанский В. Город и деревня в Европейской России: очерк по экономической географии с 16 картами и картограммами // Записки императорского Русского географического Общества по отделению статистики. – Т.Х, вып.2. – СПб., 1910. – 212 с.
1114. Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе. – М.: Наука, 2003. – 286 с.
1115. Серебряков С.В., Шмерлинг К.Г., Малахов П.И. Планирование городской торговой сети. – М.: Экономика, 1968. – 128 с.
1116. Середяк А. Краєзнавчі дослідження в Україні (історіографічний аспект) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип.14. – С.249-272.
1117. Сидельников С.М. Образование и деятельность первой государственной Думы. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1962. – 382 с.
1118. Симоненко І.М. Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки (кінець XIX - початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст.наук: 07.00.06 / НАН України, ін-т історії України. – К., 2001. – 20 с.
1119. Синельников В.М., Соколовський В.І., Шаповалов М.Х. Золочів. Історико-краєзнавчий нарис. – Х.: Прапор, 1972. – 62 с.
1120. Сип І. Преса і кіно // Кіно. – 1927. – №8. – С. 6-7.
1121. Сифман Р.И. Динамика численности населения России за 1897-1914 гг. // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР: Сб.ст. – М.: Статистика, 1977. – С.62-82.
1122. Сівак В.М. Історія розвитку водопровідно-каналізаційного господарства міст України // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 року). – Рівне, 1993. – С.222-223.

1123. Сіментов Ю.Я., Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини: посібник для вчителів. – К.: Радянська школа, 1968. – 170 с.
1124. Сірик Г. Факти і події. Для майбутньої історії Сіверщини. Мої деякі зауваги до «Історії міст і сіл УРСР. Сумська область». – К.,1973». – Торонто, 1975. – 224 с.
1125. Сквозь огненные годы: Очерк истории завода транспортного машиностроения им. В.А.Малышева (1895 - 1966 гг.).– Х.: Прапор, 1967. – 295 с.
1126. Скляренко Е.М. История фабрик и заводов Украинской ССР. Историография проблемы. – К.:Наукова думка, 1986. – 140 с.
1127. Скляренко Є.М. Історія заводів і фабрик у контексті регіональних досліджень // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (зб. ст.). Вип. 10. – К., 2000. – С.88-99.
1128. Скубневский В.А., Гончаров Ю.М. Города Западной Сибири во второй половине XIX – начале XX в. Часть 1: Население. Экономика. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. – 360 с.
1129. Славетні Миргородці: Енциклопедичний довідник / Зібрали, упорядкували та написали Вікторія та Валерій Шаповалови. – Миргород, 1998. – 74 с.
1130. Славянск // Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб., 1904. – Т.17. – С.516.
1131. Сладкевич М.(Вера). В подпольной типографии. (Воспоминания) // Летопись Революции. – 1925. – №5-6. – С.322-326.
1132. Смирнов С.В. Легальная печать в годы первой русской революции. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1981. – 192 с.
1133. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX-поч.XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408 с.

1134. Современное хозяйство города Харькова (1910-1913). – Х.: Тип. «Просвещение», 1914. – Вып. I. – 303 с.; Вып. II. – 199 с.
1135. Сокуренок В.Ф. Більшовицька організація Харкова на чолі страйкового руху робітників у 1912 р. // Наукові записки Київського державного ун-ту. – Т. XVIII. Вип. IV. – 1959. – С. 29-41.
1136. Сокуренок В.Ф. Боротьба більшовиків Харкова за перебудову партійної роботи в умовах наступу реакції (1907 р.) // Український історичний журнал. – 1961. – №4. – С. 94-102.
1137. Солнцев В. Состояние городских поселений Империи и условия жизни в них (по сведениям, собранным Центральным Статистическим Комитетом в 1904 г.) // Ежегодник России 1906 г. (год третий). – Спб., 1907. – С. LVII-LXXV.
1138. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1902 - 1907 гг. – Л.: Наука, 1981. – 256 с.
1139. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1907 - 1914 гг. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1990. – 270 с.
1140. Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – М.: Наука, 1975. – 316 с.
1141. Сосницький край у серці України. – Х.: Прапор, 2005. – 264 с.
1142. Сосюра В. Третя рота // Твори: В 10 т. – К.: Дніпро, 1972. – Т. 10: Статті, спогади, листи. – С. 84-155.
1143. Сосюра В.М. Третя Рота // Вибрані твори: В 2 т. – К.: Наук. думка. 2000. – Т. 2. – С. 238-507.
1144. Социальная психология классов: проблемы классовой психологии в современном капиталистическом обществе. – М.: Мысль, 1985. – 293 с.
1145. Спиридонов Ф.П. Історія міст і сіл Чернігівщини // Архіви України. – 1972. – №1. – С. 82.
1146. Список купцов и промышленников г. Харькова за 1913 год. – Х., 1913. – 46 с.

1147. Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1903. – 904 с.
1148. Список фабрик и заводов Российской империи.– СПб., 1912.
1149. Справочная книга о печати всей России / Сост. инспектор типографий и книжной торговли в Санкт-Петербурге Д.В.Вальденберг. – СПб., 1911. – 656 с.
1150. Срединский С. Газетно-издательское дело: основные вопросы газетного хозяйства. – М.: Издание гос. ин-та журналистики, 1924. – 93 с.
1151. Стальные пути Донбасса. – Донецк: Донбасс, 1970. – 336 с.
1152. Старостин Б.С. Социальное обновление: схемы и реальность. (Критический анализ буржуазных концепций модернизации развивающихся стран). – М.: Политиздат, 1981. – 183 с.
1153. Старцев В.И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905-1917 гг.: (Борьба вокруг «ответственного министерства» и «правительства доверия»). – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1977. – 272 с.
1154. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России / Под ред. проф. Л.Н.Яснопольского. – К., 1913. – 482 стлб.
1155. Статистический ежегодник России. 1911 г.(год восьмой). – СПб., 1912. – Разд. пагин.
1156. Статистический ежегодник России. 1914 г. (год одиннадцатый). – Пг.: Издание ЦСК МВД, 1915.– Разд. пагин.
1157. Стеклов Ю. За кулисами современной печати. – М.,Л.: Московский рабочий, 1926. – 122 с.
1158. Степаненко Н.А. Екатеринославские авиашоу начала XX века (по материалам местной прессы) // Грані. – 2001. – №3. – С. 16-18.
1159. Степаненко Н. Мовні проблеми на сторінках «Рідного краю» (1905-1912 рр.) // Рідний край. – 2005. – №2(13). – С.60-65.
1160. Степанов С.А. Черная сотня в России.1905-1914 гг. – М.: Изд-во ВЗПИ, А/О «Росвузнаука», 1992. – 330 с.

1161. Страшко Є. До історії ніжинських муніципальних органів самоврядування (друга половини ХІХ ст.) // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип. 3. – С.60-64.
1162. Стрельський В.І. Джерелознавство історії СРСР: Період імперіалізму. – К.: Радянська школа, 1958. – 480 с.
1163. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 361 с.
1164. Струмилин С.Г. Очерки советской экономики: Ресурсы и перспективы. – М., Л.: Государственное издательство, 1928. – 498 с.
1165. Стыкалин С.И. Русское самодержавие и легальная печать 1905 года (к вопросу о проектах создания официозной прессы) // Из истории русской журналистики конца ХІХ - начала ХХ в.: (Статьи, материалы, библиография). – М.,1973. – С.67-98.
1166. Сумський машиностроительный завод имени Фрунзе. Очерки. – Х.: Прапор, 1972. – 155 с.
1167. Сумський обласний державний архів та його філіали у містах Конотопі і Ромнах. Путівник. – К.: Наукова думка, 1965. – 295 с.
1168. Сумской вестник. – Сумы, 1912-1916.
1169. Сумы // Большой энциклопедический словарь. – Т.18. – С. 132.
1170. Сумщина в історії України: Навчальний посібник для 5-11 класів загальноосвітніх шкіл. – Суми: Вид-во «МакДен», 2005. – 496 с.
1171. Суперанская А.В. Наименования и переименования в городах // Вопросы географии. – №70. Изучение географических названий. – 1966. – С.86-96.
1172. Супоницкая И.М. Социальная история России и проблемы модернизации. О книге Б.Н.Миронова. // Одиссей. Человек в истории. – М.:Наука, 2004. – С.378-390.

1173. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки// Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С.30-39; 1999. – №1. – С.85-91.
1174. Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814-1963. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 566 с.
1175. Татаринів С.І. Алкогольний бізнес в Бахмуте // Бахмутський часопис. – 1999-2000. – №7-8. – С. 26-31.
1176. Татаринів С.І. Бахмут. Очерки истории 1783-1917. – Артемовск, 2001. – 141 с.
1177. Татаринів С. История гужевого и автотранспорта края (XIX - начало XX столетия) // Бахмутський часопис. – 1999-2000. – №7-8. – С. 35-39.
1178. Татаринів С.І., Сутковий В.Л. История Бахмутского края (учебное пособие для 8-10 классов). – Артемовск: [Б.и.], 1993. – 48 с.
1179. Т.Г.Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839-1959. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Т.1 (1839-1916). – 424 с.
1180. Т.Г.Шевченко в документах і матеріалах. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1950. – 515 с.
1181. Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ - на початку ХХ століття. – К.[Б.в.], 1996. – 129 с.
1182. Телицын В.Л. «1905 год – начало революционных потрясений в России». Международная научная конференция // Отечественная история – 1996. – №4. – С. 209-213.
1183. Терпигорев А.М. Воспоминания горного инженера. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 272 с.
1184. Теселько М.П., Ефименко М.Г. Павлоград: ист.-краеведческий очерк. – Днепропетровск, 1983. – 96 с.
1185. Титова С. Використання архівних матеріалів при написанні історії міст і сіл Донецької області // Архіви України. – 1972. – №2. – С.38-39.

1186. Тичина П. На ріках вавілонських (оповідання) // Світло. – 1913. – №3. – С.51-57.
1187. Тихонов Д.А. Политические традиции местного самоуправления в отечественной истории // Полития. – 2004. – №3. – С.72-97.
1188. Тищенко-Сірій Ю. Перші Наддніпрянські українські політичні газети 1909-1912. – Нью-Йорк, 1952. – 22 с.
1189. Ткаченко А.О. Судоустрій і судочинство м.Суми у пореформений період (1864 р.- поч.ХХ ст.) // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. 7-8 грудня 1999 р. Зб. статей. – Суми, 1999. – С.56-57.
1190. Ткаченко А.О., Краснянська Я.Л. Формування мережі міських громадських банків на Сумщині у другій половині ХІХ ст.// Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Ч.1. – Суми, 2001. – С.110-113.
1191. Ткаченко В.Г. Олександрівський міський голова Ф.Ф.Мовчановський // Історичне краєзнавство і культура: VIII Всеукраїнська наукова конференція. (Наукові доповіді та повідомлення). Ч.І. – К.-Х.: Рідний край, 1997. – С.147-149.
1192. Ткаченко В.К. Глухів: іст.-краєзнавчий нарис. – Х.: Прапор, 1968. – 144 с.
1193. Ткаченко С.С. Страйкова боротьба робітничого класу України на етапі буржуазно-демократичних революцій (1905 - лютий 1917 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 21с.
1194. Товарищество // Энциклопедический словарь Т-ва «Братъев А.и И.Гранат и К^о».– Т.41.Ч.VIII. – М.: [Б.г.]. – Стлб. 236-243.
1195. Товкун В.И. Направления миграции населения в Украинской ССР // Вопросы демографии: Материалы конф., посвященной состоянию и задачам демограф. Науки на Украине, г.Киев, 27-29 окт. 1966 г. – К.: Статистика, 1968. – С.140-151.

1196. Тойнби А. Дж. Постижение истории / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
1197. Тольц М.С. Брачность населения России в конце XIX - начале XX в. // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР: Сб.ст. – М.: Статистика, 1977. – С.138-153.
1198. Торговля и промышленность Европейской России по районам. Общая часть и приложения. – СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, [Б.г.] – Разд. паг.
1199. Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. IV. Центральная хлеботорговая полоса. – СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, [Б.г.] – 511 с.
1200. Торговля и промышленность Европейской России по районам. VIII. Южная хлеботорговая полоса. – СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, [Б.г.] – Разд. паг.
1201. Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. IX. Южная горнопромышленная полоса. – СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, [Б.г.] – Разд. паг.
1202. Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. X. Юго-западная земледельческая и промышленная полоса. – СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, [Б.г.]. – Разд. паг.
1203. Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. XI. Полесская полоса. – СПб.:Тип. В.Ф.Киршбаума, [Б.г.]. – Разд. паг.
1204. Торговые служащие // Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. – 7-е совершенно перераб. изд. – М., [Б.г.]. – Т.41, ч. VIII. – Стлб. 596-609.
1205. Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация: В 2 кн. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; СПб: Terra Fantastica, 2004. – Кн.1. – 665 с.; Кн.2. – 572 с.
1206. Трацевський М. Народженість людності на Україні // Українська А.Н. Збірник Соціально-Економічного Відділу. – №7. – Праці демографічного інституту. – Т. IV – Демографічний збірник. – К., 1926. – С. 69-112.

1207. Трехсвятительская церковь в Харькове. Сведения, мысли, информация по истории и архитектуре / И.Лизан, В.Е.Новгородов, А.Ю.Лейбфрейд, О.И.Денисенко. – Х.: [Б. и.], 1999. – 88 с.
1208. Тронько П.Т. До написання історії міст і сіл радянської України // Український історичний журнал. – 1963. – №2. – С.24-30.
1209. Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні багатовікових культурних традицій українського народу // Історичне краєзнавство і культура: VIII Всеукраїнська наукова конференція. (Наукові доповіді та повідомлення). Ч.І. – Х.,1997. – С.6-12.
1210. Тронько П.Т. Краєзнавчий рух в Україні: здобутки і проблеми // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип.22-23. – К.,2003. – С.4-20.
1211. Тронько П.Т. Харківський – перший (до 30-річчя виходу в світ Харківського тому «Історії міст і сіл України» // Проблеми історії та методології історичної науки: Харківський історіографічний збірник. – Харків: Бізнес-інформ, 1998. – Вип.3. – С.114-120.
1212. Тронько П.Т., Верменич Я. Типи і типові ознаки історичного міста: проблеми дослідження і охорони спадщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип.10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смоля: У 2 ч. – К.:НАН України, Ін-т історії України, 2000. – Ч.1. – С.397-408.
1213. Труды комиссии по обследованию санитарных последствий войны 1914-1920 гг. / Под ред. М.М.Гран, П.И.Куркина, П.А.Кувшинникова. Вып.1. – М.,Пг.: Гос. изд-во, 1928. – 227 с.
1214. Труды Первого Всероссийского съезда представителей городов по вопросам улучшения городских финансов в г. Киеве с 10-го по 20-е сент. 1913 г. – К.: Тип. наслед. К. Круглянского, 1914. – 561 с.

1215. Труды Полтавской ученой архивной комиссии (1905-1917): Библиографический указатель. – Полтава: [Б.и.], 1991. – 52 с.
1216. Трушков В. Город и культура. – Свердловск: Средн.-Уральск. кн. изд-во, 1976. – 112 с.
1217. Трушков В.В. Население города и пригорода. – М.: Финансы и статистика, 1983. – 159 с.
1218. Турцевич А. Русская история (в связи с историей Великого Княжества Литовского): Курс городских и уездных училищ. – 15-е изд. – Вильна:[Б.и.], 1913. – 190 с.
1219. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст.- 1921 р.): Історичні нариси. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.
1220. Турченко Ф.Г., Заліська Н.М. Зауваження з приводу «антисемітизму» М.Міхновського // Єврейське населення Півдня України: Історія та сучасність: Тези до наукової конференції 19-20 листопада 1992 р. – Запоріжжя: [Б.м.], 1992. – С.44-46.
1221. Турченко Ф.Г., Ігнатуша О.М. Документальні джерела держархіву Запорізької області з історії єврейського населення Запорізького краю (ХІХ-ХХ ст.) // Єврейське населення Півдня України: Історія та сучасність: Тези до наукової конференції 27-28 жовтня 1994 р. – Запоріжжя: [Б.м.], 1995. – С.40-43.
1222. 1075-лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. – Чернигов: [Б.и.], 1982. – 229 с.
1223. Уваров П.Ю., Ястребицкая А.Л. рец. [Европейский город (средние века-раннее новое время). Введение в современную урбанистику. – М.:ИНИОН,1993. – 272с.] // Вопросы истории. – 1994. – №12. – С.181-182.
1224. Удовик І., Кукса М. Україна, Слобожанщина, Куп'янщина (кн. перша). – Куп'янськ, 1998. – 250 с.

1225. Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. – К.:Генеза, 2000. – 292 с.
1226. Удод О.А. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування й роздуми // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.167-177.
1227. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів: Львівський національний ун-т ім.Івана Франка, 2004. – 406 с.
1228. Українське питання / Пер. з рос., упоряд., передмова та прим. М.С.Тимошика. – К.:Видавництво ім. О.Теліги, 1997. – 220 с.
1229. Український соціум / Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін./ За ред. В.С.Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.
1230. Уортман Р. Николай II и образ самодержавия // Реформы или революция? Россия 1861-1917: Материалы международного colloquiuma историков. – СПб.: Наука, 1992. – С.18-30.
1231. Уортман Р.С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии / Пер. с англ. С.В.Житомирской. – М.: ОГИ, 2004. – Т.2: От Александра II до отречения Николая II. – 796 с.
1232. Урбанизация в формировании социокультурного пространства. – М.: Наука, 1999. – 285 с.
1233. Урбанизация и развитие городов в СССР. – Л.: Наука, 1985. – 256 с.
1234. Урбанизация как мировой процесс и его география. – М., 1974. – 120 с.
1235. Урбанизация мира. – М.: Мысль, 1974. – 206 с.
1236. Урланис Б.Ц. Рост населения в Европе (опыт исчисления). – [М.]: ОГИЗ-Госполитиздат, 1941. – 436 с.
1237. Условия быта рабочих в дореволюционной России (по данным бюджетных обследований). – М.: Изд-во соц.-экономической литературы, 1958. – 140 с.

1238. Устав «Товарищества А.А.Иозефовича – «Южный Край». – Х.: Типография «Южного Края», 1914. – 26 с.
1239. Устименко В.А. Городская собственность и городское хозяйство: Монография. – Донецк: ООО «Юго-Восток Лтд», 2006. – 352 с.
1240. Устинов В.М. Эволюция внутренней торговли СССР с 1913-1924 г. – М.: Экономическая жизнь, 1925. – 103 с.
1241. Утошева Г.В. Роль Катеринославської Думи у формуванні культурного обрису міста наприкінці ХІХ- на початку ХХ ст. // Гуманітарний журнал. – 1999. – №3. – С.123-127.
1242. Утро. Политическая, общественная, литературная и экономическая газета. – Х., 1906-1916.
1243. Фабрично-заводские предприятия Российской империи / Сост. Л.К.Езиоранский. – СПб., «Справочник», 1909. – 1600 с.
1244. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). – 2-е изд. – Пг.: Типография Т-ва под фирмою «Электротипография Н.Я.Стойковой», 1914.
1245. Федяев С.В. Еврейские школы Бахмута // Бахмутский часопис. – 1996-1997. – №5-6. – С. 22-24.
1246. Федяев С.В., Татаринов С.И. История пожарного дела в Бахмуте // Бахмутский часопис. – 1999-2000. – №7-8. – С. 31-34.
1247. Фесенко А. Миргородське міське самоуправління на межі століть (кінець ХІХ- початок ХХ ст.) // Сторінки історії Миргородщини: Зб. наук. праць. – Полтава, 2001. – Вип. 2. – С.252-254.
1248. Фесенко А. Розвиток освіти на Миргородщині в кінці ХІХ - на початку ХХ століть // Сторінки історії Миргородщини: Зб. наук. праць. – Полтава, 2001. – Вип. 2. – С.54-89.
1249. Фесенко Т. Сторінки театрального життя Миргорода на початку ХХ ст. // Сторінки історії Миргородщини: Зб. наук. праць. – Полтава, 2001. – Вип. 2. – С.248-249.

1250. Фесуненко І.С. Зміни в географічному розміщенні населення України в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1962. – №3. – С.117-120.
1251. Филд Д. Социальные представления в дореволюционной России // Реформы или революция? Россия 1861 - 1917: материалы международного colloквиума историков. – СПб.:Наука, 1992. – С.67-79.
1252. Хаген фон М. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині XX ст. // Український історичний журнал. – 1998. - №1. – С. 122-131.
1253. Хаген фон М. Империи, окраины и диаспоры: Евразия как антипарадигма постсоветского периода // Ab imperio. – 2004. – №1. – С.127-168.
1254. Харечко Т. Октябрьско-декабрьский подъем 1905 года в Донбассе // Летопись Революции. – 1925. – №5-6. – С.5-53.
1255. Харків // Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1964. – Т.15. – С. 427-431.
1256. Харків: Зб. архів. док. і матеріалів. – Х.: НУВС, 2004. – 314 с.
1257. Харківський історичний музей. – № 23869.
1258. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.
1259. Харківський політехнічний: події та факти. – Х.: Прапор, 1999. – 336 с.
1260. Харків – моя мала Батьківщина: Навч. посібник з народознавства. – Х.: ОВС, 2003. – 544 с.
1261. Харьков // Большая советская энциклопедия. – М.: ОГИЗ, 1935. – Т. 59. – С. 450-458.
1262. Харьков // Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб., 1905. – Т.19. – С.534-535.

1263. Харьков // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб, 1903. – Т.37. – С. 109-117.
1264. Харьков. Архитектура. Памятники. Новостройки. – Х.: Прапор, 1985. – 152 с.
1265. Харьков многонациональный / В.М.Духопельников, Л.И.Лойко, С.И.Посохов и др. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – 256 с.
1266. Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов. – 3-е изд. – Х.: Типография И.М.Аничкина, 1915. – 179 с.
1267. Харьков. Справочник по городскому общественному управлению / Издание Статистического отдела Харьковской городской управы. – Х., 1913. – 103 с.
1268. Харьковская вечерняя газета. Общественно-политическая, литературная и экономическая. – Х., 1906.
1269. Харьковская вечерняя газета. – Х., 1910-1912.
1270. Харьковская воскресная копейка. – Х., 1912.
1271. Харьковская губерния в 1899 году // Харьковский календарь на 1901 год. – [Б.м.], [б.г.]. – С. 33 - 70.
1272. Харьковская губерния в 1900 году // Харьковский календарь на 1902 год. – Х.: Типографии Варшавчика, Гессена и Молчадского, 1902. – С. 33 - 99.
1273. Харьковская губерния в 1901 году // Харьковский календарь на 1903 год. – [Б.м.], [б.г.]. – С. 33 - 125.
1274. Харьковская губерния за 1902 год // Харьковский календарь на 1904 год. – [Б.м.], [б.г.]. – С. 247-333.
1275. Харьковская копейка. – Х., 1910.
1276. Харьковские губернские ведомости. – Х., 1891-1916.
1277. Хвиль М.М., Зима П.П. Хорол: Историко-краеведческий нарис. – Х.: Прапор, 1969. – 80 с.

1278. Хітрова Т.В. Запорізька преса як джерело дослідження культурно-громадських процесів початку ХХ століття // Дні науки: Зб. тез доповідей: В 3 т. / Гуманітарний ун-т «Запорозький ін-т державного та муніципального управління», 28-29 жовтня 2004 р. – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2004. – Т.3. – С. 169-170.
1279. Хоменко А. Населення України 1897-1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.XII.1926 р. – Харків, 1927. – 79 с.
1280. Хоменко А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (спроба соціальної характеристики).– [Х.]: Державне видавництво України, 1925. – 44 с.
1281. Хорев Б.С., Безденежных В.А., Быкова Н.В. Мировой урбанизм на переломе. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1992. – 111 с.
1282. Хорев Б.С., Моисеенко В.М. Сдвиги в размещении населения СССР. – М.: Статистика, 1976. – 102 с.
1283. Хорол // Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб., 1909. – Т.19. – С.626.
1284. ХПЗ-Завод имени Малышева. 1895-1995. Краткая история развития. – Х.: Прапор, 1995. – 792 с.
1285. Хромов П.А. Очерки экономики России периода монополистического капитализма. – М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1960. – 240 с.
1286. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX- XX веках.1800-1917. – М.:Госполитиздат.1950. – 551 с.
1287. Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900-1917): Справочник. – К.:Наукова думка, 1987. – 375 с.
1288. ЦДІА України. – Ф.11. Колекція мікрофільмів. – Спр. 107.
1289. ЦДІА України. – Ф.11. Колекція мікрофільмів. – Спр. 114-116.

1290. ЦДІА України. – Ф. 313. Катеринославське губернське жандармське управління. – Оп. 2. – Спр. 2226. – 137 арк.
1291. ЦДІА України. – Ф. 320. Полтавське губернське жандармське управління. – Оп. 1. – Спр. 1071. – 23 арк.
1292. ЦДІА України. – Ф. 692. Київський округ шляхів сполучень. – Оп. 1. – Спр. 409. – 157 арк.
1293. ЦДІА України. – Ф. 707. Управління попечителя Київського учбового округу. – Оп. 159. – Спр. 61^а. – 146 арк.
1294. ЦДІА України. – Ф. 707. Управління попечителя Київського учбового округу. – Оп. 164. – Спр. 1, ч. IV. – 570 арк.
1295. Центр. Ежедневная большая политическая газета. – Харьков, 1906-1907.
1296. Циганенко Ю. Шевченківське свято на Полтавщині року 1914 та заборона «Кобзаря» // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – Записки колишньої історичної секції Українського наукового товариства в Києві. – Т. XXIX. – Історична секція УАН. – Кн. 3. – С. 290-292.
1297. Циркулярное разъяснение об общих условиях выдачи ссуд Кассою Городского и Земского Кредита // Календарь-справочник городского деятеля на 1914 год. (Четвертый год издания)/ Составил Б.Б.Веселовский. Издание журналов «Земское Дело» и «Городское Дело». – [Б.м.]: [Б.и.], [б.г.] – С. 32-39.
1298. Цонис А., Лефевр Л. Возникновение зон общения в современном обществе // Культуры. – 1983. – №1. – С. 122-132.
1299. Чабан М.П. Січеслав у серці. (Книга пам'яті). – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1994. – 104с.
1300. Чабан М.П. У старому Катеринославі. (1905-1920 рр.). Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. – 360 с.

1301. Чепелик В.В. Український архітектурний модерн / Упорядник З.В.Мойсеєнко-Чепелик. – К.:КНУБА, 2000. – 378 с.
1302. Черкес В. Очерк развития городов в капиталистическом хозяйстве // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. – Х.: Изд-во Госплана УССР, 1930. – Вып. I. – С.9-90.
1303. Черлюнчакевич Н. Социал-демократическая организация 1904-1906 г. на Черниговщине // Летопись Революции. – 1925. – №4. – С.7-20.
1304. Черменский Е. Выборы в IV Государственную Думу // Вопросы истории. – 1947. – №4. – С. 21-40.
1305. Черниговский областной государственный архив и его филиалы в городах Нежине и Прилуках. Путеводитель. – К., Чернигов, 1963. – 430 с.
1306. Черниговский округ в границах на 1-е июля 1925 года. Краткие статистические сведения. – Чернигов: «Красное знамя», 1925. – 71 с.
1307. Черниговское слово. Политическая, экономическая и литературная газета. – Чернигов, 1906-1916.
1308. Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1990. – 368 с.
1309. Черниговщина в период революции 1905-1907 гг.: (Подборка документов). – Чернигов: [Б.и.], 1975. – 136 с.
1310. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 1990. – 1008 с.
1311. Чернігівщина incognita / [Редкол.: Коваленко О.Б. (головний редактор) та ін.]. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2004. – 396 с.
1312. Чижикова Л.Н. Об этнических процессах в восточных районах Украины (по материалам экспедиционного обследования 1966 г.) // Советская этнография. – 1968. – №1. – С.18-31.
1313. Чикаленко Є. Щоденник. Т.1. (1907-1917). – К.: Видавництво «Темпора», 2004. – 428 с.

1314. Чирко І.Т. Вшанування пам'яті М.В.Гоголя на Полтавщині // М.В.Гоголь (до 150-річчя з дня народження). – Полтава, 1959. – С. 3-10.
1315. Члены Государственной Думы: (Портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Издание т-ва Сытина, 1913. – 456 с.
1316. Чорний Д. «Аклави цивілізації» чи «контактні зони»: велике місто українсько-російського Порубіжжя // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.8. – Спеціальне видання. Порубіжжя. – Х.-К.: Критика, 2006. – С.69-81.
1317. Чорний Д. Вибори до I Думи у Харкові // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – 1994. – Т.2. – С.23-32.
1318. Чорний Д.М. Видатки міських дум Харківської та Чернігівської губерній на народну освіту (кінець XIX - початок XX ст.) // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В.Н.Каразіна. – №594. – Історія. – Вип.35. – Х.: НМЦ «СД»,2003. – С.224-233.
1319. Чорний Д.М. Міське господарство Харкова початку XX ст.: питання про темпи розвитку // Вісник Харківського ун-ту. –№387. – Історія України. – Вип.1. – Х.: Основа,1996. – С.36-44.
1320. Чорний Д.М. Місто-губернія-держава: чи можливий баланс інтересів? Відповіді Олександра Погорілка // Регион. – 1997. – №3. – С.11-15.
1321. Чорний Д. Про ідеологічні стереотипи, історичні новації, фактичні дрібнички та неупередженість («зав'язка» XX ст. в сучасній російській історіографії) // Схід-Захід (історико-культурологічний збірник). – Вип.4. – Спеціальне видання. *Rossia et Britannia: Імперії та нації на окраїнах Європи.* – Х.: «Новый Вид», 2001. – С.259-270.
1322. Чорний Д.М. Сергій Миколайович Жевержеєв: купець і громадський діяч // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В.Н.Каразіна. – №556. – Історія. – Вип.34. – Х.: НМЦ «СД»,2002. – С.260-267.
1323. Чорний Д.М. Торгівля в Харкові на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2005. – №5. – С.53-59.

1324. Чорний Д.М. Український національний рух в містах Східної України на початку ХХ ст. (історіографія 1990-х рр.) // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В.Н.Каразіна. №504. – Історія України. – Вип.4. – Х.,2001. – С. 35-40.
1325. Чорний Д.М. Український національний рух у містах Слобожанщини напередодні першої світової війни: умови розвитку, масштаби // Слобожанщина. – 2000. – №16. – С.208-212.
1326. Чорний Д. У тіні губернських центрів: тенденції розвитку міст української «глибинки» на початку ХХ ст. // Схід-Захід: історико-культурологічний збірник. – Вип.VI. – Х.-К: Критика, 2004. – С.66-78.
1327. Чорний Д.М. Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей. – Х.: [Б.в.], 1995. – 114 с.
1328. Чорний Д. Чи був Харків промисловим центром? (До питання про критерії класифікації міст України початку ХХ ст.) // Третій міжнародний конгрес українців: 26-29 серпня 1996 р. Історія. – Х., 1996. – С.12-15.
1329. Чугуїв: 3б. ар х. док. і матеріалів. – Х.: Фолио, 1993. – 67 с.
1330. Шамрай А.В. Славянские минеральные воды // Бахмутский часопис. – 1996-1997. – №5-6. – С. 45-49.
1331. Шара Л. Роль виборних інституцій у процесі організації пожежної охорони у містах Чернігівської губернії (остання третина ХІХ ст.) // Сіверянський літопис. – 2005. – №1. – С.81-85.
1332. Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині ХІХ ст.: Автореф. дис... кан. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002 – 18 с.
1333. Шара Л. Фінансування міськими виборними інституціями загальнодержавних потреб (за матеріалами Чернігівської губернії в останній третині ХІХ ст.) // Сіверянський літопис. – 2006. – №1. – С. 27-34.

1334. Шара Л. Формування та початковий етап діяльності Чернігівського міського самоврядування (1870-1874 рр.) // Сіверянський літопис. – 2005. – №4-5. – С.24-30.
1335. Шатров М. Город на трех холмах. Книга о старом Екатеринославе. – Днепропетровск: Промінь, 1966. – 329 с.
1336. Шатров М. Город на трех холмах. Книга о старом Екатеринославе. – 2-е изд., испр. и доп. – Днепропетровск: Промінь, 1969. – 416 с.
1337. Шахматов А.А. О государственных задачах русского народа в связи с национальными задачами племен, населяющих Россию // Московский журнал. – 1999. – №9. – С. 21-28.
1338. Шаховский М. Смутное время в Харькове: (Материалы для истории русской революции). – Х., 1907. – 75 с.
1339. Швидковский О.А. Днепропетровск. – М.: Госстройиздат, 1960.– 160 с.
1340. Шевченко А.В. Из історії бібліотек Бахмута // Бахмутский часопис. – 1994. – №1-2. – С. 25-29.
1341. Шевчук А. Перша спроба проаналізувати замовчуване. Рец. на кн. Молчанов В.Б.Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.).– К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 318 с. // Историчний журнал. – 2006. – №6. – С.113-114.
1342. Шевчук Г.М. Культурне будівництво України у 1921-1925 роках. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 435 с.
1343. Шейфер Д. Поль. Культурная среда общения // Культуры. – 1983. – №1. – С.133-164.
1344. Шелохаев В.В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907-1914 гг. – М.:Наука, 1991. – 232 с.
1345. Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. – М.:Наука, 1983. – 327 с.
1346. Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. – М.:Наука, 1987. – 158 с.

1347. Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1973. – 347 с.
1348. Шепелев Л.Е. Царизм и акционерное учредительство в 1870-1910-х годах // Проблемы крестьянского землевладения и внутренней политики России: Дооктябрьский период. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1972. – С.274-318.
1349. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия в 1904-1914 гг.: Проблемы торгово-промышленной политики. – Л.:Наука, Ленинградское отделение, 1987. – 272 с.
1350. Шибеко З.В. Минск в конце XIX - начале XX в.: Очерк социально-экономического развития. – Минск: Наука и техника, 1985. – 151 с.
1351. Шиханов Р.Б. Біржі Південної України 1886-1914 рр.: Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний ун-т. – Запоріжжя, 1999.– 19 с.
1352. Шморгун П.М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. науковий збірник. – Вип. 172. Політичні партії на Україні (1905-1925 рр.). – К.:Либідь, 1992. – С.14-25.
1353. Шмыров И. Из истории революционного движения в Луганске // Летопись революции. – 1924. – №3. – С.87-107.
1354. Шохоль К. К вопросу о развитии высшего женского образования в России (третий период, начиная с 1905 г.) // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Июль. – С.1-58.
1355. Штепа П. Московство його походження, зміст, форми й історична тяглість: Видання скорочене. – Дрогобич: Відродження, 1996. – 337 с.
1356. Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання. – Суми: Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с.

1357. Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2001.– 19 с.
1358. Щербаков В. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902-1917). – Х.: Пролетар, [Б.р.]. – 222 с.
1359. Щокіна О.М. З досвіду боротьби більшовиків за маси (1910-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1961. – №4. – С. 87-94.
1360. Эстафета в надежных руках: Очерк истории Харьковского ордена трудового Красного Знамени трамвайно-троллейбусного управления имени 60-летия Советской Украины. – Х.: Прапор, 1983. – 110 с.
1361. Этносоциальные проблемы города / Под ред. О.И.Шкаратана. – М.:Наука, 1986. – 286 с.
1362. Южная газета-копейка. – Х., 1914-1915.
1363. Южный край. – Х., 1891-1916.
1364. Юрезанский В. Типы улицы: «Ванько» // Пламя. – 1925. – №5. – С.16-18.
1365. Юрченко О.Т. В.І.Ленін і здійснення союзу більшовиків та меншовиків-партійців в організаціях РСДРП на Україні (1909-1911 рр.) // Український історичний журнал. – 1967. – №4. – С. 26-37.
1366. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск: Промінь, 1989. – 197 с.
1367. Якименко М. Економічна основа українського національно-визвольного руху на рубежі XIX - XX ст. // Сучасність. – 1995. – № 7-8. – С.115-120.
1368. Якименко М. Колоніальна політика царизму як передумова активізації українського національно-визвольного руху на рубежі XIX-XX ст. // Сучасність. – 2006. – №.5-6. – С.118-123.
1369. Якименко М. Міграції українського селянства як об'єкт ідейно-політичної боротьби в Російській імперії на межі XIX-XX ст. // Пам'ять століть. – 2000. – №3. – С.130-135.

1370. Ярмиш О.Н., Головка О.М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX-XX і XX-XXI. Досвід історії та сучасності: Монографія. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ., 2004. – 372 с.
1371. Ястребицкая А.Л. Малые города как проблема сравнительно-исторического изучения европейского средневекового города // Средние века. – М.:Наука, 1988. – Вып. 51. – С.58-79.
1372. Яхиел Н. Город и деревня: Социологические аспекты / Пер. с болг. О.И.Попова. – М.:Прогресс, 1968. – 272 с.
1373. Яцунский В.К. Изменения в размещении населения Европейской России в 1724-1916 гг. // История СССР. – 1957. – №1. – С.192-224.
1374. Яцура М.Т., Єдомаха І.І. Чернігів: Короткий історичний нарис. – К.: Радянська школа, 1958. – 136 с.
1375. Brower D. Urban Revolution in the Late Russian Empire // The City in Late Imperial Russia. – Bloomington, Indiana University Press, 1986. – P. 319-345.
1376. Rodger R. Theory, Practice and European Urban History // European Urban History: Prospect and Retrospect / Ed. by R.Rodger. – Leicester and London: Leicester University Press, 1993. – P.1-18.
1377. Guthier S.L. Ukrainian Cities during the Revolution and the Interwar Era // Rethinking Ukrainian History / Ed. by I.L.Rudnytsky. – Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies: The University of Alberta, 1981. – P.156-179.
1378. Haimson L. The Problem of Social Stability in Urban Russia, 1905-1917 // Slavic Review. – Vol. 23, No. 4. – 1964. – P.619-642; Vol. 24, No.1. – 1965. – P.1-22.
1379. Hamm M.F. The Breakdown of Urban Modernization: A Prelude to the Revolutions of 1917 // The City in Russian History. – Lexington: University Press of Kentucky, 1976. – P. 183-200.
1380. Hamm M.F. Continuity and Change in Late Imperial Kiev // The City in Late Imperial Russia. – Bloomington, Indiana University Press, 1986. – P. 79-121.

1381. Hamm M.F. Kharkov's Progressive Duma, 1910-1914: A Study in Russian Municipal Reform // *Slavic Review*. – 1981. – Vol.40. – No.1. – P. 17-36.
1382. Hamm M.F. *Kiev: A Portrait, 1800-1917*. – Princeton: Princeton University Press, 1993. – 304 p.
1383. Herlihy P. *Ukrainian Cities in the Nineteenth Century // Rethinking Ukrainian History* / Ed. by I.L.Rudnytsky. – Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies: The University of Alberta, 1981. – P.135-155.
1384. Lewis R.A., Rowland R.H. *Urbanization in Russia and the USSR, 1897-1970 // The City in Russian History*. – Lexington: University Press of Kentucky, 1976. – P. 205-221.
1385. Nietyksza M. *Rozwyj miast i aglomeracji miejsko-przemyslowych w Krylestwie Polskim 1865-1914*. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – 398 s.
1386. Rieber A.J. *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*. – University of North Carolina Press, 1982. – 464 p.
1387. Rowland R.H. *Urban In-migration in Late Nineteenth-Century Russia // The City in Russian History*. – Lexington: University Press of Kentucky, 1976. – P. 115-138.
1388. Surh G. *The Jews of Ekaterinoslav in 1905 as Seen From Town Hall: Ethnic Relations on an Imperial Frontier // AB Imperio*. – 2003. – №4. – C.217-238.
1389. Thiede R. *Industry and Urbanization in New Russia from 1860 to 1910 // The City in Russian History*. – Lexington: University Press of Kentucky, 1976. – P. 125-125.
1390. Woodworth B.D. *Patterns of Civil Society in the Modernizing Multiethnic City: a German Town in the Russian Empire: Becomes Estonian // Ab imperio*. – 2006. – №2. – C.135-161.
1391. Woroby P. *The Role of the City in Ukrainian History // Rethinking Ukrainian History* / Ed. by I.L.Rudnytsky. – Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies: The University of Alberta, 1981. – P.203-215.

